Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

FLENSBORG BYs HISTORIE

2. BIND

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

FLENSBORG BYS HISTORIE

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

FLENSBORG BYS HISTORIE

Udgivet af
Grænseforeningen og Historisk Samfund
for Sønderjylland

2. BIND

TIDEN EFTER 1720

HAGERUPS FORLAG
KØBENHAVN
1955

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Redaktion:
Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt,
Knud Kretzschmer

Foruden de i forordet til bind I nævnte har Carlsen-Langes legatstiftelse og Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat givet tilskud til værket. Redaktionen bringer sin bedste tak herfor.

ANDELSBOGTRYKKERIET I ODENSE

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

INDHOLD

Side

Pietisme og oplysning, nationalitetskamp og krig 1720—1864

I fredens år. Af *Johs. Lomholt-Thomsen* 9
Pietisme og rationalisme. Af *H. Hejselbjerg Paulsen* 36
Skolens forfald og genrejsning. Af *Åge Bonde* 44
Fattigvæsen i det 18. århundrede. Af *Johs. Lomholt-Thomsen*.... 52
Handel og søfart 1720—1814. Af *Vagn Dybdahl* 56
Bymarken udskiftes. Af *P. Kr. Iversen* 69
Bøger, presse og teater i det 18. århundrede. Af *Johs. Lomholt-Thomsen* 76
Livet i det 18. århundrede. Af *samme* 84
Krig og fattigdom. 1807—30. Af *samme* 94
Nationale modsætninger. Af *samme* 105
En ny forkyndelse. Af *H. Hejselbjerg Paulsen* 117
Skolen 1814—48. Af *Åge Bonde* 121
Landbrugskrise. Økonomisk fremgang. Af *Vagn Dybdahl* 127
Håndværk og industri 1720—1848. Af *Georg Nørregård* 139
Befolkningen 1720—1848. Af *Åge Bonde* og *Johan Hvidtfeldt* 149
Byens udseende ved midten af det 19. århundrede. Af *Johs. Lomholt-Thomsen* 169
Treårskrigen. Af *Holger Hjelholt* 177
Mellem de to slesvigske krige. Af *samme* 189
Det kirkelige liv mellem krigene. Af *H. F. Petersen* 206
Skolen mellem de slesvigske krige. Af *Åge Bonde* 211
Sproglige forhold i tiden 1720—1864. Af *Karl N. Bock* 217
Arkitektur og billedkunst 1720—1864. Af *Vilhelm Lorenzen* 223
Den økonomiske udvikling 1848—64. Af *Vagn Dybdahl* 233
Træk af det daglige liv i tiden 1814—1864. Af *Johs. Lomholt-Thomsen* 240

Under den tyske ørn. Fra 1864 til i dag

Dansk og tysk fra 1864 til den første verdenskrig. Af *Knud Kretzschmer* 253
Pressen 1864—1918. Af *L. P. Christensen* 300
Kirken 1864—1918. Af *C. W. Noack* 308
Skolen 1864—1918. Af *Åge Bonde* 315
Den økonomiske udvikling fra 1864 indtil 1919. Af *Rolf Lehfeldt*.. 324
Revolution og afstemningstid. Af *Knud Kretzschmer* 338
Under Weimarforfatningen. Af *samme* 355
Nazisme og ny verdenskrig. Af *samme* 367
Efter kapitulationen. Af *samme*..... 375
Pressen efter 1920. Af *L. P. Christensen* 387
Kirkelige forhold efter 1920. Af *C. W. Noack* 399
Skolen efter 1920. Af *Bernhard Hansen* 407
Den økonomiske udvikling efter 1920. Af *Rolf Lehfeldt* 417
Den sproglige udvikling fra 1864 til vore dage. Af *Karl N. Bock*.. 430

Forkortelser 438
Noter 439
Billedfortegnelse 471
Register 477

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pietisme og oplysning, nationalitetskamp og krig

1720–1864

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

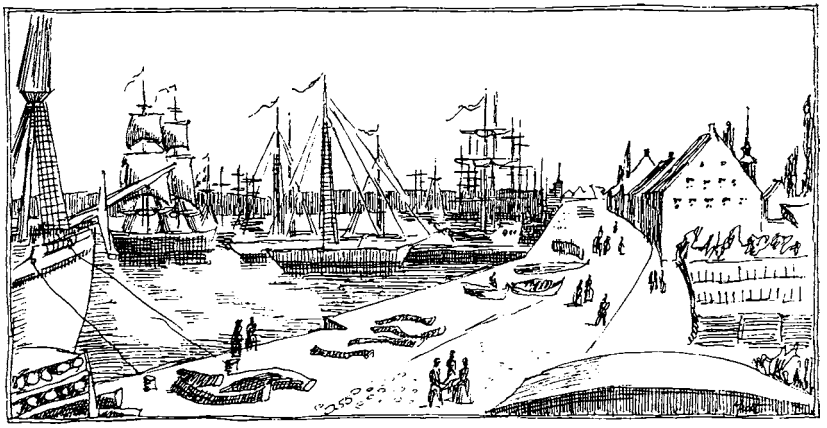

I fredens år

Flensborg var en fattig by, da den store nordiske krig omsider var forbi. I et udkast til et andragende om nedsættelse af den ekstraordinære kopskat, som de deputerede borgere udarbejdede i 1720, hedder det, at ingen anden by i landet havde lidt en sådan *skade i krigsårene,* »hvorved borgerskabet er kommet i et sådant elendigt forfald, at den almindelige mand er ude af stand til at betale de almindelige contributiones«. Selv temmelig agtede borgere havde været nødt til at pantsætte deres tøj for at kunne skaffe rede penge til at betale deres skat. Mange borgere resterede endnu med deres kopskat for de forrige år, og den betrængte by havde måttet betale rentekammeret af sin egen kasse, selv om der ikke var noget håb om at få pengene igen fra »de forarmede folk«. Måske var situationen malet i lidt for stærke farver. I hvert fald er der med en anden skrift tilføjet: »N. thor Straten godkender ikke denne memorial«. Men sandt var det, at krigen havde ramt byen hårdt, og selv om den lange fredsperiode, der nu begyndte, bragte nogen bedring og voksende velstand, skulle der alligevel gå lange tider, før en virkelig fremgang satte ind. Den stagnation, der indtrådte for Flensborgs næringsliv efter 1742, kom på mange måder til at præge byens liv, dens udseende,

Skibbroen. Tegning af Guttorm Pedersen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dens folketal, dens omfang, dens bystyre og hele levesættet. Først fra o. 1780, da den store økonomiske fremgang satte ind, forsvandt det stillestående præg, som forholdene i byen så længe havde haft.

Indtil århundredets slutning holdt byen sig inden for de gamle rammer. Flensborgs *beliggenhed* på det smalle stykke land mellem højderne mod vest og fjordens inderste vig mod øst gav byen dens ejendommelige langstrakte form med den lange hovedgade som den rygrad, om hvilken bebyggelsen samlede sig. Syd for havnen bøjede byen af mod øst, så at byplanen kom til at ligne et stort L. Nogen bymur fandtes ikke, men hvor landevejene løb ind, måtte trafikken gennem en af *byportene:* Nørreport, Friserport, Rødeport og St. Hans port, der markerede bygrænsen. Mod vest dannede de stejle bakker fra Friserbjerget i syd til Duborg banke i nord en naturlig grænse. Heroppe, uden for byområdet, havde *Duborg slot* ligget. Siden middelalderen havde dets vældige konturer oppe over hustagene været et dominerende træk i bybilledet. Men i 1719 blev det efter befaling af kong Frederik IV revet ned, og tilbage stod kun nogle triste ruiner af slottets kældre og nederste etager. Mod øst havde byen en naturlig grænse i *havnen,* der før i tiden havde strakt sig helt ned til bydelen St. Hans. Nu var det sydligste stykke efterhånden blevet så fuldt af mudder, at der havde dannet sig et større sumpareal, kaldet Blanckerney, senere *Plankemai,* som magistraten havde ladet opfylde og indramme med et lavt bolværk, så det blev forvandlet til en stor eng. I 1726 indberettede amtsforvalteren i Flensborg amt dette til rentekammeret, da han mente, at byen derved uretmæssigt havde tilegnet sig et stykke land, der tilhørte kongen. Sagen blev undersøgt, og resultatet blev, at kongen i 1727 ved et gavebrev skænkede byen det nydannede område. Nærmest Plankemai var vandstanden ringe, men længere nordpå var der dybt nok til, at de største skibe kunne sejle ind og lægge til ved Skibsbroen eller ankre op ude i havnen. En skov af master prægede billedet, tæt lå skibene langs Skibsbroen, hvor der var travlhed året rundt. Her var mange hænder i virksomhed med at losse og lade, med at køre varer til og fra — her bankede Flensborgs puls. Et nyt træk i havnebilledet var den store *mastekran,* der i 1726 blev opført nord for Skibsbroen bag Vajsenhusets nye bygning. Den var i brug helt til 1880'erne. Her lå også forskellige skibsværfter, hvorfra der ofte blev søsat nye skibe.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

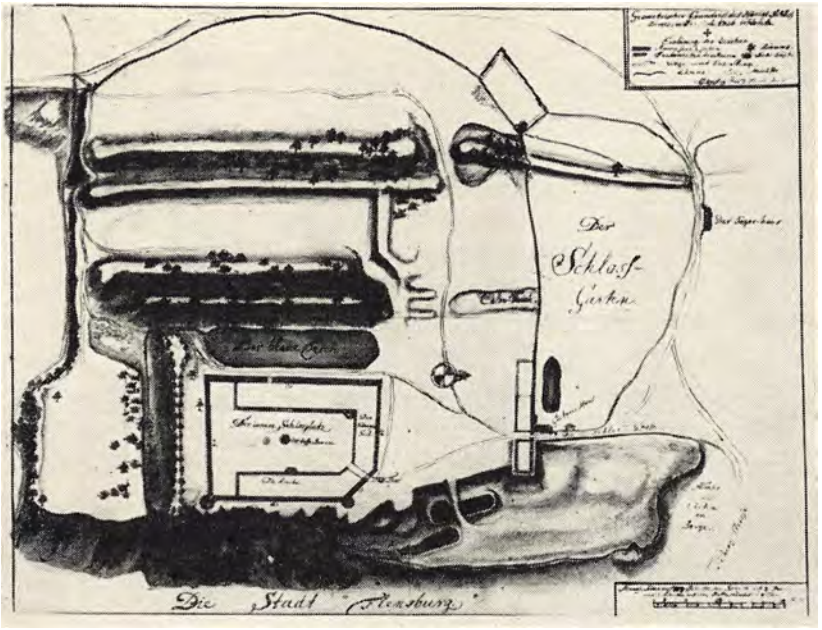

Grundrids over Duborg slots område 1736.
Tegnet af G. Kryssing. Kirken findes i den del af slottet, der vender ud mod byen, »dronningesiden« i tværfløjen ud mod Slotsgade. Midt på Slotspladsen er »den dybe brønd«.

På fremmede virkede byen imponerende, ikke blot på grund af det travle liv i havnen og den smukke beliggenhed, men også på grund af sin størrelse og de mange, anselige købmandsgårde, der lå langs østsiden af hovedgaden. En mand, der i 1742 passerede byen, bemærkede i sin dagbog, at Flensborg var »en temmelig stor stad og har mange skønne bygninger«. Det må være de mange fleretages gavlhuse langs hovedgaden og på Søndertorv, der faldt i hans smag, da der bortset fra de fire gamle kirker kun var ganske enkelte større og arkitektonisk særprægede bygninger i byen, langs hovedgaden kun det nye Vajsenhus og længere sydpå »Schrangen« og det gamle rådhus og ved havnen Kompagnihuset.

Indtil op i 1770'erne var der plads nok inden for det gamle byområde. De dårlige tider medførte, at husenes værdi sank til en trediedel, og at adskillige købmandshuse stod ubeboede og forfaldt, fordi de ikke kunne sælges, eller blev overtaget af håndværkere, der købte dem billigt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Da opgangen kom, ændredes forholdene fuldstændigt. Det stigende folketal og det øgede behov for lagerrum og lokaler til industriel virksomhed skabte boligmangel og pladsmangel. Bedre blev det ikke ved, at velhavende købmænd somme tider købte nabohuset, rev dette og deres eget ned og byggede et stort nyt hus i stedet for de to ældre. *Ejendomspriser* og husleje steg svimlende. Et hus, der i 1760 blev anslået til en værdi af 1800 rdl., kostede 20 år senere 4500 rdl., og i 1797 var det steget til 12.000 rdl. En lejlighed til en pænere borgerfamilie kom op på 80 mark i årlig husleje, en håndværker gav gennemsnitlig 40—50 mark, og for en dårlig kælderlejlighed betaltes 24—30 mark om året. Selv om alle grunde blev udnyttet, og selv om ældre huse blev ombygget eller fik een eller to etager på, voksede bolignøden og dermed behovet for at udvide det bebyggede område. Men endnu var det forbudt at bygge uden for byportene.

Både købmænd, håndværkere og gæstgivere var ængstelige for, at det ville skade deres næring, hvis forbudet blev ophævet. Man mente også, at lyssky personer lettere kunne unddrage sig politiets opmærksomhed uden for det egentlige byområde. Der var også en del, der frygtede for, at husenes værdi ville synke, hvis der blev mulighed for frit at bygge uden for byens gamle grænser. Derfor holdt man længe strengt på, at der uden for byportene kun måtte opføres pakhuse, lagerbygninger, stalde og lader, men ikke beboelseshuse. Magistraten var dog ikke blind for, at en *udvidelse af byen* kunne blive nødvendig. Allerede 1784 besluttedes det, at den skulle udvides mod nord for at afhjælpe boligmangelen. Men beslutningen blev ikke ført ud i livet. Forskellige borgere, der ansøgte om tilladelse til at bygge uden for portene, fik afslag. Særlig energisk var den kgl. husfoged *Heinrich Lüders*, der efter to års udholdenhed i 1794 fik kgl. tilladelse til at lade et lille pakhus nord for Nørreport ombygge til beboelseshus. Lüders' hus blev det første beboelseshus i den nye bydel uden for Nørreport, *Nystaden*, der snart efter voksede op. Nu gav nemlig købmændene i deputeretkollegiet omsider efter for udviklingens krav. I 1795 forelagde magistraten sine planer for statholderen og fik bemyndigelse til at give tilladelse til at bygge uden for byportene. Den bekendtgørelse, der udstedtes herom 1. febr. 1796, kom til at sætte skel i Flensborgs historie. Selv om der ikke blev givet fri bane for byggeriet hvor som helst, var der nu skabt mulighed for, at byen kunne vokse. Fra bystyrets side ønskede man

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

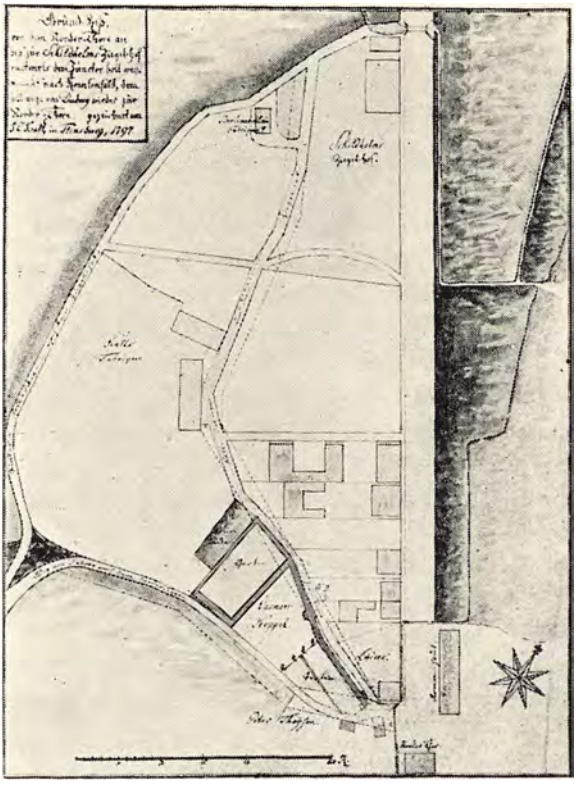

Grundrids over strækningen fra Nørreport til Schildhelms teglværk og over Junkerhulvej og hulvejen fra Duborg tilbage til Nørreport. Tegnet af J. C. Kraft i 1797.

at have kontrol med, i hvilke retninger en udvidelse fandt sted. Derfor hed det udtrykkelig i bekendtgørelsen, at der ikke uden særlig tilladelse måtte være andre huse uden for St. Hans port end de, der allerede lå der. Tidligere havde man nemlig set igennem fingre med, at der blev opført huse ved Havretorvet og de tilstødende hulveje. I 1795 fik tobaksfabrikant og brændevinsbrænder Koch f. eks. tilladelse til at lade sit 1794 opførte hus uden for St. Hans port blive stående, skønt han havde handlet egenmægtigt ved at bygge det. Derimod blev det tilladt at bygge mod nord, uden for Nørreport, og ejerne af grundstykkerne her fik lov til at sælge dem til bebyggelse. Desuden tillod man opførelse af beboelseshuse i »Kogangen«, den nuværende Mariegade. Her var der i forvejen forskellige vognmænd, der havde stalde. Nu blev flere af disse stalde ombygget til beboelse, og nye beboelseshuse opførtes. På et enkelt sted begyndte byen altså at kravle op ad bakkerne. Ovenfor »Kogangen« var der 1785 blevet bygget

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

en ny amtmandsbolig. Denne bygning blev i 1803 overtaget af byen og indrettet til hospital for syge og gamle fattige. I enkelte tilfælde blev der desuden givet tilladelse til at opføre huse langs vejen op til Duborg.

Det var højkonjunkturerne i 1790'erne, der førte til anlæggelsen af Nystaden. I 1803 boede der godt 500 mennesker herude, og der var 32 huse. Nogle af dem var enfamilieshuse, andre var ret store huse med flere lejligheder. Adskillige af de folk, der flyttede herud, var brændevinsbrændere. Men grundene var købt dyrt. Snart måtte den ene efter den anden af udflytterne avertere deres huse til salg, og kort efter satte krigen for lange tider en stopper for al videre bebyggelse.

Mod syd og øst lå der ved århundredets slutning uden for byområdet, men tæt op til byen, nogle små *forstæder*. Bag den kgl. vandmølle ved Mølledammene uden for Rødeport lå der ca. 30 huse, som hørte under amtet, ikke under byen. Herude kom amtmanden til at bo fra 1802, da et nyt amtshus blev opført i den senere Waitzgade. Under amtet hørte også de 60—70 huse, der lå ved de to hulveje, der fra øst førte ind til Havretorvet uden for St. Hans port. Nord herfor lå skipperbyen *Jørgensby* og *Ballastbroen* med tilsammen ca. 160 huse. Dette område hørte fra gammel tid under klosterets jurisdiktion. *Helligåndsklosteret*, en stiftelse for gamle, der lå lige inden for Rødeport, lededes af nogle klosterforstandere, der blev udtaget blandt Flensborgs købmænd, hvorved bystyret indirekte havde en vis kontrol med forholdene i Jørgensby. Regnes disse forstæder med, var indbyggertallet i Flensborg o. 1800 ca. 15.000.

I det hele taget var Flensborg omkring århundredskiftet en ret anselig by. En englænder, der 1796 passerede byen, skrev om den: »Byen er vel bygget og har mange massive huse, især af røde teglsten«. Og en mand fra kongeriget skrev 1804: »Denne by, som og er gammel, viser dog straks sin bedre tilstand ved større huse blandt de gamle og en stor mængde nye, hvoriblandt nogle fortrinlig smukke«.

Toneangivende var århundredet igennem de velhavende købmænd. De var sig bevidst, at byens trivsel beroede på deres indsats, og de betragtede det som en selvfølge, at det også var dem, der *styrede byen* og tog sig af dens anliggender. Alt gik i det 18. årh. videre som før. Borgernes brede lag havde intet at sige. Byen var stadig delt i to distrikter eller »kommuner«, Vor Frue

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eller St. Marie og St. Nikolaj—St. Hans, der administrativt og jurisdiktionelt udgjorde en enhed. Den for byen fælles magistrat, borgmestre og råd, varetog med myndighed sine opgaver bistået af de deputerede borgere, på vagt over for alle indgreb i nedarvede rettigheder. Fra regeringens side blev der efterhånden stillet ikke så få krav til bystyret, men der var dog ikke tale om at underkaste byen et fast tilsyn svarende til det, stiftamtmændene i kongeriget udøvede overfor byerne dèr. I hertugdømmerne var det *statholderen* på Gottorp, der på regeringens vegne skulle føre tilsyn med byerne, men dette var ikke videre effektivt og af mere formel art.

Noget besvær synes borgmestre og råd i Flensborg ikke at have haft med de forskellige statholdere i det 18. årh. *Clæden,* der var borgmester 1742—81, roste i høje toner markgrev *Frederik Ernst af Brandenborg-Kulmbach,* Christian VI's svoger, som beklædte statholderembedet 1731—62, og fremhævede, hvordan han ved utallige lejligheder havde gjort sig stor umage for at skaffe Flensborg de handelsrettigheder tilbage, som byen mistede 1742. Også med de følgende statholdere, grev *Frederik Ludvig v. Dehn* (til 1768) og landgrev *Carl af Hessen,* der virkede fra 1768 til 1836, synes samarbejdet at være forløbet uden gnidninger. En enkelt gang, i årene 1730—31, da statholderembedet stod ubesat, fik amtmanden i Flensborg amt, grev *Christian Detlev v. Holstein,* overdraget præsidiet over Flensborg by, hvad magistraten betragtede som et indgreb i byens gamle frihed.

Selv om *amtmanden* normalt ikke havde ret til at blande sig i byens anliggender, var det dog af betydning for byen at stå på en god fod med ham, ikke mindst fordi byens forstæder mod syd og øst hørte under amtet. Ved andragender til regeringen kunne en anbefaling fra amtmanden betyde noget, og magistraten lagde derfor vægt på at tage hensyn til ham, mens man på den anden side var på vagt over for en indblanding i byens rettigheder fra hans side.

Gennemgående var forholdet mellem by og amtmand udmærket i det 18. årh. Kun med en enkelt amtmand kom det til gnidninger. I 1733 ansøgte grev *Christian Detlev v. Holstein* om indkvarterings- og skattefrihed for det hus, han havde købt i Flensborg, ikke, som han burde, hos byens øvrighed, men direkte hos kongen. Her fik han imidlertid afslag, men han fastholdt sit ønske, og i 1743 gik byen ind på at bevillige amtmanden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fritagelse for indkvartering og halv skat af huset. Man betonede dog, at dette ikke gjaldt for andre amtmænd i fremtiden, men blev gjort for at bevare enighed og god harmoni.

Allerede næste år blev enigheden atter brudt. Da måtte magistraten støtte klosterforstanderne i deres ret til selv at vælge en aktuar, og en kgl. resolution af 22. jan. 1745 afviste amtmandens ret til at blande sig i dette spørgsmål. Senere synes forholdet at være blevet bedre, og med de følgende amtmænd gik alt til i fordragelighed. Et udtryk herfor var det, at magistraten med glæde imødekom et ønske fra amtmand, grev *Georg Frederik v. Holstein* om at få den samme begunstigelse med hensyn til indkvartering og skat, som man uden begejstring havde indrømmet hans forgænger.

Centraladministrationens holdning i stridighederne mellem by og amtmand i 1730'erne og 1740'erne viser, at man fra statsmagtens side respekterede Flensborgs gamle *selvstyre*. På den anden side kunne det dog ikke undgås, at den enevældige statsmagts trang til at gøre forholdene i riget mere ensartede og til at have hånd i hanke med det lokale styre gjorde sig mere og mere gældende i århundredets løb. De *direkte indgreb* var ganske vist ikke særlig talrige eller omfattende, men på adskillige områder krævede centraladministrationen indseende med forhold, som man før havde været vant til at ordne selv. Alle vigtige afgørelser skulle bekræftes af kongen, og om utallige spørgsmål skulle der sendes indberetninger eller indhentes tilladelser i København. At de selvfølende købmænd i Flensborg så med uvilje på denne tendens, viser nogle bemærkninger i borgmester *Johan Gerhard Feddersens* selvbiografi. Feddersen, en velsitueret købmand, der var borgmester 1767—87, betonede kraftigt, at han altid havde bestræbt sig for at bevare den gamle byforfatning og havde været på vagt over for urigtige fortolkninger af kgl. love og eksisterende bestemmelser og sædvaner, og derfor — skrev han — skulle »vore nye retslærdes kløgt« ikke finde bifald hos ham, så længe han fandt en ting stadfæstet gennem ubrudt sædvane. Han ønskede ikke at lade sig bringe på det ringeste vildspor af dem, som forstod at fordreje selv de klareste ord i loven.

Det største indgreb fra statmagtens side i byens hævdvundne selvstyre var sket før Feddersens tid, da kongen 31. aug. 1742 udnævnte juristen *Georg Clæden* til »første og dirigerende borgmester« i Flensborg. Kongens udnævnelse skete dog »med for-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

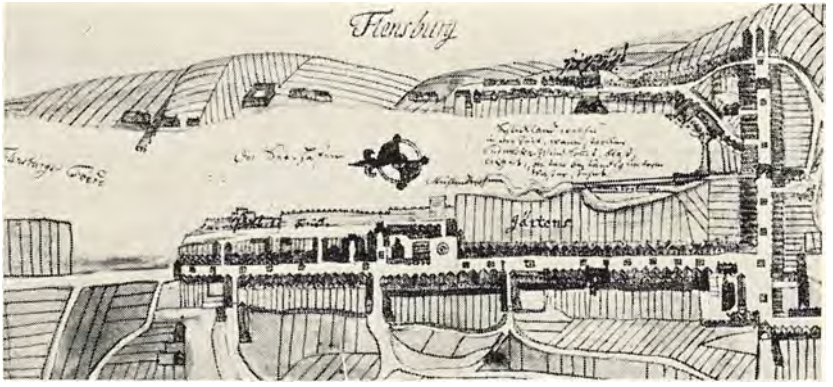

Fugleperspektiv af Flensborg fra omkr. 1725.
Om den inderste del af fjorden oplyses det, at der her er tale om slikland, som kun ligger tørt, når der blæser en stærk sydvestlig vind.

behold af den magistraten tilkommende valgret«, men det ejendommelige var, at ingen af de to borgmesterstillinger i Flensborg stod ledige ved Clædens udnævnelse. Clæden siger selv, at det var statholderen, markgrev Frederik Ernst, der foreslog, at Flensborg i lighed med andre byer i hertugdømmerne skulle have en »consul litteratus«, *en lærd borgmester*. Magistraten bøjede sig for dette fait accompli, og 28. sept. 1742 blev Clæden højtideligt indsat af en repræsentant for statholderen. Den hidtidige førsteborgmester, *Hans Clausen*, viste man den gunst, at han, så længe han var i live, skulle have sæde og votum i magistraten som overtallig borgmester, men Clausen døde allerede i nov. samme år. At der blev skumlet over dette indgreb i byens ældgamle forfatning, er der ingen tvivl om. I sit værk om Flensborgs historie antydede Clæden det selv, idet han bemærkede, at hvis nogle medborgere skulle være vrede over hans udnævnelse, måtte de tænke på, at der tidligere havde været fare for, at byens privilegier helt skulle gå tabt.

Skulle regeringen pånøde Flensborg en juridisk uddannet borgmester, kunne den næppe have truffet et bedre valg. *Georg Clæden*, der var født i Flensborg 1704, var i forvejen velkendt i byen, hvor hans fader havde været bysekretær, og hvor han selv fra 1732 havde virket som advokat og som sekretær for klosteret. I sin lange borgmestertid, der varede til 1781, gik han med liv og sjæl op i sit arbejde for byens vel, og på en række områder fik han gennemført betydningsfulde forbedringer, så-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ledes et nyt indkvarteringsreglement 1743, en ny brandordning 1745 og udskiftningen af bymarken 1767. Også byens økonomiske trivsel lå ham stærkt på sinde. Det kom bl. a. frem i den tale, han i 1760 holdt i anledning af enevældens 100-års jubilæum, og det viste han i sit værk om Flensborg, hvor han malede et meget mørkt billede af tilbagegangen for handelen og skibsfarten. Han stillede sig her helt på linie med købmændene, og flere gange rejste han til København for at påvirke regeringen til at afbøde de ubehagelige følger, som dens merkantilistiske politik havde for Flensborg. Til amtmand, grev *G. Chr. v. Haxthausen*, der blev udnævnt 1772, rettede han en indtrængende bøn om, at han ville benytte sine gode forbindelser i København til byens fordel. Også byens selvstyre og rettigheder søgte han at værne. Et grundigt kendskab til byens historie var for ham et vigtigt middel hertil. Derfor anvendte han megen tid til historiske studier i byens gamle arkivalier og fremdrog et stort materiale til belysning af bystyret før i tiden. Resultaterne fremlagde han i sit store værk, der under titlen «Monumenta Flensburgensia« blev trykt i årene 1765—73. Bøgerne, der er skrevet på tysk, isprængt adskilligt latin, indeholder et væld af interessante oplysninger om Flensborg i fortid og samtid, men er meget uoverskuelige.

I Clædens borgmestertid var der en enkelt gang alvorlig fare for, at Flensborg skulle miste sit selvstyre. Struensee havde nemlig planer om at lægge byens jurisdiktion sammen med amtets, afsætte magistraten og gøre amtmanden til præsident i byen. I modsætning til København slap Flensborg dog med skrækken. Derfor vakte efterretningen om Struensees fald 17. jan. 1772 stor jubel i byen. Clæden fortæller, at begivenheden blev fejret ved en sammenkomst hos amtmand, grev Holstein på kongens fødselsdag 29. jan., hvor mange patrioter var inviteret, og hvor man tømte et glædesbæger sammen.

Da Clæden blev ældre, blev der i 1776 valgt en »adjunctus«, en medhjælper, for ham i borgmesterstillingen. Det var juristen, advokat *Josias thor Straten*, der tillige var ejer af Kobbermøllen. Kort efter bestemte regeringen ved kgl. reskript af 30. sept. 1777, at Flensborg for fremtiden altid skulle have een »lærd borgmester«, og at denne skulle være førsteborgmester. I vederlag skulle denne have 400 rdl. af byens kasse, ligesom Clæden havde haft siden sin tiltrædelse 1742. Da Josias thor Straten efter Clæ-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dens død i 1781 blev førsteborgmester, bestemte kongen, at han skulle have det samme tillæg på 100 rdl., som byen siden 1766 havde givet Clæden. I 1799 fik han sin søn, dr. jur. *Johann Jacob thor Straten,* til »adjunctus«, og efter faderens død i 1802 var han i 8 år Flensborgs myndige førsteborgmester. thor Straten arbejdede ivrigt for en modernisering af bystyret i enevældens ånd med brod mod købmændene. Han var en personlig bekendt af præsidenten for Tyske Kancelli, J. S. Møsting, og fik denne til at interessere sig for sine planer. Et af resultaterne var, at der blev oprettet et politimesterembede i Flensborg, et andet, at førsteborgmesteren overtog en del af bysekretærens arbejde mod en forhøjet løn af byens kasse. thor Straten ønskede også de særrettigheder ophævet, som magistratens medlemmer fra gammel tid havde, f. eks. halv skattefrihed, ja, han ville endda have magistraten og deputeretkollegiet slået sammen, og han var ivrig for at få den særlige jurisdiktion ophævet, som klosteret havde i Jørgensby. Han skrev i den anledning til Møsting: »Overmåde meget har min gode fædrenestad allerede vundet ved politiets bedre organisation; sæt nu kronen på Deres godhed ved den skønneste velgerning mod enhver byforfatning, retfærdigheden og den gode orden overhovedet, nemlig ved at ophæve forhadte privilegier og unaturlige friheder!«

At være *borgmester* i Flensborg var et anset hverv, men ikke nogen sinecurepost. Clæden kaldte hvervet for møjsommeligt og besværligt, og J. G. Feddersen gav udtryk for det samme i sin selvbiografi. Med en vis bitterhed bemærkede han, at de fleste ikke generede sig for at kritisere øvrigheden, selv om dennes adfærd viste, at dens medlemmer ofrede fornøjelse, bekvemmelighed og formue for det almenes skyld. At det undertiden kunne skorte på sansen for det almene bedste, udtryktes således i et digt, stilet til Jacob thor Straten i anledning af hans indsættelse som »adjunctus« i 1799:

> Noch schlummert der Gemeingeist unter uns,
> Erwekk' ihn, sey des schön erwachenden Bürgersinns Pfleger!

Helt fra århundredets begyndelse skulle magistraten indhente tilladelse fra statholderen, før et borgmestervalg kunne foretages, og efter valget skulle en borgmester have kgl. konfirmation. Også valget af bysekretæren skulle have kgl. bekræftelse, og den blev kun givet, hvis der kunne fremlægges attest for hans dygtighed.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Derimod skulle valg af rådmænd blot indberettes. De 6 rådmænd blev som forhen valgt blandt deputeretkollegiets 24 medlemmer eller blandt de klosterforstandere, som før havde været deputerede. Magistraten bestemte ikke blot, hvem der skulle være rådmænd, men også, hvem der skulle optages i *deputeretkollegiet.* Hvert 3. år udtrådte de 4 ældste, 2 fra Vor Frue sogn og 2 fra St. Nikolai-St. Hans sogne. I deres sted indstillede deputeretkollegiet 6 forstandige og egnede mænd fra hvert af de to distrikter for magistraten, der så ud af disse 12 valgte de 4, der efter dens mening var de bedst egnede. Denne selvsuppleringsordning, der lagde magten i bystyret hos en begrænset kreds af byens købmænd, bevaredes helt op til 1833. Det hændte, at der alligevel opstod modsætningsforhold mellem magistrat og deputeretkollegium, men som helhed synes samarbejdet mellem de to organer i bystyret at være forløbet uden større stridigheder i det 18. årh. Selv om magistraten førte an, havde deputeretkollegiet dog stor indflydelse på byens anliggender. Om skatternes størrelse, om byens udgifter og om alle vigtige afgørelser skulle der herske enighed mellem magistrat og deputeretkollegium, og i fællesskab varetog de administrationen af byens sager. Det var f. eks. en af de 24, der forvaltede byens kasse. I spidsen for de deputerede stod to *oldermænd,* valgt af de deputerede selv uden magistratens indblanding. Oldermændene var de deputeredes talsmænd over for magistraten. De beklædte deres tillidshverv på ubegrænset tid og havde sæde i alle kommissioner vedrørende byens anliggender. Derimod havde deputeretkollegiet ikke noget med retsplejen at gøre.

Rådhuset, hvorfra byen blev styret, og hvor retsmøderne blev holdt, lå på den vestlige side af hovedgaden ved grænsen mellem de to bydele, ved den senere Rådhusgade. I løbet af det 18. årh. blev det udvidet med forskellige tilbygninger, så at det omkring 1800 dannede et firfløjet kompleks af bygninger af forskelligt udseende og med forskellig anvendelse. I en af tilbygningerne fandtes den såkaldte kæmnerret, i en anden, der kaldtes »Tårnet«, var byens fængsel, der benyttedes til varetægtsfængsel og til afsoning af bøder. I 1767 blev det gamle »tårn« erstattet med en ny fængselsbygning, om hvilken det siges, at den var rummelig og velindrettet. Som en fløj af rådhuskomplekset opførtes i 1795 byens første teater. I rådhuskælderen kunne man som i andre byer læske sin gane med et glas vin. Den store rådhussal, der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kagmanden, en retstjener, der svinger pisken.
Kagmanden stod oven på byens skampæl.

var prydet med malerier af danske konger, benyttedes ikke blot ved officielle festligheder, men udlejedes også til bryllupsfester eller andre sammenkomster og før teatrets opførelse også til skuespil eller anden underholdning. Rådhuset var altså på mange måder et centrum i byens liv.

I omsorgen for opretholdelsen af orden og sikkerhed samvirkede magistraten med den af kongen udnævnte *byfoged*. Byfogedens embede var meget omfattende, så tidskrævende, at byfoged *Michael Christopher Holst*, der blev udnævnt 1728, 10 år senere så sig nødsaget til at opgive samtidig at administrere toldvæsenet. Byfogedens pligter lå nogenlunde fast fra tidligere tid, men blev reguleret og nøjere defineret i en instruks, som magistraten udarbejdede i sept. 1787, og som fik kongens underskrift 10. nov. samme år. Mange hverv påhvilede byfogeden. Først og fremmest var han byens »politimester«. Til sin bistand havde han natvægterne og nogle politibetjente, »bytjenere«. Han havde også tilsynet med sikkerhedsforanstaltningerne mod ildebrand og ledelsen af brandvæsenet under sig. Blev der begået en forbrydelse, skulle han søge at opklare sagen og rejse tiltale, hvis gerningsmanden blev fundet. Udarbejdelsen af anklagen overlodes dog til en advokat, der fik salær af byens kasse.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Byfogeden havde nøglerne til fængslet i forvaring, og ham påhvilede det også at sørge for fangernes forplejning. Maden blev tilberedt hjemme hos ham selv og af en bytjener bragt til fangerne.

Når magistraten havde forkyndt en dom, var det byfogeden, der skulle sørge for, at den blev eksekveret. Var det en dødsdom, skulle han føre den dømte til retterstedet og hindre, at der opstod uorden, hvorved *skarpretteren* kunne blive hindret i at udføre straffen. Bøddelen anvendtes undertiden også til udførelse af tortur, når det gjaldt om at fremtvinge en tilståelse, dog uhyre sjældent og sidste gang i 1767 i overværelse af magistraten. Ved denne lejlighed tilkaldte man skarpretteren fra Rendsborg, da dennes flensborgske kollega manglede øvelse og ikke havde de fornødne instrumenter.

Også i den dømmende magt havde byfogeden del. Som forhen var retssagerne fordelt mellem byretten og kæmnerretten. I *byretten*, hvor borgmestre og rådmænd sad til doms, pådømtes både kriminelle og civile sager. Appelinstans var overretten på Gottorp. Til stede ved retsmøderne, men uden stemmeret, var også bysekretæren, der førte protokollen, og byfogeden, der på kongens vegne skulle overvære både sagens behandling og voteringen og også havde ret til at få ordet. Byfogeden fik ikke del i retsgebyrerne, derimod i bøderne, der efter en opgørelse fra 1739 blev fordelt med $^2/_5$ til amtskassen, $^1/_5$ til byens kasse, $^1/_5$ til magistraten og $^1/_5$ til byfogeden. Underordnet byretten var *kæmnerretten*. Den bestod af byfogeden som formand og byens to kæmnere som bisiddere. Kæmnerne var to rådmænd, der fungerede to år ad gangen. Mange forskellige mindre sager fandt deres afgørelse ved denne ret. Det gjaldt f. eks. overtrædelser af brandforordningen eller andre af de påbud, som borgerne havde at rette sig efter i det daglige liv. I alle sager af den art havde kæmnerretten myndighed til at idømme bøder, der kunne appelleres til byretten. Det var også almindeligt, at vidneafhøringer foregik her, og i kriminelle sager afholdtes der ofte forhør, før sagen gik til behandling i byretten. Samtidig fungerede kæmnerretten som skifteret og tog sig således af arvesager, konkurser og lign. Også optagelse af nye borgere fandt sted her.

Foruden andel i retsbøderne havde byfogeden som indtægt en lang række forskellige gebyrer og sportler. Han var bl. a. auk-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tionarius, og i det 18. årh. fik han gennemført, at den gamle skik blev slået fast, at han både ved auktioner over løsøre og over grundejendomme skulle have et gebyr, selv om folk ikke ønskede hans medvirken. Af byens kasse fik han ikke nogen egentlig løn, kun et par mindre vederlag. Derimod var han fritaget for skat og indkvartering.

Bysekretæren nød den samme gunst. Han fik fast løn af byen og dertil godtgørelse for udlæg til papir og skrivemateriale. Tillige fik han gebyr for udfærdigelse af forskellige dokumenter, f. eks. skøder og protokolekstrakter, og ligeledes retsgebyrer af forskellig art. Til bysekretærens krævende arbejde hørte, at han skulle deltage i alle magistratens møder, både når den behandlede byens sager, og når den optrådte som domstol. Han førte rådstueprotokollen og skyld- og panteprotokollerne, i visse tilfælde også protokollen i kæmnerretten.

Henimod århundredets slutning skete der mange steder i ind- og udland en modernisering af polititilsynet i byerne. I Flensborg tog den reformivrige borgmester thor Straten i 1806 initiativet til to betydningsfulde ændringer i kontrollen med byens voksende befolkning. Først indførtes en stærkt udbygget distriktsmandsordning, og kort efter fik Flensborg en politimester, der overtog en væsentlig del af byfogedens arbejde.

Ideen med *distriktsmænd* som hjælpere for bystyret var ikke ny. I 1762 havde man f. eks. indført en sådan ordning i anledning af kopskatten, og i 1798 havde man indført en tilsvarende ordning for at gøre brandtilsynet mere effektivt. Mens 1762-ordningen havde mistet sin betydning, idet byvagtmestrene havde overtaget distriktsmændenes pligter, var den nye af 1806 en videreførelse af den fra 1798. Motiveringen for udvidelsen af distriktsmandssystemet var, at det kneb med at føre tilstrækkeligt tilsyn med, hvilke mennesker der opholdt sig i byen. Efter nyordningen, der trådte i kraft fra nytår 1807, var byen delt i 32 distrikter, hvoraf 6 lå uden for det gamle byområde. I hvert af disse udtoges der blandt alle kvalificerede borgere under 60 år en distriktsmand, som havde pligt til at fungere i to år. Distriktsmændene fik to hovedopgaver, de skulle holde brandsyn to gange om året og holde tal på beboerne i deres distrikter. Fire gange årlig skulle de til byfogeden indberette, hvem der var flyttet bort fra deres distrikter, hvilke nye der var kommet til, hvad

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

»*Flensborg, en h*
Tegnet af C. G. Taschenb

de levede af, hvilket »løst pak og liderlige fruentimmer« der ulovligt opholdt sig i distriktet, og om nogen husede omrejsende jøder og handelsmænd uden for de tider, hvor de årlige markeder fandt sted. Desuden skulle distriktsmændene føre listerne over de fattige, for hvem der betaltes kopskat, à jour og hvert kvartal gøre indberetning om ændringer. Af de i 1806 beskikkede distriktsmænd var de fleste købmænd og brændevinsbrændere.

Allerede da denne distriktsmandsordning blev udarbejdet, var indførelsen af et *politimesterembede* under forberedelse. I ansøgningen herom til kongen henviste magistraten og de deputerede til, at byfogedens arbejde i kæmnerretten var så omfattende, at han ikke kunne få tid til at varetage sine politimæssige opgaver tilstrækkelig effektivt. Magistraten anså det imidlertid for meget påkrævet, at polititilsynet i byen blev skærpet, og anførte i den forbindelse, at den økonomiske højkonjunktur havde fremkaldt en uafhængighedsfølelse, der gik så vidt, at folk i byen følte sig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ved Østersøen«.
tilegnet byens vise råd.

hævet over lov og øvrighed. Regeringen imødekom andragendet, og ved kgl. resolution blev juristen *Hans Rudolph Feddersen* af den kendte flensborgske slægt udnævnt til *politimester* i sin hjemby.

Da politimesteren nu overtog en stor del af byfogedens hidtidige arbejde, blev kæmnerretten ophævet, og dens opgaver fordelt mellem to nye retter, politiretten og skifteretten. *Politiretten* skulle afgøre alle politisager og mindre kriminalsager. I større kriminalsager skulle der holdes forhør i politiretten, hvorefter sagerne gik videre til magistraten. Retten bestod af politimesteren og de to kæmnere med byfogeden som protokolfører. Derimod henlagdes retslig behandling af arvesager og konkurser, edsaflæggelser m. m. til *skifteretten,* der ligesom den gamle kæmnerret bestod af byfogeden som formand, de to kæmnere som bisiddere og bysekretæren som protokolfører. Byfogeden beholdt desuden en del af sine gamle hverv, således optagelse af nye borgere,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eksekvering af domme, forskellige berigtigelser og takseringer og retten til at holde auktioner.

En kgl. instruks af 29. aug. 1806, der meget minder om den instruks, som 1795 blev udstedt for politimesteren i Altona, men også på adskillige punkter gentog den kgl. instruks for byfogeden i Flensborg fra 1787, gav detaillerede regler for politimesterens ret udstrakte beføjelser.

Den nyudnævnte politimester var opfyldt af en levende interesse for sin fødebys nutid og fortid. Han var en konservativt indstillet natur, en mand, der ville have orden i sagerne og forstod at bruge sin myndighed. Snart fik Flensborgs borgere at mærke, at ulovligheder, uorden og gammel slendrian ikke længere blev tolereret. Til at gribe ind over for den slags blev der ansat en overpolitibetjent og 6 politibetjente, ligesom antallet af natvægtere blev udvidet til 52 foruden to overvægtere.

De nye *politibetjente* trådte i funktion straks efter nytår 1807. For at de i påkommende tilfælde kunne legitimere sig over for publikum, bar de på brystet under frakken et messingskjold med byens våben og omskriften: Flensborgs bypoliti. Populært var politiet ikke i den første tid, navnlig ikke i de brede lag. Man betragtede politiets forskellige bestemmelser som indgreb i ens frihed, det hændte ikke sjældent, at folk søgte at hindre politibetjentene i at udføre deres virksomhed, og flere gange var der tilløb til uroligheder. Det skyldtes især, at den nye politimester i sin iver efter at skabe mere orden i byen i de første måneder af 1807 i hastig rækkefølge udstedte en hel del påbud, der irriterede. I vide kredse fandt man politimesterens nidkærhed for stor. Særlig irritation vakte en bekendtgørelse af 19. feb., der indskærpede bestemmelsen om, at bønderne fra oplandet ikke måtte handle i gaderne, og fastsatte, at bønder nordfra skulle holde på Nørretorv, bønder sydfra på Søndertorv og bønder østfra på Havretorvet. Deputeretkollegiet tog affære og klagede bl. a. over, at de nye bestemmelser holdt landmændene borte fra byen til skade for handelen. Men Feddersen svarede skarpt igen og fremhævede sit ansvar over for kongen. Efterhånden fortog uviljen mod politiet sig da også — man indså, at dets virksomhed i høj grad bidrog til at fremme sikkerheden og ordenen i byen.

Ved oprettelsen af politimesterembedet reduceredes byfogedens opgaver så meget, at embedet nærmest blev overflødigt. Alligevel opretholdtes byfogedembedet helt til 1824. En af de betydnings-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fulde opgaver, som politimesteren overtog fra byfogeden, var ledelsen af slukningsforanstaltningerne under ildebrande og tilsynet med, at sikkerhedsforanstaltningerne mod ildebrand blev overholdt af byens borgere. Selve brandvæsenets indretning tog bystyret sig derimod af. Denne fordeling af brandvæsensopgaverne gik tilbage til 1745; før dette år havde staten ikke blandet sig i forholdene på dette område, og i byen mente man nok, at man kunne træffe de nødvendige foranstaltninger mod brandfare på egen hånd.

»Vi har — Gud være lovet — alle mulige anstalter imod ildebrand, og fremdeles, hvorfor den Højeste er at takke, er der i mange år ingen skade sket udover, at det hus, hvor ilden er opstået, er blevet ødelagt eller beskadiget.« Således skrev borgmestre og råd i 1732 til statholderen i anledning af, at amtsforvalter Peter Petersen i Sønderborg havde søgt om at blive branddirektør og havde kritiseret byens brandvæsen og brandgilder. Man gjorde i skrivelsen opmærksom på, at man ikke mente at have brug for en branddirektør. Man havde en øvet brandmester og en underbrandmester, og med store omkostninger var der blevet anskaffet tre store slange-sprøjter, der opbevaredes i de tre sogne i dertil passende huse. Man fandt det heller ikke nødvendigt, at der skete nogen ændring i brandforsikringsordningen, da der allerede var to brandgilder, hvori de største og bedste huse var takseret.

Snart måtte man dog på dette som på andre områder bøje sig for den enevældige regerings ønsker om mere ensartede og effektive forholdsregler. I 1740'erne blev byerne i hertugdømmerne anmodet om at indsende udkast til en nyordning af deres brandvæsen, der kunne skabe større sikkerhed. Borgmestre og råd i Flensborg lod derfor udarbejde et forslag til en *brandforordning* for byen. Forslaget, der blev approberet af kongen 6. okt. 1745, blev grundlaget for byens brandvæsen i mere end 100 år. Hver borger fik udleveret et trykt eksemplar af forordningen, og det skulle kunne fremvises, når der var brandsyn. Her kunne han læse, hvilke forsigtighedsregler der skulle iagttages for at undgå ildebrand.

Alle husejere skulle lade deres skorstene rense to gange om året — bryggere, brændevinsbrændere og bagere dog oftere. Allerede tidligere var det blevet bestemt, at skorstensfejeren skulle medbringe en bog forsynet med byens segl, hvori husejerne egenhændigt havde at skrive deres navn og den dato, på hvilken deres

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skorsten blev fejet. Dette blev nu indskærpet, og det tilføjedes, at bogen skulle efterses, når kæmnerne og byfogeden lod afholde *brandsyn*. Brandsynet blev afholdt to gange om året, og det blev her ikke blot kontrolleret, om skorstene, ovne m. m. var i forsvarlig stand, men også, om det nødvendige slukningsmateriel var til stede. I store huse skulle der være to brandspande, i et lille hus kun een.

Stråtage var forlængst blevet forbudt i selve byen, men i Jørgensby fandtes der stadig huse med stråtag, og der var også stråtag på mange af de stalde, der lå uden for byportene. Derfor blev det påbudt ejerne af staldene indenfor en vis tid at erstatte stråtagene med murede tegltage, og det indskærpedes hospitalsforstanderne, at de skulle sørge for, at stråtagene efterhånden forsvandt i Jørgensby.

Hvis der blev *ildebrand* et sted, skulle beboerne straks skynde sig ud på gaden og sørge for at få fat på naboerne. Om natten skulle vægterne, der hver time gik gennem gaderne, om sommeren til kl. 3 om morgenen, om vinteren til kl. 4, banke på, hvis der var ildebrand i et hus, og tilkalde naboerne. Derefter skulle een af vægterne alarmere kæmneren og byfogeden, en anden brandmestrene og brandfolkene. Brandfolkene var mest håndværkere, der frivilligt havde påtaget sig at betjene sprøjterne. De var forpligtede til at møde omgående og kunne straffes, hvis de var forsømmelige. Brandmestrene var ansat af magistraten. De havde ansvar for, at slanger og sprøjter var i orden, og skulle instruere brandfolkene. På rådhuset havde man et lager af brandspande, og for at lette slukningsarbejdet var der ved de offentlige brønde beholdere, der skulle være fyldt med vand. Her var der også anbragt stiger og bådshager. Hvis ilden tog voldsommere fat, blev der ringet med storm- eller brandklokken fra et af kirketårnene, og bytambouren gik igennem gaderne og alarmerede folk ved trommeslagning. Naboer og tililende skulle tage et nap med ved at lade brandspandene gå fra hånd til hånd. Børn og tyende måtte ikke opholde sig på brandstedet. Efter en brand lod kæmneren og byfogeden afholde brandforhør. Uforsigtighed kunne efter omstændighederne straffes med en høj bøde eller fængsel — hvis der var tale om forsætlighed, endda med døden.

I stedet for de to brandgilder blev der i 1745 oprettet een *brandassurancekasse* for hele byen, og i den anledning blev alle huse i byen, også pakhuse og stalde, takseret af nogle borgere, der var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udpeget af deputeretkollegiet. Assurancebidragene, 1 lybsk skilling pr. 1000 mark, blev anvendt til omkostninger ved brandvæsenet og til udbetaling af erstatninger. Det var de to kæmnere, byfogeden og de to oldermænd fra deputeretkollegiet, der stod for forvaltningen af brandassurancekassen. Samtidig med denne nyordning, hvorefter alle huse var brandforsikrede, blev det bestemt, at der ikke mere måtte finde indsamlinger sted i anledning af brandskader. I øvrigt kom den flensborgske brandassurancekasse kun til at bestå i få år. Den blev nedlagt, da der i 1759 blev oprettet en generalbrandkasse for begge hertugdømmer. 10 år senere blev denne delt i to, én for landdistrikterne og én for alle købstæder, og denne ordning vedblev at bestå lige til 1864.

I 1798 udarbejdede den på så mange områder virksomme købmand *A. P. Andresen* en udførlig plan om et frivilligt brandværn og om forbedring af sikkerhedsforanstaltningerne mod ildebrand, men planen blev ikke til virkelighed. Derimod vedtog bystyret samme år at inddele byen i 8 kvarterer og i hvert af disse at udpege en »distriktsmand« blandt beboerne til at holde øje med, om brandforordningens bestemmelser blev overholdt. I 1806 blev antallet af distriktsmænd udvidet til 32, og derved blev dette tilsyn mere effektivt. I instruksen til distriktsmændene blev det bestemt, at de to gange årligt skulle holde brandsyn over skorstene og ildsteder sammen med en dertil særlig kommitteret fra deputeretkollegiet. De skulle også kontrollere, om brandspandene var i orden og var forsynet med husnummer og husejerens navn. Hver distriktsmand skulle være i besiddelse af et eksemplar af brandforordningen af 1745, så at han over for uefterrettelige borgere straks kunne dokumentere, hvad loven påbød.

Til de opgaver, som magistrat og deputeretkollegium i fællesskab varetog, hørte beslutninger vedrørende byens *finanser*. Bl. a. bestemte de, hvad borgerne skulle betale i skat. Helt til 1806 blev *skatterne* opkrævet efter en ordning, der var blevet fastsat 1718. Hvert år blev der foretaget en vurdering af borgernes rørlige formue og af de indtægter, som deres erhverv gav dem, og på grundlag deraf blev den enkelte borger lagt i skat. Selve skattebeløbet var oprindelig fastsat således, at man regnede med, at der skulle betales 12 gange så meget om året. Det antal gange, grundbeløbet skulle betales pr. år, kunne dog ændres efter, hvad byen behøvede, og da udgifterne som helhed var stigende, blev der i århundredets slutning brug for at opkræve ikke så lidt mere. Allerede omkring

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1720 forlangte man 24 gange grundbeløbet, omkring 1800 48 gange, og i 1805 kom man op på 60 gange, altså en femdobling. Skatten blev betalt een gang i hvert kvartal.

Hvad den enkelte borger blev ansat til ved vurderingen, indførtes i byens skatteregister. Formueskatten var stadig den vigtigste del af skattebeløbet, medens næringsskatten var forholdsvis lav. I det samlede skattebeløb indgik også for husejere en bygningsafgift. De summer, som skatteyderne havde betalt eller stod i restance for, opførtes i byregnskabet, der førtes af bykassereren.

En væsentlig del af det indkasserede skattebeløb gik til at bestride byens egne udgifter, f. eks. vedligeholdelse af havnen, skibsbroen, torvene og de offentlige bygninger.

Til de faste *udgifter* hørte lønninger og honorarer til borgmestre, bysekretær, kæmnere, bykasserer, stadsfysikus, bykok, lærerne ved latinskolen, brofogeden og andre af byens tjenestemænd. Alle udgifter opførtes i byregnskabet, der hvert år skulle godkendes af rentekammeret. Også på dette område mærkes i løbet af det 18. årh. i stigende grad statens kontrol. Honorarer og lign. var før blevet udbetalt efter byens skøn, men nu ønskede centraladministrationen detailleret besked herom, og ændringer skulle godkendes. I 1776 fik bystyret en tilrettevisning, fordi man i 1775 havde vedtaget at give borgmester Clæden et tillæg på 100 rdl., hvad rentekammeret et par år før havde sat sig imod. Ved samme lejlighed blev det indskærpet, at magistrat og deputeretkollegium ikke uden tilladelse måtte tilstå nogen en forhøjelse af hans løn eller ydelser bortset fra de tilfælde, hvor en forøgelse af visse tjenestemænds pligter gjorde det rimeligt, og i så fald skulle beslutningen herom i bekræftet afskrift vedlægges næste byregnskab. At rentekammeret var meget påpasseligt, ses af en ret ubetydelig sag fra 1783. Der skete nemlig det, at rentekammeret i forbindelse med gennemgangen af byregnskabet fra 1781 bad Tyske Kancelli om bekræftelse på, at det var skik i Flensborg at bevillige et magistratsmedlems arvinger halv skattefrihed et år frem i tiden og at udbetale løn for en tjenestemand for resten af kvartalet efter vedkommendes dødsdag. I den anledning indsendte magistrat og deputeretkollegium et andragende til kancelliet om tilladelse til at handle således og fremhævede, at det var sket efter ældgammel skik, hvorfor det måtte høre til de beføjelser, som magistrat og deputerede sad inde med. Et par måneder senere blev tilladelsen da også givet ved kgl. resolution. Udgifter

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til bygge- og reparationsomkostninger skulle forud godkendes, hvis de overskred 100 rdl., en sum, der efter ansøgning i 1783 blev forhøjet til 200 rdl. Samtidig meddeltes det, at forskellige andre udgifter, som byen hidtil havde afholdt på egen hånd, fremtidig skulle godkendes, før pengene måtte anvises, f. eks. omkostningerne ved tugthuset og tilskud til vedligeholdelse af skolebygningerne.

Af den opkrævede skat gik hvert år et fast beløb videre til staten, den såkaldte *kontribution*. Den indgik i den almindelige skat til byen, så at den enkelte borger altså betalte et samlet beløb til by og stat under eet. Selv om det kneb med at få skatten ind hos borgerne, var byen forpligtet til at yde staten den årlige kontribution. I 1762 var statens udgifter på grund af rustningerne særlig store, og der indførtes da en skat til staten af en helt anden art, den såkaldte *kopskat*, der skulle opkræves hver måned med et bestemt beløb (4 sk.) for hver eneste person, også for de fattige. I den anledning blev byen inddelt i 31 små distrikter, og i hvert af disse skulle en af bystyret udpeget borger, ledsaget af en af de deputerede, gå rundt til hver husstand med en trykt blanket, på hvilken husfaderen skulle angive, hvor mange personer over 12 år der fandtes i husstanden. Da de fattige ikke var i stand til at betale denne skat, blev der pålagt folk med formue et ekstraordinært bidrag efter formuens størrelse.

Ud over den almindelige skat og kopskatten fra 1762, der blev permanent, opkrævedes der forskellige andre skatter eller afgifter. Der var *indkvarteringspenge*, der kunne variere efter behovet, og som betaltes efter samme vurdering som den sædvanlige skat. Endvidere *fattigskatten*, hvis størrelse den enkelte selv kunne fastsætte, og i St. Nikolai og St. Hans sogne betaltes der sædvanligvis en særlig *kirkeskat*, da de midler, de to kirker rådede over, ikke var store nok til at dække udgifterne til kirkernes og skolebygningernes vedligeholdelse. Kirkeskatten blev fra 1779 opkrævet af byen i St. Nikolai sogn og fra 1801 i St. Hans sogn. Da Vor Frue kirke var mere velhavende, slap indbyggerne i Vor Frue sogn for denne skat.

I spørgsmål vedrørende *skatteansættelserne* havde deputeretkollegiets 24 medlemmer det afgørende ord. Det var skik og brug ikke at vurdere for højt, og formueansættelsen var utvivlsomt meget lempelig. I perioden 1740—90 blev der ikke i skatteregisteret opført nogen formue over 20.000 rdl., men derefter kunne det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ikke undgås, at den økonomiske fremgang også satte sig spor i skattevurderingerne.

Byens udgifter var imidlertid også vokset, og da der behøvedes flere penge, kom det omkring år 1800 til et skarpt opgør mellem magistrat og deputeretkollegium om en revision af skattesatserne. Den meget myndige førsteborgmester *Johan Jacob thor Straten* ønskede en forhøjelse af formueskatten, men da han var klar over de deputeredes uvilje herimod, indsendte han i nov. 1805 uden deres vidende en beretning til statholderen om Flensborgs skatteforhold. Han anførte heri, at »den nuværende, utilbørlige skånelse af formuerne« var til stor skade for den mindre bemidlede del af befolkningen. Da man ikke kunne opkræve skat hyppigere end nu — 60 gange årlig — var det umuligt at få udført vigtige foranstaltninger til byens gavn, f. eks. den så stærkt tiltrængte forbedring af skibsbroen og havnen. Han bad derfor statholderen om bistand imod »rigdommens fordærvelige indflydelse« og anmodede om en kgl. forordning, der reformerede den eksisterende formuebeskatning. thor Straten opnåede, hvad han ville. Statholderens resolution af 29. jan. 1806 bestemte, at alle formuer skulle ansættes i skatteregisteret til fuld værdi. Først derefter gjorde førsteborgmesteren i et møde 3. febr. 1806 deputeretkollegiet bekendt med sit andragende og med resolutionen af 29. jan. I sin tale brugte han kraftige ord mod de deputerede og truede dem med magt. Borgmesterens ængstelse viste sig også ved, at han havde givet alle byens politibetjente ordre til at være til stede på rådhuset under mødet. Efter mødet udarbejdede de deputerede en længere redegørelse, der imødegik magistratens opfattelse. Man indrømmede, at en ændring af skattesatserne var nødvendig, men advarede kraftigt imod en forhøjelse af formueskatten. Man hævdede, at hvis betydelige midler virkelig var blevet unddraget byens kasse i det sidste tiår, skyldtes det ikke uregelmæssighed ved skatteansættelsen, men et andet forhold, nemlig den såkaldte *decimation*. Man havde fra gammel tid den skik, at en borger, der opgav sit erhverv og ville leve af sin formue, mod at betale en afgift een gang for alle kunne blive fritaget for skat. De deputerede gjorde også opmærksom på, at anselige formuer — henimod 300.000 rdl. — var kommet byen til gode på anden vis, nemlig ved oprettelse af legater og stiftelser. Blev formueskatten forhøjet, ville de rigeste borgere sikkert unddrage sig skatten ved

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

decimation, og det ville være meget uheldigt for byen. Man foreslog at lade den voksende handel bære de øgede udgifter. Manende hed det i skrivelsen, som en af de deputerede 10. febr. oplæste for magistraten: »Hvem ved, hvad der endnu slumrer i tidernes baggrund for Flensborgs skæbne? Vi kan ikke løfte fremtidens slør og sige, hvilken indflydelse den fred, der ventes, og som vi til gavn for menneskeheden ønsker og beder om, vil have på Flensborgs handelskonjunkturer. Vi aner ikke den lykkeligste! Give Gud, at vore bange anelser må skuffe os«. I anledning af de deputeredes henvendelse sendte magistraten en stafet til statholderen på Gottorp. Situationen i byen var spændt, og rygtet gik, at magistraten havde rekvireret militær. Kort efter tog de deputerede det ualmindelige skridt selv at henvende sig til statholderen for at fremstille deres syn på sagen. De fire repræsentanter for deputeretkollegiet opnåede endda at komme i audiens hos kronprins Frederik i Kiel, ligesom de fik talt med embedsmænd fra Tyske Kancelli. Den pinlige strid endte langt om længe med et kompromis, idet det 9. okt. 1806 lykkedes magistrat og deputeretkollegium at nå til enighed om en ny skatteordning, der reviderede reglerne for skatteansættelse og indførte nye opkrævningsregler, så at byen fik større indtægter.

Kort før denne skattestrids udbrud havde Flensborgs borgere måttet affinde sig med en ny statsskat, der var blevet indført ved forordning af 15. dec. 1802. Det var den såkaldte *husskat*, der skulle betales for beboelse og benyttelse af alle huse i byerne. Kun husejere, der havde huse med lejligheder, hvori der boede fattigunderstøttede, slap for den nye skat, der følte som en hård byrde af mange.

Til skatterne kom for den bedre stillede del af byens indbyggere en anden byrde, pligten til at modtage indkvartering eller eventuelt betale et pengebeløb i stedet. I hele fredsperioden fra 1720 til 1807 havde Flensborg med få afbrydelser en *garnison*, først infanteri, senere både infanteri og rytteri og fra ca. 1760 udelukkende rytteri. Det var kun en forholdsvis lille styrke, der var tale om, af infanteri et kompagni, ca. 100 mand eller mindre, af rytteri en eskadron på 50 mand eller mindre. Fra 1767 til 1842 bestod Flensborgs garnison af en eskadron fra *Livregimentet Kyradserer*, der fra 1789 hed Livregimentet Ryttere. Til den normale indkvartering kom i særlige tilfælde ekstraordinær indkvartering af tropper på gennemmarch, navnlig i årene 1756—62.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Indkvarteringen ordnedes af magistraten, der ud af borgerskabet valgte nogle »billetskrivere« eller »billettiers«, som over for bystyret aflagde ed på, at de ville fordele og indrette indkvarteringen efter bedste viden og samvittighed, uden persons anseelse, og at de ikke ville skåne nogen af indbyggerne, heller ikke sig selv, heller ikke deres bedste ven, og ikke besvære nogen med indkvartering af egennytte eller uvenskab, af had eller andre menneskelige passioner. Officererne skulle rette sig efter den fordeling, som billetskriverne fastsatte. Imidlertid fandt magistraten ikke de eksisterende indkvarteringsbestemmelser tilstrækkelige i længden, og efter at Clæden var blevet borgmester, ansøgte man kongen om godkendelse af et nyt og mere fuldstændigt indkvarteringsreglement. Det nye reglement blev underskrevet af kongen 6. maj 1743 og var i hovedsagen en kodifikation af de hidtil gældende skrevne og uskrevne regler. Vigtigst var det, at der blev fastsat nærmere regler for forholdet mellem officerer og by. Det blev slået fast, at anvisning af kvarterer helt skulle ordnes af billettiers, hvoraf der skulle være to for Vor Frue sogn og to for St. Nikolai og St. Hans. Nyt synes det at være, at byfogeden skulle overvære fordelingen. Byens skatteregister skulle bruges som grundlag for fordelingen, og der skulle som hidtil tages hensyn til folk, der havde mange børn eller havde sygdom og andre besværligheder. Allerede 1721 var det blevet fastslået, at officererne skulle betale et bestemt beløb for deres kvarter. Nu blev det tilføjet, at hvis en officer var utilfreds med det ham anviste kvarter, skulle han i stedet have et beløb af byen og så selv sørge for kvarter. Maksimumsgrænsen for indkvartering skulle være 108 mand infanteri og 51 ryttere. En torn i øjet på byens næringsdrivende var marketenderne, der sørgede for indkøb af levnedsmidler, som de videresolgte til garnisonen. For at de ikke skulle benytte deres stilling til at handle med andre, blev det udtrykkeligt fastslået, at de ikke måtte sælge kød eller andre viktualier til borgerskabet til skade for slagterne og høkerne.

Også andre spørgsmål kunne volde vanskeligheder. I 1732 fik magistraten pålæg fra statholderen om ufortøvet at sørge for, at der blev anvist en plads, der var stor nok til eksercits, og i 1743 fik den ordre til at skaffe et vagtlokale i selve byen, da militæret havde beklaget sig over, at der var blevet anvist et vagtlokale i et hus en halv mil uden for byen. I det nye indkvarteringsreglement

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Søndertorv.

samme år nævntes det, at Rødeport skulle bruges til vagtlokale. Hvis der ikke var plads nok dèr, skulle også Nørreport bruges. Her skulle der også være fangestue.

Selv om der fra tid til anden kunne opstå gnidninger, synes forholdet mellem byen og dens lille garnison at have været tåleligt. De indkvarteringsreglementer, som regeringen udstedte i 1775 og 1788 for hertugdømmerne, ændrede ikke ved det princip, at det skulle være øvrigheden i en by, der ordnede indkvarteringen. 1788 blev der oprettet en indkvarteringskommission, bestående af en rådmand og nogle af »de bedste borgere«, der skulle ordne indkvarteringen sammen med en officer. Eventuelle stridsspørgsmål skulle afgøres af magistraten og regimentschefen. Der blev desuden fastsat meget nøje regler for indkvarteringen af officerer og bestemte takster for kvartérpenge.

I 1795 kom magistraten i den situation, at man så sig nødsaget til at påkalde assistance fra militæret for at få roen i byen genoprettet. Prisstigningen på brød og andre levnedsmidler havde skabt en stigende uro i den jævne befolkning, og i de første dage af juni 1795 søgte skibstømrerne at lægge pres på magistraten, støttet af byens daglejere. Man krævede maksimalpriser og andre indgreb. Til en vis grad gav magistraten efter, men købmændene

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

følte sig truet og var bange for, at bevægelsen skulle få støtte fra håndværkerne. Man bad derfor statholderen sende tropper så snart som muligt, da oprørernes tal var utrolig stort. 5. juni rykkede det slesvigske infanteriregiment og 120 ryttere ind i byen. På rådhuset blev der anbragt en større vagtstyrke, andre vagter blev opstillet ved portene og på Nørretorv, og militærpatruljer blev sendt gennem gaderne. En mængde arrestationer fandt sted, f. eks. blev 60 skibstømrere sat fast. Senere blev de værste urostiftere idømt strenge straffe. Affæren havde vist, at der bag den rolige facade gemte sig dybe sociale modsætninger, men er enestående i Flensborgs historie.

Pietisme og rationalisme

Omkr. 1720 var gamle kirkeskikke endnu i levende brug og regelmæssig kirkegang en selvfølge i alle kredse. Byens tre store kirker fyldtes til gudstjeneste hver helligdag, og også ugedagsgudstjenesterne var godt besøgt. Ortodoksiens mænd var ordets mænd, og havde de også et levende ord og kendskab til selve livet, var kirken fuld af mennesker.

Da der holdtes flere *gudstjenester* om søndagen, måtte man begynde tidligt. De gamle var — også i byerne — morgenduelige folk. I 1720 ringedes til kirke allerede kl. 5 i alle byens hovedkirker. Denne morgenmenighed bestod udelukkende af tyende og småfolk, og selv i vinterens kulde og mørke var disse gudstjenester velbesøgt. Til højmessen kl. 8 prædikede sognepræsten, og da mødte selve borgerskabet og byens standspersoner. Kl. 11 holdtes »Sing-Vesper«, men »denne gode skik« var allerede på det tidspunkt i forfald, og det blev da pålagt latinskolens quintus at møde med sine drenge for at synge. Ved middagstid holdtes en dansk prædiken — men ikke en fuld dansk gudstjeneste — i den lille Helligåndskirke, og igen kl. 2 kaldte klokkerne til aftensang. Der var således rig lejlighed for alle til at mødes i kirken.

Men også midt i hverdagslivets larm ringede kirkeklokkerne for at kalde folk sammen om Guds ord. På hverdagene så gudstjenestelisten således ud:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Mandag: Prædiken i klostrets kapel ved Nikolai kirkes diakon.
Tirsdag: Katekisation for børn og voksne, før 1721 også prædiken.
Onsdag: Prædiken i alle 3 hovedkirker.
Torsdag: Prædiken i St. Marie kirke.
Fredag: Prædiken i St. Nikolai kirke.

Om lørdagen sad præsterne i deres *skriftestole* kl. 9, og hele formiddagen kom folk til samtale med dem under fire øjne. Ingen altergæst blev modtaget om søndagen, uden at han i forvejen havde været til skrifte og fået absolution. Lørdag eftermiddag mødte latinskolens disciple til salmesang på latin, et levn af den gamle tidesang, som endnu lød i Marie og Nikolai kirker.

Kirkesproget var nu højtysk, bortset fra prædikenen i Helligåndskirken, men overgangen fra plattysk må være sket forholdsvis sent i Flensborg. I skolens program 1722 klagede rektor Moller over denne forandring, og ved katekisationen blev plattysk brugt en stund endnu. *Joh. Fr. Boie,* der var præst 1757—76, talte plattysk med børnene, og også de ældre trådte stundom ud på kirkegulvet.

Rangsyge og rangforordning havde for længst fået enhver anbragt på rette plads i kirken. Også her var jord og ejendom alle tings rette mål. Og selv om døden kæmmer alle over een kam, søgte den menneskelige rangsyge — så vidt gørligt — at trodse denne mægtige, over for hvem alle skulle være lige. Ved en standspersons begravelse deltog latinskolen med rektor i spidsen, hele byens råd, alle præster, alle gildesbrødre, foruden slægt og venner, medens alle stadens klokker ringede. Under afsyngelse af latinske salmer bevægede dette opbud af mennesker sig gennem byens gader, anført af den store sorte dødsfane. Herfra og til en begravelse »uden sang og klang« var der et spring som i en afgrund.

Ortodoksiens mål havde været at samle hele folket om den rene lutherske tro. Den rette lære og »uniformitet« var krav og mål. Men de separatister og sværmere, som før og efter 1700 slog sig ned i byen og forkyndte vilde ideer, kastede ild ind i det gamle fællesskab; en af dem var endog præst og forkastede barnedåben, ja selv kirken og dens gudstjenester. Selv om disse fanatikere var drevet ud af byens porte, var der dog skabt røre i staden. Flertallet af byens præster stod *pietismen* nær, erkendte tidens brøst og var tilhængere af Speners reformtanker, men de afviste separatisterne og stod fast på kirkens grund og lære. De ville vække en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

levende kirkelighed og fromhed, de satte livet over læren og søgte at styrke det nyvakte liv ved målbevidst sjælesorg. De var ængstelige for ortodoksiens masseopbud, forkyndte tværtimod skellet, som går tværs igennem denne verden og dens stæder og skiller troens børn fra verdens mennesker. Det var mænd som *C. E. Lundius* fra Sundeved, præst i Flensborg 1712—67, provst fra 1735; han stod i hvert fald retningen nær. Hans utrykte »Bedencken und Berichte« viser, at han var en vidtskuende kirkemand. *Abraham Kall* havde studeret orientalske sprog i Halle og var dèr blevet grebet af pietismens livssyn. Det samme gjaldt *Michael Geerckens*, der døde 1732, og hans sønner Michael og Johannes. *Chr. D. Claudius*, præst ved Nikolai kirke fra 1729, havde i Jena sluttet varigt venskab med Enevold Ewald fra Højst, den senere kendte vajsenhuspræst i København. Brødrene *Moller*, Franz ved Marie kirke, Johannes rektor ved latinskolen, den lærde forfatter af Cimbria literata, hørte også til kredsen.

Udenfor stod den gamle pietistmodstander *Hinrich Bracker*, sognepræst ved St. Nikolai til sin død 1728. Stridens dage var nu forbi, og han må have stået i et godt forhold til sine kolleger, siden de overdrog ham den betydningsfulde opgave at samle og udgive en salmebog, bestemt for Flensborg.

Det gamle religiøse fællesskab gik sin opløsning i møde, nu under pietismen slog det dybe revner. Bevægelsen *satte skel* i borgerskabet, og dens tilhængere i byen var talrige. Pietistiske *skrifter* blev læst i byen — og også trykt i stort tal i Flensborg, f. eks. er ikke mindre end 3—4 danske salmesamlinger trykt her. Et *vajsenhus* blev oprettet i 1725 med Franckes stiftelse i Halle som forbillede. Det skyldte borgmester Hans Clausen, rådsherre Jes L. Lorck og købmand Chr. Thomsen sin tilblivelse; de var alle ledende mænd inden for de vaktes kreds.

En ny *sangens tid* synes at være gået over byen. Det må synes selvfølgeligt, at der også er blevet sunget efter de danske salmebøger, som tryktes hos Vogel — deriblandt også Brorsons salmer. Men i kirken har den nye sang næppe lydt. Her herskede latin og tysk enevældigt. Men liturgiens tid med sang og korsvar, bøn og tilbedelse, var forbi. At magistraten i 1725 fremsatte enstemmigt ønske om, at den latinske salmesang afskaffedes både i kirken og ved ligbegængelse for at erstattes med »gode tyske salmer«, var et varsko om, at nye tider var i frembrud. Subjektivismen rejste sit hoved, mennesket ville ikke mere nøjes med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensborghus, det tidligere Vajsenhus. Den nye bygning, som delvis er opført af materialer fra Duborg slot, blev indviet 1725.

at overvære ceremonierne, men ville selv være med. 1727 fik Flensborg sin egen salmebog: »*Flensburgisches Gesangbuch*«, trykt hos Vogel i Flensborg og på Vajsenhusets forlag. I forordet hed det, at man omsider havde besluttet sig til at udgive denne salmebog, da man hidtil ikke havde brugt en rigtig salmebog, men havde måttet nøjes med alle hånde bøger og udgaver, som medførte uorden og fortrædeligheder. Man havde formodentlig — som andetsteds — mest sunget nogle få og kendte salmer udenad. Bracker havde redigeret manuskriptet, som også cirkulerede blandt de andre præster. Man optog 505 af den ældre tids salmer, men pietismens sang manglede ganske. I næste udgave, der blev trykt 1742 hos Holwein, var der dog tilføjet 60 pietistiske sange, mest taget fra Schraders salmebog, trykt i Tønder 1731.

Pietismens hensigt var at skabe »*en levende menighed*« af den ubevægelige masse. Man kasserede det gamle fællesskab, men formåede ikke at skabe et tilsvarende nyt. Man afskaffede messeklæder i kirken — 1745 i St. Hans, 1748 i Marie kirke — ja, selv

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ligfanerne, som blev båret foran i ligtoget. Man søgte at samle de vakte i småkredse, men følgen blev *splittelse*. Og alt imens *gik* selve *kirkegangen* ustandselig *tilbage*. Det var endog ofte småkredsenes folk, som svigtede. Først kom froprædikenen i forfald, 1745 blev den i St. Hans kirke henlagt til om eftermiddagen, idet den blev forandret til katekisation. I 1782 fulgte de andre hovedkirker efter, og begrundelsen var altid, at der til disse gudstjenester kun mødte ganske få mennesker. Men heller ikke hverdagsgudstjenesten kunne opretholdes mere. I 1770 sagde præsterne ligefrem, at de mange prædikener kun vakte modvilje. Om søndagen var kirkerne godt besøgt, men om hverdagen kunne man næppe nok se en eneste tilhører i kirken. Fra nu af skulle der kun holdes 3 ugedagsgudstjenester, som delvis blev ændret til børnekatekisationer. Samtidig afskaffedes tidesangen om lørdagen, hvor skolens disciple sang i en tom kirke, uden at nogen blev opbygget ved det. Også de fattige disciples syngen i gaderne skulle nu ophøre. »Så mange skolebørns lidet andægtige skrål i byens gader tjener så sandelig ikke til en fornuftig opbyggelse«. Ved de sidste ord mærker man, at tiden nu er blevet en anden i udtryksmåde og i tankegang. Det er oplysningstidens ord, nu skulle alt være fornuftigt og begribeligt.

Næsten umærkeligt kom forvandlingen, udviklingen fra pietisme til rationalisme skete uden bratte overgange. Men kirken stod i hvert fald meget svagt henimod århundredets slutning, og pietismen med sin forkærlighed for *gudelige forsamlinger uden for kirken* er ikke uden skyld i gudstjenestens forfald. Mens købmand P. A. Lorenzen og fabrikant Ritter for egen regning byggede en forsamlingssal for de vakte, klagede præsterne, de vaktes venner, over svigtende kirkegang. *Dåben* fandt nu næsten altid kun sted i husene, udtalte generalsuperintendent Struensee 1788, alt søgtes henlagt fra kirken »til husene«, selv *vielser*, og mange *begravelser* skete »i det stille«. Allerede i 1764 hed det i Struensees visitatsberetning, at religionsspotterne var talrige i Flensborg — som andetsteds — men de sneg sig ikke omkring i mørket længere. Søndagen vanhelligedes af mange, ikke blot ved arbejde, men også ved spil og drik, og pengene spillede ingen rolle. Struensee, som opholdt sig en søndag over i Flensborg, så og hørte meget, som gjorde ham ængstelig og bedrøvet. En om sig gribende verdsliggørelse var i fuld gang, og kirkeligt forfald og begyndende moralsk opløsning de tydelige kendetegn.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Som overgangsskikkelse mellem gammelt og nyt i Flensborgs kirkeliv står provst *Nic. Johannsen*, præst ved St. Nikolai kirke 1776—1806. Han var født i Nibøl, uddannet i provst Balthasar Petersens institut i Tønder og havde studeret i København. Han var den eneste af præsterne i byen, som i årene før og efter 1800 om sin forkyndelse formåede at samle en menighed, som fyldte den store kirke. Hans prædikensamling »Glaubenslehre und Lebenspflichten« viser, hvad han forkyndte. Han fordømte den nye modeteologi, rationalismen, men sagde i samme åndedræt, at den sande fromhed bestod i »forstandens oplysning og hjertets forædling«, en tale, der ikke adskilte sig synderligt fra rationalismens stadige omkvæd. Johannsen, der i al sin færd »var en folkets mand«, var en usædvanlig prædikant. Herrnhuternes udsending i Flensborg kaldte ham i 1803 den eneste sande evangelist blandt byens præster. Men den samme mand indførte i 1790 *Cramers* halvrationalistiske *salmebog*, hvis teologi med halve standpunkter vist i øvrigt faldt godt sammen med Johannsens, og han modsatte sig ikke, at *Adlers* rationalistiske *agende* blev taget i brug i byens kirker 1797. Her forløb alt stille og roligt, skønt næsten alle provstiets menigheder afviste den og satte hårdt mod hårdt, da myndighederne søgte at indføre den ved tvang. At alt gik så let og gnidningsløst, skyldtes vel også Adlers gode ven *Fr. Paisen*, der var præst ved Marie kirken 1789—98. Uden det sædvanlige menighedsvalg var Paisen blevet anbragt her, og fra sin prædikestol talte han skønt til ædle mennesker om det paradis på jorden, som nu snart ville komme, når fornuften sejrede, og kundskaber udbredtes. Også en andagtsbog »for ædle mennesker« kom fra hans hånd. Disse naive drømmebilleder bedårede mange. Men kristen tro var det ikke. Det berygtede ugeblad *Der neue Mensch* i Flensborg roste manden med den klare fornuft og det ædle hjerte, hvis vidunderlige veltalenhed fremmede dydens sag. Snart kom det til rivninger mellem Johannsen og Paisen, og da provsten i 1797 skulle indsætte Paisens kollega, pastor Valentiner, brød striden ud. I sin tale sagde Johannsen: »Tale og prædiken er to forskellige ting. En med fraser udstafferet tale kan nok kildre om øret, men den varmer ikke om hjertet. De, kære Valentiner, skal prædike, som Kristus ville det. De kender de mænd, som prædiker anderledes, og jo bedre man kender dem, desto bedre undgår man de skær, mod hvilke de er strandet.«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Talen vakte et voldsomt røre i byen, og det endte med, at Paisen måtte fortrække.

De første 10—20 år af det nye århundrede, da *rationalismen* blev enerådende, fremviste et kirkeligt forfald i Flensborg, som ikke er set før eller siden. En flensborger fortalte, at han i 1816 selvtredie overværede en gudstjeneste i St. Nikolai kirke og alene med degnen måtte synge salmen efter prædikenen i dette store og nu øde kirkerum; ofte måtte gudstjenesten falde bort, da ikke eet menneske indfandt sig. I provst Johannsens tid var her ca. 2500 altergæster, mens hans efterfølger, Schütt, kun havde 304. Stort bedre stod det ikke til ved de andre kirker.

Pietismen og rationalismen overtog en rig åndelig arv fra fortiden, men begge retninger, snævre og doktrinære som de var ud fra skiftende subjektivistiske modestrømninger, formåede hverken at tilegne sig den eller videreføre den. Idet pietismen bekæmpede, hvad den i sin blinde iver kaldte »vanekristendom«, var den med til at skabe den *afkristnede tilværelse*, som blev en kendsgerning i den rationalistiske periode. At rejse de faldne altre og fylde de tomme kirker blev en vanskelig opgave, som kom til at påhvile den næste tids mænd.

Betragter man præsterækken i Flensborg, er det påfaldende at se, at det er den *jævne*, ofte af de lærde brødre oversete *præst*, som virkelig var og blev præst. Ikke de lærde — og ofte stridbare — teologer, ikke de filosoferende højttalende prædikanter, men netop den lille mand, jævn i tale og færd. *Johs. Geerckens*, der døde i 1740, var elsket og savnet, og da hans broder *Michael Geerckens* døde i 1767, hed det om ham: »De fattige har strøet blomster på hans grav«. Da *Nic. Johannsen* tiltrådte, sagde en overlegen herre, pastor Bendixen, om ham: »Han mener det selvfølgelig godt, men man ser jo straks på ham, at han er uden dannelse«. Vist var Johannsens uddannelse ikke den bedste, men han havde et hjerte og talte til hjerterne. Tilmed var han en kyndig forfatter af en slesvigsk kirkeret. I 1799 kom en dansk rejsende ind i en flensborgsk kirke; i sin dagbog skrev han: »Jeg har ingensinde hørt en bedre tysk prædiken, og det samme siger også indbyggerne selv. De elsker, ærer og agter denne brave præst og frygter kun for, at han skal blive befordret bort fra dem. Han er et sjældent eksempel, hans flid og store naturgaver er forenede med sand menneskekærlighed, så alle taler vel om ham; jeg bør nævne hans navn: *Lorenz Nissen*«. Om *G. W. Valentiner* sagde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

flensborgeren H. N. A. Jensen: »Hans minde vil længe være velsignet«.

Om *Helligåndskirken* er der ikke stort andet at sige, end at den var askepot blandt byens kirker, både dens præster og menighed var fattige folk. Dens præst havde ingen sognemenighed, men hans folk var spredt over hele byen. Det var udtrykkeligt bestemt, at han kun måtte tage »simple folk« til skrifte. Også her ved denne kirke gik udviklingen over pietisme og rationalisme mod udslettelse. Både i 1820 og 1840 stillede magistraten et andragende til kancelliet om tilladelse til at nedlægge det danske præsteembede og omdanne kirken til andet formål. Sandt at sige var det ikke underligt, thi en dansk menighed eksisterede næppe mere. Altergæsternes antal var gået tilbage fra omkr. 1000 i 1729 til 10—20, og deltagerne ved gudstjenesten udgjorde næppe nok et eet-cifret tal. Før 1782 havde den danske præst sin skriftestol i Marie kirke — og havde mange skriftebørn dèr — og han holdt også skiftevis med kirkens diakon foroprædiken dèr på tysk, men ved reskript af 14. okt. 1782 forbød man ham at forrette gudstjeneste og kirkelige handlinger i de tyske kirker, og hans skriftestol blev overflyttet til Helligåndskirken. Også tidspunktet for hans gudstjeneste — kl. 12 — var det slettest mulige.

I præsterækken ved denne kirke er der to navne, som bør nævnes: *Lorenz Nissen* havde været lærer ved flere almueskoler, siden skrive- og regnemester i Sønderborg. Ved selvstudium, men uden universitetsuddannelse lykkedes det ham at blive kandidat; skønt han var dansk præst i Flensborg, var hans dansk ikke det bedste. »Det danske sprogs vendinger og charakteristica har han ikke så meget i sin magt som det tyske«, sagde en mand om ham, som i 1799 overværede hans gudstjeneste. »Forsamlingen bestod af indvånere, ellers af skippere, købmænd, prangere, kniplingskræmmere og andre fremmede fra de danske egne«. Hans efterfølger *Th. Hoyer Jensen*, der var præst fra 1801—1820, bør ikke glemmes i dansk erindring. Han var født i Tønder og havde fået tysk uddannelse. Men som student i Jena kom han i forbindelse med en anden nordslesviger, Chr. Petersen fra Tinglev, der siden blev præst i Højer, og her i det tyske kulturcentrum lærte han af sin studiefælle danske sange og at tale sit glemte modersmål. Langt borte fra fædrelandet fik han lagt grunden til sit kendskab og kærlighed til dansk sprog og litteratur. Som præst ved Helligåndskirken søgte han at genoplive menighedssangen,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

købte i 1805 for egne midler et lille orgel og indførte en dansk salmebog, Adlers »Christelige Psalmebog«. Han var en af de få slesvigske akademikere, Flor kunne regne med som støtte for sin sag. En betydelig prædikant var han ikke, men han havde en lille trofast menighed blandt byens fattige. Hoyer Jensen udgav nogle danske læsebøger, som blev benyttet i Flensborgs borgerskoler.

Skolens forfald og genrejsning

Latinskolen

Efter Johs. Mollers død blev *Bernhard Prehn* i 1726 kaldet til rektor ved latinskolen. I hans tid *gik elevtallet* stærkt *tilbage*. 1746 var der således kun 28 disciple i skolen, ikke meget mere end halvdelen af, hvad der havde været det normale i Mollers tid. Skolestyrelsen var fuldt på det rene med, at årsagen til denne tilbagegang var skolens forældede indretning og især den lidet tidssvarende undervisning. Tiden synes dog ikke at have været moden til den omdannelse af skolen fra grunden, som på længere sigt var en forudsætning for dens trivsel. I hvert fald nøjedes skolestyrelsen med i den nye og såkaldt »forbedrede« *undervisningsplan*, som skolen fik i 1747, at indskrænke latinundervisningen en smule. I stedet skulle der gives en yderst nødtørftig undervisning i tysk, verdenshistorie og geografi i samtlige klasser.

Efter Prehns afgang overgik ledelsen af skolen i 1750 til hans berømte forgængers søn, *Olaus Henricus Moller*, der efter at have fuldendt udgivelsen af faderens »Cimbria literata« i nogle år havde været professor i litteraturhistorie ved Københavns universitet. Han indlagde sig, mens han beklædte rektorembedet, store fortjenester som genealog og personalhistoriker; derimod udmærkede han sig ikke som skolemand. Ikke desto mindre øgedes tilgangen af disciple stærkt, efter at han var blevet rektor, og skolen havde i 1750'erne og 1760'erne gennemgående samme elevtal som under faderen, et halvt hundrede; enkelte år havde den endda langt flere disciple, i 1758 således over 80. Denne opblomstring må i første række tilskrives den anseelse, som Moller nød i sin fødeby, og det ry, han havde i den lærde verden, men den var kun forbigående. Efter 1770 tog tilgangen af elever

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

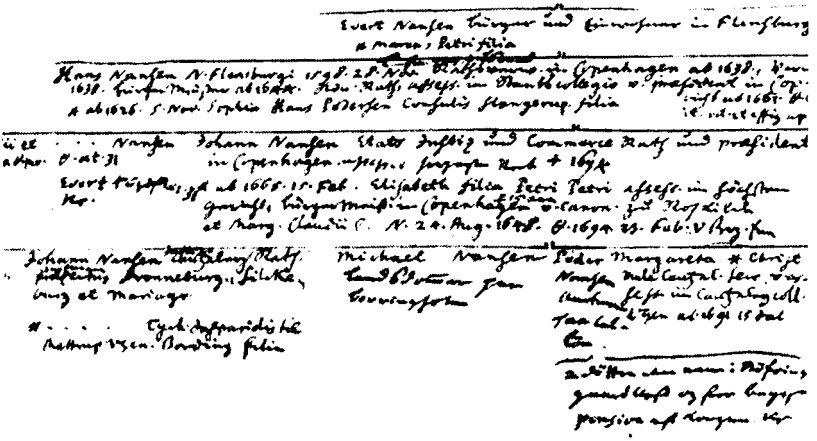

Udsnit af O. H. Mollers stamtavle over familien Nansen. Familiens mest kendte medlem var borgmester Hans Nansen i København.

mærkbart af, og i slutningen af 1780'erne havde skolen kun en snes disciple — eller færre end på noget tidligere tidspunkt i århundredet.

Under indtryk af denne *fornyede tilbagegang* vågnede skolestyrelsen efter årtiers passivitet atter til dåd. I snævert samarbejde med konrektor, dr. phil. *Bernhard Ludwig Königsmann*, fik den i slutningen af 1780'erne og begyndelsen af 1790'erne afhjulpet en række af de fejl og mangler, der havde bidraget til skolens affolkning. Omsider fritoges lærere og disciple for den forpligtelse til at synge ved gudstjenester og begravelser, som siden skolens oprettelse havde hemmet undervisningen og fra begyndelsen af det 18. årh. havde været byens borgere en stadig kilde til forargelse. I 1786 blev der som led i en omlægning af skolens undervisning også indført en smule *undervisning i dansk* i de øverste klasser. Allerede i 1779 havde den patriotiske kantor *G. H. Overbeck* anmodet om tilladelse til at anvende dansk som undervisningssprog i nogle af sine timer. Alt, hvad han havde opnået, var dog, at han havde fået lov til at betjene sig af det danske sprog i de ekstra-timer, han gav uden for den egentlige skoletid. Fra nu af indgik dansk imidlertid som et led i skolens ordinære undervisning.

Samtidig med at disse reformer blev gennemført, forberedtes imidlertid langt mere vidtgående foranstaltninger til at ophjælpe

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skolen, nemlig intet mindre end en gennemgribende nyordning af denne. Den blev iværksat, efter at Moller havde taget sin afsked i 1795 som en højt bedaget olding, og Königsmann var rykket op i hans embede. Retningslinierne for *nyordningen* var udformet af generalsuperintendent Adler, den ledende mand i oplysningstidens arbejde for en reorganisering af hele skolevæsenet i hertugdømmerne, og blev fastlagt i et *regulativ* for skolen af *21. april 1797*.

Kantorembedet blev nu nedlagt, således at der for fremtiden kun skulle være knyttet fire lærere til skolen: rektor, konrektor, subrektor og kollaborator. Samtidig blev antallet af *klasser* skåret ned til tre. Nederste eller tredie klasse, senere kaldet tertia, udgjorde en såkaldt *real- eller borgerskole*, i hvilken der fortrinsvis blev givet undervisning i sådanne fag, som havde betydning for »den fremtidige borger«. Hovedfaget her var tysk, og der undervistes desuden i religion, matematik, naturhistorie og naturlære, teknologi, historie og geografi samt dansk og fransk. Real- eller borgerskolen skulle imidlertid også tjene som forberedelsesklasse for de elever, der ville studere, hvorfor der blev givet en ret omfattende begynderundervisning i latin. I skolens *anden klasse*, secunda, undervistes i de samme fag som i tertia, suppleret med mytologi og engelsk eller italiensk. I denne undervisning, der fandt sted om formiddagen, kunne såvel studerende som ikkestuderende elever deltage. Derimod var eftermiddagens undervisning, der omfattede den klassiske geografi, latin, græsk og hebraisk, forbeholdt de elever, der ville studere; de øvrige kunne så anvende eftermiddagene til på egen hånd »nærmere at forberede sig til deres fremtidige erhverv«. Øverste eller første klasse, prima, var den egentlige *latinskole*, hvor den studerende ungdom skulle forberedes »til den akademiske undervisning«, og hvorfra eleverne blev dimitteret til universitetet.

Året efter at skoleregulativet var udstedt, tog man fat på at rive den gamle *skolebygning* ned og at opføre en ny på dens fundamenter. Det gamle skolehus kunne unægtelig også trænge til en afløser, efter at det havde stået nogenlunde uforandret i 200 år og ikke alene var blevet utidssvarende, men også yderst brøstfældigt. Den nye bygning, der var lige så prunkløs af ydre som i det indre, stod færdig 1806 og indeholdt tre gode klasseværelser, et bibliotekslokale og rummelige tjenesteboliger for samtlige lærere.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skolens indre reorganisation og opførelsen af den nye bygning indvarslede dog ikke en ny blomstringstid for byens ærværdige lærdomssæde. År 1800 havde skolen kun 24 disciple, og i 1803 var elevtallet blot steget til 34.

En række forhold af vidt forskellig art var medvirkende til, at *tilgangen* til skolen blev ved at være så *ringe*, men en væsentlig årsag til skolens fortsatte vantrivsel var utvivlsomt den uhensigtsmæssige sammenblanding af real- og højere undervisning. Den realskole, som blev knyttet til latinskolen, og som man utvivlsomt stillede ganske særlige forventninger til, formåede ikke at klare sig i konkurrencen med en tilsvarende privatskole, som i 1796 var oprettet i byen. Dennes leder, en kielerseminarist ved navn *Johan David Bertels*, havde i nogle år været huslærer i byen og nød stor yndest i stadens førende kredse. Hans skole — eller *institut*, som det hed — stod for øvrigt åben for både piger og drenge og blev ganske åbenlyst foretrukket frem for latinskolens real-afdeling. I 1798 havde den 36 og i 1801 ikke færre end 74 elever, hvoraf de 41 var drenge, mens der i latinskolens real- eller borgerskole i 1800 og 1803 kun gik henholdsvis 10 og 19 drenge. Latinskolen og de tyske skolers lærere forsøgte på forskellig måde at spænde ben for denne konkurrent, men tilsyneladende uden held; i hvert fald klagede Adler i 1809 over, at »Bertels' institut forvolder især den store byskole (d. v. s. latinskolen) stor skade«.

Folkeskolen.

Bertels' institut var en helt ny foreteelse inden for det flensborgske skolevæsen. En anden nydannelse var den skole, der rummedes inden for det i 1725 oprettede *vajsenhus'* mure. Den fik dog kun et kort liv, idet der i 1760 til vajsenhuset blev knyttet en tvangsarbejdsanstalt, hvorefter skolen blev nedlagt og børnene sat i byens almindelige skoler.

Folkeskolen var i øvrigt helt til efter år 1800 indrettet på samme måde som i de foregående århundreder, således at der i hvert sogn var en tysk skole, nu ofte kaldet *hovedskole*, samt nogle *biskoler*, i hvilke de mindre børn forberedtes til optagelse i de tyske skoler. Desuden var der i Jørgensby en særlig skole for hospitalsundersåtternes børn.

For *hospitalsskolens* vedkommende skete der i denne periode en væsentlig indskrænkning af elevtallet. Hospitalsundersåtterne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i Søndre St. Jørgen hørte vel i kirkelig henseende til St. Hans sogn, men de havde sendt deres børn i hospitalets skole. Omkring midten af 1760'erne fik de påbud om fremtidig at sende samtlige børn i St. Hans sogns skoler. Samtidig indskærpedes det hospitalsundersåtterne i Nørre St. Jørgen, at de kun måtte lade deres børn gå i hospitalsskolen, indtil de var 12 år, hvorefter de skulle overflyttes til degneskolen i Adelby. Hospitalsskolen synes dog ikke at have manglet elever, eftersom skolemesteren her i 1770'erne holdt en hjælpelærer, og det 1776 i Nørre St. Jørgen opførte skolehus i 1806 måtte udvides.

Henlæggelsen af hospitalsundersåtterne i Søndre St. Jørgen under St. Hans sogns skolevæsen skyldtes et kgl. dekret vedr. Flensborgs *biskoler* af 25. aug. 1763. Det fastslog, at der fremtidig skulle være et fast antal biskoler i byen, og at der til hver biskole skulle henlægges et nøje afgrænset distrikt af byen, hvis beboere var forpligtet til at lade deres børn besøge vedkommende biskole, indtil de fyldte 8 år og overgik i en af hovedskolerne.

I overensstemmelse hermed blev byen inddelt i 10 distrikter med hver sin biskole. Det viste sig dog snart, at antallet af biskoler eller *distriktsskoler,* som de nu oftest blev kaldt, var alt for stort til, at der kunne sikres skoleholderne en rimelig indtægt. Af hver elev fik de kun een mark kvartårligt i skolepenge. Flere distrikter blev derfor efterhånden slået sammen, men selv efter at antallet af distriktsskoler i begyndelsen af 1790'erne var gået ned til 6, sad skoleholderne yderst smått i det; så sent som i 1803 hed det om de to distriktsskolelærere i St. Hans sogn, at de »lever i kummer og næringssorger«.

Det kan derfor ikke undre, at *lærerne* ved distriktsskolerne gennemgående var lidet kvalificerede folk; om to af de tre distriktsskolelærere i Marie sogn hed det således i 1797, at »de er mådelige og deres undervisning ganske mekanisk«, og deres kolleger i St. Hans sogn betegnedes samtidig af Adler som »mådelige subjekter«. Sådanne folk havde naturligvis liden gavn af den hjælp og vejledning, som byens præster ifølge dekretet af 1763 skulle give dem under deres månedlige besøg i biskolerne. De havde næppe heller større udbytte af at studere den »Anweisung zum nützlichen Schulhalten für die Neben-Schulmeister in der Stadt und dem Amte Flensburg«, som var udarbejdet af provst Lundius og i 1764 var blevet befordret i trykken.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dekretet af 1763 medførte ingen ændringer i biskolernes *lokaleforhold*. Det fastslog tværtimod, at biskoleholderne vedblivende var forpligtet til selv at skaffe sig undervisningslokaler, og bi- eller distriktsskolerne flyttede derfor endnu i mange år rundt fra det ene lejede lokale til det andet, ofte af den usleste beskaffenhed.

De tyske skoler eller hovedskolerne oplevede i hele det 18. årh. ikke større forandringer. Fra tid til anden blev de ydre rammer for deres undervisning dog ændret. Til hovedskolen i Marie sogn opførtes således i 1760 en ny bygning, og den ejendom, som i 1723 var erhvervet til brug for St. Hans sogns hovedskole, blev ombygget og udvidet hele to gange, i 1764 og 1803.

Tidligere var *skrive- og regnemestrene* oftest tyskere; nu var det derimod i reglen landsdelens egne sønner, ofte endda fødte flensborgere, der ansattes i de krævende, men vel aflagte stillinger. De var dog mindst lige så dygtige som deres tyskfødte forgængere. En af dem, *Matthias Jürgensen*, skrivemester i Marie sogn 1789—1829, nød endog et sådant ry, at børn langvejs fra, særligt fra Norge, sattes i skole og pension hos ham. En anden fremtrædende skolemand var *Hans Kallsen*, skrivemester i St. Hans sogn, der gjorde sig fordelagtig bekendt i vide kredse med et pædagogisk skrift, som han udgav i 1798.

Meget løseligt anslået gik der ved udgangen af det 18. årh. i Flensborgs hoved- og distriktsskoler 1300—1400 børn mod 400—450 ved århundredets begyndelse. At der virkelig var sket en stor stigning i de enkelte skolers *elevtal*, fremgår bl. a. af, at Marie sogns tyske skole, i hvilken der 1735 gik 70 børn, 1746 havde 120, 1760 ca. 200 og i 1803 endog 250—300 elever. I 1794 gik der i hver af sognets tre distriktsskoler 100 børn, mens distriktsskolen i Nikolai sogn fem år senere havde 130 elever.

Disse store elevtal til trods var det endnu omkring 1800 reglen, at den enkelte skole kun disponerede over eet undervisningslokale. Overhovedet havde Flensborgs folkeskoler endnu på den tid et gammeldags præg, og generalsuperintendent Adler fandt meget at kritisere, både lokaler, lærere og undervisning, når han under sine visitatser besøgte de enkelte skoler i byen.

De første tegn til, at en ny tid var ved at oprinde, også for folkeskolen, havde dog vist sig. Samtlige bi- eller distriktsskoler i Marie og Nikolai sogne havde således i årene 1790—94 fået

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

deres egne *bygninger,* hvis opførelse eller erhvervelse var bekostet af kirkekasserne. Endvidere var der i 1797 blevet indrettet to *klasseværelser* i den nye distriktsskole i Nikolai sogn, og da St. Hans sogns hovedskole i 1803 blev ombygget, fik den endog hele tre skolestuer. Endelig var de første *seminarieuddannede lærere* blevet ansat ved skolerne, 1798 således ved Nikolai sogns distriktsskole den senere skrivemester og landskendte regnebogsforfatter *Jacob Bendixen* og i 1800 som skrivemester i St. Hans sogn *Lorenz Nissen* fra Medelby sogn, begge udgået fra seminariet i Kiel.

Indretningen af to skolestuer i Nikolai sogns distriktsskole og ansættelsen af en seminarieuddannet lærer her var foranlediget af den allestedsnærværende *A. P. Andresen,* der som værge for Nikolai kirke havde fattet interesse for skolespørgsmål og også var en af banebryderne for den nye tids skoletanker i Flensborg. Herom vidner bl. a. hans lille skrift fra 1798: »Freimüthige Gedanken über Verfassung, Mängel und Verbesserung der Schulanstalten in Flensburg«.

De fremskridt, der var opnået i årene til og med 1803, var dog kun få og tålte på ingen måde sammenligning med de reformer, der blev gennemført, efter at Adler og førsteborgmester thor Straten havde udarbejdet et »midlertidigt *regulativ for Flensborgs tyske skoler*«, som *2. juli 1807* blev godkendt af overkonsistoriet.

Ifølge dette skulle der i hvert sogn fortsat være en *hovedskole* for de større børn samt i Nikolai sogn een, i St. Hans sogn ligeledes een og i Marie sogn tre *distriktsskoler* for børn under 9 år. Samtlige disse skoler skulle have to klasseværelser, således at drenge og piger i hovedskolerne kunne undervises særskilt, mens eleverne i distriktsskolerne kunne deles i to hold efter alder. Alle hovedskoler skulle forblive i de hidtil anvendte bygninger. Det samme gjaldt distriktsskolen i Nikolai sogn og Marie sogns distriktsskole i Helligåndsgangen. De øvrige to distriktsskoler i dette sogn skulle derimod forlægges fra Slotsgangen til Fattigkirkegården og fra Marie kirkegård til Nystaden, hvor der var et stort behov for en skole. Distriktsskolen i St. Hans sogn skulle endelig have lokaler i sognets fattighus. Foruden hoved- og distriktsskolerne skulle der oprettes to såkaldte *industriskoler* for fattige børn samt en *navigationsskole.*

Ved hver hoved- og distriktsskole skulle der være en fast ansat

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Købmand A. P. Andresen i Christiansgardens uniform 1803.
Maleri af C. W. Eckersberg.

lærer, som på egen bekostning skulle holde en eller to dygtige *hjælpelærere.* Samtlige fastansatte lærere skulle have en bestemt løn, distriktsskolelærerne 200 rdl. og skrivemestrene 200—300 rdl. årligt, og desuden 3 mark i skolepenge pr. barn om året. Den faste løn skulle lignes på sognenes beboere og opkræves kvartalsvis.

Regulativet gav meget detaillerede bestemmelser vedr. *undervisningen* i hoved- og biskolerne. Det bestemtes, at det højtyske sprog skulle være undervisningssprog, og at undervisningen i almindelighed skulle omfatte »de for alle borgerbørn nødvendige og nyttige kundskaber«. I overensstemmelse hermed blev det foreskrevet, at der foruden i læsning, skrivning og regning skulle undervises i historie, geografi, naturhistorie, sundhedslære og en række andre nye fag, dog ikke i dansk.

Få måneder efter regulativets udstedelse udbrød krigen med England, og den vanskelige tid, der nu fulgte, medførte, at en række af regulativets projekter foreløbig stilledes i bero. Det gjaldt således oprettelsen af navigationsskolen og de to industriskoler samt flytningen af den ene af Marie sogns distriktsskoler til Nystaden. Andre blev realiseret på en anden måde end op-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

rindelig fastsat. Distriktsskolen i Slotsgangen blev således ikke flyttet til Fattigkirkegården, men rykkede i 1809 ind i en ejendom ved siden af den hidtidige skole, og St. Hans sogns distriktsskole fik ikke lokaler i fattighuset, men i en privat ejendom, som i 1810 blev erhvervet til dette formål. I øvrigt kom de fleste af regulativets bestemmelser snart til udførelse. Alle skoler fik de foreskrevne to klasseværelser, og samtlige lærere blev sat på fast løn. Ikke mindst vigtigt var det, at undervisningen overalt blev tilrettelagt sådan, at den svarede til regulativets forskrifter. I løbet af kort tid blev så godt som alle de faste lærerstillinger besat med seminarister, flere af dem fremragende pædagoger, og der var således virkelig sket store fremskridt inden for Flensborgs folkeskoler i årene fra 1807 til 1814. Den flensborgske folkeskoles historieskriver, J. J. Callsen, har da heller ikke ganske uret, når han omtaler disse års begivenheder inden for skolevæsenet i begejstrede vendinger og ligefrem betegner dette tidsrum som en glansperiode for Flensborgs folkeskoler.

Fattigvæsen i det 18. århundrede

Det var ikke mærkeligt, at der i tiden omkring 1720 var mange i Flensborg, der havde svært ved at skaffe sig det daglige brød. Selv byens solide borgere havde jo vanskeligt ved at klare deres skatter. Man sagde, at gaderne vrimlede af folk, der tiggede. I kongeriget havde købstæderne i 1708 fået et ordnet fattigvæsen, men i hertugdømmerne var de fattige endnu helt henvist til at leve af almisser. Tilstandene nu efter krigen var imidlertid så utålelige, at byens styre i 1721 fandt det påkrævet at indrette en organiseret *fattigforsorg*. Man forbød helt tiggeri og bestemte, at alle, der var i stand dertil, skulle yde et ugentligt bidrag til de fattige. Men da det at give noget til de fattige fra gammel tid betragtedes som en god gerning, blev det gjort frivilligt, hvor meget enhver ville yde. Nyordningen blev hilst med stor tilfredshed af borgerne.

Snart blev det dog nødvendigt at gå over til en mere *pligtmæssig ordning*. I den henvendelse, som magistraten i 1735 rettede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

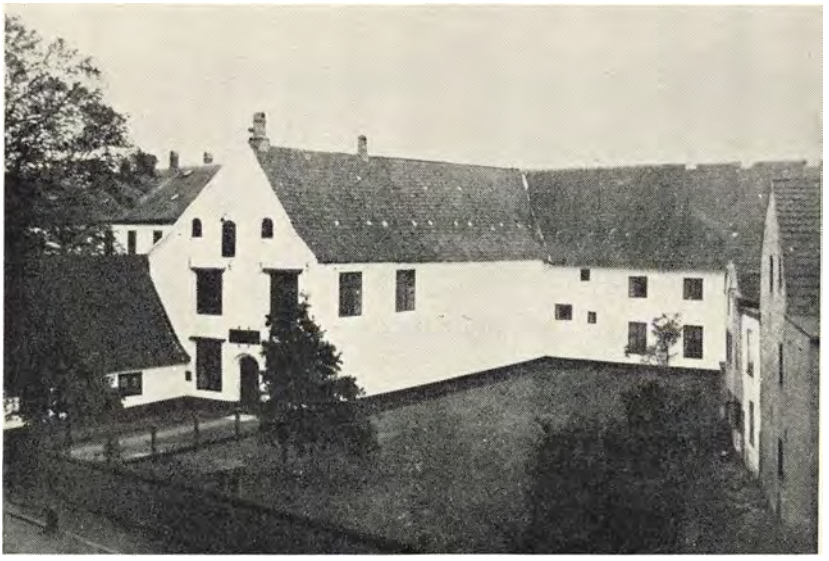

Klostret.

til kongen for at få tilladelse hertil, hed det, at de fleste af byens indvånere, da de ikke mere syntes at tænke på den fordel, at de nu i 14 år havde været fri for de fattiges tiggeri, efterhånden havde trukket deres hjælpsomme hånd tilbage, så at de to privat etablerede fattigkasser næsten var ude af stand til at understøtte de hjemmehørende fattige og end mindre kunne yde fremmede fattige tilstrækkelige rejsepenge.

Den *reform,* som magistraten havde foreslået, fik kgl. konfirmation 14. okt. 1735. Den var en videreførelse af ordningen fra 1721, men betydelig mere effektiv. Det blev en pligt for alle borgere hver uge at give noget til fattigkassen, men det stod enhver frit for at forhøje eller formindske sit bidrag efter sine økonomiske omstændigheder. For at man kunne holde kontrol med folks bidrag, blev det bestemt, at alle skulle indtegne deres navne i en bog og angive det beløb, de ville give. Hvis nogen trods påmindelser holdt sig tilbage, havde magistraten ret til at pålægge ham at betale et bestemt beløb i »ugepenge«, men det skulle ske med passende mådehold, for at fattigbidraget ikke skulle være som en ny skat, men kunne beholde sin karakter af en »mild gave«.

Der blev oprettet *to fattigkasser,* een for den nordlige del af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

byen og een for den sydlige. Den første lededes af borgmesteren og en rådmand fra Vor Frue sogn, den anden af borgmesteren og en rådmand fra St. Nikolai og St. Hans sogne. Dem kunne de fattige melde sig hos, og det var dem, der bestemte, hvor meget ansøgerne skulle have. Bidragene blev indsamlet hver torsdag af nogle kollektører, som magistraten beskikkede, og hver fredag blev understøttelserne udbetalt til de fattige, der var indtegnet. Borgerne blev formanet til ikke at give eventuelle tiggere noget, og 2—3 fattigfogeder i hver halvdel af byen skulle føre kontrol med, at der ikke blev tigget på gaderne.

Den nye fattigordning viste sig at fungere tilfredsstillende, og da der i 1737 blev indført en almindelig fattigordning i hertugdømmerne, fik Flensborg kgl. tilladelse til at beholde sin særlige ordning fra 1735. I længden fandt man det dog upraktisk, at fattigforsorgen var delt. Det skabte uensartethed med hensyn til borgernes bidrag og også andre vanskeligheder. Magistraten tog spørgsmålet om en centralisering op og fik i 1797 kgl. godkendelse af, at hele fattigforsorgen fremtidig kom under den samlede magistrats fælles opsyn. På fattigvæsenets område blev byen således een kommune. Til at lede den *fælles fattigkasse*, der hovedsagelig fik sine indtægter gennem den ugentlige indsamling af fattigbidrag, udpegede magistraten 4 af de deputerede borgere. Samtidig ansatte man 16 plejere til at tage sig af de fattige, der var syge. Reformen af 1797 er således både præget af humane synspunkter og af ønsket om at få fattigproblemet løst så effektivt som muligt.

Også fra privat side blev der i århundredets løb gjort en hel del for byens fattige og nødlidende. I 1720'erne satte pietismen sig spor gennem oprettelsen af to forskellige institutioner, »*Schäferhaus*« (Fårehuset) og Vajsenhuset. Initiativet blev i begge tilfælde taget af en kreds af borgere med købmand *Jes Lorentzen Lorck* i spidsen. Planen om at oprette et »*fårehus*« på Vor Frue sogns jorder vest for byen, hvor fattige, arbejdsvillige personer kunne få beskæftigelse, vedtoges på et møde i Kompagnihuset for samtlige husejere i Vor Frue sogn 2. april 1722 og støttedes her af borgmesteren i Vor Frue, *Hans Clausen*, der sagde, at det var tanken med tiden at bygge et arbejdshus i byen, hvor fattige kunne beskæftiges med forarbejdning af ulden fra »fårehuset«, og han udtalte håbet om, at der fandtes fromme hjerter, som ville understøtte et sådant værk ved frivillige gaver. »Fårehuset« blev

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

derefter bygget, men det synes ikke at have fået større betydning. Det blev vistnok nedlagt kort før udskiftningen af bymarken. Det påtænkte arbejdshus fik man ikke indrettet.

Vigtigere var oprettelsen af *Vajsenhuset*. Efter at Lorck på egen hånd havde undersøgt mulighederne i København for at opnå tilladelse til at oprette et vajsenhus, blev der 5. aug. 1722 af borgmester Hans Clausen og rådmændene i Vor Frue sogn sendt et andragende til kongen. Da borgmesteren og rådmændene i St. Nikolai og St. Hans kort efter af kongen blev anmodet om en udtalelse, svarede de, at dette nyttige foretagende ville være til gavn ikke blot for Vor Frue sogn, men for hele byen. I andragendet til kongen havde man anført, at vajsenhuset eventuelt kunne opføres af materialer fra Duborg slot, der netop var ved at blive revet ned. Det trak imidlertid ud med afgørelsen. Derfor henvendte borgmester og rådmænd i Vor Frue sogn sig igen til kongen 28. april 1723, og Lorck rejste endda selv til København med et bønskrift til Frederik IV. Det hjalp. 1. juni 1723 blev der ved kgl. resolution givet tilladelse ikke blot til at oprette et vajsenhus, men også til at tage både af sten og træ, hvad der var nødvendigt, fra Duborg slot til opførelsen. Nu kunne man tage fat. Et par huse i Nørregade blev revet ned, byggearbejdet begyndte, og i maj 1725 blev den store vajsenhusbygning indviet og taget i brug. Til at begynde med optog man kun 10 børn, 5 fra Vor Frue sogn og 5 fra St. Nikolai. Senere kom tallet helt op på 50. Magistraten udpegede 6 borgere til at være forstandere. En skolemester og en økonoma tog sig af børnenes underhold, opdragelse og beskæftigelse. Kongen gav snart efter Vajsenhuset forskellige begunstigelser, bl. a. toldfrihed for de strømper og andre ting, som børnene blev sat til at forfærdige, og andel i indtægten af salget af salmebøger og katekismer i hertugdømmerne. Desuden fik Vajsenhuset en afgift af de skibe, som gjorde brug af den mastekran, der i 1726 blev bygget på dets grund ved havnen. Midlerne til driften kom dog især gennem gaver fra byens borgere. Nogle testamenterede deres formue dertil.

I virkeligheden var Vajsenhuset dog alt for stort til byen. Man kom derfor tidligt ind på den tanke at benytte en del af det til arbejdsanstalt for fattige, arbejdsduelige personer. I fattigordningen 1735 blev der indsat en bestemmelse om, at hvis der »idag eller imorgen« skulle blive oprettet en fabrik i Vajsenhuset, skulle sådanne personer være forpligtede til at arbejde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dér. Men tanken blev ikke ført ud i livet før i 1760. Da bestemtes det, at en del af Vajsenhuset skulle indrettes ikke blot til *tvangsarbejdsanstalt,* men også til *tugthus* for Flensborg. Som naboer og husfæller fik vajsenhusbørnene fra nu af tugthusets brogede flok af forbrydere, sindssyge og asociale individer. Denne ejendommelige kombination af tugthus, tvangsarbejdsanstalt og vajsenhus opretholdtes indtil 1813, da Vajsenhuset blev nedlagt, fordi indtægterne ikke slog til. Det skyldtes bl. a., at skibsfartens tilbagegang under krigen ramte den indtægt, man havde fra mastekranen. Det blev derfor besluttet, at de forældreløse børn fremtidig skulle i privat pleje.

Ligesom tidligere var der også i løbet af det 18. årh. adskillige velhavende flensborgere, der tænkte på deres dårligt stillede bysbørn — måske også på deres eget eftermæle — ved at testamentere deres formue eller en del af den til en *stiftelse* eller et legat. Det største eksempel herpå er »*Den Gotthard og Anna Hansenske Stiftelse*«. I 1786 testamenterede rådmand *Gotthard Hansen* og hans hustru *Anna,* f. Kall, en formue på ca. 200.000 rdl. til byen, hvoraf en femtedel skulle anvendes til et hospital for fattige syge og resten til andre former for hjælp. På den måde blev stødet givet til, at Flensborg fik sit første sygehus, »*Gotthard og Anna Hansens Hospital*«, der i 1804 blev indrettet i den tidligere amtmandsbolig oven for Mariegade, som magistraten købte til dette formål. Her optoges dels gamle og hjælpeløse fattige, dels fattige, der var kronisk syge. Der blev kun krævet en meget lille betaling for opholdet, og de fattigste patienter betalte intet.

Oprettelsen af dette hospital var et betydningsfuldt nyt træk i Flensborgs sociale forsorg. Den indsats, der siden 1720 var gjort af private og af bystyret, betød, at Flensborg ved det 19. årh.s begyndelse havde en offentlig og privat fattigforsorg, som man, målt med tidens alen, kunne være bekendt.

Handel og søfart 1720–1814

Det danske samfunds ugunstige stilling i prisudviklingen fortsatte fra det 17. årh. ind i det 18. og vedblev til lidt efter århundredets midte. I femåret 1730—34 var kornpriserne kun halvdelen af gennemsnitspriserne for det sidste tiår før 1700. Denne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

prisnedgang ramte så meget mere hårdt, som den lå væsentlig under nedgangen i det almindelige prisniveau. Også den danske *studehandel*, hvori Flensborg havde så megen interesse, ramtes af det ene hårde slag efter det andet. Over Kolding og Ribe gik de største mængder, i årene 1700—1717 gennemsnitlig 14.314 stk., 1718—33 13.625 stk., og 1734—39 var det nede på 8778. Tages perioden 1734—50, var det ca. 11.000 stk.; stigningen var i ikke ringe grad fremkaldt af et par år med unormalt høje tal. Endelig viser årene 1747—87 en gennemsnitlig udførsel på 7850 stk. Nedgangen skyldes bl. a., at Holland fra 1718 i flere tempi indførte ret høje toldsatser for landbrugsprodukter, og at Danmark 1745—52 og fra 1762 og fremefter plagedes af kvægpest.

Krisen i det danske landbrug svækkede købekraften hos den befolkning, som Flensborgs handel så nøje var knyttet til. Fra 1750 gjorde *fremgangen* sig dog atter gældende. Hvis gennemsnitspriserne for rug, byg og havre i femåret 1730—34 sættes til 60, var de tilsvarende priser 1760—70 steget til 192, 150 og 160. Det særlige Amsterdampristal steg i samme periode fra 104 til 126 for varer, der ikke var landbrugsprodukter, mens tallene for disse var 93 og 126½, og derved var stillingen væsentlig forbedret for landbrugslandene. Stigningen fortsatte ret stærkt århundredet ud med en stadig forholdsvis større stigning for landbrugsprodukter, der i årene 1795—99 nåede 294 points, mod andre varers 189. I femåret 1810—14 var tallet for begge grupper derimod 381. Efter landbrugskrisen i første trediedel af årh. var udviklingen på verdensmarkedet i det hele taget stabil i sin stigen. I 1806 ramtes de lande, der handlede på Østersø-landene, af en stærk krise, især som følge af svensk blokade af havnene.

De storpolitiske forhold formede sig også gunstige for det danske samfund. Århundredets sidste halvdel bragte omfattende krige, som satte priserne op og gav gode muligheder for neutral handel, ikke mindst nød skibsfarten godt af den tonnagemangel, der var en følge af flere af krigenes maritime præg.

I indre politisk henseende kendetegnes perioden indtil 1797 af *merkantilisme*. Gennem høje toldsatser, ved indførselsforbud og monopoler søgte man at udelukke fremmede industrivarer, en politik, som særlig måtte ramme en by som Flensborg, der i udpræget grad var handelsby og formidler af udenrigshandel. Toldloven af 1735 var stærkt beskyttelsesvenlig, og i de følgende år kom der nye begrænsninger, der i 1762 samledes i en ny toldlov.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nogen ændring indtraf først i 1797, hvor man i den nye toldlov delvis forlod det merkantilistiske system. Selv om der fandt en livlig smughandel sted, kunne denne dog ikke på langt nær afbøde følgerne af de protektionistiske toldlove, der begrænsede mulighederne for at drive en handel som den, Flensborg havde haft i det 16. og til dels også i det 17. årh. I hertugdømmerne gjorde beskyttelsespolitikken sig dog ikke så stærkt gældende som i kongeriget; således indeholdt toldloven for Slesvig af 1768 kun få indførselsforbud, og satserne var ret lave. Selv om toldloven senere blev suppleret med indførselsforbud, vandt det merkantilistiske system dog aldrig et terræn som i Danmark. Toldloven af 1797, der gjaldt for kongeriget, fulgtes i 1803 af en tilsvarende for hertugdømmerne. De to love gav imidlertid ikke egentlige lettelser for mellemhandelen mellem kongeriget og hertugdømmerne.

Som udviklingen i Danmark og verden falder i to perioder, en med krise og stilstand til århundredets midte og derefter en med fremgang, falder også erhvervslivets historie i Flensborg i to perioder: Stilstandens og fremgangens.

I *1735* modtog regeringen i København efter anmodning *redegørelser* for erhvervslivets stilling i de forskellige byer og landsdele. Fra Flensborg kom en beretning, der var præget af det dybeste sortsyn.

Besvarelsen af det første spørgsmål, byens næringsgrene, blev holdt i ret stilfærdig form. Købmændene handlede, hed det, med de gængse købmandsvarer, og de fleste af dem brændte yderligere kornbrændevin, som solgtes til København og Norge, hvortil kom, at nogle også bryggede øl. Det øvrige borgerskab bestod af håndværkere, fragtmænd, søfolk, små brændevinsbrændere, høkere og daglejere. *Handelen* var i tilbagegang, hed det i besvarelsen af det andet spørgsmål. Den indskrænkedes i en udstrækning, som var ukendt for forfædrene og i det store hele også hidtil havde været det for det nuværende slægtled. Store tilgodehavender i østjyske byer, på Fyn og i Slesvig kunne ikke indrives, handelen på Kola-halvøen var nu forbudt, og hvad værre var, der måtte ikke handles med Hamborg, hvorfra der tidligere var købt meget. Den tidligere forbindelse med Norge var også blevet ringe, kornet kunne nordmændene ikke betale med rede penge, og da forordningen af 30. marts 1729 forbød fiskeindførsel, kunne man ikke tage fisk i bytte.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Om *søfarten* har man ikke så store klagemål. I byen var ca. 50 skibe hjemmehørende, hvoraf de 11 førtes af fremmede skippere, to — på 80—90 læster — var byggede i de to forudgående år. Skibene sejlede på Danmark, Norge, Sverige og Riga, undertiden gik de også til Petersborg, Kønigsberg og Danzig, ligesom også et og andet skib hentede træ og tobak i Pommern.

Om *fabrikdriften* siges ikke meget. Både vajsenhuset og kobbermøllen ved Kruså omtales, og det nævnes, at deres stilling heller ikke var gunstig.

Beretningen fra 1735 er ikke det eneste klagemål fra tiden. I 1730'erne indgav borgerne i Flensborg gang på gang *klager* til regeringen over byens dårlige stilling. Snart over vanskelighederne ved besejlingen af Riga og Libau, snart over forbud mod indførsel af kornbrændevin til København eller over forbud mod kornudførsel, ligesom der også blev klaget over lukning af vejen til Ditmarsken over Süderstapel. Klagerne var oftest formulerede af byens kommercekollegium, »*Das Commercium*«, der var blevet oprettet i 1738, men aldrig fik nogen betydende stilling; bortset fra klagerne i århundredets første halvdel høres dets røst næsten ikke. De gode år, der fulgte, havde ikke bud efter det. Endelig ophævet blev det i 1805.

Året 1742 bragte på ny Flensborg en svær skuffelse. 4. aug. udgik en forordning for Danmark og Norge om, at fremmede varer kun måtte indføres på første hånd, d. v. s. direkte fra produktionslandet. Kort efter blev flensborgske skibe, der kom med varer fra Rusland og Frankrig, afvist i Danmark, og da det derved blev klart, at *Flensborg* blev betragtet som *toldudland,* indgav købmændene omgående et bønskrift til Kommercekollegiet i København. Man henviste til byens gamle privilegier i Danmark og fortsatte med i drastiske ord at skildre den nye forordnings følger: byen ville gå til grunde, blive til en stenhob, og i løbet af kort tid ville man kunne se de første spor af skibsfartens totale ruin og tilintetgørelse. Et samtidigt digt til kongen udbrød: »Hjælp, milde fader. Hjælp den syge handelsstand, snart den synker ned i døden«. Eller: »Forbarm dig — giv igen tilbage den tabte frihed«.

Hverken bønskriftet eller digtet rystede kollegieherrerne. De var ikke ukendt med slige, voldsomme ord. Kommercekollegiet berørte ikke spørgsmålet om de gamle toldrettigheder i Danmark, men gjorde gældende, at Flensborg og de andre byer i hertug-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dømmerne var så begunstigede i henseende til afgifter, at de, dersom forordningens bestemmelser ikke blev opretholdt, ville tilrive sig al handelen i kongerigerne. De flensborgske klager bar dog nogen frugt. Det blev tilladt at indføre enkelte varer, og for en handelsstand med vid udsigt åbnede der sig en mulighed i selve forordningens bestemmelse om, at varer fra oversøiske pladser kunne indføres fra den plads i Europa, hvortil de kom, uden at det blev regnet for anden hånds handel.

Flensborgs *situation* blev imidlertid stadig *bedømt pessimistisk*. Den tyske geograf Anton Friedrich Büsching skildrede byens handel i dystre vendinger i sin »Erdbeschreibung«, men i »Staatsbeschreibung der Herzogthümer Holstein und Schleswig« fremhævede han dog den rige søfart, særlig nævner han farten på Frankrig. Vin og brændevin indførtes i så betydelige mængder, at både hertugdømmerne og dele af kongeriget blev forsynet dermed. I 1765 skildrede borgmester Clæden i endnu mere triste vendinger byens stilling. Handelen forfaldt dagligt mere og mere, og de største skibe lå ved bolværket uden fragter.

Byens erhvervsliv lå dog ikke ganske stille. At man i Norge i 1740 som grund for kornmangelen angav, at flensborgerne i stor udstrækning købte korn op i Danmark for at sælge det i Amsterdam, er vel ikke et vidnesbyrd om, at sådan var det, men viser dog, at Flensborg gjaldt for en betydelig handelsstad.

Skibsfartens udvikling giver også et andet indtryk af de virkelige forhold i byen. I 1677 var der i byen 20 hjemmehørende skibe, i 1736 50 og i 1745 110 med en samlet drægtighed på 3072 kommercelæster. Selv om disse tal ikke holdt sig i de følgende år (se tabellen side 62), understreger de dog, at byen var gået frem siden de dårlige år i slutningen af det 17. årh., og at tilbagegangen i det 18. årh. næppe var så stor, som man skulle formode efter klagerne. Når der i 1750—51 af i alt 93 skibe med 2466 kml.s drægtighed var 44 med 1073 kml.s drægtighed, som var bygget i Flensborg og fortrinsvis i 1740'erne, vidner det ikke blot om et betydeligt skibsbyggeri, men også om, at den del af erhvervslivet, der havde tilknytning til søfarten, ikke var behersket af nogen udpræget krisestemning. Mange af skibene, særlig de mindre, for på København med teglsten fra værkerne langs fjorden, ikke mindst i årene efter Københavns brand i 1728. Mange skibe sejlede på Norge, særlig Trondhjem og Bergen, Østersøbyer var også jævnt repræsenteret. Påfaldende var den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

store trafik på Frankrig, særlig Bordeaux, i året 1747 løb der 16 skibe fra Flensborg ind i dens havn. Også i Middelhavsfarten tog man del. I tidsrummet 1716—45 blev der af algierske sørøvere opbragt 14 danske fartøjer, heraf 4 fra Flensborg; det samlede antal besætningsmedlemmer var 145, hvoraf de 57 var fra flensborgske skibe. 1748—54 blev 5 skibe opbragt til Tunis, heraf eet fra Flensborg.

Forgæves søgte man indtægtskilder ved fart på Nordhavet efter *hval og sæl* til tranfremstilling. I 1749 blev dannet et »Handlungs-Societaet auf Grönland, Spitzbergen und die Strasse Davies«, hvori også den danske konge var interessent. Adskillige skibe blev sendt ud, men underskudet voksede stadigt, og i 1758 ophørte selskabet.

Industrien i denne periode var ikke overvældende. Der blev klaget over kapitalmangel, og kun få nye virksomheder så dagens lys. Papirmøllen fortsatte, ligesom Krusåværket — dette dog med spændt økonomi — og derudover nævnes kun en stivelsesfabrik og en haglmølle blandt de tilkomne. Hertil kom så det betydelige skibsbyggeri.

Antallet af skibe viser, at denne tid ikke var gråt i gråt for byens erhvervsliv. At der var evne til at udnytte konjunkturerne synes også at fremgå af byens toldindtægter under krigene 1756—63.

I det følgende angives *toldindtægterne* i Flensborg i rdl. og dernæst engelske skibes procentvise andel i sundpassagen i disse år:

1746.....	8.641	13	1761.....	18.604	10
1747.....	8.607	18	1765.....	13.556	18
1759.....	23.412	15	1767.....	9.785	19
1760.....	28.087	12			

Tallene viser, hvordan toldindtægterne steg i krigsårene for siden at falde stærkt. Forklaringen er næppe alene, at englænderne i ringere grad deltog i Østersøfarten, men procenttallene giver et fingerpeg om de muligheder, den neutrale søfart og handel havde haft, også selv om man tager toldregnskabernes upålidelighed i betragtning.

Det var således ikke evnen til at udnytte konjunkturerne, der manglede, og den følgende tid arbejdede for Flensborg.

Den sidste del af det 18. årh. bragte gyldne år til det danske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

monarki. De store krige gav gode tider for handelen og ikke mindst for skibsfarten. Tabellen nedenfor giver os et billede af udviklingen inden for Flensborgs søfart. Fra tilbageslaget efter kolonikrigen steg antallet af skibe, indtil der kom en mindre tilbagegang fra 1800—1805. Tilsvarende blev skibenes samlede drægtighed forøget indtil 1805; tilbagegangen her betyder ikke noget. Den stigende gennemsnitlige drægtighed viser, at skibene efterhånden blev større og større. Fremgangen i skibsfarten var fælles med kongeriget, men alligevel stærkere i Flensborg. I tiden fra 1779 til 1806 forøgedes den københavnske flådes drægtighed med ca. 27 pct., fra 17.937 til 23.000 kml. Men fra 1780 til 1806 steg Flensborgs flåde fra 5320 til 15.456 kml. eller med ca. 200 pct. København havde dog forholdsvis flere store skibe end Flensborg. Antallet af københavnske skibe i 1779 var 236 og i 1806 290, mens Flensborg i dette år havde 288. Fra Flensborgs skibstal til tallene i kongerigets byer var der langt; og 1798 havde samtlige provinsbyer knap 10.000 kml. og nåede således ikke op på højde med Flensborg. I hertugdømmerne var Flensborg førende, fulgt af Altona, der i 1806 havde 296 skibe med i alt 12.496 kml. drægtighed, hvoraf en væsentlig del dog sikkert ikke tilhørte byen, men blot var indregistreret der.

Flensborgs handelsflåde 1745—1805.
Fordeling efter drægtighed m. m.

Kml.	1–10	11–20	21–30	31–40	41–50	51–60	61–70	71–80	81–90	91–100	101-	Samlet antal	Samlet drægtighed	Gennemsn. drægtighed
1745...	27	31	19	7	10	5	4	4	2		1	110	3.072	28
1751-52	23	29	8	9	8	8	3	1	0	2	1	93	2.466	25
1755...	28	32	9	9	8	5	1		2	1	1	97	2.368	24
1765...	41	20	22	10	12	15	2	10	2		1	135	4.092	30
1770...	36	32	23	10	8	8	2	9	1			129	3.323	25
1776...	14	41	23	12	14	7	8	5	4	2		130	3.217	24
1780...	12	43	23	11	15	9	10	10	5	6	1	145	5.320	30
1785...	11	46	39	20	23	15	12	18	18	7	9	218		
1790...	20	55	40	26	27	11	9	14	14	3	7	226	8.208	36
1795...	27	67	44	17	26	10	10	14	14	11	12	252	10.022	39
1800...	32	63	43	21	24	15	14	15	37	21	22	312	14.932	47
1805...	35	45	41	14	15	21	17	22	30	25	26	291	14.863	51

Fremgangen i Flensborgs skibsfart viser sig også ved antallet af skibe, der *anløb havnen*. Det var 996 i 1779 med en samlet drægtighed af 13.912 kml., i 1806 var tallene steget til 1511 og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Briggen Amicitia af Flensborg.
Omkr. 1800.

24.408. Farten gik på Østersøhavnene, på Norge og England, Frankrig, Portugal, Middelhavshavne og Vestindien. Om den stigende besejling af Middelhavet vidner de betalte »rançonpenge«, en afgift af hyren, der gik til et fond for løskøb af fanger. I de 6 år før udbrudet af den amerikanske frihedskrig var summen af rançonpenge 1200 rdl., i seksåret 1779—84 var den på 4997, 1785—1790 på 5084 og 1796—1801 på 8078 rdl. Grønlandsfarten blev fortsat, men måtte fremdeles have subsidier, skønt et selskab »Interessentschaft der Grönlandischen Handlung«, der virkede i 1790'erne, endog havde fået sine skibe foræret, da det kongelige danske Grønlandskompagni blev ophævet 1775. Grønlandsfarten gik stadig efter hval og sæl.

Lades Flensborg ude af betragtning, steg den sønderjyske handelsflådes samlede drægtighed fra 1777 til 1805 kun fra 6000 kml. til 7000 kml. eller med godt 16 pct. Den voldsomme forøgelse af Flensborgs skibsmængde må derfor enten skyldes et meget betydeligt opsving i byens og oplandets eget forbrug, eller også må skibsfarten for en stor del have været baseret på *fragthandel,* flensborgske skibe må have sejlet i fragtfart mel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lem fremmede havne. Det er ikke sandsynligt, at en forbrugsforøgelse alene kan have bevirket den voldsomme vækst i byens flåde. Det må være fragtfarten, der er blevet større.

Selv om en stor del af skibene således var bundet i fremmed fragt, skete der dog alligevel en vækst i *byens indførsel:*

1766	indførtes	for	172.850 rdl.
1776	»	»	181.528 »
1781	»	«	159.564 »
1782	»	»	173.867 »
1785	»	»	264.879 »
1786	»	»	214.505 »
1794	»	»	279.000 »

Tallene viser en stigning på ca. 61 pct., medens den i den øvrige del af hertugdømmet kun var på ca. 37 pct. Værdien af disse tal er ganske vist tvivlsom. Dels er stigningen ikke særlig stabil, dels er pengenes værdi i dette tidsrum dalende. Alene byens voksende befolkningstal gør det dog sandsynligt, at der også må være sket en forøgelse i mængden af indførte varer. Og skibene med deres ca. 2000 mand store besætning stillede store krav til proviant og udrustning. De indførte varer fordelte sig således:

	1779	1806
Jern	3.558 skpd.	1.700 skpd.
Hør	2.351 »	592 »
Hamp	1.560 »	911 »
Humle	220 »	— »
Kobber	145 »	140 »
Fisk	450 »	732 »
Uld	89 »	—
Kaffe	11.450 pd.	123.979 pd.
Korender	16.720 »	—
Råsukker	1.170.000 »	2.000.185 »
Svesker	57.977 »	151.000 »
Rosiner	22.264 »	—
Te	81.767 »	231.000 «
Tobak	341.000 »	192.000 »
Røgtobak	43.400 »	—
Raff. sukk.	29.985 »	12.437 »
Ris	—	78.000 »
Kornvarer	35.876 tdr.	140.000 tdr.
Salt	5.763 »	1.412 »
Tjære	1.736 »	1.171 »
Tran	408 »	—
Vin	2.176 oksehoveder	—

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den vældige stigning i importen af *kolonialvarer* indtil 1806 var dog sikkert ikke jævn, afgørende må det have været, at Elben fra 1803 blev blokeret af englænderne. Hamborg, som var den vigtige importby for disse varer, var dermed lukket ude fra handelen. Nedgangen i hør og hamp skyldtes sikkert de urolige forhold i Østersølandene, som måske også ramte tobaksimporten.

Den overvældende stigning i kornindførslen svarede til en kraftig stigning i *udførslen af brændevin*. I 1779 blev der udført 28.300 ankre, men i femåret 1802—1806:

	Til Norge	Danmark	udland
1802.....	40.300 ankre	2.411	950
1803.....	42.013 »	2.655	30
1804.....	46.139 »	3.801	
1805.....	42.554 »	4.628	
1806.....	34.995 »	6.410	180

Hertil kom et ikke ringe antal ankre til den voksende handelsflåde.

Bortset fra brændevinen var Flensborgs *udførsel* ikke betydelig. Den bestod mest af kød og flæsk, mel og gryn samt forarbejdet kobber — 1779: 118 skpd. — hvortil kom teglsten, hvoraf der i 1779 blev udført 2½ mill. stk. Handskemagerarbejde spillede dog også en forholdsvis stor rolle, i 1779 eksporteredes således 669 dusin handsker. Værdien af udførslen var i 1766 ca. 15.000 rdl. og i 1794 ca. 60.000 rdl. Heri er ikke medregnet udførslen til Danmark, hvis værdi ikke kendes.

Flensborgs *industri* stod ikke mål med skibsfarten. Regeringen søgte ganske vist ved toldbegunstigelser og importforbud at fremme opkomsten af industrianlæg, også i Sønderjylland, men uden særligt held. Industrianlæggene var små og ubetydelige. Kommercekollegiet søgte at indsamle oplysninger om fabriksdriften ved årlige spørgeskemaer om beskæftigelse og produktion, men oplysningerne heri var ret upålidelige, så snart det gjaldt oplysninger om fabrikkernes størrelse.

Den store handelsflåde afgav dog mulighed for en industri knyttet til denne. *Skibsbyggeriet* var ret betydeligt. I 1803 indberettede magistraten om de skibe, som var blevet bygget i årene 1798—1802, i alt 75 på 5648½ kml.

Det samlede tal var — oplysninger fra København foreligger ikke — det største i monarkiet, den næstfølgende by var Altona med 1302½ kml. Byggeriet var koncentreret hos 4 skibsbyg-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Maria Catharina Christiansen. Gift med deputeret borger Andr. Christiansen, d. 1813.

mestre og udførtes af daglejere, dels fra byen, dels fra landet.

Nært knyttet til skibsfarten var også *ankersmedie* og sejlmanufakturer. Skibenes forsyning med ankre skete almindeligvis fra Sverige. Under indtryk af en prisstigning oprettedes i 1783 en smedie i Flensborg, som beskæftigede een mester, 16 svende og et par håndlangere; i løbet af få år faldt priserne imidlertid, og fra 1790'erne sygnede smedien hen. Heller ikke *sejldugsmanufakturerne* formåede at holde stillingen. I 1785 anlagde den fra København indvandrede skibsbygmester Johannes Halkjær et manufaktur ved den øvre ende af den nuværende Kongegade. I 1786 beskæftigede fabrikken 400 spindere i hjemmeindustri, og i 1792 havde den 16 vævestole, mens 345 spindere i byen og omegnen var knyttet til den. Allerede samme år begyndte fabrikken dog at gå tilbage som følge af konkurrence fra en anden lokal sejldugsfabrik. Denne var grundlagt sidst i 1780'erne af nordmanden Jacob Kall. Den havde 22 stole i 1792, medens arbejdertallet var een mester, 22 svende og 210 spindere. Fabrik-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Andreas Christiansen. Deputeret borger og storkøbmand, d. 1811.

ken sygnede hen i løbet af det første årti efter 1800. Sejldugsfabrikkerne og ankersmedien kunne næppe konkurrere med udlandets større virksomheder.

Næst sejldugsfabrikkerne i deres korte blomstringstid har vel *brændevinsbrændingen* beskæftiget de fleste arbejdere. Hvor mange der fandt deres levebrød ved brændevinsbrænding vides ikke, men i 1797 var der 200 brænderier — de mindste ikke iberegnet — og 4000 stude og lige så mange svin blev opfodret med masken. I 1804 blev der til Danmark og Norge afsat 50.000 ankre = 1,8 mill. liter eller mere end halvdelen af De danske spritfabrikkers samlede afsætning i Danmark i 1949.

En forholdsvis stor del af de beskæftigede i industrien var knyttet til *tobaksfabrikkerne*. I 1774 var der kun 3 fabrikker med tilsammen 5 arbejdere; i den næste snes år voksede tallet stærkt, og i 1790'erne var der 40 fabrikker og 116 arbejdere. Produktionen var begrænset til røg- og snustobak og blev afsat rent lokalt, vel i byen og i hertugdømmet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

På grænsen mellem industri og håndværk stod virksomheder som garverier og felberederier, stivelsesfabrikken og papirmøllen. Ingen af disse beskæftigede dog mere end nogle få mand.

En industri med tilknytning til Vestindien var *sukkerraffinaderierne.* Selv om de betød en hel del ved handelen på de vestindiske øer, nåede de dog ikke til at beskæftige ret mange arbejdere. I 1806 importerede København godt 26 mill. pund råsukker, Flensborg 2 mill. pund. Baggrunden for sukkerindustriens opkomst var, at det vestindiske kompagni i 1754 blev ophævet, hvorefter sejladsen og handelen på øerne blev givet fri for borgerne i Danmark, Norge og Slesvig, fra 1764 udvidet til også at gælde for Altona. Sukkerraffinaderierne blev anlagt i 1760'erne; snart blev det af storkøbmanden Andreas Christiansen anlagte det største, og i en lang årrække producerede dette lige så meget som de øvrige tilsammen. I 1774 var der 4 raffinaderier, men efterhånden steg antallet til 7—8 med tilsammen et lille halvt hundrede arbejdere. En særstilling indtog de omkring 30 *teglværker* langs fjorden og kobbermøllen ved Kruså. De lå ikke i Flensborg, men de bragte dog beskæftigelse til mange hænder i Flensborg.

Industrien formåede således næppe at sætte sit præg på byen. Handelen havde derimod en væsentlig større betydning for det kraftige opsving og den vækst i bygninger og folketal, der prægede byen i disse år. I 1784 var der 160 selvstændige *købmænd,* i 1797 130 firmaer og omkring 100 butikker; hertil kom så butiksvende, karle og læredrenge. Nogle af købmændene købte direkte fra fremmede lande, men mange af de mindre forsynede sig sikkert på de to årsmarkeder, der søgtes af handlende fra Hamborg og Sydtysklands byer, i 1809 averterede endog en tyrkisk købmand med sine varer. På markederne blev solgt kram- og alenvarer, smykker, skønne kobberstik i forening med mere jordbundne, men nyttige ting som f. eks. vekselblanketter.

Det var dog skibsfarten, der var det bærende, og for den bragte året 1807 så indgribende og nedslående begivenheder, at man aldrig ret forvandt dem. Året var begyndt godt, men fra august kom tilbageslaget. Krigen og flådens tab, kaperierne og afspærringen — alt dette blev katastrofalt for den flensborgske søfart. I løbet af krigsårene gik *handelsflåden* ned til knap det halve i drægtighed, i 1815 godt 7000 kml., men antallet af skibe faldt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

imidlertid kun til 195, hvilket betød, at der var blevet forholdsvis færre store skibe. Ikke mindre end 133 skibe på tilsammen 5843 kml. blev indtil 1812 taget af fjenden. Mange skibe blev afspærret fra Danmark og solgt i det fremmede, ofte under ugunstige omstændigheder. Et forhold, der også kan have medvirket til at nedbringe skibstallet, er, at der muligvis har været skibe i fremmed eje, som for at nyde godt af neutraliteten var blevet flensborgske, men nu gik tilbage til de egentlige ejere. Til alt dette kom så, at kun en fjerdedel til halvdelen af skibene var i fart under krigsårenes afspærring. En følge af skibsfartens tilbagegang var, at skibsbyggeriet næsten lå stille.

For *handelsstanden*, der var så nøje knyttet til skibene, blev krigsårene hårde. Det gjaldt ikke mindst for de mange, der handlede på Norge. Adskillige havde her store tilgodehavender, som de ikke kunne få hjem, afsætningen af brændevin til broderlandet hørte også op, og brænderiernes antal gik derfor ned fra 200 til 133, og af disse lå mange stille. Om nedgangen i den almindelige virksomhed vidner også, at garverierne i 1776 behandlede 6000 huder, i 1812 kun 2465.

Kun een branche, *sukkerindustrien*, nød godt af krigsårene, i hvert fald indtil omkring 1811. Over Tønning blev i årene 1807 til 1810 importeret store mængder råsukker, og selv om Hamborgs raffinaderier aftog hovedparten, blev der også en part tilbage for de flensborgske. Derimod synes Flensborgs handel ikke i synderlig grad at have haft mulighed for at deltage i »den tønningske periode«, hvor vestkystbyen nød fordelene af, at København var lukket ude. Sukkerindustriens position i det flensborgske erhvervsliv var dog ikke tilstrækkelig stor til at betyde nogen redning. Møntsystemet var i sammenbrud, »kosakvinteren« hærgede, fremtiden syntes mørkere end nogen sinde.

Bymarken udskiftes

Den modsætning mellem det flensborgske patriciat og de menige interessenter i bymarkerne, som allerede kunne spores før 1720, blev stadig større i tiden herefter og kulminerede under udskiftningen omkring 1770. Magistraten havde i årenes løb tiltvunget sig stadig større indflydelse på styrelsen af de fire bymarker, hvilket bl. a. gav sig udtryk i ændrede markvedtægter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Når magistraten i det 18. årh. greb mere energisk ind i bymarkernes forvaltning, skyldtes det måske, at interessenterne ikke havde vist synderlig interesse i overholdelsen af vedtægterne. I St. Hans kommune havde oldermændene i 1704 fået to *bisiddere*, som skulle hjælpe dem med at sørge for vedtægtens overholdelse. Lignende tillidsmænd for magistraten fandtes også i de andre kommuner under navn af markdeputerede eller *markforvaltere*. Efterhånden blev det disse, der ganske egenmægtigt rådede i markkommunernes anliggender. De følte sig ikke engang forpligtede til at aflægge regnskab for interessenterne, og dette gav efterhånden anledning til stridigheder og processer. I Ramsherred beskyldtes de markdeputerede for at have opkrævet afgifter, uden at disse var ført til indtægt i regnskabet, men i 1748 gennemtvang interessenterne, at de fik lejlighed til at se regnskabet, og to år senere autoriserede magistraten en ny markvedtægt, hvori det bestemtes, at oldermændene, der var valgt af interessenterne for et år ad gangen, skulle opkræve afgifterne, medens i øvrigt, ligesom i St. Hans kommune, to bisiddere, hvis valg skulle stadfæstes af magistraten, blev de egentlig styrende. I Nikolai kommune anklagedes de fire markdeputerede også for at have uorden i regnskaberne, hvilket kom for en dag, ved at en retsindig markdeputeret engang i 1760'erne aflagde regnskab. Det viste sig da, at han foruden at afbetale en gæld på 200 rdl. kunne fordele et overskud mellem interessenterne. Et fingerpeg om, hvad pengene blev anvendt til de andre år, kan måske findes i nogle bestemmelser i kommunens vedtægt af 1749, hvori det hed, at de markdeputerede ikke må beværtes på kommunens regning. Kun når de på embeds vegne foretog syn på marken, nyrebede en vang eller aflagde regnskab, måtte de bespises, men kun den pågældende dag og uden al overflødighed. Kom de sammen ved anden lejlighed, måtte der ikke bydes på andet end piber, tobak og tilbehør.

Modsætningen mellem de menige markinteressenter og de af magistraten afhængige bisiddere eller markdeputerede kom endnu klarere til udtryk under *udskiftningen*. Under de bedre konjunkturer for landbruget var mange af byens borgere blevet interesserede i en mere intensiv drift af bymarken, men markfællesskabet var en hindring herfor. Allerede 1752 rejstes kravet om udskiftning af 60 interessenter i *St. Hans kommune*. I en til magistraten indsendt ansøgning henviste de til, at udbyttet kunne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

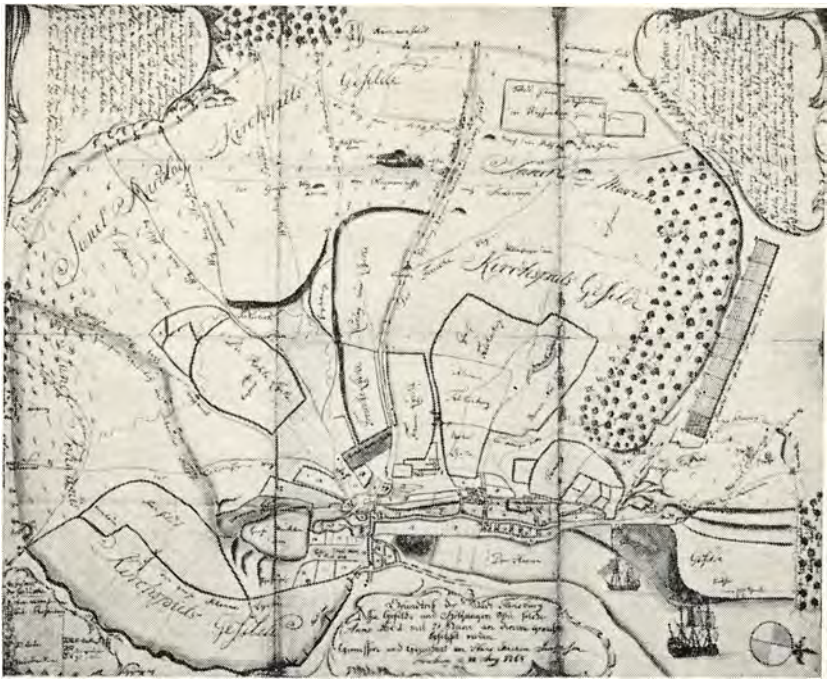

»Grundrids over Flensborg by, dens marker og skove, således som disse i 1601 blev besat med 71 sten ved deres grænser«.
Opmålt og tegnet 1768 af Hans Joachim Jürgensen.

forventes at blive større, når arealer, der nu lå øde hen som overdrev, blev udskiftet og taget under plov. Under en kvægepidemi ville det også være en fordel, om kreaturerne græssede spredt i kobler og ikke samlede under hyrdernes tilsyn. Det var et argument, enhver kunne forstå, for kvægsygen havde ryddet kraftigt ud blandt de flensborgske køer i 1740'erne; en overgang led byen ligefrem af mangel på mælk og smør. Udskiftningen i St. Hans kommune kunne dog ikke gennemføres straks, da de udenports-boende igen lod høre fra sig med det gamle krav om andel i bymarken. Magistraten så sikkert ikke på denne forhaling med uvenlige øjne, da den nærede angst for, at borgerne ved udskiftningen skulle få øget interesse for landbruget, hvilket kunne komme til at indvirke skadeligt på byens industri og handel.

De udenports-boendes indblanding medførte, at det ikke blev

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

St. Hans' marker, der først blev udskiftet. Forordningen om udskiftningen 1766 førte med sig, at man nu også begyndte at røre på sig i de øvrige markkommuner. I *Ramsherred* blev der rejst krav herom i sommeren 1767 af alle interessenterne, som var meget optimistiske med hensyn til nytten af udskiftningen. I deres ansøgning anførte de, at jorden om nogle få år ville få en værdi af 1000 mark pr. husrettighed. Man regnede med at kunne høste to gange og med, at kreaturerne ville kunne græsse mere roligt i de indhegnede marker. Magistraten så dog ikke slet så lyst på udskiftningens fordele og søgte på forskellig måde at lægge hindringer i vejen for Ramsherred-interessenterne. Den indvendte, at forordningen af 1766 ikke gjaldt for købstadsjorder; interessenternes andele ville blive alt for små, og småfolk, som man også burde tænke på, ville ved udskiftningens gennemførelse komme til at lide mangel på mælk og andre fornødenheder. Først da sagen blev indanket for den i 1768 nedsatte slesvig-holstenske landkommission, og landinspektør Otte havde været i Flensborg for at undersøge forholdene på stedet, måtte magistraten bøje sig for de enige Ramsherred-interessenters krav og træffe de praktiske foranstaltninger til udskiftningens gennemførelse. Opmåling og bonitering fandt sted, og i oktober 1769 var man nået så vidt, at lodtrækningen kunne foretages.

I *Nikolai kommune*, hvor borgmester Feddersen var markinteressent, optrådte magistraten endnu mere energisk for at hindre udskiftningens gennemførelse. Da de markdeputerede her var modstandere af udskiftningen, måtte interessenterne vælge fire »syndici«, tillidsmænd, som kunne føre sagen på alles vegne. I en henvendelse til landkommissionen 1769 udtalte disse 4 mænd, at enhver dansk undersåt havde grund til at prise kongen for udskiftningsforordningen, og de oplyste, at i Nikolai kommune havde hidtil kun en trediedel af jorden, privatløkkerne, været opdelt i agre og anvendt til korndyrkning og højbjergning. Når en afgrøde var bjerget, blev også privatløkkerne udlagt til fællesgræsning, selv om rødkløveren godt kunne høstes 2—3 gange årligt. Af jorden uden for privatløkkerne dyrkedes kun en del med korn med 16 til 18 års mellemrum og anvendtes i den øvrige tid til fællesgræsning. Resten af marken blev aldrig pløjet og var fuldstændig bevokset med lyng og krat. Der var således al god grund til at gå i gang med udskiftningen og den dermed følgende jordforbedring og mere intensive dyrkning af marken.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Under forskellige påskud søgte magistraten og de fire markdeputerede at sinke eller i hvert fald begrænse udskiftningens omfang så meget som muligt. Under henvisning til udskiftningen i Ramsherred tilrådede de, at udskiftningen i Nikolai kommune kun kom til at omfatte den nærmest beliggende del af bymarken. På Ramsherred havde man nemlig efter borgmester Feddersens udsagn ikke kunnet dyrke al den udskiftede jord, og i Nikolai kommune, hvor der var tre gange så megen jord til hver husrettighed, ville kultiveringen blive endnu vanskeligere at gennemføre. Borgmesteren mente, at kommunen ville lide tab ved afskaffelsen af fællesgræsningen, og pegede på, at det ville være vanskeligt at skaffe drikkevand til kreaturerne; anlæg og vedligeholdelse af hegn ville også være forbundet med store omkostninger. Endvidere formodede han, at udskiftningen ville være til skade for tyendets moral. Når pigerne gik ud for at malke, ville karlene under et eller andet påskud gå med i »konvoj«, og dette ville føre til liderligt levned, dagdriveri, bedrageriske og uduelige tjenestefolk. Landkommissionen havde dog ikke moralske skrupler af denne art, og efter at to af dens medlemmer i oktober 1770 havde taget forholdene i øjesyn, beordredes udskiftningen også gennemført her, idet landkommissærerne dog fandt anledning til at understrege, at udskiftningen skulle omfatte såvel den indre som den ydre bymark, en påmindelse, der, som det senere skulle vise sig, ikke var uberettiget. Udskiftningen af den store Nikolai mark gennemførtes derefter 1771 under ledelse af landmåler Christian Paulsen.

Trods god vilje lykkedes det heller ikke magistraten at hindre udskiftningens gennemførelse i *Marie kommune*. Her var man noget senere på færde, idet kravet fra markinteressenterne først blev fremsat i august 1770. Vanskelighederne var større her end i de øvrige markkommuner på grund af de talrige privatløkker, de mange fiskedamme og det gamle stridsspørgsmål om markkommunens skel til Marieskoven, men ved landkommissærernes og landmåler Bruyns mellemkomst nåede man dog ret hurtigt til en ordning, og 1772 kunne opmålingen og fordelingen gennemføres. Et særligt problem blev man udsat for, da nogle ikke-markberettigede borgere anmodede om at få jord tildelt. Magistraten afviste dette, da der så omgående ville blive rejst lignende krav fra de øvrige markkommuner. Appel til overretten og rentekammeret gav heller ikke de ikke-markberettigede medhold i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

deres krav. Et andet vanskeligt punkt var afgrænsningen til Marieskoven, der ejedes af Frue kirke. Et bestemt skel mellem bymarken og skoven eksisterede ikke, og markinteressenterne havde derfor særligt i tørkeperioder benyttet skoven til græsning for deres kreaturer. Da markinteressenterne nu ved udskiftningen ville have denne græsningsret anerkendt, satte kirken sig herimod. Landkommissionen afgjorde stridsspørgsmålet således, at en del områder uden for den egentlige skov blev overladt markkommunen, medens denne til gengæld måtte give fuldstændigt afkald på græsning i skoven.

Omsider fik striden mellem de indenports- og udenportsboende i *St. Hans sogn* også en ende, men mange penne var blevet spidsede og meget blæk og papir brugt, inden denne sag fandt sin løsning. Først efter at såvel overretten som rentekammeret havde frakendt de udenportsboende enhver ret i bymarken, kunne man 1773 gå i gang med udskiftningen her.

På alle fire bymarker gik man frem på den måde, at hver markinteressent fik tildelt en *inderløkke* i nærheden af byen og en *yderløkke* i den fjerneste del af bymarken, og at en hel markrettighed fik dobbelt så meget jord som en halv. I Ramsherred udmåltes såvel inder- som yderløkker til godt og vel 2½ tdr., i Marie kommune blev begge løkker på 6 tdr., i Nikolai kommune var inderløkkerne 5 tdr. 6 skpr. og yderløkkerne 6 tdr., og i St. Hans kommune udloddedes inderløkker på 3 tdr. 4 skpr. og yderløkker på 3 tdr. 5 skpr. Var interessenterne ikke tilfredse med de tildelte løkker, kunne de inden for en frist på 6—12 uger bytte med andre, som måtte være villige dertil. Men derefter kunne løkkerne ikke bortsælges, ja, ikke engang bortgives i arveforpagtning uden kancelliets tilladelse. For yderløkkernes vedkommende ophævedes denne bestemmelse delvis 1847, men inderløkkerne kunne endnu i 1864 ikke bortsælges fra stavnene uden højere tilladelse.

Ved udskiftningen blev markkommunernes fællesanliggender betydeligt formindskede, og som følge af disse ændrede forhold måtte der også udarbejdes nye markvedtægter. Der var stadig noget fællesjord, og der skulle føres tilsyn med veje, gærder og vandløb.

Tænker man på den iver og de begrundelser, hvormed markinteressenterne havde krævet udskiftningen gennemført, skulle man have ventet, at hele bymarken ret snart ville være kommet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

under kultur. Når det ikke skete, skyldtes det vel for en stor del, at tiderne havde ændret sig. Under opgangen for handel og industri i den florissante periode *mistede* borgerne *interessen for landbruget,* og betydelige dele af den udskiftede bymark kom derfor stadig til at ligge udyrket hen. På Nikolai marken var således i 1803 kun 1016 af 1806 tdr. land under plov, og i St. Hans kommune var 1809 en del løkker endnu ikke indhegnede. Mange af interessenterne kendte end ikke deres jorders nøjagtige beliggenhed. Magistratens betænkeligheder ved udskiftningen viste sig således at have nogen berettigelse. Til trods for bystyrets indgriben i disse uheldige forhold varede de ved til langt ind i det 19. årh., ja, endnu omkring 1900 var der lyngbevoksede arealer på de flensborgske bymarker.

Der havde tidligere været bygget på bymarken, men når bortses fra de udenports-boende i St. Hans sogn, havde det kun drejet sig om stalde og lader, pakhuse, vand- og vejrmøller uden beboelse. Kun ved det ca. 1720 af sten fra Duborg opførte *Schäferi* havde der været beboelse, endda med beværterkoncession, og lige uden for Nørreport, hvor der i øvrigt lå en del lagerbygninger, havde en teglværksejer omkr. 1770 indrettet sig beboelse, hvorfra han ulovligt, men uhindret, drev borgerlig næring. Kort efter udskiftningen blev de strenge bestemmelser mod bebyggelse dog lempet noget. 1777 fik kommerceråd Hallensen af Tyske Kancelli tiladelse til at opføre *Mariegård,* dog med det forbehold, at der ikke måtte drives borgerlig næring derfra; men først i 1790'erne opgav deputeretkollegiet sin modstand mod regulær bebyggelse i bymarken, og i den følgende tid anlagdes Nystaden uden for Nørreport på Ramsherred mark. Også anlæg af en ny kirkegård, af forskellige lystanlæg og af de store udfaldsveje mod Husum, Slesvig og Åbenrå i 1840'erne samt af den sydslesvigske jernbane i 1854 lagde beslag på dele af bymarken, men ydergrænserne forblev stort set de samme som fra middelalderens slutning. Med mellemrum fandt besigtigelser af skellet til nabokommunerne sted, og det kontrolleredes fremdeles, at de fra 1765 nummererede skelsten stod på deres rette plads.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bøger, presse og teater i det 18. århundrede

Mens Flensborg i økonomisk henseende havde megen kontakt med omverdenen i det 18. årh. og stod som en af monarkiets førende handelsbyer, var byen i åndelig henseende ret stillestående. Her lå København og Altona i spidsen. Vel var Flensborg ikke uberørt af tidens vågnende interesse for læsning og for kunst, og vel var der enkelte lærde, der grebet af den interesse for historien, som netop i dette århundrede var så stærk både i Danmark og i Tyskland, kastede sig over studiet af byens historie, men en mere udbredt åndelig interesse viste sig først i århundredets slutning.

Der var dog adskillige *læselystne borgere* i Flensborg, så der var eksistensgrundlag både for et bogtrykkeri og for en boghandel hele det 18. årh. igennem. Den første *bogtrykker*, Christoph Vogeln fra Jena, virkede vistnok fra 1706 til 1735. Hos ham blev der trykt en del bøger på dansk, tysk og latin. I 1740'erne dukkede en anden bogtrykker op ved navn Chr. Fr. Holwein, der virkede indtil 1766, da han gik konkurs. Han havde svært ved at klare sig i konkurrencen med brødrene Serringhausen, der fra 1759 udfoldede en ikke ringe virksomhed. Den længstlevende af brødrene, Joh. Wilh. Serringhausen, flyttede i 1784 til Slesvig. Ud over forordninger og bekendtgørelser for øvrigheden og lejlighedsskrifter blev der også trykt en hel del bøger hos disse bogtrykkere, hos Serringhausen således flere af de værker om Flensborgs historie, som lærde flensborgere i denne periode udarbejdede eller udgav, f. eks. borgmester Georg Clædens store værk »Monumenta Flensburgensia«, rektor O. H. Mollers udgave af Jonas Hoyers beretning om Flensborg fra 1628 (1759—60) og bysekretæren U. A. Lüders' udgaver af byens stadsret fra 1284 (1765) og af politi-ordningen fra 1600 (1778). 1788 grundlagde en tidligere sætter hos Serringhausen, Gerhard Christoph Jäger, et trykkeri. Han blev især kendt som udgiver af »Wochenblatt«, men bragte i øvrigt mange slags ting i trykken, både bøger og mindre tryksager.

De første *boghandlere* i Flensborg havde svært ved at klare sig og mødte også andre vanskeligheder. At drive boghandel dengang krævede et kgl. privilegium, og det kunne den første boghandler i Flensborg ikke få, da han søgte om det i 1711. Magistraten

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

frarådede det og fremhævede, at præster og lærere kunne få bøger billigere på årsmarkederne, mens en boghandler skulle skaffe bøgerne fra Hamborg eller andre steder. Alligevel fortsatte manden, *Johan Christian Schumann,* uden privilegium. Det bragte ham to gange i strid med bogbinderlavet, der klagede over, at han solgte indbundne regnebøger, sangbøger og kalendere. Derimod fik en anden boghandler, *Balthasar Otto Bosseck,* privilegium i 1718. Allerede 1717 havde han været forlægger for en udgave af Jyske Lov og 1718 for Andreas Hojers Danmarkshistorie. Salget af den sidste blev dog forbudt af Tyske Kancelli. Nogle eksemplarer var ganske vist blevet solgt, men 90 blev beslaglagt af magistraten. Efter hans død blev privilegiet i 1732 overdraget til brødrene *David* og *Johan Christoph Korte.* I det kgl. privilegium blev det forbudt alle andre at handle med bøger i Flensborg, Haderslev, Sønderborg og Tønder undtagen på årsmarkederne. Den Korte'ske boghandel synes at have klaret sig helt godt, og i 1753 udtalte magistraten, at den herværende boghandler var i stand til at indrette sig passende på grund af sin forlagsvirksomhed og sine rejser til messerne. Af de bøger, som Korte var forlægger for, var en bog af Nicolaus Oest om »Einfriedigung der Ländereien« fra 1767, Johann Friedrich Hansens »Vollständige Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig« fra 1770, Christianis »Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein« 1775—79 og en tysk oversættelse af Mallings »Store og gode Handlinger«.

David Korte døde i 1748, men broderen fortsatte derefter forretningen. Da han blev gammel, testamenterede han 1767 boghandelen til sin medhjælper *Peter Willers Jessen,* men først efter Kortes død fik han privilegiet overdraget i 1781. Hans søn, *Johann Christoph Korte Jessen,* overtog bogladen efter faderens død i 1804. Han kom snart i bitter strid med bogtrykker G. C. Jäger, der gik ham i næringen ved at sælge nye bøger. En kgl. resolution, der slog boghandlerprivilegiet fast, sad Jäger overhørig, men Korte Jessens protester førte til, at Jäger til sidst blev nødt til at aftrykke resolutionen i »Wochenblatt«. Striden fortsatte dog under krigen, da det blev dårlige tider for boghandelen.

De første planer om udgivelse af periodiske blade med aktuelt stof dukkede op i Flensborg kort efter midten af det 18. årh. Det var forbillederne fra København og Altona, som søgtes efter-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lignet, blade som »Altonaischer Merkur«, »Reichs-Postreuter« og Berlings avis, der alle blev læst i Flensborg.

Det første forsøg på at starte en *avis* i Flensborg blev gjort i 1754, men mere end en trykt henvendelse til publikum synes ikke at være udkommet. Heri meddeltes det, at der to gange ugentlig, tirsdag og fredag, ville udkomme et blad i kvartformat med titlen »*Der neue Flensburgische Mercur*«. Det skulle begynde at udkomme 1. marts og trykkes hos bogtrykker Holwein; interesserede kunne tegne årsabonnement for 2 rdl. hos postmester *Seiffert*. Så snart planen var blevet bekendt, skred bystyret ind. Man ønskede i tide at hindre den slags uvæsen, som man kaldte det, og en rådstjener blev derfor sendt til bogtrykker Holwein for alvorligt at betyde ham, at han ikke måtte understå sig i at trykke det planlagte blad.

I 1760'erne blev der igen gjort et forsøg på at skabe et nyhedsblad i byen, og denne gang lykkedes det at komme i gang, omend først efter store vanskeligheder. Borgmestre og råd modtog i 1764 en ansøgning fra *Johan Wilhelm Friedrich Hager*, der kom fra København, hvor han havde været kantor ved Christianskirken. Han ønskede at oprette et »adresse- eller anmeldelseskontor i den fornemme køb- og handelsstad Flensborg« og i forbindelse dermed at udgive et ugeblad med navnet »*Flensburger Anmeldungs-Comptoirs Nachrichten*«. Udover lokale meddelelser om rejsende, køb og salg, ud- og indgående skibe m. m. skulle bladet også give oplysning om de mærkeligste begivenheder i ind- og udland, altså også bringe politiske nyheder. Statholderen blev underrettet om sagen og gjorde i den anledning opmærksom på, at et sådant blad ikke måtte udkomme uden kgl. koncession, og denne ville ikke blive givet til een, »om hvilken man ikke er helt sikker på, at han besidder det mådehold og den klogskab, som kræves hertil«. Desuden måtte et sådant blad ikke trykkes uden censur. I en anden skrivelse om sagen kort efter hed det, at hvis Hager skriftligt forsikrede, at hans blad ikke ville indeholde politiske efterretninger, behøvede han ingen kgl. koncession, ligesom censur ville være overflødig. Hager gjorde alligevel et forsøg på at få kgl. koncession, men fik i sept. 1765 afslag uden nogen motivering fra Tyske Kancelli. Så besluttede han at udgive bladet uden politiske nyheder og fik tilladelse hertil. I slutningen af okt. 1766 begyndte han at udsende »*Flensburger Adresse-Comptoirs-Nachrichten*«, den første

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensborg omkring 1750, set fra øst.
Vistnok af H. H. Eegberg.

egentlige avis i hertugdømmet Slesvig. Foruden bekendtgørelser fra øvrigheden indeholdt bladet et broget stof, handels- og skibsfartsefterretninger, lister over fremmede, der havde passeret byen, og artikler af historisk eller almennyttig art, f. eks.: »Om forårssygdomme«, »Hvorfor man ikke skal drikke vin om formiddagen«, »Noget om hornkvægsygen« og »Om det kgl. kunstkammer i København«. Sidste side var forbeholdt de egentlige avertissementer. Efter 4 års forløb måtte bladet dog gå ind. Der kom for få annoncer, og antallet af abonnenter faldt så stærkt, at ikke engang trykkeomkostningerne kunne blive dækket. Endnu havde man åbenbart ikke i Flensborg opdaget den nytte, man kunne have af et sådant lokalt meddelelsesmiddel. Offentlige bekendtgørelser var jo fra gammel tid blevet læst op i kirkerne, udråbt i gaderne, eventuelt slået op på husene. Og de, der var interesserede i politiske nyheder, måtte alligevel læse bladene fra København eller Altona.

Tre år efter fik Flensborg imidlertid igen et blad af lignende art, »*Flensburgisches gemeinnützige Wochenblatt*«. Det var som sin forgænger et »intelligensblad« uden politisk stof og bragte,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

som navnet viser, udover annoncerne og de lokale efterretninger almennyttigt læsestof, f. eks.: »Om undervisning af børn« og »Orme i kornet«. Udgiverens navn kendes ikke, og efter halvandet års forløb gik bladet ind.

Først det tredie forsøg på at skabe en flensborgsk avis lykkedes for alvor. Det skyldtes uden tvivl den fremgangstid, som byen oplevede i slutningen af det 18. årh. Initiativet blev denne gang taget af bogtrykker *G. C. Jäger*, der i juni 1788 begyndte at udsende »*Flensburgisches Wochenblatt für Jedermann*«. Det udkom i begyndelsen een gang, senere to gange om ugen og fik snart ikke mindre end 500 abonnenter — et vidnesbyrd om, hvordan interessen nu var vågnet hos byens borgere for avisen som meddelelsesmiddel. Fra 1789 blev bladet på 8 sider i stedet for 4. Som sine forgængere beskæftigede det sig ikke med politik, men kvaliteten var bedre og stoffet mere originalt. Den egentlige redaktør i de første år var den unge digter *Heinrich Harries*, og han forstod sammen med en kreds af interesserede, yngre folk at give bladet en vis litterær standard. Foruden adskillige digte indeholdt det også gode lokalhistoriske bidrag. Harries, der 1790 blev præst i Siversted, trak sig i 1793 tilbage fra redaktionen, og bladet blev derefter væsentligt et rent lokalblad, hvor bekendtgørelser og annoncer dominerede. Dog blev hvert nummer gerne indledt med et digt eller en mindre artikel. »Wochenblatt« var helt til 1840 Flensborgs eneste avis, og det gik først ind i 1853.

Ved siden af forsøgene på at få en avis i gang er der også i Flensborg eksempler på de for tiden så typiske *moralske ugeskrifter*. De var gennemgående af ringe kvalitet, og ingen af dem fik nogen lang levetid. Det ældste forsøg af denne art var et ugeskrift, vistnok uden navn, der i tiden 9. okt. 1754—1. okt. 1755 blev udsendt af fhv. løjtnant *Abraham Gotthold Junghans*. Bladet indeholdt for en stor del vers af udgiveren selv, men også artikler af alvorlig og lystig art. I en omtale af bladet fra 1757 hed det, at udgiveren mere syntes at have lagt vægt på tilfældigt tidsfordriv for indbyggerne i Flensborg, hvor han dengang opholdt sig, end på at forfølge moralske hensigter. Nogle stykker forrådte efter anmelderens mening hr. løjtnantens stand, om end ikke fra den mest tiltalende side.

I 1768 gjorde bogtrykker Serringhausen et forsøg, idet han udsendte et blad, der hed »*Etwas für allerley Leser*« med en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

broget blanding af belærende og underholdende stof. Det gik snart ind. Større interesse har det, at der 1769—71 i Flensborg udkom en tysk oversættelse af »*Den patriotiske Tilskuer*«, som Sneedorff udgav i København. Af yderst ringe kvalitet var et ugeskrift med den besynderlige titel »*Der verreiste Bauer und die Bäuerin*«, der 1776—77 blev udgivet af en tidligere landmand fra Sydslesvig, *H.H.Kroymann*, en elendig skribent, hvis artikler var fulde af grammatiske fejl. Flere af disse blade kendes kun af omtale — det gælder også det sidste af dem, »*Der neue Mensch*«, der fra 1796 udsendtes af den ganske unge cand. jur. *Georg Konrad Meyer*, men snart efter gik ind igen.

I århundredets slutning var læselysten i det flensborgske borgerskab langt større end før. Adskillige velhavende flensborgere samlede sig ikke helt små bogsamlinger, og de forskellige *læseselskaber*, der blev oprettet i løbet af 1790'erne, havde god søgning. Et af dem rådede i 1794 over mere end 500 bøger, mest tyske, men også en del danske og franske. En sproglærer havde en tid flere læseselskaber gående samtidig, deriblandt et med danske bøger. I sin annonce skrev han, at det danske sprog i de sidste år var blevet meget forfinet. Også senere hører man om danske læseselskaber.

Den samme uvilje og manglende interesse, som man lagde for dagen over for forsøgene på at udgive blade og aviser, viste sig også over for alt hvad der havde med *teater* at gøre. Den slags blev længe, i hvert fald i de toneangivende kredse, betragtet som noget unyttigt, ja, endog skadeligt, en opfattelse, som sikkert var almindelig i mange danske og tyske byer. Da en indehaver af et marionetteater i 1734 søgte statholderen om tilladelse til at give forestillinger i Flensborg, skrev magistraten: »Blandt så mange grunde, som i høj grad taler imod teateropførelser, anfører vi kun dette, at den slags komedianter og marionetspillere lidt efter lidt lokker pengene ud af de unge mennesker, og at de ikke blot giver anledning til at spilde den kostbare tid, men også til al slags forførelse og vidtløftighed, ligesom de i almindelighed selv fører et umoralsk liv, hvorved der offentligt kan fremkaldes endnu værre virkninger, og de gode tilbøjeligheder tværtimod overalt mindre bliver vakt end ødelagt«.

Statholderen gav dog ansøgeren lov, men indskærpede, at intet måtte opføres, som stødte an mod velanstændighed og kunne give anledning til offentlig forargelse. Denne modsætning mellem

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

statholderen og byens vise fædre vedblev længe at bestå. I en skrivelse fra 1763 henviste magistraten til Christian VI's forbud imod, at fremmede komedianter, linedansere o. l. optrådte i hans riger og lande, og beklagede, at det var blevet tilsidesat af statholderen. Efter magistratens opfattelse kunne borgerne ikke vente at have nogen som helst nytte af den slags skuespillere, heller ikke hvad moralen angår.

Trods byens modstand fik forskellige *skuespillerselskaber* dog lov at optræde i årtierne efter 1750. Forestillingerne fandt sted i rådhusets festsal. Det var selskaber af tyske skuespillere, der på deres tourneer opholdt sig et stykke tid i Flensborg. Efterhånden ændredes indstillingen i byen, og i 1780'erne var der en stærk og levende interesse for teaterkunsten i det flensborgske borgerskab. Stor betydning fik det, at der i nabobyen Slesvig eksisterede et hofteater, der støttedes af statholderen, landgrev Carl af Hessen. Her optrådte en tid det *Seylerske* skuespillerselskab, der ikke gik af vejen for de sværeste opgaver. Dette selskab gæstede i 1787 for første gang Flensborg og spillede i løbet af et par måneder 32 gange. Ved åbningsforestillingen fremsagde madam Seyler en prolog, skrevet af Heinrich Harries. 1790, 1791 og 1794 var selskabet atter i Flensborg, hver gang to—tre måneder. Selv om repertoiret mest bestod af stykker af Schröder, Kotzebue og Iffland, opførtes også ind imellem skuespil af Schiller og Shakespeare.

Teaterinteressen var nu for alvor vågnet i Flensborg. Man savnede derfor meget en rigtig scene. Rådhusets sal svarede ikke længere til tidens krav, og der var også stærke ønsker om, at byen ligesom Slesvig skulle have sit *eget teater* med fast personale. En kreds af interesserede borgere fik magistraten og de deputerede til at træffe beslutning om at lade *et skuespilhus* opføre i rådhusets gård — omtrent hvor det nuværende teater ligger. De nødvendige midler blev fremskaffet ved frivillige bidrag og ved lån, der skulle afdrages ved hjælp af teatrets forventede overskud. Opførelsen skred hurtigt fremad. Byggearbejdet udførtes efter udkast af skuespilleren *C. F. Dörr*, der nu var leder af det slesvigske hofteater. Allerede 17. sept. 1795 kunne teatret åbnes med en forestilling af de slesvigske skuespillere, der opførte et stykke af Iffland. Harries, der nu var præst i Holsten, havde i dagens festlige anledning digtet en begejstret prolog.

Det nye teater, der blev byens ejendom, var en anselig byg-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ning med plads til over 800 tilskuere. I orkestergraven var der plads til 32 musikere. Fortæppet var prydet med en medaillon med et prospekt af Flensborgs havn, omgivet af Flensborgs byvåben og skibsfartens, handelens og skuespilkunstens symboler, og ovenover stod: »Ej blot til lyst, men også til belæring«. Endnu højtideligere lød den latinske inskription uden på bygningen: »Introite, nam et hic Dii sunt«, træd ind, thi også her er guderne! Flensborg havde fået et teater, som der var grund til at være stolt af.

Det slesvigske skuespillerselskab optrådte i de følgende år hvert efterår et par måneder på det nye teater, og der var megen interesse for dets forestillinger, der omfattede et stort og alsidigt repertoire af lystspil, skuespil, tragedier og operaer. Af og til holdtes der koncerter med musik af Mozart og Haydn. Men det meste af året stod den store teaterbygning tom, og en kreds af stærkt teaterinteresserede borgere — deriblandt advokaterne Timmermann, Gülich og Koch og købmændene A. P. Andresen og Timmermann — slog sig derfor i 1798 sammen om at danne »*det flensborgske teatralske selskab*«. I deres fritid indstuderede de en lang række stykker, der opførtes to—tre gange om måneden fra marts til slutningen af aug. 1798. Da det slesvigske hofteater havde afsluttet sine forestillinger i nov., spillede »liebhaverne« igen til midten af aug. 1799. Repertoiret bestod mest af stykker af Schröder, Kotzebue og Iffland. Dog bandt man også an med en opgave som Schillers »Kabale og kærlighed«. Selv om deltagerne brændte af iver, kunne de ikke i det lange løb afse tid til det krævende arbejde ustandselig at indstudere store, nye roller, og man måtte derfor holde op. I stedet søgte man at få engageret et *fast personale,* der kunne spille i de måneder, hvor skuespillerne fra Slesvig ikke lagde beslag på scenen. Den meget teaterinteresserede advokat Gülich var hovedmanden i disse bestræbelser. Fra bystyrets side mødte man lutter velvilje. Magistraten gav sagen sin anbefaling og udtalte, at teatret ville holde folk borte fra værtshuse, danseboder og skadelige forlystelser. Bystyret gav oven i købet tilladelse til, at der måtte spilles om søndagen. Økonomisk sikrede man sig ved at sælge abonnementer for vintersæsonen. Da forudsætningerne således var i orden, indsendte advokat Gülich og skuespiller Braun en ansøgning til kongen. I petitionen hed det bl. a.: »Den, der ikke blot hænger fast ved nedarvede fordomme og dogmer, vil sikkert med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

os være overbevist om, at et godt organiseret skuespil bidrager til nationens civilisering. Fra scenen, når den er, som den skal være, udgår kultur og skøn humanitet, uden hvilken en stat vel kan være rig, men aldrig ædel. På scenen ser tilskueren lasten i dens hæsligste skikkelse og med dens ødelæggende følger, han ser dyden i dens hulde skønhed i kærlig forening med alle selskabelige pligter og forlader skuespillet med større had og afsky mod hin og med varmere tilbøjelighed for de sidstnævnte. Han søger at virkeliggøre de lykkebringende følger af kunstnerens idealisering i sin kreds, og han bliver god, han bliver lykkelig.«

I okt. kom den kgl. tilladelse, og det lykkedes straks at få engageret det tyske skuespillerselskab Klos og Hansing, der var oprettet i Holsten 1798. Den 12. dec. 1799 åbnedes forestillingerne med Ifflands skuespil »Gammel og ny tid«. Men dette forsøg på at skabe et eget flensborgsk teater varede kun 5 måneder. Formodentlig har eksperimentet været for kostbart, selv om interessen var levende nok. Fremtidig måtte man atter nøjes med skuespillerne fra Slesvig og forskellige omrejsende selskaber. Også lettere underholdning gav man plads for. I sommeren 1802 opførte f. eks. *Cazortis* italienske selskab pantomimeforestillinger på teatret. I »Wochenblatt« reklameredes der med, at selskabet havde optrådt ved mange hoffer i Europa og sidst ved det kgl. hof i København. 14 dage senere meddeltes det, at priserne var nedsat til de få forestillinger, der endnu var tilbage, og at der også opførtes et skyggespil, hvori »der forekommer lutter levende personer, som alle forsvinder op i luften«.

Det var i øvrigt ikke mærkeligt, at man udlejede teatret til den slags forestillinger. Magistraten kunne ikke være interesseret i, at bygningen stod tom, da overskuddet jo skulle bruges til at forrente og afdrage den gæld, der var stiftet ved teatrets opførelse. Trods de dårlige tider, der ramte byen efter 1807, betalte driften af teatret sig så godt, at man i 1815 havde fået hele gælden betalt.

Livet i det 18. århundrede

I 1725 tilbragte *Ludvig Holberg* et par dage i Flensborg. Men han fik ikke noget gunstigt indtryk af indbyggerne. Han syntes, de var grovere end indbyggerne i Haderslev, og han fandt ikke, at fremmede blev modtaget med den samme gæstfrihed. Ind-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

trykket skyldes åbenbart især, at han var uheldig med det logi, han fandt sig. Han fortæller bl. a., at alt i huset lugtede af snavs, så han måtte brænde røgelse på sit værelse for at kunne være der. I spiselokalet opholdt der sig 5—6 katte og lige så mange hunde, der lavede et øredøvende spektakel, og samtidig måtte han finde sig i et par meget udannede og snakkesalige personers selskab. Et andet indtryk, som Holberg tog med sig, var, at flensborgerne var meget nærige og ivrige efter at forøge deres formuer, og det, mente han, var forklaringen på, at der var så mange rige mennesker i byen.

Holbergs omtale af Flensborg gav siden borgmester *Clæden* anledning til at bemærke, at den salige Holberg aldrig i hjertet havde været »en god flensborger«, og *J. H. Seelen*, der tilbragte to år i byen, polemiserede senere mod Holbergs opfattelse og fremhævede flensborgernes dannelse, tjenstvillighed og gavmildhed. Hans indtryk stammer modsat Holbergs tydeligvis fra omgang med de bedre stillede kredse. Bag Holbergs og Seelens forskellige opfattelser ligger den kendsgerning, at store *sociale forskelle* satte deres præg på levemåde og dannelse. Byens førende lag var århundredet igennem de velhavende købmænd. Adelen forsvandt helt, og den kgl. rangordning fra 1718 fastsatte, at de købmænd, hvis formue var 9000 mark lybsk, hørte til 1. borgerklasse. I kirkerne og ved offentlige sammenkomster overholdtes rangfølgen i den første tid nøje, senere løb tiden fra denne kunstige opdeling. Derimod gjorde den sociale forskel sig fortsat gældende mellem købmændene og den jævnere del af befolkningen og kom tydeligt frem i levevis, klædedragt og boligforhold. *Erik Pontoppidan* oplyste i 1730, at de velhavende købmænd prydede deres huse indvendig med plafonds, gipsværk og malerier. Men som helhed synes selv de rigeste langt op i århundredet at have levet forholdsvis enkelt; pengene sparedes op og anvendtes kun i mindre grad til luksus, og det daglige liv i byen bar derfor længe et gammeldags og stillestående præg trods det livlige økonomiske samkvem med omverdenen. Først fra 1770'erne, da den voksende handel skabte øget velstand og livligere forbindelse med andre byer og lande, indtraf der en hel *revolution i den ydre levevis* hos det velhavende borgerskab. De rigelige indkomster gjorde, at man kunne tillade sig større luksus i husenes indretning og møblering og i mad og påklædning, og under påvirkning udefra blev smag og manerer ændret, bl. a.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fordi unge flensborgere, der havde været ude at rejse, bragte en ny tone med sig hjem. Bekymret konstaterede en borger i et indlæg i »Wochenblatt«, at selv tjenestepigerne påvirkedes af *tidens forfinelse* på en efter hans mening meget uheldig måde. Før havde de været flittige og ærbare, om end grove og ubehøvlede, nu var de mere skødesløse med deres arbejde og alt for ivrige efter at pynte og more sig, og ofte kunne man på gaderne, især om aftenen, møde piger i deres fineste puds, hvis blikke sagde mere, end et øje burde sige. Årsagen til denne udvikling var — hævdede han — at herskaberne overlod pigerne for meget til sig selv, fordi de altid var optaget af selskabelighed.

Mens *den private selskabelighed* før havde indskrænket sig til beskedne sammenkomster med naboer eller standsfæller og til familiefester og de årlige fester i gilder og lav, afholdtes der nu oftere større selskaber med dans i de store købmandshuse, og så blev der hverken sparet på belysning, på mad eller vin. Også fruerne mødtes hos hinanden om eftermiddagen, og der opstod klubber, hvor mændene jævnligt kom sammen om aftenen til en l'hombre eller en omgang billard. De fornemste klubber holdt til på »Stadt Hamburg« eller på Løveapoteket, andre i den Halkjærske have på Duborg, hvor der var to keglebaner. Af selskabelig art var også Flensborgs første egentlige forening, »*Harmonien*«, der blev stiftet 1804.

Den stigende trang til adspredelse gav sig flere andre udslag. Det blev mere almindeligt end før at *spadsere* en aftentur, f. eks. langs haverne ved »Gårdender« eller op på højderne bag byen, og om *søndagen* at *køre en tur* ud i byens smukke omegn. Man fik øjet op for naturens skønhed, og samtidig gav turene lejlighed til at træffe venner og bekendte. Et yndet udflugtssted var skovfogedens hus i Frueskoven, hvor man kunne indtage en forfriskning, og fra 1793 holdt musikdirektør *Hanke* regelmæssigt koncert herude i sommermånederne. Om vinteren blev teatret en kærkommen form for adspredelse, og adskillige overværede de *koncerter*, som Hanke hver vinter afholdt i sit hus. Særlig musikinteresserede var flensborgerne imidlertid ikke, og mange kom sikkert blot for at træffe bekendte og hygge sig sammen med dem. Hanke meddelte i hvert fald, at de, der foretrak selskabelighed for musikken, kunne opholde sig i en anden stue, og at han ville sørge for at beværte dem, der efter koncerterne havde lyst til at tilbringe aftenerne i hans hus, og da han i 1794 lod

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensborg, set fra Jørgensgård.
Udsnit af J.F.Fritz' billede fra 1827. I baggrunden ses St.Nikolai kirke.

bygge en koncertsal bag sit hus i Storegade, indrettede han restaurant, billardværelse og avislæseværelse for den mere selskabeligt indstillede del af sine gæster.

Den jævnere befolkning var endnu ikke blevet vant til »at gå ud«. Der var heller ikke andre muligheder end *småbeværtningerne* eller traktørstederne i byens udkant, der som regel var forsynet med en keglebane. Af moralske grunde opretholdt bystyret helt til 1848 et forbud mod offentlig *dans* inden for byportene. Udenfor, i forstæderne, var der derimod fra omkr. 1800 flere restauratører, der et par gange om ugen havde dansemusik eftermiddag og aften. En af de første danseboder åbnedes i 1805 i Nystaden af restauratør Jacob J. Schmidt. Han fik næste år i sin have en helt ny attraktion, en karrusel til 16 personer, og for at lokke folk til fortalte han i sin annonce i »Wochenblatt«, at en sådan karrusel var en af publikums mest foretrukne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forlystelser i Københavns dyrehave. Trangen til populære forlystelser blev i øvrigt nu som før tilfredsstillet ved de to årlige *krammarkeder*. Fremmede markedsgøglere stillede deres telte op, og i århundredets slutning var der ofte forevisninger af sjældne dyr eller andre rariteter, i 1799 »en elefant af overordentlig størrelse med tænder«. I rådhuset kunne man se et kabinet af voksfigurer, der forestillede »de mest berygtede personer, der blev henrettet 9. thermidor . . . i deres naturlige skikkelse, som man har set dem i Conciergeriet i Paris«.

Nu og da oplevede man festdage ud over det sædvanlige. Når en ny *borgmester tiltrådte* sit embede, var det en begivenhed, som hele byen fejrede. Selve indsættelsesceremonien foregik i rådhusets store sal i overværelse af så mange borgere, som salen kunne rumme. Somme tider var det statholderen selv, men som regel en stedfortræder for ham, der foretog den højtidelige indsættelse. Med hånden på byfogedens kårde aflagde den nye borgmester troskabseden, og i en tale lovede han at opfylde sine pligter over for byen og virke til dens gavn. Bagefter fejredes begivenheden med kanonsalut, illumination og festligheder til langt ud på natten, og når der var ved at falde ro over byen, kunne det ske, at natvægterne afsang en særlig hyldestsang til den nye borgmesters ære.

Af særlig karakter var de festligheder, som kongen i 1760 påbød i anledning af *100-året for enevældens indførelse*. Der var mindegudstjenester og en højtidelighed på latinskolen, men højdepunktet var rådhusfesten, hvor borgmester *Clæden* i varme ord hyldede Frederik V og udtalte, at ingen anden by i hertugdømmerne fejrede jubilæet med større glæde og taknemlighed end Flensborg. Vi har alle — sagde han — med vort gamle danske blod beseglet eden på den ubrydelige suverænitet, og vi har i dag fornyet forbundet med vor store Frederik og lovet at ofre liv, gods og blod for ham. Efter talen blæstes der på trompeter, og en kanonsalut blev affyret uden for rådhuset.

Af og til hændte det, at indbyggerne fik mulighed for at lægge deres loyalitet og ærbødighed direkte for dagen. Det skete, når kongen eller andre medlemmer af kongehuset passerede byen. Så var hele byen på benene, og borgervæbningen paraderede, når de kongelige, eskorteret af Frederiksgarden, holdt deres indtog. Senere oprettedes Christiansgarden, der stillede æresvagt uden for de kongeliges kvarter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Frederiksgarden var en hestgarde, bestående af byens mest velhavende købmænd. Den blev oprettet 1743 i anledning af kronprinsesse Louises gennemrejse og kaldtes først »Commercirendes Cavallerie Corps«. Senere fik den af Frederik V tilladelse til at kalde sig Frederiksgarden. Tanken om at oprette et sådant paradekorps var ikke ny. I 1721 havde *Frands Böckmann* i spidsen for ca. 40 købmænd til hest ledsaget kong Frederik IV, dronning Anna Sophie samt kronprinsen og hans gemalinde fra Popholt skov til Flensborg og næste dag videre til Bov, og i 1731 tog Böckmann sammen med 48 købmænd til hest imod kong Christian VI og hans dronning ved Bov og ledsagede dem syd for byen. Rytterne var ved denne lejlighed iført grøn frakke, sorte benklæder og galoneret hat, og der overraktes majestæterne et hyldestdigt, trykt i fornemt udstyr hos bogtrykker Vogeln i Flensborg. Det blev dog først efter Böckmanns død i 1741, at der skabtes en fast organisation under ledelse af købmand *Nikolai Brandt*. Ud over forfængeligheden har sikkert ønsket om over for kongemagten at markere Flensborgs betydning ligget bag skabelsen af Frederiksgarden, der resten af århundredet og et stykke ind i det næste blev et så karakteristisk træk i byens ansigt. Korpset var militært organiseret. I spidsen stod en ritmester, og under ham var der en premierløjtnant, en sekondløjtnant og to kornetter. Det var et festligt syn at se garden ride ud. På sorte heste sad rytterne iført rød frakke med gule knapper, gul krave og gule opslag og kanter. Vesten var gul, benklæderne mørkeblå med guldsnore og hatten sort med hvide fjer og kokarde. Da garden efter slaget på Reden i 1801 havde sendt kronprinsen 1000 rdl. cour. til pleje af de sårede, fik den til gengæld lov til at kalde sig »*Kongelig Frederiksgarde*«. Fra ca. 1800 blev stiftelsesdagen fejret med stor højtidelighed. Om morgenen red hornblæsere gennem byen for at samle medlemmerne, og i sluttet trop drog man derpå ud til festpladsen ved den nye amtmandsbolig i byens sydlige udkant, hvor frokosten blev indtaget i et telt. Om eftermiddagen valfartede flensborgerne til festpladsen for at overvære ring- og turnérridningen. Dagen sluttede med et festmåltid i »Harmonien« eller på Duborg.

Det var dyrt at være medlem af den beredne Frederiksgarde. Derfor oprettede en kreds af købmænd i 1799 en fodgarde, der næste år fik kgl. approbation under navnet *Christiansgarden*. Formålet var det samme som Frederiksgardens, at paradere ved

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kongelige besøg. Uniformen var mineralgrøn frakke med sort krave og gule knapper, gule benklæder og en rund hat med sort bånd, hvid fjer og grøn-gul-sort kokarde. Også en fane fik man; den var grøn og sort med Christian VII.s monogram og ordene: »Ehre dem König, Liebe dem Vaterland, Gehorsam dem Gesetz«. Særlig ivrig ved oprettelsen af Christiansgarden var den på så mange områder virksomme købmand *A. P. Andresen*. Han blev gardens kaptajn og energiske leder gennem en lang årrække. Hvert år i juli holdt garden sin stiftelsesfest. Man samledes i rådhusets sal, hvor Andresen talte, og derpå gik marchen op til skiveskydningen, der altid samlede mange tilskuere. Bagefter var der fællesspisning. Til disse lejligheder digtede A. P. Andresen hele kantater, båret ikke blot af en varm og ægte kærlighed til fædrenebyen, men også af en dyb følelse af samhørighed med Danmark. Ofte brugtes udtryk som »vi danskere« eller »fædrelandet« i forbindelse med stærke udtryk for loyalitet over for kongen.

De borgere, der var medlemmer af de to garder, fritoges for den pligt, som alle mandlige borgere fra gammel tid havde til at være i borgervæbningen, idet medlemmerne af begge garder skulle stille sig til rådighed i tilfælde af krig. *Borgervæbningen* tabte i øvrigt i det 18. årh. sin betydning og indkaldtes kun ved kongelige besøg. Borgere, der tog sig den frihed at blive borte, måtte betale en bøde. Krigsfaren 1801 gav dog anledning til, at borgerbevæbningen blev reorganiseret i to bataillioner, én for hver af de to bydele med en rådmand i spidsen.

Ved siden af de to garder var der to kgl. privilegerede *skyttegilder*. Selv om begge gilder fremhævede, at deres medlemmer øvede sig i skydning for at kunne være rede til at forsvare by og land, var de først og fremmest af selskabelig karakter. Det fornemste var »det store gilde«, også kaldet *St. Nikolaigilde*, der hovedsagelig bestod af købmænd. Det andet gilde var *St. Hansgilde*, der havde sine medlemmer blandt håndværkerne og ofte kaldtes »det lille skyttegilde«. Mens Nikolaigildets privilegier stammede fra 1648, blev St. Hansgildet først et egentligt skyttegilde, da Frederik IV i 1728 gav skyttekongen frihed for borgerlige byrder og indkvartering i et år. Derved ligestilledes det til en vis grad med Nikolaigildet. Begge gilder havde deres eget hus. St. Hansgildets hus lå i St. Hans sogn, hvorimod Nikolaigildet i 1725 lod opføre et nyt forsamlingshus oppe på Vor Frue kirkes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Frederiksgardens ringridning.
Litografi efter tegning af M. Kriegsmann.

jorder vest for byen. Heroppe holdtes den tredie mandag efter pinse den årlige skiveskydning og næste dag fællesspisning og dans. St. Hansgildets årlige skiveskydning holdtes på St. Hans mark en uge senere. Modsat Nikolaigildet holdt man helt op i det 19. årh. den gamle skik i hævd at marchere med trommer og trompeter fra rådhuset ud til festpladsen og tilbage igen. Næste dag var der spisning og dans på rådhuset. Gildernes skiveskydningsdage var festdage for hele byens befolkning. Skipperne havde deres egen selskabelige forening, *skipperlavet,* der mødtes i Kompagnihusets sal. Det holdt sit årlige bal mandag efter Helligtrekonger, og den følgende mandag havde styrmændene bal samme sted.

Roligt og fredeligt formede livet sig i det 18. årh.s Flensborg. Hverken krig eller brandkatastrofer bragte det daglige liv ud af de vante folder. Byen slap for smitsomme sygdommes hærgen. En stor fordel var det, at man altid havde sundt og frisk *drikkevand* til rådighed. Fra de mange kilder i bakkerne vest for byen ledtes vandet ned til brønde i gårdene eller til de 31 offentlige brønde langs hovedgaden. Vandets temperatur var altid tilpas, om vinteren kuldslået, om sommeren køligt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

En vis kontrol med sundhedstilstanden skabtes fra statens side ved oprettelsen af *embedslægestillinger* flere og flere steder. I Flensborg virkede gennem ca. 50 år den energiske fysikus, dr. *Georg Daniel Bössel*, der fra 1730'erne førte tilsyn med det meste af hertugdømmet Slesvig, senere kun med Flensborg by samt Flensborg og Bredsted amter m. m. Dr. Bössel oprettede 1755 på eget initiativ en *jordemoderskole* med en fødeklinik i Flensborg. Den blev 1765 gjort til statsinstitut for hele hertugdømmet, men blev i 1805 flyttet til Kiel. For at forbedre uddannelsen af kirurger blev der 1739 indrettet et såkaldt *anatomikammer* i et hus på Skibsbroen. Der vågedes over, at uprivilegerede og dårligt uddannede folk ikke optrådte som læger eller kirurger. F. eks. fik Bössel i 1754 medhold fra Tyske Kancelli i en klage over en ryttersoldat, der drev »kirurgisk åger«. Af de godkendte kirurger havde magistraten ansat en som *bykirurg*. Han tilkaldtes ved ulykkestilfælde. Foruden byens fysikus havde Flensborg i 1799 4 læger og 4 kirurger. Til sundhedsvæsenet hørte også byens to *apoteker*, det gamle *Rådhusapotek*, der gik i arv i familien *Nummesen*, og det i 1715 oprettede *Løveapotek*, der til 1764 ejedes af *Eduard v. Westen* fra Odense. Han solgte det til *Martin Rübner* fra Ålborg, der i 1780 byggede det hus, hvori apoteket siden har været. Efter hans død drev provisor *Fr. Mecklenburg* fra Slesvig, der giftede sig med Rübners enke, apoteket videre til 1816. Han indrettede i sine senere år et fortræffeligt laboratorium. En indsats for den personlige hygiejne blev gjort i 1806 af lægen *N. Johannsen*, der i sit hus midt i byen lod indrette en badeanstalt, hvor man kunne få almindelige varme bade eller eventuelt urtebade, vinbade, mineralbade m. m.

At færdes i Flensborgs gader, især efter mørkets frembrud, var ikke helt ufarligt. Brolægningen var meget ujævn, og nogle steder var der dybe hjulspor mellem brostenene. Sammenhængende fortove fandtes ikke, men mange steder var der fliser foran husdørene. Det var derfor et stort fremskridt, da man i 1735 — tidligere end mange andre byer — fik *gadelygter*. Til at begynde med blev der anbragt 33 lygter, de fleste på brøndene i hovedgaden. De brændte med tran og var tændt fra Mikkelsdag til påske. Senere gik man over til at opstille lygtepæle eller anbringe lygter i jernarme på husene. Antallet af lygter var i 1806 steget til 90. Udgifterne afholdtes af byen. Derimod påhvilede det husejerne at *vedligeholde gaden* uden for deres ejendomme, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

derfor var gadernes tilstand meget uensartet. Byen tog sig kun af Skibsbroen og torvene. Byens hovedfærdselsåre, den lange hovedgade, hvor mange vogne daglig rullede igennem, må have været vanskelig at passere. Ikke blot var brolægningen meget ujævn, men gadens niveau skrånede fra vestsidens mindre anselige huse ned mod den fornemmere østside med de store købmandsgårde. Nogle steder var der så smalt, at to vogne kun med besvær kunne passere hinanden, og ofte lå der affaldsbunker, der ventede på at blive kørt væk.

Når postvognen eller postrytteren kom gennem gaden, var der derfor god brug for posthornet, hvis velkendte lyd var signalet til, at alle skulle gøre plads. *Den ridende post,* der var Flensborgs hurtigste forbindelse med omverdenen, bragte to gange om ugen breve fra København over Flensborg til Hamborg eller den modsatte vej. Nu og da hændte det, at postrytteren, hvis han havde hørt noget opsigtsvækkende på sin vej, blæste i hornet og råbte nyheden ud i gaderne. To gange ugentlig kørte der *agende post* fra Flensborg til Hamborg og tilbage, og fra Flensborg var der forbindelse til Haderslev, hvorfra en postvogn gik direkte til København. Postvognene medtog passagerer og pakker. Derimod var det længe forbudt postillonerne at tage breve med; dem skulle postrytterne tage sig af. Selv om postvognene betød et fremskridt i forbindelsen med fjernere liggende steder, var det langsommeligt, dyrt og risikabelt at benytte dem.

I løbet af århundredet forbedredes postvæsenet. Nye ruter oprettedes, og i 1736 blev det tilladt at sende bankobreve med de ridende poster, fra 1773 tillige med de agende poster, som fra 1788 også måtte medtage *breve*. Ved århundredskiftet var Flensborgs postforbindelser fint organiserede. Den ridende post på ruten København—Hamborg passerede Flensborg mandag og torsdag formiddag og returnerede onsdag og lørdag aften. Blev postrytteren forsinket ved Store Bælt, kunne breve sendes sydpå med den jydske postrytter, der ved middagstid mandag og torsdag ankom fra Haderslev og red videre til Hamborg. Fra Flensborg blev breve bragt med postryttere til Lyksborg, Sønderborg, Tønder og Bredsted. Skulle man *rejse* sydpå, kunne man komme af sted tirsdag morgen med den agende post fra København eller torsdag eftermiddag med den slesvig-holstenske agende post, der udgik fra Haderslev. Nordpå kunne man rejse fredag morgen med den københavnske eller mandag morgen med den sles-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vig-holstenske postvogn. Rejsende, der ankom om aftenen og skulle videre næste dag, kunne tilbringe natten i posthuset, hvis de ikke foretrak at overnatte i en af byens gæstgivergårde. Uden for de ordinære postvognes afgangstider kunne en rejsende, hvis han havde råd til det, nårsomhelst komme videre med en *ekstrapost,* men han måtte ikke selv engagere en vognmand til at køre. Ekstrapostvognene rekvireredes af postmesteren hos byens vognmænd.

Selv om det tyske sprog var fremherskende i Flensborg, betød det ingenlunde, at byens borgere følte sig som tyskere. I forholdet mellem tysk og dansk sprog gjorde en social modsætning sig gældende, men endnu ingen national. Følelsesmæssigt var flensborgerne store *lokalpatrioter*. Selv om dette mere viste sig i handlinger end i ord, kom det dog frem i taler ved forskellige lejligheder, og henimod 1800 var der også enkelte digterisk begavede borgere, der i begejstrede vendinger skildrede deres varme følelser for deres hjemby og dens smukke beliggenhed. Således skrev *Heinrich Harries* i 1789 det på een gang højtidelige og ligefremme digt »Du alter grauer Fischer Flens.« Mere end nogen anden har dog Christiansgardens leder, købmanden *A. P. Andresen* i talrige digte og sange lagt sin kærlighed til sin hjemby for dagen. Han gav også udtryk for den følelse af samhørighed med Danmark, der var almindelig i byen. Flensborgerne var nok lokalpatrioter, men de var også *patrioter,* fædrelandsvenner, i datidens forstand. De følelser, som de nærede for deres by, gik i eet med følelsen af, at byens trivsel og skæbne i gode som i onde dage var nøje sammenkædet med hele rigets skæbne. Det kom især til udtryk i den ærbødighed og respekt, man viste overfor kongen, men også når riget var i fare som i 1801 og 1807. »Overhovedet«, siger Christian Paulsen, »forstod man dengang under patriotismus dansk fædrelandskærlighed; om en anden har jeg i min barndom aldrig hørt tale«.

Krig og fattigdom 1807–1830

Året 1807 blev et vendepunkt i Flensborgs historie. Krigen med England, der begyndte d. 16. aug., satte punktum for den store fremgangsperiode, som byen havde været inde i siden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1770'erne. Et helt nyt afsnit i byens tilværelse tog sin begyndelse, præget af uro, dyrtid og fattigdom.

Længe havde man i Flensborg frygtet det, der nu kom, og 6 år før havde faren været overhængende. Men til trods for den ulykke for byens trivsel, som et brud med England førte med sig, var flensborgerne både i 1801 og nu i 1807 fulde af forbitrelse over englændernes optræden og rede til at gøre deres indsats for det fælles fædreland. »Slaget på Københavns red«, skriver Christian Paulsen, »havde efterladt sig en begejstring for Danmarks ære, der frembrød igen 1807, også i Flensborg. Hvor gerne troede man rygter om danske troppers overskibning til Sjælland til undsættelse for vor hårdt betrængte hovedstad«.

Straks efter krigsudbruddet traf magistraten en række *sikkerhedsforanstaltninger*. For at gøre det vanskeligt for fjendtlige skibe at sejle ind til byen skulle de to batterier, der var blevet påbegyndt 1801, straks sættes i stand. Det ene lå ude ved Sandager, det andet ved stranden ud for Nystaden. Langs fjordens sydside fra Mørvig til Holnæs blev der på tre steder anbragt signalposter, og ude ved Holnæs krydsede et lille signalskib med tre kanoner. Borgervæbningen skulle stille to *vagthold* på 20 mand ved Nørreport og ved trankogeriet i Nystaden. Hvis bytambouren slog alarm, skulle 100 mand i hvert sogn straks stille hos bykaptajnen og derfra begive sig til Nørretorv. De to skyttegilder skulle samtidig træde an med ladede flintebøsser og sidevåben og marchere til Nørreport. Frederiksgarden skulle begive sig til Nørreport, Christiansgarden til rådhuset. Magistratens bekendtgørelse til borgerne om alle disse foranstaltninger sluttede: »Vi tør nu sikkert vente af de herboende borgeres patriotisme og befaler også på det strengeste, at enhver, hvis han vil undgå streng straf, viser ovenstående foranstaltninger skyldig respekt«. Militæret advarede folk imod at udsprede usikre rygter.

En særlig energi viste *Christiansgarden*. I et manende opråb, uden tvivl forfattet af gardens leder, købmand *A. P. Andresen*, hed det: »Flensborg fandt for 100 år siden sin Böckmann, og den danske historie har gjort hans navn udødeligt. Er hans tænkemåde, hans ånd udslukt? Skulle vore dage ikke også tælle danske mænd og frembringe handlinger, der udspringer af fællesfølelsen?« Et vidnesbyrd om stemningen i byen er det, at der efter bombardementet af København på initiativ af købmand

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gøttig blev indsamlet 3000 rdlr. cour. til fordel for de nødstedte, de faldnes familier og de sårede.

Krigen satte sit præg på den før så livlige handelsby. I havnen lå et stort antal *skibe uvirksomme* i årevis — ved udgangen af 1812 ikke mindre end 72, og mange andre vendte aldrig tilbage. På skibsværfterne havde man i de første måneder travlt med at bygge kanonchalupper og isbåde til flåden, bistået af skibstømrere fra marinen, der var sendt til Flensborg. Men snart måtte også skibsværfterne indskrænke deres virksomhed. Trods de gamle sømandstraditioner og de mange ledige skibe synes man ikke at have interesseret sig særlig for at tage del i *kapervæsenet*. Der blev kun udrustet få *kaperskibe* i krigens løb, deriblandt »Arestides«, der allerede på sin første tur d. 15. juli 1808 efter at have jaget en engelsk paket ind til Marstrand blev taget af englænderne i Kattegat, og »Hans Hansen«, der 5. maj 1809 blev taget af et engelsk krigsskib ved Bornholm. Af og til bragte et kaperskib sit bytte ind til havnen. Så blev det erobrede skib bedømt af den *priseret*, som regeringen i sept. 1807 havde oprettet i Flensborg, og skib og ladning blev solgt ved auktion. På den måde kom der nu og da uventede varer til byen, hvor det ellers mærkedes, at kolonialvarer var svære at få fat i, og engelske tøjer og andre industriprodukter ikke mere kunne falbydes på de to årsmarkeder. Til gengæld dukkede nu franske frembringelser op på markederne. Mangel på levnedsmidler var der derimod ikke, men det var svært for mange at få pengene til at slå til, især i de sidste krigsår. Det rivende *kursfald* i 1812, da sedlernes indløselighed blev ophævet, medførte en sådan mangel på skillemønt, at magistraten lod byens kasse udstede *nødpengesedler*. Uordenen i pengevæsenet ophørte ikke, da de nye rigsbanksedler, som blev indført i januar 1813, kom i omløb. I slutningen af marts 1813 måtte politimesteren i Flensborg indskærpe, at kun rigsbankpenge måtte bruges som målestok for varer, arbejder og ydelser og ikke Hamburger Courant, »som stadig flere bruger«. En bedring indtraf først, da regeringen i juli så sig nødsaget til atter at gøre sølv til eneste lovlige betalingsmiddel i hertugdømmerne, men til gengæld måtte Flensborg ligesom hertugdømmernes andre kommuner udrede et tyngende *tvangslån* til staten. Tvangslånet, der var på 200.000 species, gik kun trægt ind, og der måtte trues med udpantning. *Skattebyrden* var stor under hele krigen, og staten stillede store krav: Husskatten fra

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1802 sattes stærkt i vejret, toldafgifter og andre indirekte skatter steg, og dertil kom en række ekstraskatter. Også byen måtte opkræve mere for at kunne dække udgifterne til indkvarteringen af tropper.

Vanskelighederne for byens erhvervsliv, skattebyrden og de trøstesløse storpolitiske udsigter påvirkede *stemningen* iblandt borgerne. Den første begejstring svandt bort. *J. C. Rist*, der i marts 1808 opholdt sig nogle dage i Flensborg, siger, at han næsten intet spor fandt af de levende forhåbninger, der holdt københavnerne og danskerne oppe, og selv den patriotisksindede *A. P. Andresen* kunne ikke give udtryk for nogen optimisme i den tale, som han 17. juli 1809 holdt i rådhussalen til Christiansgarden før afmarchen til den årlige skiveskydning. Han måtte nøjes med at konstatere, at »vi danske står skyldfri i den store folkekamp«. Pessimismen lammede dog ikke helt humør og foretagsomhed. Som før krigen gik man i teatret, når tilrejsende selskaber sydfra gav forestillinger, eller til koncerter og baller, og man dyrkede selskabelighed som forhen.

I de første krigsår fortsatte byens to energiske embedsmænd, førsteborgmesteren *thor Straten* og den nye politimester *Feddersen* ihærdigt deres arbejde for at modernisere *byens forhold*. Efter thor Stratens død 1810 blev andenborgmester *Hans v. Pahlen* i 1811 førsteborgmester og Feddersen andenborgmester. thor Stratens død gav desuden regeringen lejlighed til at bestemme, at der fremtidig skulle stå en *præsident*, udnævnt af kongen, i spidsen for magistraten, hvilket var et afgjort indgreb i byens selvstyre. Præsidentstillingen blev 1811—18 beklædt af ditmarskeren *Fr. H. Chr. Johannsen*, der tillige blev amtmand i Flensborg amt. Hans efterfølger som amtmand, *J. G. v. Levetzau*, blev også præsident i Flensborg, men da han 1820 blev forflyttet, suspenderede kongen stillingen.

Et betydningsfuldt fremskridt i byens tilværelse under krigen var anlæggelsen af en stor, *ny kirkegård* oppe på bakkerne vest for byen og forbudet mod fremtidig at foretage begravelser inde i kirkerne og på byens 5 gamle kirkegårde: Vor Frue, St. Nikolai, St. Hans, Klosterkirkegården og St. Gertrud ved Slotsgangen, der var fattigkirkegård. De blev alle sløjfet i de følgende år. Det store arbejde stod på i årene 1811—13. Planeringen af det ujævne terræn med de gamle voldrester skaffede arbejde til mange ledige hænder. Blandt de virksomste ved planens gennemførelse var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

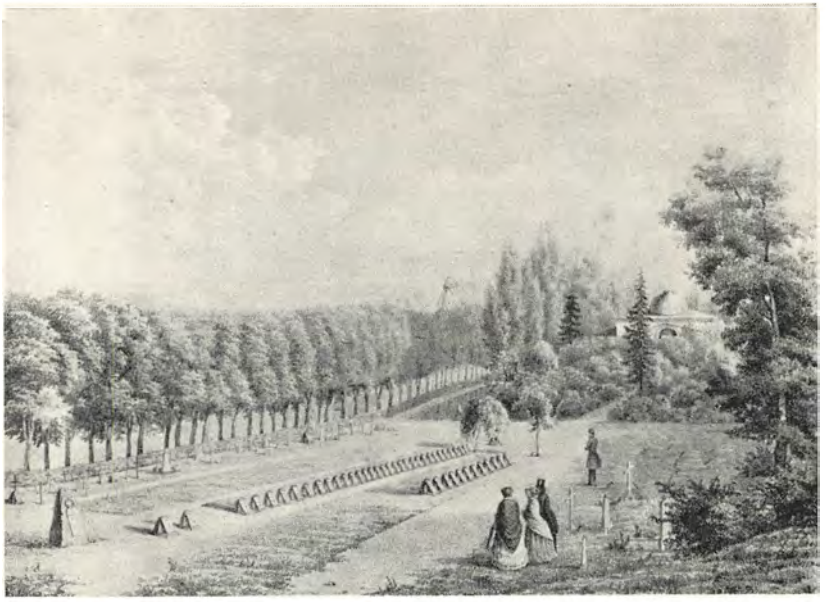

Kirkegården med gravpladsen, før Isted-løven blev rejst.

storkøbmanden *Christian Andreas Christiansen,* der nylig havde anlagt en stor have på bakken sydøst for den nye kirkegård, og købmand *A. P. Andresen,* som til kirkegårdens indvielse 25. juni 1813 skrev en kantate, hvortil musikdirektør *J. C. Demuth* komponerede musikken. Den nye begravelsesplads blev snart en pryd for byen, også på grund af de mange smukke monumenter, som i de kommende år rejstes på velhavende købmænds grave.

Flensborg slap gennem krigen uden ødelæggelser og tab af menneskeliv — bortset fra de sømænd, der satte livet til fjernt fra deres hjemby. Derimod blev der flere gange stillet store krav til byens borgere m. h. t. indkvartering og forplejning af tropper, der var på gennemmarch, navnlig i 1808 og i 1814, da *fremmede tropper* slog sig ned i byen.

I 1808 — da Danmark og Frankrig havde aftalt et fælles angreb på Sverige — rykkede den berømte marskal *Bernadotte,* fyrste af Pontecorvo, med en *fransk-spansk hær* på 20—30.000 mand op gennem hertugdømmerne til kongeriget. Flensborgs magistrat fik i slutningen af februar ordre til at sørge for, at der ingen mangel var på brød, kød, grøntsager, ris, øl, vin og brændevin, når tropperne kom. Bagerne skulle være parate til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kgl. agent Christian Andreas Christiansen. Malet af C. A. Jensen 1817.

at bage 30.000 pund brød og slagterne til efterhånden at levere 15.000 pund frisk oksekød. Den øvrige proviant skulle kvarterværterne sørge for. Byen skulle mod senere godtgørelse udbetale forskud til bagere, slagtere og kvarterværter.

Den 9. marts 1808 rykkede den første kolonne af den franske hær ind i byen med klingende spil. Næste dag drog de videre nordpå. »Det var med en ejendommelig blandet følelse, jeg så de lange kolonner højtideligt formere sig på Søndertorv og drage ned ad den lange hovedgade«, siger en tilskuer. Tre dage senere kom de første *spaniere*. På flensborgerne virkede de endnu mere fremmedartede end franskmændene. Dagen efter kom deres øverstkommanderende *La Romana*. Ikke blot på gaderne og i hjemmene skabte de fremmede tropper usædvanligt røre, men også i den ellers så stille havn, hvor en del af de oplagte skibe blev bemandet og afsejlede til Nyborg eller til Lille Bælt for at føre tropper over.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Men langt fra hele Bernadottes hær nåede at passere Flensborg. I slutningen af marts gik marchen i stå, og de forskellige hærafdelinger blev foreløbig liggende i de byer på Fyn og i Slesvig, som de var nået til. Håbet om i en overskuelig fremtid at blive fri for den store indkvartering af de mange fremmede soldater svandt bort. I sin kvide ansøgte magistraten derfor kongen om en lettelse af den *byrde,* der hvilede på byen, og en del af de ca. 5000 franske soldater og deres op imod 1000 heste blev da også forlagt til omegnens landsbyer. De fleste blev dog hos deres kvarterværter i Flensborg indtil juni måned, da en stor del af dem blev anbragt i en stor *baraklejr ved Kruså,* der blev opført efter krav fra Bernadotte. På et vist tidspunkt lå der ca. 8000 mand i lejren.

I det store og hele var der et godt *forhold mellem borgerne* og de mange *fremmede.* Den selskabelige forening »Harmonien« følte det således som en ære at se de franske officerer som sine gæster — kun et enkelt medlem protesterede og nægtede i den anledning at betale kontingent. Fra hærledelsens side gjorde man alt for at få soldaterne til at optræde korrekt og mindede soldaterne om, at de befandt sig i et venligtsindet og allieret land. Der indtraf også yderst få episoder i den lange tid, hvor gaderne dagligt vrimlede af franskmænd. I april kom det dog til slagsmål mellem franske soldater og nogle marinesoldater fra en kanonbåd, der lå i havnen. I juni blev det bestemt, at der foruden en politibetjent også skulle være en militær vagt på 2—4 mand til stede, når der var dans i et offentligt lokale, hvilket kun var tilladt søndag og mandag fra kl. 4 til kl. 9½.

Til hen på efteråret 1808 prægedes livet af de fremmede. På rådhuset residerede de franske myndigheder, flere steder var der indrettet *franske vagtstuer* eller *lazaretter,* således i Kompagnihuset, hvor der f. eks. i tiden fra 4. juni til 28. aug. lå 50—70 mand, og da adskillige soldater døde af sygdom, blev det nødvendigt at anlægge en særlig kirkegård ved den nuværende Duborggade. Da de spanske soldater på Fyn i aug. gjorde mytteri, og en mængde franske tropper i den anledning blev sendt nordpå, blev der rekvireret 1000 vogne fra omegnen til at køre franskmændene til Åbenrå. Snart efter oplevede flensborgerne at se og at huse de spanske soldater, der som fanger blev ført sydpå. En borger fik af byen godtgjort 210 mark for at have rømmet sit hus, så at fangne spanske officerer kunne anbringes dér. Spaniernes mytteri gav også anledning til, at *Bernadotte,* der i maj

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

havde haft hovedkvarter i Flensborg, i aug. to gange passerede byen på gennemrejse i stor hast. Han fik dog begge gange tid til at nyde et større traktement sammen med sine officerer, og regningen, som byen foreløbig måtte dække, var ikke helt lille. Ved den ene lejlighed var der f. eks. indkøbt 56 flasker rødvin, og begge gange var udgiften til vokslys enorm.

I sept.-oktober trak den store hærstyrke sig gradvis sydpå gennem Flensborg — tilbage blev kun ganske få, deriblandt en del syge. I januar 1809 synes de sidste franskmænd at have forladt byen, og nu fulgte nogle rolige år, hvor flensborgerne, bortset fra de økonomiske vanskeligheder, ikke mærkede så meget til krigen. Men efter Napoleons store nederlag ved Leipzig i okt. 1813 kom Flensborg i farezonen. En stor, fjendtlig hær, sammensat af svenske og russiske styrker, nærmede sig sydfra under ledelse af Bernadotte, nu Sveriges kronprins, og rykkede i dec. op i Holsten. Nervøsiteten begyndte at brede sig i Flensborg, da danske tropper på tilbagetog daglig passerede byen, og folk stimlede sammen for at se de marcherende kolonner. Rygter om russernes hensynsløse optræden forøgede uroen. Man åndede lettet op, da man fik at vide, at der 15. dec. var blevet sluttet en våbenstilstand, selv om den kun gjaldt til d. 5. jan. 1814. Men 18. dec. fik magistraten anmodning om at sørge for, at det skyts og den ammunition, der fandtes på de to batterier ved Flensborg, ad søvejen blev ført til Fredericia. Man forstod, at kongen havde opgivet al videre kamp i hertugdømmerne. Værgeløse måtte flensborgerne imødese en fjendtlig besættelse af deres by. Dagen efter våbenhvilens udløb, d. 6. jan. kl. 10 om formiddagen i en kraftig snestorm red 200 *kosakker* på deres små heste ind i byen og indkvarterede sig, hvor det passede dem. Det var fortroppen af det Tettenborn'ske kosakkorps. De rekvirerede mad og fourage og et kort over Jylland og drog næste morgen videre nordpå. Samme dag ved middagstid holdt kosakkernes hovedstyrke på op imod 2000 heste sit indtog i byen under anførsel af general *v. Tettenborn,* en tysk officer, der var gået i russisk tjeneste. De indlogerede sig over hele byen uden konference med øvrigheden, men opførte sig stort set upåklageligt, når undtages, at der enkelte steder forsvandt et ur eller et stykke tøj, og at enkelte officerer rekvirerede varer, som de ikke betalte for eller eventuelt gav alt for lidt for. Meget værre var den optræden, som general Tettenborn udviste. Da han kom, blev han rasende over, at magistraten ikke havde indfundet sig ved byporten for at byde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ham velkommen. Han var heller ikke tilfreds med det hus, der blev anvist ham som kvarter. Da borgmester Feddersen indfandt sig for at hilse på ham, ville generalen ikke se ham og lod adjudanten true ham med 100 kantschuslag, hvis han viste sig for ham. Kort efter stillede der en adjudant på rådhuset med ordre fra generalen om, at byen inden 3 timer skulle levere 6000 alen klæde og 100 brugbare rideheste. Da borgmesteren forklarede, at det var umuligt, blev han truet med 500 piskeslag. Senere fik bysekretæren ordre til at hente hele magistraten. I heftige ord bebrejdede generalen denne dens mangel på respekt og kaldte det ham anviste kvarter for et hundehul. Til sidst blev han dog roligere og gav henstand med leveringerne af klæde og heste til næste morgen. En time senere ønskede generalen atter at se et medlem af magistraten. Politimester *Kraus* gik derhen. Nu var Tettenborn faldet til ro. Han optrådte høfligt og forlangte blot et kort over Jylland, ja, han gik endda med til at frafalde kravet om de 100 heste. De 6000 alen klæde måtte magistraten derimod lade indsamle i løbet af natten hos alle klædehandlerne. Kl. 8 næste morgen drog kosakkorpset videre nordpå. Kun nogle få blev tilbage for at modtage klædet, der efter middag blev kørt til Husum. Dagen efter, 9. jan., ankom sydfra en *svensk styrke* bestående af to husarregimenter og et dragonregiment.

Modsat kosakkerne rettede svenskerne sig helt efter indkvarteringskommissionen, og flensborgerne var yderst tilfredse med de svenske soldaters gode opførsel og den svenske general *v. Skjöldebrands* humane optræden. Stemningen i byen var nu sådan, at en boghandler kunne tillade sig at avertere i »Wochenblatt« med følgende musikalier, »som for øjeblikket har den største interesse«: Kronprinsen af Sveriges yndlingssang, de engelske frivilliges march, den østrigske armés march, russisk folkesang, kosakken til sin pige o. a. Men man længtes meget efter fred, og med lettelse hørte man om fredsslutningen i Kiel 14. jan. Umiddelbart før havde to kommissærer fra Karl Johans armé indfundet sig med en lang række *krav til byen* om levering af munderingsgenstande, heste og brændevin samt 140.000 rdl. kontant, men resultatet blev, at byen slap med at levere et mindre kvantum brændevin og betale 7000 rdl. Tre dage efter fredsslutningen drog svenskerne atter sydpå. Samme dag kom kosakkerne tilbage fra Nordslesvig. Tettenborn gjorde kun et kort ophold for at spise. Da han skulle køre ud af byen gennem Rødeport,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mistede kusken på postvognen herredømmet over hestene, så vognen var ved at vælte. Rasende gik generalen tilbage til »Stadt Hamburg« og lod vognmesteren hente og stille mellem to kosakker, der gav ham 50 kantschuslag.

Selv om såvel de danske som de fremmede tropper i vinteren 1813—14 kun havde opholdt sig kort tid i Flensborg, havde byen alligevel haft store udlæg. Magistraten opgjorde *omkostningerne* til op imod 80.000 rdl. Men endnu var det ikke forbi med soldaterindkvarteringer. Både i 1814 og i 1815 måtte Frederik VI stille tropper til kampen mod Napoleon, og adskillige af den danske hærs afdelinger passerede derfor Flensborg i disse år. Også i 1818, da de danske besættelsestropper vendte hjem fra Frankrig, fik byen ekstraordinær *indkvartering*. Husværterne fik godtgørelse for logi og mad udbetalt af øvrigheden, der skulle have forskud af regimentskasserne og fik eventuelle ekstraudgifter refunderet.

Flensborgs faste garnison bestod indtil 1842 af 4. eskadron af *Livregimentet Ryttere*, der først havde kaserne i Mariegade, senere på Plankemai. Da garnisonen var ret lille, blev det i 1819 fastsat, at byen årligt skulle betale 1900 rbdl. som et bidrag til de byer, der havde større indkvartering.

De forventninger, man havde haft efter freden i Kiel 1814, var ikke blevet opfyldt. Efter krigsårene fulgte *kriseår*. Helt frem til omkring 1830 satte fattigdom og nød sit præg på den før så velhavende by. Årsagerne var flere: Afbrydelsen af den indbringende handel, tabet af skibe, der skal have andraget ca. 200, uordenen i pengevæsenet, der havde medført formindskelse eller tab af store tilgodehavender både i Danmark, Norge og hertugdømmerne, de høje toldafgifter og de tyngende skatter. Alvorligst var det dog, at der foreløbig ikke var ret store muligheder for at få byens erhvervsliv i gang igen. Det gik hårdt ud over alle samfundslag. Adskillige af de flensborgske købmænd havde ganske vist så gode reserver at tære på, at de kunne klare sig i de trange tider og endda leve forholdsvis godt. Men mange, der før havde hørt til det solide borgerskab, blev i løbet af få år slået helt ud. De måtte likvidere deres forretning og sælge deres huse, og ikke få endte deres dage i armod. Blandt de velsituerede købmænd, der bukkede under i kriseårene, var den ansete *P. C. Stuhr* og den danske historiker A. D. Jørgensens farfader, *Asmus Jürgensen*. Med de vanskelige forhold fulgte et stærkt *fald i*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ejendomspriserne. Husene — især de store købmandsgårde — sank til ⅓ eller ¼ af deres tidligere værdi. Medvirkende hertil var ikke blot det store antal huse, der i årene efter krigen blev solgt ved offentlig auktion, men også bankheftelsen fra 1813, der tyngede alle husejere hårdt, og det moratorium, der i de første år efter krigen forhindrede opsigelse af lån i fast ejendom. På grund af nøden i byen skulle bystyret bruge mange penge og kunne derfor ikke sætte skatterne ned, selv om der blev sparet, hvor spares kunne. Mange borgere kom bagefter med skatterne, og en del flyttede ud på landet eller over til *forstaden St. Jørgen* for at slippe for de tunge skatter. Mange lejligheder kom til at stå tomme, og det samme gjaldt enkelte af de større huse, der blev solgt ved auktion.

Arbejdsløshed ramte både høje og lave. Tilbagegangen i byens erhvervsliv tog arbejdet fra mange håndværkere og arbejdsmænd, der havde været beskæftiget på skibsværfterne eller hos storkøbmændene. Også adskillige, der havde været bedre vant, blev slået ud. Skippere skal have været nødt til at søge arbejde som styrmænd eller endog som matroser eller arbejdsmænd. Blev en stilling ledig i byens tjeneste, f. eks. som rådhustjener, strømmede det ind med ansøgninger. Det var derfor ikke underligt, at mange af byens indbyggere måtte have *understøttelse* af det offentlige. I 1820 fik ca. 2000 mennesker hjælp under en eller anden form, i 1828 endnu flere. Det vil sige, at gennemsnitlig hvert 5. menneske i byen ikke kunne klare sig selv.

Fattigforsorgen blev derfor i 1820'erne en væsentlig del af byens administration. Selv om hjælpen blev ydet ud fra det synspunkt, at ingen måtte få en større understøttelse end lige til livets og helbredets opretholdelse, og understøttelserne derfor var yderst beskedne, var det dog store summer, som byen i disse år måtte udrede til nødstedte borgere. Da fattigvæsenets sædvanlige indtægter ikke slog til, måtte bykassen dække underskuddet, og der blev derfor indført en særlig fattigkopskat. Foruden understøttelse i rede penge gaves der huslejehjælp, sygehjælp, læge- og medicinhjælp, og til fattige børn ydedes der kostpenge og beklædningspenge. Inden for magistraten var det især den ansete købmand, rådmand *G. J. Nerong*, der interesserede sig for hjælpen til de fattige. På hans forslag blev der i 1819 indrettet en offentlig bespisningsanstalt i Vajsenhusets bygning. Her kunne fattigunderstøttede få udleveret gratis middagsmad mod

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udlevering af et mærke, og andre kunne købe den meget billigt. I 1820 blev der — ligeledes på initiativ af Nerong — oprettet en *spindeanstalt* i Vajsenhuset, hvor en del fattige blev beskæftiget, og fattige børn blev sendt til særlige skoler, hvor de lærte at spinde og at strikke. Et stort tilskud blev ydet til driften af *Gotthard og Anna Hansens hospital,* hvor adskillige, der før havde kendt bedre kår, endte deres dage.

Selv om Flensborg således på mange måder prægedes af fattigdom i tiden efter 1814, var der stadig folk, der havde penge mellem hænderne og havde råd til at følge tidens moder i klædedragt og til at føre en lige så stor selskabelighed som før hen. Pastor Valentiner mente, at der var mange, som *levede over evne.* Der var — skriver han — en skrigende modsætning imellem konkurserne, auktionerne og ansøgningerne om understøttelse på den ene side og de fyldte forlystelsessteder på den anden side, hvor man ikke sjældent så dem, der truedes af udpantning. De fattige ville ikke give afkald på at drikke kaffe, og ofte samledes den elegante verden til selskaber med op imod 100 deltagere lørdag aften og fortsatte til langt ud på natten. Efter hans mening skyldtes noget af elendigheden, at gamle dages moral, sparsommelighed og hjælpsomhed var gået tabt.

De økonomiske vanskeligheder gav ikke anledning til nogen politisk uro. I 1817, da Kielerprofessoren *F. C. Dahlmann* opfordrede de sønderjyske byer til at indsende *petitioner til kongen* om, at den påtænkte forfatning for Holsten også måtte komme til at gælde for Slesvig, gik bystyret i Flensborg med til at indsende en petition, men understregede heri byens gamle troskab over for kongehuset og motiverede først og fremmest sit andragende om en stænderforsamling med byens økonomiske forfald. Regeringens afvisning af petitionerne fremkaldte da heller ikke nogen reaktion i byen. Ikke før i 1830 og årene derefter begyndte den politiske interesse at vågne i hertugdømmet Slesvigs største by.

Nationale modsætninger

I den økonomiske fremgangstid efter 1830 kom Flensborg sig hurtigt ovenpå den lammelse, som byen havde været ramt af siden 1807. Velstand prægede atter byen, folketallet voksede støt,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og byggevirksomheden blev genoptaget. Væksten i byens omfang var vel endnu beskeden, men det er betegnende for udviklingen, at flere af de gamle byporte blev revet ned omkring 1840, og at antallet af personer, der måtte have fattighjælp, faldt stærkt.

Førende i byen var nu som før de velhavende købmænd. For dem kom byens handelsinteresser i første række, og det blev i høj grad bestemmende for deres holdning over for de *liberale* og *nationale strømninger,* som brød så kraftigt frem i 1830'erne og 1840'erne. De nye ideer fik selvfølgelig forkæmpere i byen, og der opstod efterhånden modsætninger, man ikke før havde kendt, men der var ikke grobund for en yderliggående liberalisme eller en national vækkelse. Så sent som i sept. 1846 skrev politimesteren i Flensborg i en indberetning til regeringen på Gottorp: »Flertallet af de herværende indbyggere går i almindelighed roligt til deres forretning, bekymrer sig ikke meget om politik og indlader sig endnu mindre på politiske manifestationer, selv om det røre, der er opstået, vel også kan have grebet enkelte mere eller mindre.«

Allerede omkring 1830 var der en vis interesse for liberale ideer i borgerskabet. Det viste sig første gang, da *Uwe Jens Lornsen* dukkede op i Flensborg 25. okt. 1830. Lornsen håbede, at han i den store handelsby kunne vinde tilslutning til sine planer om en selvstyrende, slesvig-holstensk stat, og han fik også bevæget agent *H. C. Jensen* og en anden indflydelsesrig købmand, rådmand Schmidt, til at indbyde en halv snes købmænd til et møde, hvor Lornsen rettede en opfordring til de tilstedeværende om at tage initiativ til en petition til kongen om en fri forfatning for begge hertugdømmer. Mens H. C. Jensen gav udtryk for betænkeligheder, synes de øvrige deltagere at have set med en vis sympati på forslaget, muligvis fordi Lornsen har fremsat sine tanker i en ret moderat form. Men hurtigt fik købmændene betænkeligheder. I et nyt møde med Lornsen erklærede de, at de intet ville foretage sig, før de havde rådført sig med magistraten, og de afslog bestemt Lornsens opfordring til at sende repræsentanter til det møde, han ville holde i Kiel. I stedet ville man overlade til magistraten at udarbejde en petition. Uden resultat vendte Lornsen tilbage til Kiel, og da han 8.—9. nov. atter besøgte Flensborg på vejen til Sild og igen prøvede at få købmændene til at foretage sig noget, mødte han den samme forsigtighed.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

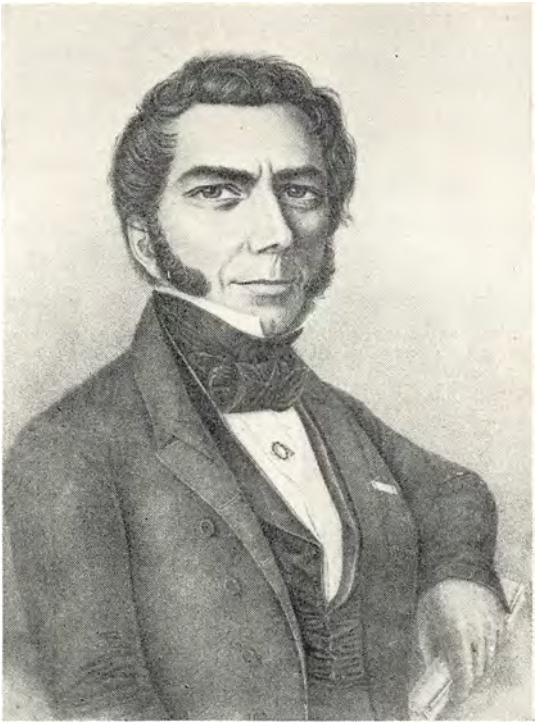

Senator og kgl. agent, senere stænderdeputeret H. C. Jensen.

Den interesse, der i første omgang mødte Lornsen, viser altså, at der har været visse uafklarede liberale sympatier i det flensborgske borgerskab. Et tydeligere vidnesbyrd herom er det initiativ til en radikal ændring af byens nedarvede forfatning, der i oktober 1832 blev taget af 18 af de deputerede borgere. De sendte et forslag til kancelliet om, at *deputeretkollegiets medlemmer* fremtidig skulle vælges blandt alle næringsdrivende borgere, og at alle husejere skulle have valgret. Man foreslog også, at de deputerede borgere skulle deltage i valget af rådmænd og andenborgmester, og at rådmændene kun skulle fungere en begrænset tid. Blandt underskriverne på dette forslag var H. C. Jensen, der muligvis var ophavsmanden til forslaget. Magistraten, hvis ledende mand var den myndige, temmelig bureaukratisk indstillede førsteborgmester H. R. Feddersen, var meget uvillig stemt over for forslaget og så deri et udtryk for »folkesuveræniteten modeidé«. Politimester Kraus tilrådede dog magistraten eftergivenhed og fremhævede, at »man ikke ustraffet vil modsætte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sig tidsånden«. »Efter højeste befaling« kom der forhandlinger i gang, magistraten måtte bøje sig, og 26. marts 1833 blev byens forfatning ændret ved kgl. resolution, i hovedsagen i overensstemmelse med det indsendte forslag. Magistraten opnåede dog visse fordele. For at de deputerede ikke skulle få for stor overvægt, bestemtes det, at kun 12 af de 24 deputerede, udtagne ved lodtrækning, skulle deltage sammen med magistraten i valget af andenborgmester og de 5 af rådmændene, mens den 6. rådmandsplads fremtidig automatisk skulle tilfalde politimesteren, der udnævntes af kongen. Da også førsteborgmesteren siden 1811 udnævntes umiddelbart af kongen, og den ligeledes kongelig udnævnte bysekretær efter nyordningen normalt blev valgt til rådmand, fik regeringen således sikret sin indflydelse i bystyret. De 24 deputerede skulle nu vælges for 12 år — ligesom før 12 fra Vor Frue sogn og 12 fra St. Nikolai og St. Hans sogne. Hvert andet år skulle de fire deputerede afgå, der havde fungeret længst. Valgret fik alle husejere. Valgret gav også valgbarhed, dog kun for dem, der kunne læse, skrive og regne.

Mens reformen af 1833 var udsprunget af lokale interesser, gav indførelsen af rådgivende *stænderforsamlinger* i 1834 de valgberettigede borgere lejlighed til at lægge deres interesse for statens anliggender for dagen. I de forberedende forhandlinger, som regeringen i 1832 førte med de såkaldte »erfarne mænd« fra hertugdømmerne, havde fra Flensborg agent H. C. Jensen deltaget, udpeget dertil af regeringen. Den 11. sept. 1834 skulle Flensborg for første gang vælge repræsentanter til stænderforsamlingen i Slesvig. Interessen for valget var så stor, at $^3/_4$ af de stemmeberettigede grundejere mødte op på rådhuset for at stemme. Valgt blev byens andenborgmester siden 1832, Hans Thomsen Fries, og rådmand, bysekretær Jens Jensen med henholdsvis 188 og 143 stemmer. Som suppleanter valgtes de to storkøbmænd H. C. Jensen og P. Nielsen, begge rådmænd, med 129 og 118 stemmer. Da Jens Jensen trak sig tilbage, fordi han blev overappellationsretsråd i Kiel, blev H. C. Jensen i stedet repræsentant for Flensborg i den første stænderforsamling, der åbnedes 11. april 1836. Om politiske eller nationale skillelinier var der endnu ikke tale ved dette valg.

At liberale synspunkter dog var ved at vinde indpas, viser de ønsker, der blev fremsat på et »vælgermøde« i Kompagnihuset 12. april 1836. Mødets leder var den mand, der senere skulle

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

blive slesvig-holstenismens vigtigste forkæmper i Flensborg, den unge, initiativrige advokat *Jürgen Bremer*. En liste med 18 forskellige reformkrav blev opstillet, og en komité blev valgt til at affatte petitioner i overensstemmelse hermed. Den kom til at bestå af Bremer, advokat Gülich og købmændene H. P. Hansen, Fedder Momsen og Matth. Holst. Blandt de krav, der blev fremført på mødet, var sænkning af toldsatserne, fuldstændig pressefrihed og adskillelse af retsplejen fra administrationen, hvoraf de to sidste utvivlsomt er foreslået af Bremer. Ham skyldes sikkert også kravet om en forening af den slesvigske og den holstenske stænderforsamling til een. Komitéen udarbejdede en petition herom, der fik 211 underskrifter i byen. Tilslutningen til petitionen kan næppe tages som udtryk for, at der var en bevidst slesvig-holstensk bevægelse i Flensborg — snarere dækker den over den opfattelse, at en *fælles stænderforsamling* ville være en naturlig konsekvens af det eksisterende administrative fællesskab mellem hertugdømmerne og bedre ville kunne gøre sig gældende over for regeringen. Det samme gælder en petition med over 500 underskrifter, der 1838 blev sendt til stænderforsamlingen. At der har været delte meninger om betimeligheden af en fælles stænderforsamling, viser den holdning, som Flensborgs to repræsentanter i den anden stænderforsamling i 1838, H. C. Jensen og P. Nielsen, indtog, da flertallet i forsamlingen gik ind for et andragende til kongen om en forening af stænderforsamlingerne. De ville værne Flensborgs handelsinteresser og hertugdømmet Slesvigs særinteresser og tog begge klart afstand fra forslaget. Peter Nielsen, der var en nevø af Andreas Christiansen (død 1831) og fætter til H. C. Jensens hustru, blev stænderdeputeret i 1838 efter borgmester Fries' død. Fries' efterfølger som borgmester, H. P. Hansen, og de deputerede borgere sendte i august 1838 Jensen og Nielsen en adresse, der udtrykte forundring over deres holdning.

Samme år vakte et *forslag* til en *ny kommunalordning* for hertugdømmernes byer, som regeringen forelagde stænderforsamlingen, stor misfornøjelse i Flensborgs borgerskab, og i en petition til stænderforsamlingen gik de deputerede borgere imod udkastet. Petitionen bar præg af at hidrøre fra den bevidst liberale kreds af borgere, der efterhånden havde dannet sig, og var muligvis forfattet af Bremer. I den retning tyder bl. a. en henvisning til Christian I's privilegier af 1460, der sikrede byernes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

selvstændighed. Netop i disse år taltes der med forkærlighed om de såkaldte »*landsrettigheder*« fra 1460 som begrundelse for kravet om skattebevillingsret og for andre videregående ønsker over for statsmagten. Det kom frem i Flensborg efter tronskiftet 1839, da en adresse til den nye konge om snarlig indførelse af de gamle landsprivilegier, hvormed navnlig mentes en fri forfatning for begge hertugdømmer, fik tilslutning på en stærkt besøgt borgerforsamling 20. dec. 1839 trods advarsler fra H. C. Jensen og P. Nielsen. Adressen fik 430 underskrifter. Ved samme tid blev et litografi af landsprivilegierne af 1460 hængt op i guldramme i Borgerforeningen, og i anledning af det forestående stændervalg overdrog St. Nikolai skyttegilde sin ejendom til Bremer, for at han kunne opnå valgbarhed. Alt dette kan dog ikke tages som udtryk for, at den slesvig-holstenske bevægelse havde slået virkelig rod i borgerskabet — det var uafklarede liberale ønsker, der lå bag. Og den konservative del af borgerne mente, det var nogle eksalterede hoveder, der fik den store mængde med sig »af dem, der ikke ved, hvad de vil«.

Det varede heller ikke længe, før flertallet af byens borgere klart tog *afstand fra Bremer* og hans tilhængere. Året 1840 kom til at sætte skel. To af Flensborgs kendte købmænd, J. W. H. Jochimsen og Claus Schwennsen, der hidtil havde samarbejdet med Bremer, fulgte Haderslevkøbmanden Peter Hiort Lorenzen i hans klare afstandtagen fra de liberale slesvig-holstenere og hans erkendelse af Slesvigs særstilling i forhold til Holsten og dets samhørighed med Danmark. Alt tyder på, at flertallet af det flensborgske borgerskab var enig i at tage afstand fra en politisk udvikling, der kunne give Holsten overtaget og fjerne Slesvig fra Danmark. Bag dette omsving lå en erkendelse af, at det tjente Flensborgs handelsinteresser bedst, at forbindelsen med kongeriget blev bevaret. Et udtryk herfor er den ansøgning til kongen, som bystyret efter forslag fra Handelsforeningen indgav om oprettelse af en filial af Nationalbanken i Flensborg. Om nogen national »vækkelse« er der dog ikke tale, derimod nok om en politisk afstandtagen fra den efterhånden mere og mere tysknationale slesvig-holstenisme. Ved Christian VIII.s besøg i byen 14.—15. sept. 1840 blev kongen loyalt og begejstret hyldet af alle befolkningslag i samme patriotiske ånd, som Andresen omkring århundredskiftet havde givet mæle i sine hyldestdigte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Senator og stænder-deputeret Peter Nielsen.

til kongehuset. Tydeligt viste stemningen sig ved det *andet valg af stænderdeputerede,* der fandt sted i Kompagnihusets sal 6. jan. 1841. Valget blev en stor sejr for modstanderne af en nærmere forbindelse med Holsten, og de to hidtidige stænderdeputerede, H. C. Jensen og P. Nielsen, blev genvalgt. Bremer blev kun nr. 5 med 77 stemmer. I »Lyna« hævdede han senere, at flensborgerne ikke havde vendt sig fra slesvig-holstenismen, mens den dansksindede bogtrykker A. S. Kastrup i et brev 10. januar 1841 med en følelse af lettelse skrev: »Stemningen her er nu aldeles for Danmark, det er en glæde imod for et år siden, da var det næsten ikke til at være her«. Og efter et besøg i byen skrev professor Christian Paulsen således i sin dagbog april 1841: »Hvad er vi uden Danmark og uden kundskab til dansk! Således hedder det Gud ske lov nu. Jernbanesagen og især dens behandling i stændersalen har åbnet øjnene på dem«.

P. Nielsen var en helt anden type end den forsigtige H. C. Jensen. Han havde ikke dennes evne til at belægge sine ord, men han var ikke bange for at sige sin mening, tit i drastiske vendinger, og han samarbejdede fra omkr. 1840 med de kredse,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der da begyndte at virke for at kalde en bevidst dansk nationalfølelse til live i Flensborg. Han var også en af de ivrigste talsmænd for den plan om en *jernbane fra Flensborg til Husum,* som Christian Paulsen sigter til, en plan, hvis virkeliggørelse rummede store perspektiver for Flensborgs stilling som handelsby. Allerede 1839 havde P. Nielsen som leder af en deputation forebragt sagen for kongen og tronfølgeren. Over for prins Christian skal Nielsen ved denne lejlighed have sagt: »Gud bevare os for en længdebane!«, og da prinsen bemærkede: »Men, hr. senator, vil De da have os helt afspærret fra Tyskland?«, skal Nielsen have sagt: »Gid jeg kunne! Jeg ville opføre en kinesisk mur langs den tyske grænse og beskytte den med et ildsvælg, som aldrig skulle slukkes!« I sit videre forløb førte jernbanespørgsmålet til, at Jensen og Nielsen, der i stænderforsamlingen som regel optrådte på samme linie over for slesvig-holstenerne, blev førere for hver sit »parti«, idet H. C. Jensen virkede for anlæggelse af en bane Flensborg-Rendsborg med tilslutning til ruten Rendsborg-Neumünster. Meningsforskellen i byen var først og fremmest bestemt af økonomiske betragtninger, og den tilslutning, som længdebaneprojektet fik fra H. C. Jensen og hans tilhængere, kan ikke tages som udtryk for politiske bestræbelser.

Trods ivrige forsøg fra begge sider på at vinde stemningen i byen for det ene eller det andet standpunkt var det kun forholdsvis få, der blev vakt til en national bevidsthed. Gennemgående fandt man, at byen ville være bedst tjent med, at *forholdene blev, som de var.* Betegnende er det, at 266 borgere 11. dec. 1844 sendte kongen en adresse, hvori man udtrykte ønsket om helstatens udelelighed. Adressen var et modtræk mod en slesvig-holstensk adresse til den holstenske stænderforsamling. Politisk ønskede man altså ikke det gamle tilhørsforhold til Danmark brudt — det kunne komme til at ruinere byen økonomisk, især på grund af konkurrencen fra Hamborg. Rent følelsesmæssigt spillede frygten for det uvisse en rolle, men af stor betydning var også den udprægede lokalpatriotisme og fornemmelsen af, at hjemlandet, Slesvig, var noget for sig både i forhold til Holsten og i forhold til kongeriget. Hertil kom så den patriotisme, der ytrede sig i en følelse af hengivenhed over for kongen som landets herre. En typisk repræsentant for hele denne indstilling er Flensborgs »ukronede konge«, storkøbmanden, agent *H. C. Jensen,* der i marts 1845 formulerede sit standpunkt således: »Den bedste

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

politik for os alle synes at være, at vi holder sammen i samdrægtighed og i venskab og i fællesskab arbejder på at forbedre vore forhold, hører op med alle politiske kævlerier og betragter os alle som børn af en og samme landsherre«. Denne udtalelse dækker sikkert den almindelige opfattelse i byen ikke blot blandt købmændene, men også blandt håndværkere og arbejdere, så vidt de overhovedet gjorde sig tanker ud over dagen og vejen. På denne linie virkede H. C. Jensen også i stændersalen, hvor han i tidens løb fremsatte en række upolitiske, rent praktiske reformforslag, men hvor han heller ikke betænkte sig på, når anledning gaves, klart at gå imod slesvig-holstenske forslag. I november 1842, da forslaget om et særligt slesvig-holstensk flag blev behandlet, sagde han f. eks.: »I Flensborg findes ikke en eneste reder, der vil fare under et andet end det flag, hvorunder de hidtil har fundet beskyttelse, og som er bekendt i alle zoner«, og ligesom tidligere gik han imod forslaget om en forenet stænderforsamling for Slesvig og Holsten. Han pointerede, at han ikke ønskede Slesvig indlemmet i kongeriget, men betonede samtidig, at han lige så lidt ønskede en adskillelse fra Danmark som en forening med Tyskland, og han udtalte frygt for, at en sammenslutning af de to stænderforsamlinger ville knytte Slesvig nærmere til Tyskland og fjerne det fra Danmark. Og han tilføjede: »Holder vi kun ro og fred imellem os selv ... da kan vi endnu længe glæde os ved fredens velsignelser. Men ve os, hvis vi selv puster til den tvedragtens glød, som ulmer under asken ... Indgår vi fremmede forbindelser, så må vi også dele fremmede forviklinger, og når krigen, fremkaldt ved disse, slynger sin blodige fakkel ind i vort hidtil så lykkelige lille land, så ville vi ufejlbarligen blive den første den bedste erobrers bytte, måtte følge hans faner og opgive enhver tanke på selvstændighed.« Samme standpunkt tog han, da forslaget atter var fremme i 1844, og i 1846, da man drøftede Slesvigs optagelse i det tyske forbund, gik han skarpt imod og sagde: »Jeg vil stedse holde tro til kongen og tilbagevise hvert fremmedherredømme.«

Selv om H. C. Jensen således indtog et klart antislesvig-holstensk standpunkt og derfor blev lagt for had af slesvig-holstenerne, var han på den anden side mere slesviger end dansk og imod en kunstig danisering, og han var betænkelig ved de danske nordslesvigeres skarpe kurs. Han syntes ikke om Hiort Lorenzens demonstration i 1842, og han ville ikke som P. Nielsen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i 1844 nedlægge sit mandat som protest mod kongens afgørelse i sagen. Han blev derfor af de ivrigt dansksindede betragtet som noget af en vendekåbe. I juni 1844 sagde P. Nielsen, at nu var det fjerde gang, at Jensen skiftede farve, eftersom vinden blæste fra oven.

Fra omkring marts 1840 mærkedes en voksende interesse for *dansk åndsliv,* og da bogtrykker Kastrup i 1841 indsendte en ansøgning til kongen om tilladelse til at åbne en kommissionsboghandel, udtalte magistraten bl. a., at åbningen af en anden boghandel, der ville lægge mere vægt på at imødekomme behovet for danske bøger, ville blive hilst velkommen af en stor del af indbyggerne, frem for alt af dem, der interesserede sig for dansk sprog og litteratur. I 1841 oprettede »Selskabet for dansk læsnings udbredelse i Slesvig« en bogsamling i Flensborg, og samme år fik byen for første gang besøg af et teaterselskab fra kongeriget. Også udgivelsen af en danskorienteret avis, den tyskprogede »*Flensburger Zeitung*«, der udkom fra nytår 1840, vidnede om øget interesse for Danmark — dog mere politisk end nationalt. Udgiveren var A. S. Kastrup, der i 1838 havde oprettet et bogtrykkeri i Flensborg. Hos ham var det danske Haderslevblad »Dannevirke« blevet trykt 1838—39, og folk som professor Chr. Flor og herredsfoged v. Wimpffen kan have tilskyndet Kastrup til selv at starte et dansk blad, som dog her måtte skrives på tysk. I begyndelsen var bladet meget tamt, men snart blev det i sin omtale af tildragelser i Flensborg og andetsteds klart antislesvig-holstensk og et organ for den kreds i byen, der ivrigst virkede for at bevare tilknytningen til Danmark. Kastrup havde ikke selv forudsætninger for at lede et blad, men det lykkedes ham at knytte flere gode medarbejdere til bladet. I begyndelsen hjalp den dansksindede konrektor Francke med redaktionsarbejdet, senere var den ivrigt prodanske advokat Blaunfeldt en årrække unavngiven medarbejder. Flittige bidragydere var også lægen Claus Manicus i Ekernførde, der ofte skrev ledende artikler, og broskriver Chr. Hansen i Flensborg, tværbaneprojektets ophavsmand, en mand, der var levende optaget af sin bys skæbne.

De nationale modsætninger kom også til at præge *foreningslivet.* »Handelsforeningen«, der var organ for købmændenes interesser, og den eksklusive selskabelige forening »Harmonien« berørtes kun i ringe grad deraf, men i Borgerforeningen førte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

modsætningerne til, at flertallet vendte sig mod Bremer og hans tilhængere, der trådte ud og oprettede en slesvig-holstensk forening, »Casinoselskabet«. Fra 1844 var Borgerforeningen helt dansk under ledelse af P. Nielsen, Jochimsen, C. Schwennsen og dr. Duseberg. Christiansgarden under Andreas Christiansens ledelse var også rent dansk præget, og det samme gjaldt efterhånden Frederiksgarden med J. R. Hansen som chef. Af skyttegilderne blev det tidligere St. Hansgilde, der i 1840'erne tog navnet St. Knudsgilde, under J. Kruses energiske ledelse helt dansknationalt, mens St. Nikolaigildet talte folk af modsatte anskuelser. Skarpest kom den nationale modsætning til udbrud i den sangforening, »Liedertafel«, som Bremer fik stiftet i 1842 til pleje af den tyske folkesang. Det varede ikke længe, før det blev klart for mange af medlemmerne, at Bremer havde sit ganske bestemte formål med foreningen. I 1844 kom det til et brud, da foreningen fik en fane i de slesvig-holstenske farver og deltog i den tysknationale sangerfest i Slesvig, hvor »Schleswig-Holstein meerumschlungen« lød for første gang. Alle de utilfredse meldte sig ud og dannede deres egen sangforening under ledelse af Andreas Christiansen.

Af og til kunne det komme til *pinlige episoder,* som da et medlem af Borgerforeningen sagde til bogtrykker Kastrup: »Alle, der vil gøre os til danskere, skal til Sibirien«. I slutningen af 40'erne skal det være sket, at slesvig-holstenske advokater eller latinskolelærere har rakt tunge eller spyttet efter danskssindede købmænd, og at slesvig-holstenske damer udstødte »luft«, når de mødte en kendt dansksindet mand på gaden.

I august 1846 passerede *Christian VIII,* som det skete næsten hvert år, byen på vej til Før. Som sædvanlig blev han hilst med jubel af næsten hele byens befolkning. Hyldesten synes dog i 1846 at have været særlig hjertelig, idet kongebesøget indtraf ikke længe efter udstedelsen af »det åbne brev«, der havde vakt stor tilfredshed i Flensborg. Da kongen 4. aug. sejlede ind i Flensborg fjord på dampskibet »Hekla«, gik H. C. Jensen og P. Nielsen ombord ude ved Holnæs og overrakte kongen en takadresse for »det åbne brev«, underskrevet af over 300 borgere. Ved 6-tiden om eftermiddagen stod kongeskibet ind i havnen. Dannebrog vajede fra alle skibene, og Skibsbroen var fyldt med mennesker. Under salut fra en Vestindienfarer gik kongen i land, og eskorteret af Frederiksgarden kørte han gennem en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

jublende menneskemængde til købmand Fedder Momsens hus. Langs ruten paraderede St. Knudsgildet og borgervæbningen, og Christiansgarden stod vagt uden for kongens kvarter. Kl. 11 drog et fakkeltog gennem den illuminerede by til kongens kvarter. Tusinder af mennesker var på benene til langt ud på natten. Et par steder gav nogle unge mennesker sig til at synge »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, men politiet fik uden vanskelighed gemytterne beroligede. Bagefter påstod Bremer og hans tilhængere, at takadressen ikke var udtryk for den almindelige stemning i byen, og at festlighederne var »arrangerede«, ikke udsprunget af befolkningens følelser.

Udfaldet af *valget til stænderforsamlingen 29. december 1846* viste imidlertid tydeligt, hvordan stemningen i byen var. Det slesvig-holstenske parti havde opstillet etatsråd Lüders fra Slesvig, advokat Bremer og købmændene A. L. Andersen og H. Henningsen, men fik ikke valgt nogen af dem. Bremer fik kun 87 stemmer, og det var det slesvigske eller danske partis kandidater, der blev valgt til stænderdeputerede, H. C. Jensen med 224 stemmer og kancelliråd H. P. Schmidt med 216 stemmer. Med tilfredshed noterede Christian VIII i sin dagbog: »Flensborg har ikke ladet sig påvirke af intriger«. Det følgende år fik flensborgerne for sidste gang lejlighed til at lægge deres troskab over for Christian VIII for dagen, da kongen 30.—31. juli gæstede byen. Kongen blev hyldet lige så hjerteligt som året før, og besøget forløb uden forstyrrelse af nogen art. Denne år efter år gentagne hyldest til Christian VIII var en tydelig politisk tilkendegivelse fra flertallets side imod slesvig-holstenerne, selv om også embedsmænd og enkelte andre, der sympatiserede med slesvig-holstenerne, af høflighed måtte deltage deri, og den var uden tvivl for de fleste et udtryk for en *troskabsfølelse over for den danske konge* og dermed — trods ønsker om bevarelse af Slesvigs særstilling — også for en *følelse af samhørighed med Danmark*. Fra tysk side søgte man forklaringen på de danske sympatier i byens merkantile interesser og heller ikke helt med urette. Men interesser og følelser var i den grad vævet sammen, at trådene ikke lader sig udrede. Givet er det, at selv om tysk var omgangssproget, følte de fleste sig aldeles ikke som tyske — snarere tværtimod. Selv de, der bevidst følte sig som danske, måtte i reglen give dette udtryk på tysk — som når det i et anonymt digt fra 1847 hed: »Wir sind ja Dänen, wollen Dänen sein!«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Af forkæmperne for opretholdelsen af forbindelsen med Danmark døde P. Nielsen i 1847. I hans sted indtrådte hans nylig valgte afløser i stænderforsamlingen H. P. Schmidt i *magistraten*. Samme år valgtes rådmand Jürgen Lorenzen til andenborgmester i stedet for H. P. Hansen. Den gamle Feddersen var i 1845 gået af som førsteborgmester. I stedet havde kongen udnævnt en tyskpræget embedsmand fra centraladministrationen, C. F. Callisen, en mand, der ikke før havde haft nogen tilknytning til Flensborg, og som politisk ikke havde gjort sig bemærket og heller ikke gjorde det før marts 1848. Man må gå ud fra, at Christian VIII har regnet ham for en loyal helstatsmand. Christian Paulsen, der gerne ville have været borgmester i sin fødeby, var ganske godt tilfreds med udnævnelsen af Callisen.

Mere end nogen anden by i hertugdømmet lå Flensborg i skæringspunktet mellem den dansknationale og den tysknationale interessesfære, men flertallet af byens borgere blev *hverken ejderdanske eller slesvig-holstenere*. Det politiske og nationale røre i 1830'erne og 1840'erne skyldtes især impulser udefra, og mange så med uvilje på den splid, det forvoldte. Den fare, som den pågående slesvig-holstenske bevægelse betød for byens trivsel, gik dog op for de fleste og styrkede deres følelse af samhørighed med Danmark. Ikke alene ud fra rent materielle interesser, men i høj grad også ud fra noget irrationelt, den fra fædrene nedarvede lokalpatriotisme, følte flensborgerne sig for den overvejende dels vedkommende på deres måde som danske, da de politiske begivenheder andetsteds i monarkiet i 1848 brat satte punktum for en epoke i byens historie.

En ny forkyndelse

Århundredskiftet var blevet hilst velkommen under klingende fanfarer. Ædelt er mennesket, lød det i byens kirker for de få, som indfandt sig der, og de ædle skulle nu oprette paradiset på jorden.

»Der neue Mensch« — navnet på et flensborgsk rationalistisk tidsskrift — udmalede fremtiden i de lyseste farver og svælgede i skønne fremtidsprofetier, nu da fornuften omsider var sat i højsædet. Tiden og dens mænd hævedes til skyerne, mens retfærdighed, fred og lyksalighed på jorden omfavnede hinanden.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ulykkens dage kom brat over dette sorgløse slægtled med dets rørende tillid til »*oplysningen*« og »det nye menneske«, med dets naive tro på den menneskelige fornuft og dens evne til at klare alt. Omkring 1814 kom trængselsårene, og virkeligheden blev en helt anden end den, man havde drømt om. Det er vel usandsynligt, at det flensborgske borgerskab har følt sig grebet af rationalismens profetier; de blev hurtigt trætte af de moderne slagord, og oplysningstiden ebbede ud i det følgende tiår, forladt af gamle og unge.

Da man skulle til at trække på de indre reserver, viste det sig, at der var ingen. Da følte man for alvor, at oplysningens rationalistiske livssyn med dets filosofiske almensætninger og sentimentale skønsnak havde gjort hjertet fattigt og koldt og ikke skænkede nogen åndelig kraft. »Oplysning« havde ført til opløsning. Den havde ført menigheden ud i en ørken og tømt byens kirker. Dermed være ikke sagt, at alt åndeligt liv var uddød. Men det, der var tilbage, skjulte sig i hjemmene og i småkredse, brødremenigheden i Christiansfeld havde f. eks. sine forbindelser i Flensborg, hvor en »missionær« var stationeret siden 1765.

Et generationsskifte satte i 1820'erne nye mænd på byens prædikestole. Og det betød en *ny forkyndelse*. Den flade snusfornuft, det kedsommeligste af alt kedsommeligt, var nu det gamle og udlevede. En glødende lidenskab i mænd, som formåede at kaste ild ind i hjerterne, det nye. At fastespiserne på åndslivets bord i det lange løb skaber hunger, måtte også rationalismen i Flensborg erfare. Om de nye mænds prædikestole flokkedes byens befolkning, og der skabtes igen kirkeligt liv og røre i staden. Blandt præsterne må først og fremmest nævnes H. A. F. C. Volquardts, sognepræst ved St. Hans kirke fra 1821—50, C. C. J. Asschenfeldt ved St. Nikolai, L. F. C. Callisen, diakon ved St. Nikolai 1829—36. Åndsbeslægtet med dem var også præsterne Valentiner, fader og søn, ved Mariekirken, endvidere pastor Lorenzen ude i Adelby, til hvis kirke en del af byens yderdistrikter hørte. De var alle — bortset fra den ældre Valentiner — disciple af Claus Harms, under hvis prædikestol i Kiel de havde siddet som studenter, og med hvem de stod i forbindelse.

Med rationalismen døde også den gamle, unationale helstatsfølelse, selv om den tilsyneladende holdt sig længst i handelsstaden Flensborg. Den stod i hvert fald svagt over for den fana-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tre flensborgske præster, Volquardts, Asschenfeldt og Callisen samt Lor. Lorenzen fra Adelby.
Fra 1830'erne.

tiske slesvig-holstenisme, der blev sig sine »brevskrevne rettigheder« bevidst. Disse årtier er de stærke følelsers tid, en naturlig reaktion mod snusfornuftens lange herredømme. Det gælder det samlede åndsliv, enten der så er tale om en kirkelig vækkelse eller en folkelig opvågnen.

Generalsuperintendentens visitatsberetninger vedrørende Flensborg nævner ikke ordet vækkelse, men lader dog heller ingen i tvivl om, at alt var blevet anderledes og nyt. Callisen nævner det *store kirkebesøg*. Byens største kirke, Nikolai kirken, var fyldt ved højtiderne, selv om sognet var det mindste i Flensborg. Der var over 1000 altergæster i 1836, tallet var ikke større i provst Johannsens tid. I St. Hans sogn var der næsten 1200. Adlers agende var afskaffet overalt, og den almindelige kirkelige liturgi genindført, eftermiddagsprædikenerne var bragt på fode igen, faste prædikenerne ligeså, der var oprettet bibelselskab og missionsforening, og folk var glade givere til dette arbejde. Der var selvfølgelig også klager. Provst Volquardts klagede 1842 over forlystelsessyge og søndagsarbejde. Om søndagen var der keglespil og skiveskydning allerede kl. 3, dampskibet begyndte sine søndagslystture, når der blev ringet til eftermiddagsgudstjeneste, og dets tuden blev hørt af hundreder, som overhørte kirkeklokkernes kalden.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De mænd, som havde formået at vende strømmen og at samle store skarer om deres forkyndelse, nøjedes ikke med at prædike i kirkerne, men indførte noget nyt og hidtil ganske ukendt, nemlig et *kirkeblad:* »Flensburger Religionsblatt«, der begyndte at udkomme 1832. Bladet skulle ikke bringe et eller andet mere eller mindre ubestemmeligt indhold, »religion«, men ville kun eet: fremme den evangeliske kirkes sag. Asschenfeldt skrev dets motto i ordene:

Das Wort vom Kreutz! — die ewige Friedenskunde:
Wir sind versöhnt, uns schreckt der Fluch nicht mehr.
Auf solchem Grund, auf keinem andern Grunde,
steht unser Heil, ein Tempel, fest und hehr!

Udgiverne var Callisen, Asschenfeldt, Volquardts og Lorenzen. Deres navne er alle indskrevet i Sønderjyllands historie. Callisen trådte allerede i 1836 ud af kredsen, da han, 33 år gammel, blev udnævnt til provst i Slesvig og til medlem af regeringen på Gottorp. I 1850, da bladet ophørte med at udkomme, skiltes også de andres veje. Asschenfeldt gik til dansk side og blev superintendent for den tysktalende del af Slesvig, Volquardts og Lorenzen stod i forgrunden i den slesvig-holstenske lejr, og de blev derfor afskediget i 1850. Det skal siges til deres ros, at deres forkyndelse ikke blev skæmmet af politisk agitation — i hvert fald ikke i deres kirkeblad, heller ikke, da vulkanen kom i udbrud.

Var de tysktalende flensborgske menigheder således inde i en rig udvikling i dette tidsrum, kan det samme ikke siges om *den danske menighed,* som var henvist til Helligåndskirken. Dens præst, H. Paulsen, var en svag og sygelig mand, som sjældent kunne forlade sin bolig og i sine sidste embedsår flyttede fra byen for at tage ophold hos en broder i Nordslesvig, hvor han døde 1840. Havde menigheden haft en nidkær og kraftig personlighed til præst, som kunne stå mål med de ovennævnte, ville meget have formet sig anderledes. Den altid årvågne P. Chr. Koch i Haderslev fremsatte dette synspunkt i sit blad i 1838: »Embedet er vigtigt, fordi Helligåndskirken er den eneste danske kirke i Flensborg ... men dens præst har i de seneste tider ofte været dispenseret fra at prædike, fordi der ingen mennesker kom i kirken. Alligevel kan det ikke omtvivles, at der i en så stor by som Flensborg, der har 14.000 indbyggere, er mange, som gerne vil høre en god dansk prædiken. En begavet dansk præst, der tillige viste nidkærhed for det danske sprog, ville her kunne virke

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

meget såvel til at samle den adspredte og næsten opløste menighed som til sprogets opretholdelse.« Den mand, som Koch her efterlyser, kom først til Flensborg efter treårskrigen.

Skolen 1814–48

Den lærde skole

I henhold til skoleloven af 24. august 1814 blev der i 1817 gennemført forskellige *ændringer af undervisningen* i Flensborg lærde skole, som latinskolen nu officielt blev kaldt. Der blev indført undervisning i skrivning, praktisk regning og sang, og antallet af timer i fransk og dansk blev forøget. Til gengæld ophørte undervisningen i engelsk og italiensk. Der blev endvidere udarbejdet love for disciplene og en instruks for lærerne, ligesom man på forskellig måde søgte at gøre undervisningen mere effektiv. Langt større betydning havde det dog, at real- eller borgerskolen blev nedlagt i 1821. Latinskolen videreførtes derefter som en *ren lærd skole* med tre klasser indtil 1825, da et nyt skoleregulativ bestemte, at antallet af klasser skulle forøges til fire, alle to-årige. Samtidig blev skolens undervisning lagt om; den omfattede herefter i alle klasser latin, tysk, dansk, religion, historie, regning eller matematik, naturfag og geografi. I de to laveste klasser, quarta og tertia, blev der desuden undervist i skrivning, fra tertia i græsk og fransk og i prima i logik. De elever, der ville studere teologi, fik herudover undervisning i hebraisk i secunda og prima. I 1841 blev nederste klasse, quarta, delt i to afdelinger, af hvilke den ene særlig var beregnet for de elever, der ikke ville studere; der blev indført undervisning i gymnastik og tegning, engelsk og sang blev på ny optaget på timeplanen, og undervisningen i fransk og dansk blev forøget.

Til afløsning af de regulativer, hvormed de enkelte skoler var blevet forsynet i 1820'erne, udstedtes 28. januar 1848 et *regulativ for* samtlige *lærde skoler* i hertugdømmerne. Alle skoler fik nu 8 faste lærere og 6 klasser, timeantallet blev forøget og undervisningen på ny lagt om. Samtidig ophævedes det lokale tilsyn med skolerne, der herefter skulle være rene statsinstitutioner. I Flensborg medførte regulativet, at de ydre rammer for skolens

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

arbejde for første gang siden opførelsen af den nye skolebygning omkring århundredskiftet blev forandret og forbedret, idet der i efteråret 1848 i konrektorboligen på anden sal blev indrettet to nye klasseværelser, et lærerværelse, et fysiklokale og en festsal.

Indtil 1822 lededes skolen af dr. phil. *B. L. Königsmann,* der i 1796 havde afløst O. H. Moller som rektor. Han var en meget lærd mand, men var allerede i sin studentertid en underlig snegl og udviklede sig efterhånden til en hel original. På hans gamle dage faldt det ham vanskeligt at passe sine timer, og i 1824 blev han afskediget. Hans efterfølger blev *Friedrich Karl Wolff,* der fra 1797 havde været konrektor ved skolen. Wolff var ikke blot en fremragende klassisk filolog, men også en inspirerende lærer, en dygtig skoleleder og et elskeligt menneske. Om den anseelse, han nød, vidner det, at han 1827 blev æresdoktor ved Kiels universitet, 1835 ridder af Dannebrog og 5 år senere Dannebrogsmand.

Efter at han i 1840 havde fejret sit 50-års jubilæum som lærer, tog han sin afsked, hvorpå overlærer ved gymnasiet i Stralsund, dr. phil. *Hermann Koester,* udnævntes til rektor. Den nye rektors dygtighed som skolemand var ubestridelig; den strenge disciplin, som han håndhævede i skolen efter preussisk mønster, bragte ham imidlertid på kant både med elever og forældre, og han lod sig derfor i 1848 forflytte til Plön. Den provisoriske regering besatte derefter rektorembedet med konrektor ved Slesvig domskole, dr. phil. *Friedrich Lübker,* der havde et anset navn både som skolemand og skribent. Han kom dog kun til at virke i kort tid, idet han blev afsat af den danske regering i september 1850.

Det store flertal af skolens *lærere* var filologiske kandidater fra Kiels universitet. De var uddannet med lærergerningen for øje og betragtede — i modsætning til tidligere tiders teologisk uddannede lærere — denne som en livsopgave, hvilket i høj grad bidrog til at højne skolens standard. De fleste af lærerne var da også udmærkede pædagoger, der ydede en fortrinlig indsats i skolens tjeneste.

Gennemgående havde skolen 65—75 *disciple,* i årene lige før og efter 1830 dog ca. 100. Indtil 1840 var eleverne fortrinsvis unge mennesker, der ville studere; men derefter søgtes skolen hovedsagelig af elever, der ikke ville studere, men som blot ønskede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den gamle Flensborg latinskole. Tegnet af Erwin Nöbbe efter en tegning i Theodor Wolffs skitsebog fra omkr. 1838.

at få en videregående undervisning end den, der meddeltes i borgerskolerne.

Af *kendte personligheder,* der er udgået fra skolen i det her behandlede tidsafsnit, kan nævnes historikerne H. N. A. Jensen og Georg Waitz, begge flensborgere, generalsuperintendent Bertel P. Godt fra Rinkenæs og astronomen Theodor Brorsen fra Nordborg samt den berømte kirurg Friedrich von Esmarch. Denne har for øvrigt i sine erindringer kun lidet godt at berette om sin tid som elev i skolen i årene 1836—43, mens juristen Fr. Mommsen i nogle optegnelser om sin skoletid 1829—36 har givet et yderst tiltalende billede af skolen og af livet der. Da generalsuperintendent Callisen var på visitats i 1842, betegnede han i sin beretning Flensborg lærde skole som »en af de bedste dannelsesanstalter for lærde i vort fædreland«.

Folkeskolen

Den nyordning af Flensborgs folkeskoler, der var begyndt lige efter århundredskiftet, blev først afsluttet henimod år 1830, da der, som foreskrevet i regulativet af 1807, blev oprettet to *industriskoler* for fattige børn. Den ene af disse, St. Marie friskole, blev anbragt i en ejendom i Duborggade og åbnedes i 1825, mens den anden fik lokaler i en nyopført, statelig bygning i den senere Waitzgade. Den indviedes den 1. nov. 1829 og fik navnet Wilhelmine-friskolen efter kronprinsens gemalinde.

De nyoprettede skoler var udelukkende beregnet for børn fra

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

byens allerfattigste hjem, og undervisningen i dem var helt gratis i modsætning til undervisningen i borgerskolerne; de kaldtes derfor friskoler. Når de også benævntes industriskoler, skyldes det, at deres elever blev oplært i praktiske færdigheder, strikning, spinden og syning, drengene desuden i husflid. Hver skole var da også delt i to afdelinger, en »læreskole« og en »arbejdsskole«, og foruden førstelæreren og hjælpelæreren var der til hver af dem knyttet en værkmester, der sammen med sin kone forestod børnenes praktiske oplæring.

Hver af friskolerne kunne rumme 250—300 børn, og deres oprettelse betød derfor en mærkbar aflastning af borgerskolerne. Den var også tiltrængt, eftersom *antallet af elever* i byens folkeskoler, der 1816 var 1785, omkring 1830 vel havde passeret de to tusinde. Det »regulativ for borgerskolerne i Flensborg«, som blev udstedt den 20. jan. 1831 til afløsning af regulativet af 1807, foreskrev da også, at de forskellige skoler skulle udvides betydeligt. Som følge heraf blev der i 1834 i Helligåndsgangen opført en helt ny elementarskole. Nikolai sogn fik desuden en ny hovedskole, og de fleste af de andre skoler blev ombygget og udvidet. Disse *byggearbejder* kostede mange penge, 20.000 mark, som blev betalt af byens kasse, idet det nye regulativ foreskrev, at alle udgifter i forbindelse med opførelsen og vedligeholdelsen af byens skoler skulle afholdes af kommunen, ikke af kirkekasserne. Skolepengene og accidenser til lærerne blev afskaffet, og en særlig kommission skulle foretage ligningen af *skoleskatten,* af hvilken lærerlønningerne, ca. 16.000 mark om året, blev udredet.

Der var nu i Marie sogn to hoved- og to elementarskoler mod tidligere een hovedskole og tre elementarskoler. I Nikolai og St. Hans sogne bibeholdt man den hidtidige ordning, hvorefter hvert sogn havde een elementar- og een hovedskole, den sidste delt i to afdelinger, een for drenge og een for piger. Hovedskolerne i Marie sogn samt alle elementarskolerne havde ligeledes hver to og friskolerne hver tre klasser, således at der i alt var *22 klasser* i byens ti folkeskoler og gennemsnitlig henved 100 elever i hver klasse. — Regulativet af 1831 fastsatte i øvrigt, at alle børn var skolepligtige, fra de var fyldt 6 år til konfirmationen. Overflytningen fra elementar- til hovedskoler fandt i Nikolai og St. Hans sogne sted, når børnene blev 9 år gamle, i Marie sogn, når de fyldte 10 år.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I selve *undervisningen* skete der ikke større forandringer bortset fra, at den såkaldte indbyrdes undervisning omkring 1830 også vandt indpas i de flensborgske skoler, dog kun i elementar- og friskolerne. Noget nyt var det også, at der fra 1814 blev givet undervisning i *dansk* i alle skoler. Skoleloven af 1814 foreskrev vel kun, at der skulle undervises i dansk i byernes hovedskoler, men i Flensborg synes danskundervisningen også at have været udstrakt til distrikts- eller elementarskolerne. H. L. Martensen, der 1815—17 var elev i distriktsskolen i Slotsgangen, fortalte således senere, at »vi havde et par gange om ugen en time i dansk efter en dansk læsebog, der med tyske noter var udgivet af præsten ved den danske kirke«. Fra 1834, da hver enkelt af byens skoler fik sit eget undervisningsreglement, blev der dog kun givet danskundervisning i hovedskolerne; det ugentlige timetal for undervisningen i dansk her var oprindelig fastsat til 2, men synes senere at være forhøjet til 4. Nogen større værdi har de flensborgske skolers danskundervisning imidlertid næppe haft. Den kendte præst Peter Rørdam skrev således i 1847 til Grundtvig: »Jeg overværede undervisningen i Marie kirkens skole; men den var fattig i dansk, ikke en eneste dansk læsebog, kun læreren, en født holstener, havde et eksemplar af Malling, hvoraf han læste et punktum op, men således at jeg ikke med min bedste vilje forstod, hvad han sagde; og hvad han således læste op, skulle drengene først skrive på dansk og dernæst på tysk.«

Det fastansatte lærerpersonale ved Flensborgs folkeskoler bestod efter friskolernes oprettelse af 10 *lærere,* nemlig 4 hovedlærere eller skrivemestre, 4 elementarlærere og de to friskolelærere. Friskolelærerne holdt hver een hjælpe- eller underlærer, mens de øvrige skoleledere var forpligtet til hver at aflønne to seminarieuddannede hjælpelærere. Der var således i alt 28 lærere ved skolerne, hvortil kom de to værkmestre ved friskolerne. Mange af byens lærere i disse år skabte sig et navn langt ud over byens grænser ved at udgive lærebøger og tage del i den pædagogiske debat. Flere af dem blev benådet med Dannebrogskorset, i de dage en sjælden udmærkelse.

Hospitalsskolen i Jørgensby blev først nyordnet ved et særligt regulativ af 22. oktober 1822. Skolen havde gennem mange år haft to lærere og fik nu også to klasseværelser. Regulativet foreskrev, at førstelæreren skulle have fast løn, og at både han

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og hjælpelæreren skulle være seminarister. I undervisningen skulle der lægges særlig vægt på de fag, der havde betydning for søfarten; af hensyn hertil skulle eleverne bl. a. lære at tale og skrive korrekt dansk. — Skolen havde 170 elever i 1845.

I 1829 ansøgte en kreds af byens mest ansete borgere kongen om, at der i Flensborg måtte oprettes en offentlig *højere borgerskole* med undervisning i de almindelige skolefag, de vigtigste levende sprog, matematik og naturfagene. Ansøgningen mødte ikke større velvilje hos myndighederne. Efterhånden begyndte man dog at indse, at der virkelig var et behov i byen for en sådan skole, og gik i 1830'erne med til, at der blev oprettet en real- eller højere borgerskole. Det viste sig imidlertid yderst vanskeligt at blive enig om den planlagte skoles størrelse, og om den skulle være en selvstændig institution. Først omkring midten af 1840'erne syntes det at lysne, idet kancelliet bestemte, at der i Flensborg skulle oprettes en videnskabelig realskole for Slesvig i lighed med den, der i 1839 var oprettet i Århus for Nørrejylland. Efter mange forhandlinger blev det i 1847 bestemt, at der skulle opføres en bygning til skolen i løkken Øvelgønne syd for hospitalet. Inden alle detailspørgsmål i forbindelse med bygningens opførelse var klaret, brød krigen ud, og projektet måtte stilles i bero. Først efter krigen blev det til virkelighed, men da i en helt anden form.

Imidlertid måtte byens borgere finde andre udveje, såfremt deres børn skulle have en videregående undervisning end den, der meddeltes i borgerskolerne. Enkelte holdt vel privatlærer eller huslærer til deres børn, andre sendte børnene i udenbys skoler og atter andre overvandt den indgroede uvilje mod den lærde skole. Langt de fleste af dem, der havde råd til det, satte dog børnene i en af de mange private skoler med en højere undervisning, de såkaldte *institutter,* der efterhånden var oprettet til erstatning for det Bertels'ske institut, som var gået ind i 1816. I 1845 gik der 235 børn i byens fem institutter eller 10 pct. af elevantallet i borgerskolerne og tre gange så mange som i den lærde skole. Det mest ansete institut var en i 1833 af Lütgens oprettet skole for drenge og piger, som i 1839 blev overtaget af cand. theol. C. A. Valentiner og senere af en lærer Chr. Petersen; det havde i 1845 ikke færre end 85 elever, flere end latinskolen. Et enkelt institut var udelukkende beregnet for piger og nød stor

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

anseelse; det var oprettet af en frk. Wolff og blev omkring 1845 overtaget af frk. Gräpel, som var dets leder gennem mange år. Det besøgtes i 1845 af 40 elever.

Foruden institutterne fandtes der i byen en del private skoler for børn under den skolepligtige alder. Navnlig i årene lige efter 1814 var der mange af disse *småbørns- eller pogeskoler,* men den skærpede kontrol med de private skoler medførte, at disse skolers antal tog stærkt af. For småbørn fra mindre bemidlede hjem oprettedes i 1837 af »Verein für die Warteschulen« Caroline Amalie-asylet i St. Hans sogn og i 1839 yderligere et asyl i den nordlige bydel.

På privat initiativ oprettedes i denne periode også de første skoler for voksne, i 1815 en *aftenskole* for handelslærlinge, der dog ikke fik noget langt liv, og den såkaldte *søndagsskole,* i hvilken byens håndværkere og ikke mindst deres lærlinge hver søndag eftermiddag kunne få undervisning i regning, skrivning, tegning, tysk og dansk m. m. Ved udgangen af året 1829 havde søndagsskolen ikke færre end henved 1600 elever.

Landbrugskrise. Økonomisk fremgang

Med tabet af Norge i 1814 mistede kongeriget og hertugdømmerne deres fordelagtige stilling i dette land. I den første tid efter adskillelsen var den danske handel på Norge ret ringe; det var fortrinsvis småhandel med korn- og fedevarer. Efterhånden voksede handelen dog igen, men den nåede aldrig det tidligere omfang, og *brændevinshandelen hørte* med tiden helt *op.* Under de forhandlinger, der førtes i 1820'erne om handelen mellem Danmark og Norge, nævntes brændevinen kun en enkelt gang, da det om Finmarken hed: »enkelte flensborgere kunne fra tid til anden forsøge på at tuske nogle af landets produkter til sig, og da sker dette mest ved at smugle brændevin i land«.

Til det politiske tab kom den voldsomme *landbrugskrise.* I de første år efter freden blev landbrugsprodukterne betalt med gode priser, men fra 1818 begyndte et kraftigt prisfald, og i løbet af 6—7 år gik kornpriserne ned til en femtedel og smørpriserne til det halve. Prisnedgangen ramte så meget hårdere, som der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

også kom en række misvækstår, og de offentlige byrder i hvert fald ikke var aftagende. Til prisnedgangen, der var international, kom, at det for det danske samfund virkede dobbelt hårdt, at England fra 1815 indskrænkede kornindførslen.

Mod slutningen af 1820'erne begyndte på ny en periode med fremgang. Priserne steg atter, ude i Europa var folketallet voksende, og England åbnede fra 1828 for kornimport. Byerhvervene i kongeriget og hertugdømmerne, der havde lidt under krisen, var nu i fremgang.

Også i Flensborg bragte omvæltningen efter fredsslutningen vekslende kår. I 1816 var Flensborg den by i Slesvig, der — også forholdsvis — havde det største antal fattigunderstøttede. I december 1820 begyndte en annonce i »Wochenblatt« med ordene: »Skønt tidernes tryk, der er så almindelig følelig, betager både lysten og evnen til at købe julegaver . . .«. Den handlende mente dog, at man alligevel burde finde lejlighed til at besøge hans velassorterede lager af dukker og andet legetøj.

Selv om krisen også ramte det slesvigske landbrug og derved havde sin store andel i Flensborgs nedgang, var det ikke den, der tyngede byen mest. Langt mere afgørende var *tabet af Norge* og *skibsfartens ugunstige kår.* Rivesell skildrede i 1817 byens situation i fredens tredie år. Den nærmeste tid efter freden gav vel nok nogen virksomhed, men det var kun en kort opblussen, der snart fulgtes af tilbageslaget. De merkantile anstrengelser gav ingen gevinst, men var tværtimod ofte forbundet med tab. Konjunkturerne var ugunstige for fragtskibsfarten, og de købmænd, der — i tillid til varemanglen efter krigen — hentede kolonial- og andre efterspurgte varer hjem, kunne på grund af pengemanglen i hjemlandet ikke sælge med fortjeneste.

I Norge kom der forbud mod indførsel af kornbrændevin. Den handel og skibsfart på Norge, der tidligere var knyttet til brændevinsafsætningen, gik også tabt. Skibsbyggeriet lå ganske stille, og, fortæller Rivesell, endnu i 1817 var der ikke siden freden blevet lagt nogen køl i Flensborg. Erhvervslivets tilbagegang viste sig i det stadige fald i ejendomspriserne, særlig på købmandsgårde; priserne gik ned til omkring en tredie- eller fjerdedel.

Tilbagegangen viste sig klart i *skibsmængden.* Hosstående tabel giver et indtryk af udviklingen. Fra 1815 til 1822 var tilbagegangen udpræget, hvorefter der kom en mere stilfærdig periode. Fra slutningen af 1830'erne gik det atter frem; skibenes sam-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skibsbroen i Flensborg.
Litografi fra 1833 efter J. F. Fritz' tegning.

lede drægtighed var dog ikke så stor som i årene lige efter freden, men de større skibe gjorde sig stærkere gældende i flåden. *Besejlingen* af byens havn viser en nogenlunde tilsvarende udvikling, men fremgangen i 1842 var mere udpræget end for skibstallenes vedkommende.

Flensborgs handelsflåde 1815—47.

	1815	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823	1824
Antal skibe	195	189	188	186	180	174	163	163	158	143
kml. i alt.	7195	6872	6927	7060	6728	6346	5979	5817	5481	4900
I fart:										
skibe ..	176	170	174	173	169	151	145	154	149	140
læster .	6204	6444	6427	6529	6077	5223	5227	5437	4912	4759
mandsk.	1130	1140	1135	1183	1136	1004	992	1020	954	933

	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834
Antal skibe	130	127	130	133	136	134	134	138	135	128
kml. i alt.	4626	4741	4760	4902	4892	4784	4840	4971	4945	4669
I fart:										
skibe ..	129	126	125	129	132	132	131	136	131	122
læster .	4552	4723	4455	4663	4552	4572	4719	4943	4881	4478
mandsk.	855	853	820	849	868	870	893	930	967	891

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1846	1847
Antal skibe	128	125	122	116	119	121	127	—	125	132	132
kml. i alt.	4631	4820	4501	4521	4724	5057	5727	—	5615	5829	5990
I fart:											
skibe ..	122	121	124	117	120	119	125	125	127	131	132
læster .	4387	4727	4871	4572	4802	4956	5619	5454	5632	5718	5990
mandsk.	887	979	984	940	974	987	1077	1071	1077	1170	1210

Indgåede:

Med ladning	1818	1829	1842
antal	1.424	774	1.335
drægtighed	16.887	12.837	21.457
deraf bestuvet ...			16.743
Uden ladning			
antal	129	91	80
drægtighed	2.024	1.600	1.221

Udgåede:

Med og uden ladning	1818	1829	1842
antal	1.555	869	1.476
drægtighed	19.388	14.108	22.954

De anløbende skibe var så langt overvejende indenlandske; af fremmede nationaliteter betød kun de svenske noget, i 1842 dog kun 61 af de indgåede og 60 af de udgåede. De svenske skibe bragte tømmer og jern, og de 52 af dem gik ud uden last. Forbindelsen med indenlandske pladser var naturligvis livlig. I 1829 kom de 616 fra indenlandske og de 249 fra udenlandske havne. Den indenrigske fart omfattede dog kun 5924 læster, den udenrigske derimod 8512 læster. Af de 616 skibe fra indenrigske havne kom de 291 fra havne i hertugdømmerne. Skibene fra udenrigske havne fordelte sig på følgende lande: Sverige 47 (17 fra Kalmar), Nordøsttyskland 45 (Rostock 26), Norge 33, Baltikum 27, England 26 (Newcastle 19), Finland 21, Vestindien 14, Rusland (St. Petersborg) 10, Holland og Frankrig hver 8, Grønland 2 og Belgien, Spanien samt Island hver 1.

Det er ikke muligt at danne sig et pålideligt billede af, hvilke varer skibene sejlede med. Meget gods kom jo også ad landevejen. Af de *indførte varer* var det kornet, der fyldte mest. I 1818, 1829 og 1842 var antallet af skibe lastede med kornvarer

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensborg, set fra Ballastbjerget.
Udsnit af Wilms' billede fra 1844.

således 883, 397 og 674, og de tilførte 141.211, 84.095 og 145.958 tdr. kornvarer, der med undtagelse af den østersøiske rug så godt som udelukkende kom fra indenrigske havne. Blandt de øvrige indførte varer kan efter deres mængde nævnes: jern i stænger og plader, ovne og andre jernvarer, tømmer, salt, stenkul, glas og glasvarer, tobaksblade, hamp, hør og tovværk, kridt og kalksten, kolonialvarer, tran og kødvarer.

Der foreligger kun oplysninger om enkelte af de *udførte varer,* og det er ikke muligt at se, hvortil udførslen gik. Som eksempel vælges året 1838; tallene i parentes er Slesvigs samlede udførsel: Brændevin 81.160 potter (98.773), smør 5110 tdr. (11.509), ost 14.693 pd. (212.052, heraf Kappel 175.442), fersk kød 304.534 pd. (597.200), røget kød 24.781 pd. (56.380), fersk og saltet flæsk 614.200 pd. (1.207.875), røget flæsk 227.880 pd. (286.410), talg 12.468 pd. (68.204), talglys 183.086 pd. (202.408), huder af stort kvæg og heste 146.261 pd. (381.976), skind af småkvæg 161.301 pd. (259.016), kreaturben 182.090 pd. (1.607.161).

Mindre betydningsfuld, men mere mærkværdig var *østers-*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eksporten, der fra Flensborg var på 491 tdr. og fra hele Slesvig 1099 tdr., nemlig 607 fra Før. De små skaldyr kom fra Slesvigs vestkyst, og Flensborgs interesse i bankerne herovre var gammel. I det 19. århundrede var skrabningen forpagtet af købmand Peter Stuhr, senere af købmand Lorenz Gøttig.

I byens økonomiske liv betød *farten på Nordhavet og Grønland* ikke meget, men der var spænding og eventyr over disse farter. Grønlandsfarten, der gik efter sæler, var en fortsættelse af sejladsen i det 18. årh. og blev indtil 1838 drevet med statsstøtte. Farten kom først i gang i 1818 og blev i den følgende tid især drevet af agent H. C. Jensen sammen med svogeren Peter Petersen Schmidt; siden indtog også Fedder Mommsen en fremtrædende stilling blandt de redere, der sendte skibe til Grønland. Til omkring 1833 var det kun et par skibe om året, der for på Grønland, men derefter var antallet stigende. 1833 var der 4 skibe om året, 1836 seks, 1837 fem, 1838 seks, derefter en seks—otte indtil 1846 og 1847, hvor der var ni skibe; det sidste år blev der i alt fanget 21.375 sæler.

Også på *Island* drev Flensborg handel. Fra Island sejlede flensborgerne varer, især klipfisk, til Spanien, hvor de fik salt som returladning. Handelens betydning var dog kun ringe. I 1843 udgik fra Flensborg til Island 6 skibe med i alt 179 kml.s bestuvning.

Selv ved det *sydlige polarland* viste flensborgske skibe flaget. Som den eneste by i hertugdømmerne sendte Flensborg i 1840'erne tre ekspeditioner derned for at drive hvalfangst; kun en enkelt af dem havde held med sig, og de store forhåbninger, man en overgang nærede til dette initiativ, blev ingen sinde indfriede.

Langt større betydning end denne fart mod nord og syd havde dog forbindelsen med *Vestindien.* Øerne blev forsynede med landbrugsprodukter og huder, til gengæld bragte skibene sukker, rom og tobaksblade tilbage. Af de i 1820 udklarerede 43 danske skibe til de vestindiske øer var de 15 med 1.479 kml. hjemmehørende i Flensborg, og i 1823 regnede man med, at der om året til stadighed var 13 flensborgske skibe i fart på øerne; 1830—32 var tallene 21, 18 og 28 med omkring 2.000 kml. Flensborg havde — ligesom Altona — flere skibe i vestindisk fart end København. Endnu i de nærmeste år efter freden stod Flensborg dog langt tilbage for København med hensyn til *sukkerimporten fra St. Croix.* I årene 1815—20 var de to byers import i mill. pund:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

	København	Flensborg		København	Flensborg
1815	9,6	1,0	1818	23,5	4,2
1816	30,7	3,9	1819	19,6	3,4
1817	13,0	1,5	1820	10,9	2,8

I de følgende år var Flensborgs import jævnt stigende, i femåret 1838—42 var den gennemsnitlige årlige import af St. Croix sukker 3,1 mill. pd. og af fremmed sukker 1,9, medens de samme tal for København var 5,4 og 3,9. Til den øgede import af råsukker svarede fremgang i produktion og handel. I 1842 producerede de flensborgske raffinaderier 1,6 millioner pund og i 1845 1,9 mill., og i alt blev 70 % af den slesvigske produktion fremstillet i Flensborg. I 1796 havde den flensborgske produktion været ca. 800.000 pd., og der var således tale om en fordobling. Fremmende for den flensborgske sukkerproduktion var det vel også, at toldloven af 1838 åbnede adgang for eksport til kongeriget, et forhold, der i det hele taget åbnede nye muligheder for byens industri.

Sukkeret var ikke det eneste tropiske råstof, man hentede hjem for at underkaste en forædling, en fremtrædende rolle spillede også *tobakken,* og bortset fra Altona var Flensborg den by i hertugdømmerne, der brugte den største mængde råtobak, 400.000 pund årlig, medens monarkiets årlige forbrug i 1842 var 5,3 mill. pund.

Flensborgs udviklede erhvervsliv og byens størrelse viser sig også i stiftelsen af *Handelsforeningen,* efter at man forgæves havde søgt oprettet en børs. Stiftelsesdokumentet, der er dateret 30. november 1831 og underskrevet af 64 købmænd, fastsatte følgende mål for sammenslutningen: Foreningen skulle fremme byens handel og skibsfart og de i forbindelse dermed drevne industrier og erhverv, og den skulle derfor så vidt muligt virke for at fjerne alle de hindringer, som kunne stå i vejen herfor. De egentlige stiftere var H. C. Jensen, borgmester Fries, senator H. P. Schmidt samt købmændene B. B. Møller og Fedder Mommsen. Blandt disse mænd var agent H. C. Jensen den mest fremtrædende, og man tager næppe fejl, når man antager, at det var hans store energi og betydelige erhvervspolitiske indsigt, der gav Handelsforeningen den anerkendelse, som den hurtigt kom til at nyde hos myndighederne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fra omkring 1840 hørtes Handelsforeningen i erhvervspolitiske spørgsmål, gerne på linie med Grosserer-societetet i København. Foreningen udtalte sig f. eks. om de udenlandske købmænds ret til handel i Danmark og om lettelser i tolden for direkte handel på oversøiske pladser. Ved oprørets udbrud talte foreningen omkring 100 medlemmer, men i 1849 spaltedes den, idet de tysksindede medlemmer trådte ud og stiftede »Verein für Handel, Schiffahrt und Industrie«. Allerede før den tid var Handelsforeningen dog blevet draget ind i den nationale strid, nemlig på spørgsmålet om oprettelsen af en filial af nationalbanken i Flensborg.

Før 1844 var der i Flensborg kun eet pengeinstitut, nemlig den i 1819 oprettede *sparekasse*. Den drev en heldig virksomhed, men var ikke baseret på at betjene erhvervslivet; den skulle være en social hjælpeforanstaltning for daglejere og tyende. Selv om den i 1830'erne begyndte en vis udlånsvirksomhed til mindre erhvervsdrivende, betød det dog næppe meget. Det er da også karakteristisk, at kassen kun modtog indskud indtil 300 mark og ikke foretog udbetalinger større end 5 rdl. uden forudgående opsigelse.

Allerede i 1837 havde Rendsborg andraget *nationalbanken* om at oprette en *filial* i denne by. I banken ønskede man dog først at se, hvordan en i Århus åbnet filial arbejdede, inden man udvidede filialvirksomheden til også at omfatte hertugdømmerne. I 1839 søgte Rendsborg igen, denne gang fulgt af en ansøgning også fra Flensborg, året efter søgte de to byer atter og nu med det udfald, at banken efter anmodning fik kgl. approbation på oprettelsen af en filial i Flensborg med underkontor i Rendsborg. Medvirkende til denne beslutning var, at man i nationalbankens ledelse frygtede, at der i hertugdømmet skulle blive oprettet en anden bank til skade for den kommercielle forbindelse mellem kongeriget og Slesvig.

Andragendet fra Flensborg var indgivet af Handelsforeningen og støttet af bystyret. Fra slesvig-holstensk side vendte man sig af politiske grunde mod dette forsøg på at udbygge den økonomiske forbindelse mellem Slesvig og kongeriget, og modstanden kom til udtryk, da der i 1842 i stænderforsamlingen skulle tages stilling til en veksellov, der var en forudsætning for, at filialen kunne arbejde. Der blev fremsat et forslag om, at der intet måtte ske i banksagen, før den havde været forelagt stænderforsam-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Søndertorv, set fra syd og med kig ind i det nu forsvundne Katsund. Akvarel af J. F. Fritz fra omkr. 1840. På torvet holder vogne med tørv og landets produkter.

lingen. Forslaget blev vedtaget med 32 mod 6 stemmer; blandt modstanderne var Flensborgs deputerede H. C. Jensen og Peter Nielsen, og i Handelsforeningen fortsatte man arbejdet for at få filialen åbnet, i selve Flensborg var modstanderne kun få. Da der ved den tid udførtes et energisk arbejde af landinspektør Heinrich Tiedemann fra Meggerkoog for at få oprettet en særlig slesvig-holstensk seddelbank, søgte en deputation fra Handelsforeningen i 1843 sagen fremmet ved en henvendelse til kongen. Under indtryk af den slesvig-holstenske agitation udstedte regeringen da i 1843 en særlig vekselanordning for Flensborg, og dermed var nationalbanken i stand til at åbne sin filial.

Åbningen blev fastsat til 1. maj 1844, men Tiedemann kom nationalbanken i forkøbet. Med støtte fra flensborgerne L. N. Soltau, Chr. D. Birck, Nane Jürgensen og J. Bremer åbnede han i Flensborg i april 1844 en privat bankierforretning under navn af »Schleswig-Holsteinisches-Privatbanquiergeschäft«. Selv om Tiedemanns bank kun fik et beskedent omfang og en begrænset levetid, trak den dog i den første tid en del forretning til sig, idet nationalbanken kun foretog forretninger i rigsbankdaler eller banco, og en stor del af omsætningen skete efter courant. I det første år var nationalbankens fortjeneste også ringe, kun 4000

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

rbd. af en driftskapital på en halv million, i det sidste år før krigen var fortjenesten dog vokset til 22.000 rbd. af en kapital på 700.000 rbd. Vekseldiskontering var næsten den eneste forretning, man drev, i 1846—47 diskonteredes veksler på København for 0,8 mill. rbd., lige så meget på Flensborg, og for 0,33 mill. rbd. på Hamborg.

Ved tronskiftet 1839 henvendte den københavnske handelsstand sig til majestæten med bøn om, at der måtte blive truffet toldpolitiske foranstaltninger, der kunne fremme en direkte import fra oversøiske lande; lidt senere foreslog man, at der blev indført en *remission,* d. v. s. en 25 pct.s rabat på indførselstolden, når varerne blev indført direkte fra oversøiske pladser. Det københavnske forslag blev støttet af Handelsforeningen i Flensborg, idet man dog også ønskede remissionen udstrakt til at gælde St. Croixsukker, hvilket også skete i den provisoriske plakat af 14. april 1842, der indførte den ønskede remission.

Sagen gav anledning til en større politisk drøftelse. I den holstenske stænderforsamling foreslog man, at hele § 3, der indeholdt bestemmelsen om remissionen, skulle bortfalde. Man hævdede, at nytten af en direkte handel var yderst tvivlsom; det kunne, hævdede holstenerne, meget bedre betale sig at købe på de store europæiske markeder, hvoriblandt Altona-Hamborg var særdeles velforsynet. I Slesvig sluttede man sig til det holstenske synspunkt og foreslog remissionens ophævelse. En minoritet på otte deputerede, hvoriblandt Flensborgs repræsentanter, foreslog imidlertid § 3 i plakaten bevaret som helhed.

Den plakat af 27. marts 1844, der efter debatten afløste den foreløbige plakat fra 1842, opretholdt remissionen. Det bestemtes dog, at »denne vor anordning skal ikkun være gældende indtil udgangen af året 1848«.

I 1844 — samme år som remissionen blev endelig stadfæstet — indviedes en *jernbane mellem Altona og Kiel.* Jernbanen var et modtræk mod en plan om en jernbane mellem Hamborg og Lübeck, men betød en lettelse for den indirekte handel med oversøiske varer, idet den bedrede mulighederne for Kiels transit af varer fra Hamborg. Forud for dette jernbaneanlæg var gået en halv snes års hidsig debat, hvori man fra flensborgsk side og med kongerigsk støtte havde søgt at få den tværbane, der måtte komme, placeret med Flensborg som endepunkt ved Østersøen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Under indtryk af planerne om en jernbane mellem Hamborg og Lübeck var der i Danmark blevet nedsat en særlig kommission til at behandle spørgsmålet, idet banen jo måtte gå gennem dansk højhedsområde. Den ledende kraft i denne kommission af 1835 blev deputeret i generaltold- og kommercekollegiet, K. Francke, den senere fra Kasinomødet bekendte slesvig-holstener, dengang nærmest helstatsmand. I kommissionen kom man til det resultat, at en jernbane burde gå mellem Altona og Kiel. I Sønderjylland var der imidlertid opstået ganske andre planer; her ville man ved at bygge en *tværbane mellem Flensborg og Husum-Tønning* skabe en hel ny transitvej eller måske rettere en genoplivelse af den gamle, som skulle konkurrere Hamborg ud.

Det var havnebroskriver Chr. Hansen jun. i Flensborg, der udkastede tanken om en tværbane i Slesvig. I januar 1837 skrev han en artikel i »Husumer Wochenblatt«, en artikel, han kort efter udsendte som selvstændigt skrift. Det var efter hans mening naturligt, at hertugdømmets landbrugsprodukter blev eksporteret direkte til England, ikke som hidtil over Hamborg, og megen af den transit til Danmark og Østersølandene, som ellers gik over Hamborg, kunne ved en sådan bane trækkes over til Tønning—Flensborg. Der var i forvejen en god havn i Flensborg, og det ville være let at udbygge havnen i Tønning.

Kort efter blev der i Flensborg nedsat en komité for at virke for sagens fremme. Der skete dog ikke noget det første år, men da kommissionen af 1835 påbegyndte en nivellering af terrænet mellem Altona og Kiel i 1839, søgte den flensborgske komité om, at også mulighederne for en bane mellem Tønning og Flensborg måtte blive undersøgt, en ansøgning, der blev imødekommet, da man frygtede for, at et afslag skulle betragtes som en favorisering af holstenerne.

Imidlertid var kommissionen i sine overvejelser kommet til det resultat, at staten hverken burde bygge den ene eller den anden jernbane, men overlade sagen til private. I overensstemmelse med dette fastsatte en bekendtgørelse af 12. maj 1840, at staten ikke ville deltage i nogen aktietegning, før der fra privat side var tilvejebragt $^3/_4$ af den samlede sum. Det stod nu flensborgerne klart, at de ville have vanskeligt ved at få deres bane gennemført, blandt andet kunne de ikke vente støtte fra pengemarkedet i Hamborg. Et fra nationalliberal side inspireret forsøg på gennem stænderforsamlingen at få regeringen til at ændre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

beslutningen måtte opgives, og der stod da kun een udvej åben, nemlig at forsøge sig med en aktietegning.

I maj 1841 udsendtes »Prospectus angående den Flensborg-Husumske jernbane, fremlagt af den til hint anlægs fremme valgte komité i Flensborg«. Man havde nu opgivet tanken om at lade banen gå til Tønning, men skønt den derved blev adskilligt billigere, og skønt man i det 70 sider store prospekt fristede med et udbytte på 9½ pct., lokkede dette dog ikke pengemændene i landet til sig. Den lokale tegning svigtede både i Flensborg og Husum, ja, det sidste sted blev der end ikke tegnet een aktie. Planen måtte skrinlægges.

Bedre gik det med aktietegningen til banen Altona—Kiel; men det lykkedes dog ikke, trods en stor aktietegning fra Kiels kommune, at nå de fastsatte tre fjerdedele. Her ændrede regeringen imidlertid sin stilling og gik ud over den sidste fjerdedel, en favorisering, der skabte bitterhed i Flensborg. Under disse vilkår kunne anlægget begynde, og i 1844 indviedes banen under navn af »Kong Christian VIII's nordøstersøbane«.

I Flensborg døde jernbaneplanerne imidlertid ikke hen, og diskussionen blev mere varm, idet der kom et nyt moment ind i den: Tanken om en længdebane langs østkysten ned til banen Altona—Kiel. I byen dannede der sig to lejre, en under ledelse af H. C. Jensen, der ville længdebanen, og en anden, under ledelse af P. Nielsen og Chr. Hansen jun., der opretholdt ønsket om en tværbane. Diskussionen blev ikke ført til ende, før oprøret kom, og med dette andre problemer.

De første år efter 1814 var for Flensborgs erhvervsliv en tilbagegangens og stilstandens tid, men i 1830'erne satte fremgangen atter sit præg på udviklingen. I disse år greb også den *nationale vækkelse* ind i byens *økonomiske liv*. Borgerskabets ønske om at tilrive sig i hvert fald en del af Hamborgs indflydelse og dets bestræbelser for, at ikke det fremvoksende initiativ i Kiel skulle trænge byen i baggrunden, gjorde det interesseret i også på det økonomiske område at knytte sig til kongeriget, hvor der var en vågnende forståelse for betydningen af en kommerciel tilknytning til Slesvigs hovedby. De merkantile problemer var blevet en del af nationalitetskampen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Håndværk og industri 1720–1848

Ved 1720 stod lavsvæsenet i fuldt flor. Af de håndværksfag, der endnu ikke havde *lavsorganisation,* fik enkelte det i den følgende periode. Således vedtog parykmagerne amtsartikler den 21. jan. 1749, og et knapmagerlav omtales allerede 1741; men det fik først sine artikler konfirmeret af kongen den 25. aug. 1766. Endvidere fik det gamle bogbinderlav en ny skrå 13. marts 1727; den blev konfirmeret 12. nov. 1731. Smedelavets skrå af 1737 blev kun godkendt af magistraten, men ikke konfirmeret af kongen.

Malerlavet fik nye artikler, der blev konfirmeret 13. okt. 1749 og kan tjene som eksempel på, hvilken retning udviklingen tog. Mange af bestemmelserne i dette aktstykke lignede endnu de gamle artikler fra 1497. Sammenlignet med før var rådets indflydelse dog blevet stærkt øget, således ved bedømmelsen af mesterstykker, ved bekræftelsen af oldermandsvalg og ved jagt på bønhaser og fuskere. På den anden side bevarede lavet sin gamle ret til at jævne stridigheder mellem lavsmestrene indbyrdes og til at straffe svenderapserier med afskedigelse. Lavsforsamlinger skulle afholdes mandag efter påskeugen og mandag efter Mikkelsdag, og det kostede 8 penning at udeblive fra forsamlingen. Ville en mester have sammenkaldt en ekstraordinær forsamling, måtte han betale derfor med 1 mark lybsk. Hvis nogen ønskede at blive mester, skulle han først have tjent som svend i 4 år, deraf eet år som mestersvend. Når mesterstykket var antaget, skulle der betales 6 rdlr. til laden; blev det forkastet, kostede det kun een rdlr. For at blive optaget i lavet skulle mesteren være ægte født af ærlige forældre. Ved håndslag skulle han forpligte sig til selv at være »oprigtig og ærlig«. Afgiften til laden eller amtskassen var 12 sk. kvartalet, som gik til understøttelse af syge mestre og svende. Ingen måtte overtage et arbejde, som en anden mester havde påbegyndt, men enhver mester var forpligtet til at udføre sit arbejde uden tidsspilde. En særlig paragraf forbød andre fag at male deres egne arbejder. Lærlinge skulle arbejde een måned på prøve og betale lærepenge; der kunne endog kræves kaution for lærepengenes erlæggelse. Lærlingenes indskrivning i lavsbogen kostede een

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

rdlr., udskrivning og udstedelse af lærebrev ligeledes een rdlr. Den enkelte mester måtte højst have to svende og to lærlinge. Tilrejsende svende skulle i dette fag melde sig hos oldermanden, og deres papirer opbevaredes i laden, indtil de skulle rejse. Mestrenes magt over lærlinge og svende var således behørigt sikret, og bestemmelser med samme formål var gældende i en række andre håndværksfag.

Lavsvæsenets skavanker var ikke blevet mindre med tiden. I mange tilfælde kunne en svend ikke blive mester uden at købe et »embede«, der i så fald gerne kostede nogle hundrede rdlr. Snart klagedes der over frimestre i byen, snart over fagfæller i de omliggende landdistrikter, og det gamle lavsnid trivedes. 1724 var der strid mellem smedelavet og de omkring byen boende smedesvende, og 3 år senere klagede skrædderne over fuskeriet på landet og over de skræddere, der boede i hulvejen foran byen. Der var ikke meget arbejde til lavsmedlemmerne; af lavets 18 mestre og 5 enker havde kun to eller tre så meget at gøre, at de holdt svende, og byens skrædderi blev for en stor del udført af 8 aftakkede soldater og et »kvindemenneske«, der kunne fremlægge en kongelig koncession.

Klagerne hjalp dog intet. Ved en forordning af 13. aug. 1733 blev det tilladt de *håndværkere,* der allerede havde slået sig ned *på landet,* at blive boende, men nye måtte ikke komme til. Denne bestemmelse blev indskærpet 24. aug. 1737 og siden bevaret. En forordning af 4. juli 1742 bestemte, at kun de landhåndværkere, der boede uden for læbælterne, måtte tilsluttes lavene; men ved et reskript af 15. sept. 1752 blev det tilladt håndværkere på landet, der havde drevet deres næring eet år uden indsigelse fra lavene, at fortsætte dermed på livstid. Dette vakte dog mange klager og blev afskaffet ved en forordning af 20. okt. 1773.

De *afdankede soldater* var, især efter den store nordiske krigs afslutning, et alvorligt problem for mange håndværksfag. Et forsøg på at løse problemet var det formodentlig, når det i 1751 blev bestemt, at håndværkerlærlinge, der blev antaget til militærtjeneste, skulle udstå deres læreår hos håndværksmestrene. Lavene kunne da ikke senere klage over deres uddannelse og heller ikke så godt nægte dem at tjene føden ved faget.

Efter oprettelsen af kommercekollegiet i København 1735 foretog regeringen gentagne *undersøgelser* af forholdene, og ved en tælling 1736 blev det konstateret, at Flensborg havde 21 skræd-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dermestre, 6 enker og 6 frimestre, 22 skomagermestre og to frimestre, 17 smedemestre og een frimester, 9 bagermestre og een frimester, 9 slagtermestre og een frislagter, 10 snedkermestre og to frimestre og 6 barbermestre. Inden for disse fag var der altså 100 mestre og kun 13 frimestre. I øvrigt fandtes guldsmede, bogbindere, hattemagere, rebslagere, linnedvævere, drejere, tinstøbere, blikkenslagere, stolemagere, tømrere, hvidgarvere, handskemagere, knapmagere, sværdfegere, bødkere, kammagere, nådlere, børstenbindere, gørtlere, bækkenslagere, bendrejere og parykmagere. Intet håndværk manglede i byen.

Betalingen for at blive mester varierede stærkt fra fag til fag. Det oplystes i 1737, at en bogbinder slap med udgifter til mesterstykket plus 6 mark lybsk. En bunt- og handskemager kunne regne med en samlet udgift på 30 mark lybsk, en slagter med 43 mark 8 sk. En bødker kom af med 1 dukat samt 11 rdlr. og 2 sk., og desuden skulle han købe bødkerembedet for 50—60 rdlr. I nogle af fagene fordelte udgifterne sig på så mange ydelser i penge eller mad og drikke, at det er vanskeligt at beregne den samlede udgift. I bødkerfaget var der 7 mestre og 6 frimestre, til smedelavet hørte 12 klejnsmede og 5 grovsmede, desuden een frimester, og i Kappel een grovsmed og een klejnsmed. Til håndværkerne regnedes på denne tid også kirurgerne, der talte 5 mestre og een frimester samt een kirurg fra Haderslev, to fra Åbenrå og to regimentfeltskærere fra Kolding og Rendsborg.

De store omkostninger ved at nedsætte sig som mester huede ingenlunde regeringen. 17. febr. 1738 udkom en anordning, der søgte at jævne vejen for *frimestrene* i de øvrige lav. De skulle herefter have eget hus; fra 19. nov. 1752 behøvede de dog kun at bo til leje, og der skulle kun afkræves dem fødselsattest, lærebrev og borgerskab samt mesterstykke; som prøvestykke måtte ikke forlanges noget gammeldags, men kun noget, der var så moderne, at det bagefter kunne sælges, og magistraten skulle overvåge, at der ikke blev stillet urimelige krav. Besigtigelsen af mesterstykket skulle betales med 6 rdlr.; men alle andre udgifter i forbindelse med erhvervelsen af rettigheder som mester blev forbudt. Denne ordning fremkaldte allerede 12. april en klage fra bagere, slagtere, snedkere og bødkere, og regeringen gik da ind på at sætte en grænse for frimestrenes tal, samtidig med at den krævede indsendt årlige lister over landhåndværkerne. Stadig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

følte lavshåndværkerne sig dog trådt for nær af fagfæller, der holdt til på slots- og hospitalsgrunde, hvor de mente sig dækket af særlige rettigheder.

Klager over de *syndige* og *ukristelige skikke,* der anvendtes, når de unge blev gjort til svende, førte 23. dec. 1739 til en anordning, hvorefter det blev forbudt at lade de nye svende punge ud til drikkeri og »andre excesser«, og magistraten skulle påse, at »alle omsiggribende uærbare, fortrædelige og delvis ugudelige formaliteter, handlinger og talemåder« hørte op. Forordningen hjalp dog ikke særlig meget. Nogle år senere klagede en provst over, at man åd og drak ved disse fester, så nogle af svendene fik deres sundhed ødelagt for livstid. Sluttelig udkom 9. febr. 1756 en vidtløftig forordning mod misbrug ved lavene. Hensigten hermed var at skabe større frihed til udøvelse af erhverv. Den gentog forbudet mod de ugudelige narrestreger såsom »høvlen«, »slibning«, udklædning i usædvanlige dragter og omsendelse til forskellige gader. Man måtte ikke længere straffe en lærling, der havde forladt sin tjeneste, ved at udsætte afslutningen af hans læretid. Ind- og udskrivning af lærlinge måtte tilsammen højst koste 2 rdlr., og der måtte ikke mere kræves eet års arbejde i byen af en svend, før han kunne blive mester. Det måtte heller ikke forlanges af ham, at han skulle ægte en mesters enke eller datter, eller tillades, at antallet af svende og lærlinge hos den enkelte mester blev begrænset. Ingen mester eller svend måtte uden retsgyldig grund erklære sin fagfælle for »uzünftig« og dermed nægte at arbejde sammen med ham. Heller ikke måtte svendene nedlægge arbejdet eller foreskrive mestrene love, endsige gøre opstand. Straffen herfor var fængsel eller tugthus, for urostifterne endnu hårdere straf. Det blev forbudt at holde mandagen blå; hvis mesteren gav fridag, måtte svendene ikke støje op på gaden. Beværtninger skulle om aftenen lukke kl. 10 om sommeren, og kl. 9 om vinteren. Så vidt muligt skulle lavsforsamlingerne indskrænkes; i lav med over 10 mestre skulle kun oldermanden og nogle af mestrene være til stede, og ingen egenmægtige bestemmelser måtte gennemføres. Hemmelige lavsaftaler kunne endog straffes med døden.

Med denne anordning var vejen åbnet for *mere liberale forhold* i håndværket; men det er uvist, hvilke virkninger den fik. Den 14. dec. 1771 fandt landsregeringen det nødvendigt at udstede et reskript, der forbød mestrene i de lukkede lav at købe

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sig mere end hver eet embede, og det blev pålagt øvrigheden at efterse, at pladserne i lavet ikke stod ledige over et halvt år ad gangen. Et udtryk for regeringens begyndende liberalisme var det også, når Flensborg skomagerlav 23. febr. 1779 fik afslag på en ansøgning om, at det skulle forbydes landskomagerne at garve, eller når det 3. juni 1780 blev fastslået, at enhver måtte slagte til eget forbrug.

Endnu gaves der dog *beskyttelse for lavsmestrene*. Den 21. maj 1774 blev det bestemt, at omvandrende hvedebrødssælgere skulle have varerne konfiskeret og bøde to mark, og 2. jan. 1779 blev det forbudt garnisonen at benytte landskomagerne. Lavene vedblev også at sørge for konfiskation af fuskeres arbejde og søge at tilrane sig hinandens arbejdsområder. En alvorlig strid mellem tømrere og snedkere 1794 om retten til at bygge trapper førte til udstedelsen af et kgl. reskript af 7. okt. 1795, der fastsatte grænser mellem de to fags arbejde. Tømrerne fik kun lov at anlægge trapper, når brædderne kunne forblive uhøvlede på bagsiden. Ved en kgl. resolution af 17. juni 1809 blev det efter indstilling fra rådet tilladt skibsrederne at anvende såvel tømrere som snedkere ved skibsbygning.

En særlig indgriben fra regeringens side fandt sted for at hindre unge svende i at gifte og nedsætte sig for tidligt, idet man på den måde ville tvinge dem til at samle sig et vist mål af erfaring og fagkundskab, før de blev mestre. 1745 blev det bestemt, at enhver skulle *arbejde 3 år som svend,* før han måtte etablere sig selvstændigt, og deraf skulle han arbejde det ene år i det fremmede. Svende af alle fag blev således tvunget til at *gå på valsen*. Fra 11. nov. 1762 skulle murere, hjulmænd, snedkere, smede og tømrere have været svende i 5 år, før de blev mestre og deraf to år i København eller på vandring uden for hertugdømmerne; en ungsvend måtte derefter kun blive eet år efter svendeprøve i den by, hvor han havde stået i lære.

Ved århundredets udløb overvejede man at afskaffe vandretvangen, men beholdt den dog, og 1. marts 1825 bekræftedes dens bestående ved en kancelliskrivelse, hvorefter de, der var blevet svende i Danmark, havde ret til at slå sig ned som mestre i hertugdømmerne, når de havde opfyldt vandrepligten. Efterhånden blev det dog almindeligt, at unge søgte om fritagelse, og det var ikke sjældent, der blev givet dispensation, f. eks. hvis en mester døde, og sønnen skulle overtage forretningen. Bestemmelsen om,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

at svendene kun måtte blive eet år i den by, hvor de havde lært, blev ophævet ved en forordning af 13. dec. 1826, fordi den ofte drev svendene ud i for umoden en alder. I 1830 indførtes tvungen brug af *vandrebog,* ligesom det forud var sket i kongeriget. Den vandrende svend skulle have en *tærepenge* af lavene, hvilket blev en følelig byrde i en by som Flensborg, hvor så mange svende passerede på vejen mellem kongeriget og Tyskland. I de følgende år kom over 3000 svende årlig, heraf ca. 500 fra kongeriget, ca. 1000 fra Tyskland og udlandet. Svendelavene måtte udrede halvdelen af tærepengene.

I tidens løb voksede svendenes antal betydeligt, og det hændte, at der indtraf *arbejderuroligheder.* I 1777 var der således en snedkersvendestrejke med tilhørende tumulter, der førte til, at svendene blev sat i fængsel, til de lovede at passe deres arbejde. Bagefter forsvandt de fra staden og udbredte det rygte, at snedkerlavet var »skændet« og ikke efter zünftens krav. Siden fulgte mange stridigheder og arbejdsnedlæggelser i faget, og mestrene måtte punge ud, når de ville have freden genoprettet. Blandt svendenes klagepunkter var også, at mestrene beskæftigede soldater og gifte svende, de såkaldte »Weiberkerls«. Sådanne folk skulle afskediges, hvis en zünftig vandrende svend kom til byen; men mestrene brugte alle krogveje for at fastholde soldaterne eller de gifte. Ved en overenskomst af 20. maj 1789 måtte de dog love, at soldater og gifte, når de var blevet afskediget, ikke blev genantaget før efter 6 ugers forløb.

Også i det 19. årh. kunne det være svært at tøjle arbejdskraften. 1847 klagede nagelsmedemestrene over, at svendene i længere tid havde tilladt sig ved højlys dag at forlade værkstederne for at gå hen og forstyrre svendene på andre værksteder, drikke brændevin og øl og drukne gå videre i samlet følge. Trods alle forordninger foregik der endnu op i det 19. årh. zünftige misbrug.

Ligeledes søgte lavene stadig at udbygge deres stilling. Ja, der oprettedes endog *nye lav.* Mest opsigtsvækkende var det, at murerne fik lavsartikler, der blev konfirmeret 19. maj 1829. Når de ikke tidligere havde haft det, skyldtes det måske, at de var tilsluttet den »hytte«, hvori Mellemeuropas murere siden middelalderen var samlet, og som var så smidigt indrettet, at den fulgte med derhen, hvor de store byggearbejder foregik. Når man nu organiserede sig, skyldtes det ønsket om at komme fuskerne til livs. Man var dog så tolerant, at alle, der levede af at være

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

murere, blev optaget, selv om de ikke havde lært faget efter alle kunstens regler. Fra 1832 søgte også tømrerne ly i et lav, blikkenslagerne fik lavsartikler konfirmeret 27. juli 1836, og kobbersmedene oprettede et lav 20. nov. 1838. Flensborg havde ved denne tid et lige så udbygget lavsvæsen som Odense, der var den af de kongerigske provinsbyer, som var rigeligst forsynet med håndværkerlav.

At lavene dog ikke overkom de opgaver, der oprindelig var stillet dem, fremgår af, at svendene i flere håndværksfag oprettede *syge- og begravelseskasser,* således slagtersvendene 1829, murerne og smedesvendene 1851. En begravelseskasse for malermestre oprettedes 1834.

Det alvorligste indgreb i lavenes stilling kom i længden fra den opvoksende *industri,* som mest blev opbygget på kgl. bevillinger uden om lavene. Begyndelsen til industrien blev gjort i forbindelse med *møllerne,* i den ældste tid vandmøller, siden også vindmøller. At male mel var til enhver tid mølleriets første og vigtigste opgave; men møllerne viste sig også egnede til andre formål. 1590 anlagde amtmand Gerhard Rantzau en krudtmølle på Ramsherred mark. En mindre krudtmølle fandtes en tid oven for den Rantzauske. Endvidere omtales tre møller uden for Røde Port, ældst vistnok en stampemølle, og desuden en savmølle i St. Jørgensby. Stampemøllen forandredes siden til logarverimølle, drevet af byens felberedere, medens en anden af møllerne blev overtaget af byens skomagere for at tjene som garvemølle.

Disse virksomheder var dog kun små og ikke for virkelig industri at regne. Først henimod slutningen af det 17. årh. dukkede der så store virksomheder op, at de kunne betegnes som fabrikker. Betydeligst blandt dem alle og hertugdømmet Slesvigs største industriforetagende gennem mere end 100 år blev *Kruså kobbermølle* noget nord for byen. Der var en gammel vandmølle på stedet, men under Christian IV indrettedes der en hammermølle, som dog blev ødelagt i kejserkrigen 1628. Siden anlagde borgmester Carsten Beyer et kobberværk, men det brændte både 1644 og 1657. Endelig oprettedes 9. juni 1682 en kontrakt mellem kongen og Hans Dencker om opførelsen af en ny kobbermølle. Man fik nu dygtige arbejdere ind fra Holland, og 8. marts 1687 blev der udstedt forbud mod indførsel af kobbervarer til hertugdømmet Slesvig, således at værket fik eneret. Kobbermøllen tilhørte på den tid Hilmar von Lütten, gennem hvis datter den 1716 kom

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til familien thor Straten, som havde den gennem flere generationer. 1737 bestod dette værk af en kobberhytte, et kobberberederi, en messingsmeltehytte, et messingberederi, to kedelslagerhytter, en galmejmølle, et stort hus til trækul, et beboelseshus med to haver og 19 arbejderboliger med hver sin køkkenhave. Den årlige omsætning blev opgjort til 97.733 mark og overskudet til 11.698 mark, hvilket svarede til 9 pct. af den indskudte kapital. Der var således tale om en god forretning. I tidens løb blev virksomheden udvidet, og omkring 1817 ernærede den 300 mennesker, kvinder og børn iberegnet.

Blandt møllerne var der også en *papirmølle,* der blev oprettet af Henrik Ültzow 1697 og bestod endnu 1850. Væsentlig betydning fik de talrige oliemøller, der kom i gang i første del af det 19. årh. En stor *oliemølle* byggedes af Andreas Christiansen 1800 med håndværkere fra Holland og Frederiksstad. Flere fulgte efter, og under krigen med England havde de en god tid. Nogle var hestemøller, men fra 1. nov. 1831 benyttedes en dampmølle. Ved midten af det 19. årh. var højderne omkring Flensborg kronet af møller.

I tidens løb trivedes også anden industri end den, der var knyttet til møllerne. Et opvoksende erhverv i Flensborgs omegn var *teglbrændingen.* Et gammelt teglværk var beliggende ved Klusrisskov, men det blev især ud efter fjorden ved Egernsund, disse værker fik deres plads. 1770 var der ved Flensborg fjord 12 teglværker. Stenene blev i stor udstrækning sendt som billig returladning med skipperne til København, og det hændte, at de nåede helt til dansk Vestindien.

En overvældende rolle spillede bryggerier og især *brændevinsbrænderier* i Flensborg som i kongerigets købstæder. 1720 blev det nødvendigt at træffe foranstaltninger for at beskytte København mod indførslen af flensborgsk brændevin. Indtil 1814 blev der også solgt store mængder af brændevin til Norge, og masken afgav et værdifuldt fodermiddel for egnens kvæg og svin. I det 18. årh. rummede byen i alt fald over 100 brænderier og bryggerier. Dampbrænderierne var til dels indstillet på at forarbejde kartofler.

Endnu en betydningsfuld industrigren voksede frem i det 18. årh., nemlig *sukkerraffinaderi,* der kom op i forbindelse med den direkte skibsfart på Vestindien og i den florissante handelsperiode var en rigdomskilde af rang. Blandt byens sukkerraffi-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kobbermøllen ved Flensborg 1832.
Tegnet af J. F. Fritz. Stentryk af Behrens og Fritz.

nadører var storkøbmanden Andreas Christiansen. Direkte knyttet til byens skibsfart var skibsbyggeriet i St. Jørgenskvarteret, en skibsankersmedie, der oprettedes 1780, og en sejldugsfabrik på Duborg, der blev grundlagt 1786. En tid var der to sejldugsfabrikker, den største havde 12 vævestole og egen vandmølle til at stampe; den beskæftigede 12 svende og 230 spindere, til dels folk i St. Hans arbejdshus.

Ved kommercekollegiets undersøgelse 1736 omtales foruden Krusåværket og papirmøllen kun en stivelse- og pudderfabrik, der var oprettet 1725, og et sæbesyderi, der havde bestået en periode, men var blevet nedlagt ved ejerens død. Endnu i 1760'erne var der kun ganske få og små fabrikker i selve byen, men derefter kom der *vækst i industrien*. Ved den første statistiske optælling i 1774 havde Flensborg 4 sukkerraffinaderier med tilsammen seks pander og 15 arbejdere; endvidere var der papirmøllen med 5 personer, en stivelsesfabrik med 4 mand, tre farverier og tøjtrykkerier med i alt 6 mand, to vadmelsfabrikker med tre vævestole og tre tobaksfabrikker med 5 arbejdere. Nogle vævere og kunsthåndværkere regnedes også dengang til de industridrivende, og således nævnes 7 hattemagere med 8 svende, tre linnedvævere med i alt 6 vævestole, een uldvæver med tre vævestole, to posse-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mentmagere med 7 vævestole, to kammagere med 5 mand, 5 stolemagere med 8 mand og een knivsmed med een mand, alt i alt endnu et meget beskedent tilløb til industri. Det samlede antal af beskæftigede nåede, når bortses fra bryggerier og brænderier, ikke 100 i selve byen. Det var først med sejldugsfabrikationen, der blev anvendelse for større arbejdsstyrker. I 1793 var der sket en betydelig fremgang. Der var nu 5 sukkerraffinaderier med 11 pander og 36 arbejdere og 40 tobaksfabrikker med omtrent 60 arbejdere. Sejldugsfabrikken beskæftigede 130 mand. St. Nikolai og St. Hans arbejdshus havde een mester, tre svende, 36 spindere og ca. 100 strikkersker. Papirmøllen havde 15 mand i arbejde. De mindre erhverv frembød ikke større forandringer, men der nævnedes nu flere fag, således 7 segl- og kompasmagere med 14 mand, 7 rebslagere med 16 mand, to nålemagere, 5 logarvere, 7 hvidgarvere, een orgelbygger og instrumentmager, een berlinerblåtfabrikant, een sæbesyder og så ankersmeden. Flensborgs industri beskæftigede således på dette tidspunkt, når man regnede arbejdshusenes folk med, 3—4 gange så mange arbejdere som 1774, og den moderne udspecialisering var begyndt.

De dårlige år efter 1814 gav tilbageslag, men 1830 var der dog 7 sukkerraffinaderier med 48 arbejdere, 14 tobaksfabrikker med 42, 5 oliemøller med 27 og 5 sæbesydere med 10. De fleste af de mindre erhverv bestod stadig, og den samlede *industrielle arbejdsstyrke* var på over 200 mand. 1840 var der sket nogen fremgang, så der var 8 sukkerraffinaderier med 67 mand, 10 tobaksfabrikker med 60 mand, og i byens samtlige 10 møller beskæftigedes i alt 84 mand. Det samlede arbejdertal nærmede sig nu 400, stadig bortset fra bryggere og brændevinsbrændere. Omkring 1840 grundlagdes to jernstøberier med tilsammen godt 100 arbejdere. De var også maskinfabrikker, og deres produktion omfattede både dampmaskiner, pumper, valser, ovne og køkkentøj. Henimod 1848 var der desuden 4 klædefabrikker i byen med i alt 57 arbejdere.

Efterhånden som industrien voksede sig større end håndværket, *mistede lavsvæsenet sin betydning*. Ved et kancellipatent af 11. jan. 1834 blev det forbudt lavsmestrene selv at gå på fuskerjagt, og i stedet blev politiet alene om at værne lavsrettighederne. Mere og mere diskuterede man den fuldstændige ophævelse af lavsvæsenet, men mange vanskeligheder var forbundet derved. Et så drastisk skridt ville berøve mestrene i de lukkede lav værdifulde rettigheder, og hvis en mester havde betalt en købesum for »em-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dittman & Jensens jernstøberi i Nystaden.
Litografi efter tegning af Aug. Barlach.

bedet«, var det direkte tab iøjnefaldende. Det blev også et problem, hvorledes man skulle sikre sig, at lærlingene fik en forsvarlig uddannelse, og bevare rolige arbejdsforhold for svendenes vedkommende. Stænderforsamlingerne i Slesvig tog imidlertid sagen op til behandling, idet der allerede 1836 blev fremsat forslag om næringsfrihed. Et andragende derom blev vedtaget 1840, og et regeringsforslag om en reform blev genstand for diskussion 1844, et ændret forslag ligeså 1846; men der kom intet ud af det.

Befolkningen 1720–1848

Omkring 1720 havde Flensborg vel mellem 4000 og 5000 indbyggere. Da byen i 1845 blev skrevet i mandtal, var der 13.443 sjæle i Slesvigs største by. Det var en mægtig udvikling, der var sket i de 125 år. Det Flensborg, som i 1848 mødte den nye krigs ulykker, var ikke blot større, talmæssigt og i udstrækning, end det Flensborg, der 1720 gik ud af den store nordiske krig. Man var også begyndt at se på forholdet mellem mennesker på en helt ny måde. Det gamle *standssamfund* var ved at *smuldre hen,* og i 1848 ville en rangforordning som den af 1718 have været utænkelig.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I jan. 1720 bestod magistraten af borgmestrene Peter Bischoff og Jasper Jaspersen, foruden af 6 rådmænd. Alle havde de deres hjemstavn i Sønderjylland, og de fleste af dem tilhørte de gamle patricierslægter.

Af de 10 *borgmestre,* som blev udnævnt i tiden 1720—1800, var de 8 født i Flensborg, een i Stedesand og een på Løjt. To af borgmestrene var børn af flensborgske rådmænd, nemlig Barthold Hoë og Joh. G. Feddersen. Hans Clausens, Nic. H. Clausens og Hans Boysens fædre havde været købmænd, Peder Henningsens fader deputeret borger og Georg Clædens bysekretær. De to udenbys fødte, Hans Jebsen og Hans Iversen Løyt, var præstesønner. Da advokat Georg Clæden blev borgmester i 1742, var det første gang siden 1661, at en *literatus* blev byens leder. Regeringen havde ønsket ham som borgmester, fordi man anså det for nødvendigt med en retslærd i byens råd.

Som i århundredet før var det altså stadig almindeligt, at borgmestrene blev valgt blandt byens egne sønner, selv om den ene nu skulle være jurist. Der var unge flensborgere nok, der havde frekventeret lærdomsanstalterne rundt om i Europa. I begyndelsen af det 18. årh. var det især de tyske *universiteter,* studenterne søgte til, Jena, det pietistiske Halle og det nye universitet i Göttingen. Kun ganske få gik til København, og heller ikke Kiel var særlig anset. I 27 år, fra 1731 til 1758, blev ikke en eneste flensborger immatrikuleret her, men fra 1768 begyndte strømmen på ny at søge det holstenske universitet, og fra 1769—1800 blev 110 unge fra Flensborg optaget i dets matrikel. Kiel var nu blevet »landsuniversitet«, og det toårige ophold her, »bienniet«, var tvungent for hertugdømmernes studenter.

Også i de første årtier af det 19. årh. var det indfødte, der *beklædte borgmesterstolen.* De 5 mænd, der blev udnævnt i årene før 1838, var alle født i Flensborg og tilhørte alle det flensborgske patriciat, idet to var børn af rådmænd, een var borgmestersøn og de to øvrige var sønner af en deputeret borger og en købmand. De tre borgmestre, som blev udnævnt i 1838 og følgende år, var født i Tønder, Slesvig og Sønderborg og var børn af en generalsuperintendent, en kromand og en skipper. Af disse 8 borgmestre var halvdelen jurister, halvdelen købmænd. Det var tydeligt, at en ny tid var ved at bryde frem. Det indfødte patriciat måtte vige for folk udefra; denne gang var det dog ikke som 250 år før

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

indvandrede tyskere, men landets egne sønner, som blev byens ledere.

Efter at indvandrede westfalere i slutningen af 1500-årene og mange år frem i tiden havde haft stor indflydelse på byens skæbne, var det nu først og fremmest byens egne børn, som blev medlemmer af rådet. Af de 44 *rådmænd,* som blev udnævnt i tiden 1720—1800, var de 34 født i Flensborg, 5 i Nordslesvig, 3 i Sydslesvig og een i kongeriget, mens der mangler oplysning om een. Syv var sønner af flensborgske rådmænd og 4 af borgmestre, mens der var 7 og 8, hvis fædre havde været deputerede borgere eller købmænd, hvilket vil sige, at noget over halvdelen af alle rådmænd var født inden for byens eget patriciat. Kun 4 kom fra dens socialt lavere lag, mens 5 var embedsmandsbørn, to tilhørte patriciatet i byer uden for Flensborg, 4 var gårdmandssønner, to husmandssønner.

Af de rådmænd, der blev udnævnt fra 1801 til marts 1848, og som ikke tillige var politimestre eller bysekretærer, var halvdelen født i Flensborg, 6 i Nordslesvig og kun tre i det øvrige Sønderjylland. Fire af de indfødte var rådmandssønner, 3 købmandssønner, een præstesøn og 7 stammede fra socialt lavere lag i by og på land. Det var tydeligt, at muren mellem overklassen og de mellemste lag var blevet lavere.

Af rådmændene i tidsrummet 1720—1848 var det således en meget stor del, 43 af 62, der var byens egne sønner, og resten var fra den øvrige del af hertugdømmet. Mærkeligt er det, at kun 6 kom fra Sydslesvig, 11 fra Nordslesvig. Kun een var født uden for hertugdømmet, Peter Feddersen fra Rudkøbing, og han var endda af sønderjysk æt. Den tid var for længst forbi, da fremmede regerede.

De 62 rådmænd havde på en eller to undtagelser nær fulgt Luthers råd om at indlade sig i den hellige ægtestand, og som det var at vente, havde langt de fleste *giftet sig* med Flensborgpiger, ja der var i virkeligheden kun to af rådsdamerne, der var født udenbys, een i København og een i Åbenrå. Af de øvrige vides de 51 at være fra Flensborg, mens der mangler oplysninger om de syvs afstamning. Kun een havde hentet sin kone blandt byens håndværkerdøtre. Alle de andre havde valgt piger fra bedre hjem, 6 var borgmesterdøtre, 9 døtre af rådmænd, 6 af deputerede borgere og 15 af købmænd. 10 havde søgt til embedsmandskredsene for at finde deres livsledsager.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I tidligere tid, da rådmændene som regel blev valgt inden for en snæver kreds, havde det været ganske almindeligt, at *rådets medlemmer* havde været *i familie med hinanden*. Kredsen var vel efterhånden blevet noget større, men det var dog stadig ikke så sjældent, at nærbeslægtede sad sammen i magistraten. Borgmestrene Hans Clausen og Barthold Hoë, der var i embede sammen 1724—28, var således gift med to søstre, døtre af afdøde rådmand Gert Petersen. Borgmester Clausens søn Nic. Clausen blev i øvrigt valgt ind i rådet året før faderens død. Clausen junior var gift med en søster til Georg Clæden, der blev hans faders efterfølger som borgmester. Året før borgmester Nic. Hinrich Clausen døde i 1748, blev hans søstermand Peter Henningsen medlem af rådet. Hans kone havde første gang været gift med borgmesterens egen svigerfader.

I 1753 blev regeringen opmærksom på, at der hyppigt var slægtsforbindelser mellem magistratens medlemmer, og amtmanden fik ordre til at undersøge forholdet. Rådet påpegede, »at mange familier, især inden for købmandsstanden, ved Guds velsignelse var blevet bevaret fra gammel tid og var efterkommere efter de samme stamfædre«, og de fleste af de mest ansete borgere var på en eller anden måde i familie med hinanden. Det ville derfor være vanskeligt at efterkomme en bestemmelse, der skulle hindre slægtskab inden for rådet, og det ville medføre, at man ikke kunne vælge mænd, der ellers var velegnede. Alligevel påbød kongen, at der ved vakancer ikke måtte tages folk, der var beslægtet i fjerde grad eller gennem ægteskab. Det viste sig, at patriciatet var så nær i slægt, at man gang på gang måtte anmode kongen om dispensation.

Fra gammel tid blev rådmændene næsten altid valgt blandt *de deputerede borgere,* og ved reskript af 10. febr. 1730 blev denne regel ligefrem fastslået af regeringen. Da amtmanden i 1717 havde udstedt et dekret om, at de 16 ældste deputerede skulle afgå hvert tredie år, begyndte det at knibe med at finde egnede folk blandt købmændene, og magistraten udtalte i 1729, at man ved næste valg måtte tage ganske unge mænd, medmindre man ville vælge håndværkere, hvilket »dog ville være imod hidtidig skik og brug i byen, og de har også mindre viden om købmandsskab, og det er dog købmændene, som må bære hele byrden«. Magistraten ønskede derfor, at der kun skulle afgå 4 deputerede hvert år, og dette ønske blev efterkommet af kongen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

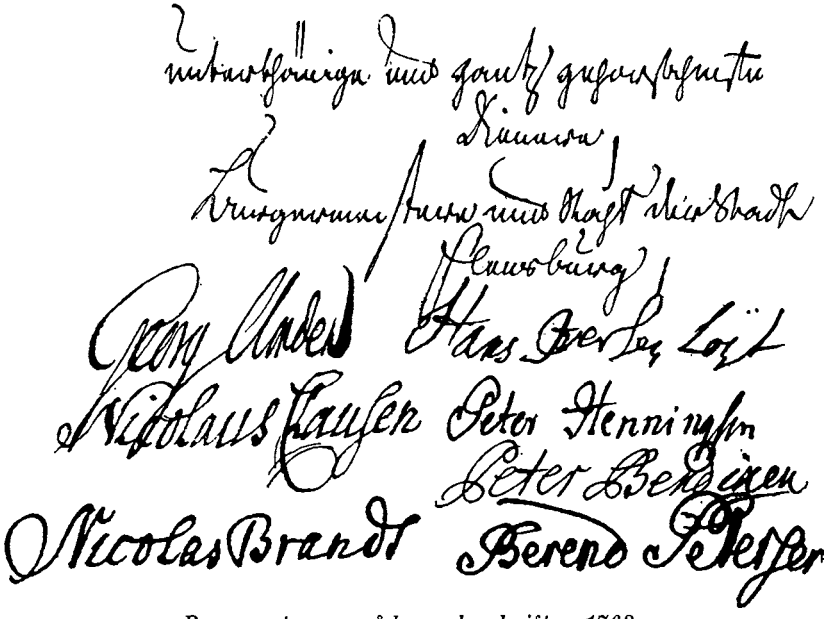

Borgmester og råds underskrifter 1768.

Det var et stort antal borgere, som i tidens løb sad i deputeretkollegiet, og det er ikke muligt at fastslå alles navne. Fra 1720—75 kendes 51 deputerede, som aldrig nåede op i rådet. Af dem var de 29 fra Flensborg, 6 fra Sydslesvig, een fra Nordslesvig og to fra Tyskland. Om de øvrige mangler der oplysninger. Fra tiden 1775—90 er listen nogenlunde fuldstændig. Der kendes fra disse år 63 deputerede, men om 22 af disse mangler oplysninger. Af de øvrige var 20 fra Flensborg, 5 fra Nordslesvig, 9 fra Sydslesvig, to fra Holsten, een fra Ribe stift, een fra kongeriget og 3 fra Tyskland. Materialet fra de to perioder er for uensartet til, at der kan drages sammenligninger, men oplysningerne fra 1775—1790 viser tydeligt, at sammensætningen af rådet og deputeretkollegiet var ret forskellig. Halvdelen af de deputerede, som ikke kom i rådet, var fremmede, udenbys, ja enkelte endda udlændinge. Så langt kunne en mand, der ikke var født i byen, nå, men når rådmænd skulle vælges, var det kun forholdsvis få af de nye mænd, der blev fundet værdige.

Fra 1806 havde Flensborg en særlig *politimester,* som fik sæde i rådet. Den første af disse embedsmænd, H. R. Feddersen, var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

af en gammel flensborgsk slægt, mens de tre følgende, Joh. Georg Kraus, Carl Heinr. Casper Behn og Friedr. Aug. Niemann, alle var holstenere, så der på denne måde kom et fremmedelement ind i rådet.

Efterhånden blev det også almindeligt, at *bysekretærerne blev rådmænd*. Fra 1720—1848 blev der udnævnt 6 bysekretærer, der ligesom politimestrene alle havde studeret ved tyske universiteter, i senere tid udelukkende i Kiel. Tre af dem var indfødte flensborgere, een var fra Sild, een fra Kiel og een fra Møgeltønder. Af de 4 *byfogder,* der blev udnævnt efter 1720, var de 3 født i Flensborg. Da den sidste, Jürgen Jürgensen, døde i 1817, blev embedet ikke mere besat.

Af byens statsembedsmænd var *amtmanden* kongens øverste repræsentant. De gamle holstenske adelsslægter spillede nu ikke den rolle som før. I næsten 70 år var det slægten von Holstein, der var amtets herrer, fire mænd af det navn virkede som amtmænd i tiden 1705—1772. Derefter kom grev Haxthausen. Han tilhørte en gammel tysk adelsslægt, men hans fader var blevet optaget i den danske grevestand. De to følgende amtmænd, Reventlow og Schack, var atter mænd af holstensk adel, mens Nicolai Theodor von Ployart var af fransk adel, men nobiliteret i Danmark 1777. Hans to efterfølgere, Friedrich Carl Feldmann og Friedrich Johannsen, var af borgerlig æt, men efterfulgtes af en række adelige amtmænd. De fleste af disse mænd tilhørte monarkiets højeste kredse, flere havde ledende stillinger i kongeriget og hertugdømmerne. De var kommet til verden mange forskellige steder, Paris, Norge, Jylland, København og hertugdømmerne, og de fleste var fortrolige med både dansk og tysk kultur, selv om det vel mest var på tyske lærdomsanstalter, de havde fået deres uddannelse. Mange af de flensborgske amtmænd var betydelige repræsentanter for den højere embedsstand inden for det danske monarki, den embedsstand, der var med til at binde de uensartede dele af riget sammen til een skøn blomsterkrans.

Amtsforvaltere, husfogder og herredsfogder var i langt højere grad sønner af hjemstavnen. Af de 8 *amtsforvaltere* i denne periode var de 3 nordslesvigere, to sydslesvigere, een var født i Flensborg, een i Holsten og een i København. Halvdelen havde studeret, alle ved tyske universiteter; de øvrige havde en rent praktisk uddannelse. Indtil 1790 var *husfogden* i Flensborg også herredsfoged i Vis herred. I hele det 18. årh. var det medlemmer

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

af slægten Lüders, søn efter fader i 3 slægtled, der passede amtets veje, broer og bygninger. Den sidste Lüders efterfulgtes som husfoged af Nicolaus v. Thaden fra Ditmarsken. De tre følgende var sydslesvigere. Efter Lüders var der 6 *herredsfogder i Vis herred,* alle med tysk akademisk uddannelse, to var nordslesvigere, to sydslesvigere og to holstenere.

Flensborg var en by med mange jurister, ikke blot de juridiske embedsmænd, men også *advokaterne,* 6 i 1769. Den unge advokat Bödeker, der stammede fra Åbenrå, beklagede sig i 1780 over, »at antallet af de unge advokater blev større på grund af de nyankomne, som for det meste var fra byen«. Han havde ret i, at mange af dem, der havde studeret jus, vendte tilbage til deres fødeby for dér at skabe sig en karriere som advokater, 3 af de 6 i 1769 var flensborgere, een var fra Åbenrå, een fra Kiel. Han havde også ret i, at der stadig blev flere til at yde borgerne juridisk hjælp, selv om regeringen ønskede at begrænse tilgangen; i 1790 var der således 8, de 5 flensborgere, to fra Åbenrå og een fra Holsten. I 1818 var tallet steget til 10, og af disse var 4 fra Flensborg, 2 sydslesvigere, 3 holstenere og een fra Femern. I Flensborgs første vejviser fra 1847 opføres 11 advokater, hvoraf 5 indfødte, 2 nordslesvigere og 4 sydslesvigere, mest fra Flensborgs omegn.

Selv om antallet af advokater voksede stærkt, var *lægestanden* inde i en endnu mere rivende udvikling. I 1769 synes der kun at have været to læger i byen, begge født i Tyskland. Men efter 1800 kom den ene læge efter den anden til Flensborg, og det var nu først og fremmest landets egne sønner, der prøvede at kurere borgerne. Af de læger, der døde i Flensborg 1800—45, var to fra Flensborg, 3 fra det øvrige Sydslesvig, een fra Holsten, to fra København og 4 fra Tyskland. I 1845 var der ikke mindre end 12 praktiserende læger, hvortil endda kom 4 kirurger. Fire var indfødte, 3 sydslesvigere, een holstener, een fra Tyskland, een nordslesviger og to københavnere. *Kirurgerne,* der betragtedes som håndværkere og skulle tage borgerskab, var i ældre tid næsten alle sydfra.

Ved havnen var der altid livlig trafik, og *tolderne* havde nok at gøre. Det var en anselig flok, overtoldinspektøren havde under sig; i 1847 var der 14 toldembedsmænd i byen. Tolderne kom mange forskellige steder fra. Af dem, der har virket i Flensborg fra ca. 1770 til 1848, kendes de 25's afstamning, 8 var fra konge-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

riget, een fra Island, een fra Norge, 8 var holstenere, to fra Tyskland, een østriger, een fra Reval, to sydslesvigere og een nordslesviger.

Også på postkontoret var der travlhed. Efter at *postmester* Nic. Voltelen var død, fik den tidligere hof-konditor i Dresden Johann Chr. Seiffert i 1746 bestalling som postmester. Der var 28 ansøgere, men kongen resolverede, at Seiffert skulle have embedet, vist fordi han havde været knyttet til hoffet i Aurich, og hans svigerinde var kammerjomfru hos enkefyrstinden i Friesland. Hans efterfølger Sønche Petersen var fra Aventoft, og hans søn Peter Aug. Petersen fik bestallingen efter ham i 1804. De to følgende postmestre var major Friedrich Schwartz og kammerherre v. Holstein, der var født i København.

Søndag efter søndag søgte flensborgerne de 4 kirker for at høre Guds ord. Der var i alt 7 *præster* i byen, og 45 nye præster blev udnævnt i årene 1720—1848. Præsternes og præstehustruernes fødesteder fremgår af følgende oversigt:

Præsters og præstehustruers afstamning 1720–1848.

Fødested	1720–70 md.	1720–70 kv.	1771–1810 md.	1771–1810 kv.	1811–48 md.	1811–48 kv.	i alt
Flensborg	7	13	1	2	2	1	26
Andre sydslesvigske byer	2	1	1	–	1	–	5
Sydslesvigske landsogne	5	4	4	–	1	–	14
Nordslesvigske byer	1	–	2	1	–	–	4
Nordslesvigske landsogne	1	–	–	1	2	–	4
København	–	–	–	2	–	–	2
Holsten	2	4	5	6	4	7	28
Tyskland	4	1	–	–	–	–	5
Ubekendt	–	2	–	1	–	2	5
I alt...	22	25	13	13	10	10	93

De 45 præster var så at sige alle uddannet på tyske universiteter, kun een synes udelukkende at have besøgt universitetet i København, og een havde været både i Tyskland og i monarkiets hovedstad. 14 havde alene studeret i Kiel, mens 15 kun havde besøgt tyske lærdomsanstalter, 10 både Kiel og andre tyske universiteter. Som naturligt er, var det især efter 1768, at Kiel fik så overvældende betydning.

Af de 22 præster fra tiden før 1770 kom de 10 fra præstehjem, 2 fra håndværkerhjem, mens resten nærmest var rekruteret fra

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den velstillede mellemstand, ingen hørte hjemme i det flensborgske patriciat. I den følgende periode var der kun to, hvis fædre havde været præster, i tiden efter 1810 derimod 4. Af de 26 præstehustruer i den første periode var halvdelen præstedøtre, 4 fra embedsmandshjem, og 5 var patricierdøtre. Af 13 præstekoner i den følgende tid var der 4 præstedøtre.

I tiden 1720—1792 var der flere af *latinskolens lærere,* som var født i Flensborg, end i det foregående århundrede, 9 af 16. Det kunne se ud, som om rektor Prehn og rektor O. H. Moller, begge indfødte flensborgere, foretrak deres bysbørn som kollegaer. Kun to var fra Tyskland, een fra Holsten, mens resten var sønderjyder. I det 19. årh. spillede holstenerne derimod en stadig større rolle, og i 1845 var tre af de akademiske lærere fra Holsten eller Femern, een fra Husum og een fra Kværs.

Tidligere havde mange af byens *skrive- og regnemestre* været tyskfødte. Nu kom de fleste af disse skolemænd enten fra Flensborg eller fra det øvrige Sydslesvig, i tiden 1720—1848 lige mange fra begge steder, 7 fra hvert. Kun to var fra Holsten, een fra Nordslesvig. Derimod var langt de fleste af de almindelige lærere fra Sydslesvig uden for Flensborg. Af de lærere, der døde 1765—1848, kendes de 27's afstamning, og kun 3 var flensborgere, 15 fra det øvrige Sydslesvig, 8 fra Holsten og Tyskland og kun een fra Nordslesvig.

Denne udvikling var meget udpræget efter 1800. Af de flensborgske lærere og lærerinder i 1845 var henholdsvis 9 og 18 født i Flensborg, 20 og een i det øvrige Sydslesvig. Fra Nordslesvig kom kun en enkelt lærerinde, fra kongeriget kun tre — også lærerinder. Derimod var der 6 lærere og 8 lærerinder fra Holsten og en af hver kategori fra udlandet.

Der var således ikke en eneste af de mandlige lærere, der var født nord for Skelbækken. Men til gengæld var der mange, som havde fået deres *uddannelse på kongerigets seminarier,* især på Skårup. I årene 1821—46 var der ansat 14 seminarister med dansk uddannelse, deraf flere, som var født syd for Ejderen. Dette var ikke noget specielt flensborgsk fænomen, men skyldtes bl. a., at det var billigere at studere i kongeriget. Det var sikkert ikke uden national betydning, at så mange af hertugdømmets lærere fik deres uddannelse nordpå, og der var også stor utilfredshed dermed på tysk side.

Det er mange mennesker, hvis brogede og forskellige skæbner

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

afspejler sig i de tørre tal, der i det foregående har fortalt om magistratens og embedsmændenes fødestavn. Billedet kan være lidt flimrende, men visse hovedomrids træder dog tydeligt frem. *Borgmester og råd* var i disse år mænd af indfødt æt, langt de fleste fra Flensborg eller Nordslesvig. Også i *deputeretkollegiet* sad mange flensborgere, men her var der dog mange udenbys fødte. Byens *akademikere,* embedsmænd, advokater og læger, var i højere grad af blandet oprindelse, sjældent var det at møde folk nordfra, men derimod kom der en hel del holstenere. Mange af mændene i de *liberale erhverv* var dog indfødte. Det var nu engang lettere at skabe sig en kundekreds, når man i forvejen havde slægt og venner i byen. Af embedsmænd, hvis ansættelse ikke var betinget af en akademisk uddannelse, var der en del, der var født uden for hertugdømmernes grænser, både nordfor og sydfor.

Tre år før kanonerne begyndte at tale i striden mellem dansk og tysk, blev al folket skrevet i mandtal. Hvor var de kommet fra, de mennesker, som i dette år var de kulturelt, socialt og politisk førende, embedsmænd og præster, lærere og patriciat eller folk inden for de liberale erhverv? Følgende oversigt fortæller lidt derom.

Overklassens afstamning 1845.

	Flensborg		Øvr. Sydsl.		Nordslesvig		Kongeriget		Holsten		Tyskland		andre lande	
	md.	kv.	md.	kv.	md.	kv.	md.	kv.	md.	kv.	md.	kv.	md.	kv.
Præster	1	2	2	–	1	–	–	3	3	6	–	–	–	–
Andre embedsmænd	–	1	5	3	3	3	5	3	6	4	1	2	–	2
Lærere	9	10	22	4	1	4	–	4	8	11	–	1	4	2
Liberale erhverv	11	8	8	4	3	–	2	3	2	1	3	–	–	1
Magistraten	4	5	–	–	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–
I alt	25	26	37	11	10	8	7	13	19	22	4	3	4	5

Gør man status op, viser det sig, at af disse 194 mennesker var de 51 født i Flensborg, de 48 i det øvrige Sydslesvig, mens 48 var fra Tyskland og Holsten og kun 38 fra Nordslesvig og kongeriget. Selv om Flensborg endnu på dette tidspunkt havde et næsten helt dansk opland, var den del af overklassen, som ikke var hjemmefødt, overvejende fra egne med tysk eller med blandet sprog. Og hertil kom, at akademikerne så at sige alle havde søgt deres uddannelse på tyske universiteter, først og fremmest på »landsuniversitetet«.

Omkring 1720 havde der vel kun været mellem 4000 og 5000

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

indbyggere. Når man 25 år senere anslog antallet af sjæle til mellem 7000 og 8000, er det sikkert for højt. Ved folketællingen i 1769 var der i hvert fald kun 6842 mennesker i byen. I de følgende årtier begyndte Flensborg for alvor at vokse, i 1803 var man nået op på 10.666 personer. Hertil kom så 446 mennesker i landdistrikterne. Flensborg var langt den største by i hertugdømmet, næsten 3000 større end nr. to, Slesvig. Fremgangen i folketal fortsatte i det 19. årh., og 1835 var der 12.438 indbyggere, 1840: 12.561, 1845: 13.443 og 1860: 17.778. Og hertil kom så det stadigt stigende antal mennesker uden for selve byområdet, på Duborg, Nørre- og Sønderhulvej, Ballastbro og St. Jørgen, i 1840 var der i disse distrikter 2879 personer, hvoraf de 1071 hørte under de tre hovedsogne.

Denne stærke forøgelse i befolkningen skyldtes først og fremmest tilvandring udefra. I det 18. årh. var den naturlige tilvækst i købstæderne næsten altid ringe, bl. a. på grund af den store *børnedødelighed*. Det var først i det 19. årh., da man fik indført *vaccination,* at der blev mulighed for et større befolkningsoverskud. Hertil kom, at mange af byens unge drog ud i den vide verden for dér at være deres egen lykkes smed. I 1753 blev der ved at udspørge de enkelte familier udarbejdet en oversigt over dem, der var *udvandret* siden 1746, i alt 94 mænd og 52 kvinder. Redegørelsen, som næppe er fuldstændig, oplyser, at 37 var rejst til Sydslesvig, 12 til Nordslesvig, 30 til København, 5 til det øvrige kongerige, 8 til Trondhjem, 10 til Holsten, 19 til Tyskland, 12 til Holland, 2 til Rusland, 4 til England, og om syvs rejsemål foreligger ingen oplysninger.

De fleste af dem, der drog til *Holland,* det forjættede land for så mangen ung pige eller dreng, fór til søs på hollandske skibe. Mindst 9 af de unge, som rejste til *Tyskland,* skulle studere på universiteterne dèr. Udvandringen til København var ikke noget nyt. Allerede i det 17. årh. havde mange flensborgere søgt til *rigets hovedstad,* og ikke få var her nået frem i forreste række. De københavnske borgerskabsprotokoller viser, at indvandringen var betydelig i hele det 18. årh., men senere gik ned. Tallene på borgere fra Flensborg var: 1706—15: 20, 1736—45: 23, 1766—75: 14, 1796—1805: 19 og 1826—35: 10.

Også i en del *kongerigske købstæder* finder man flensborgere som borgere, i Fåborg 1711—1850: 9, i Odense ca. 1707—50: 10, i Assens 1701—1850: 15, i Horsens 1701—1832: 15, i Ålborg 1777

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

—1850: 12, i Fredericia og Kolding 1700—1850: 8 og 14. I de mindre byer var der som regel kun ganske enkelte. I de *slesvigske byer* var tilvandringen fra Flensborg selvfølgelig forholdsvis større, i Sønderborg 1831—50 således 16, Åbenrå 1723—77 og 1791—1850: 40, i Haderslev, Tønder, Husum og Ekernførde 1721—50 kun henholdsvis 6, 7, 7 og 4.

Som i tidligere tid gik der også i det 18. årh. en strøm af unge nordover, til *Trondhjem,* de fleste for at komme i handelslære der. I Christen Prams rejseberetning fra 1804—1806 hedder det: »Man undres over at finde mange, om ej de fleste, af stadens anseligste handlende at være fremmede, næsten blot flensborgere ... Købmændene bruger derfor og på deres comptoirer ikke almindelig indfødt commis, de foredrager almindeligt nye mennesker fra Flensborg, som de almindeligst er besjælede af den ånd, der udgør den virksomme og heldige købmand«. I det 18. årh. var der 60 af de nye borgere i Trondhjem, som var født i Flensborg, eller ca. en fjerdedel af samtlige indvandrede fra Danmark og hertugdømmerne. Langt de fleste af dem var købmænd, og af de 127 købmænd, som tog borgerskab i tiden 1708—50, var 15 flensborgere; i det følgende halve århundrede steg tallet til 32 af 154, men var i tiden 1801—1830 kun 15 af 169 eller henholdsvis 11,8 20,8 og 8,9 pct. I de andre erhverv var der derimod få flensborgere, f. eks. kun 4 af 246 skippere 1708—1800. Mange af de nye flensborgske købmænd nåede hurtigt frem i forreste række. Af 12-mændene i 1748 var ikke mindre end 5 født i Flensborg. Mange af de indvandrede tilhørte kendte købmandsslægter og blev i deres nye hjemstavn grundlæggere af betydelige handelshuse, Hilmar Meincke, der tog borgerskab i 1741, således af Meincke, sønner & comp., Chr. Andersen Lorck lagde grunden til Chr. A. Lorck & sønner. Andre kendte flensborgske købmænd i det 18. årh. var bl. a. Herman Hoë, Broder Brodersen Lysholm og Otto Beyer.

Udvandringen fra Flensborg til andre byer i Norge synes der-

Epitafium i Marie kirke, opsat 1741 af Marie Thomsen over hendes to ægtemænd Lorentz Lorentzen Lorck og Christian Thomsen samt hendes to børn i andet ægteskab.

I midten af epitafiet billede af stifterinden selv, manden til venstre er Lorentz Lorck, manden til højre Christian Thomsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

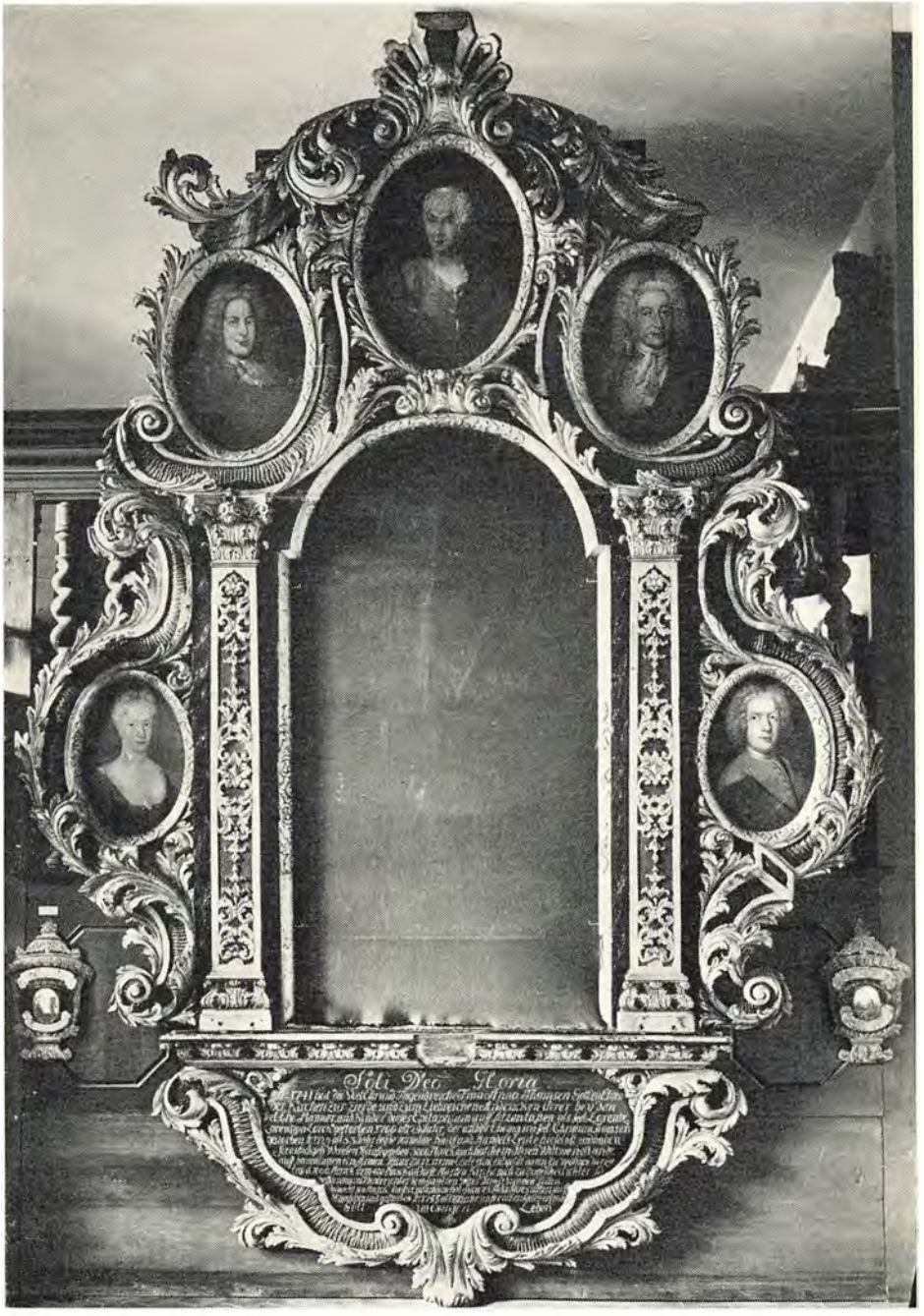

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

imod at have været ubetydelig. I *Bergen* var der i årene 1720—39 kun een flensborger, der tog borgerskab, og selv blandt de mange søfarende var der kun få fra Sønderjyllands store skibsfartsby. Af sømænd, indrulleret i Bergen 1779—1800, var kun 3 fra Flensborg, mens der var ikke mindre end 38 fra de slesvigske vesterhavsøer.

Når mange udvandrede eller døde i en ung alder, måtte en by, der som Flensborg var i stærk vækst, have et betydeligt befolkningstilskud udefra. Magistraten fastholdt dog stadig kravet om, at *fremmede og ukendte ikke måtte optages som lejer* i noget hus uden øvrighedens tilladelse. En befaling herom blev udstedt 1741, og gang på gang blev den indskærpet. Det kunne også hænde, at folk, der ikke overholdt bestemmelsen, måtte betale bøde. Blev tilladelsen givet, var det på betingelse af, at den pågældende ikke faldt byen til last, og i 1806 fastslog magistraten, at folk, der overtrådte bestemmelsen, ikke blot skulle straffes med bøde eller fængsel, men også på egen bekostning skaffe de pågældende bort, eventuelt pleje dem eller sørge for deres begravelse.

Havde en mand slået sig ned i byen, og drev borgerlig næring, vågede man nøje over, at han også *tog borgerskab*. Fra gammel tid havde det kun været udenbys fødte borgere, der skulle aflægge ed. Magistraten ønskede 1785 en ændring heri, og året efter bestemte kongen, at også borgersønner skulle sværge. I 1817 forlangte magistraten, at selv daglejere skulle aflægge borgereden, der var et symbol på optagelsen i borgersamfundet. Det var dog ikke alle, der fandtes værdige til at blive borgere i byen. Købmand Lorenz Lorentsen fra Vestervig nægtede man i 1787 at indtræde i borgernes række, fordi han led af periodisk sindssyge. Og i 1820 søgte man at forhøje indtrædelsespengene for de unge købmænd, fordi de deputerede ønskede at hindre en letsindig etablering af unge mennesker. Ofte gik de fallit efter få års forløb, og på den måde blev købmændenes kredit i Hamborg og Lübeck svækket. Over for *folk af fremmed trosbekendelse* var man også på vagt. Der skulle kgl. tilladelse til, at de blev borgere. Det voldte sjældent større vanskeligheder for katolikkernes vedkommende, idet magistraten som regel anbefalede disses ansøgninger. Derimod stillede man sig afvisende over for *jøderne,* fordi de, som det hed i 1796, ville være lidet gavnlige for købmandsstanden i byen, og deres konkurrence måtte anses for skadelig. I

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Søndertorv 1854.
Litografi efter tegning af Barlach.

1809 fik dog to jøder koncession, Michael Jones og Levin Rotschild. Magistraten havde ønsket afslag, men Frederik VI var velvillig over for ansøgningen. Rotschild flyttede senere til Hamborg, og i mange år var Michael Jones og hans familie de eneste jøder i byen. De unge, som var *militærpligtige,* skulle ligeledes have tilladelse fra øvrigheden til at blive borgere, og det skete også, at de fik afslag.

Men selv om man var militærfri, lutheraner og ved sine fulde fem, var der en række andre betingelser, den vordende borger måtte opfylde. Han skulle selv *eje hus.* Det var, hed det i 1738, ikke nok at sidde til leje. Bestemmelsen blev dog ikke overholdt, og senere betragtedes det ikke som nødvendigt at have eget hus, medmindre der var tale om købmænd. Inden borgerskabet blev godkendt, undersøgte man desuden mandens *økonomiske forhold,* og var de ikke tilfredsstillende, forlangtes der kaution af ham for derigennem at sikre sig, at han de første 6 år ikke faldt fattigkassen til byrde. I 1823 fik magistraten dog meddelelse fra kancelliet om, at det var ulovligt at kræve kaution, idet sådant var forbudt ved patentet af 23. dec. 1808.

Hvor kom så disse mange nye borgere fra? Desværre er oplysningerne om deres *afstamning* ret ufuldstændige, men en bearbejdelse af materialet fra 3 mindre perioder giver et vist indtryk af forholdene:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Oversigt over de nye borgeres afstamning

Fødested	1720–50	pct.	1770–87	pct.	1845–48	pct.
Flensborg	23	6,2	82	12,0	129	39,0
Sydslesvigske byer	25	6,7	16	2,3		
De dansktalende landsogne i Sydslesvig	105	27,8	148	21,6	95	28,7
De tysk- og frisisktalende landsogne i Sydslesvig	8	2,1	15	2,2		
Nordslesvig	72	19,2	169	24,6	44	13,3
Jylland	24	6,4	50	7,3	8	2,4
Øvrige kongerige	42	11,2	50	7,3	8	2,4
Holsten	19	5,1	43	6,3	25	7,5
Tyskland	44	11,8	87	12,7	20	6.0
Sverige og Norge	9	2,4	18	2,6	1	0,3
Øvrige udland	3	0,8	8	1,2	1	0,3
Ubekendte	498		17		4	
I alt...	872		703		335	

Ved procentudregningen er der kun taget hensyn til de nyborgere, hvis hjemstavn er kendt. Denne fremgangsmåde kan være betænkelig, men er nødvendig, hvis man vil have mulighed for en direkte sammenligning. Men det er selvfølgelig under disse forhold ikke muligt at drage nogen sikker konklusion af materialet.

Et lidt sikrere grundlag for sammenligningen får man ved kun at medtage dem, der *ikke er født i Flensborg*. Resultatet ser således ud:

Oversigt over de ikke-flensborgske borgeres afstamning

Fødested	1720–50	pct.	1770–87	pct.	1845–48	pct.
Sydslesvig	138	39,3	179	29,6	95	47,3
Nordslesvig	72	20,5	169	28,0	44	21,9
Kongeriget	66	18,8	100	16,6	16	8,0
Holsten	19	5,4	43	7,1	25	12,4
Tyskland	44	12,5	87	14,2	20	10,0
Sverige, Norge og øvrige udland	12	3,4	26	4,3	1	0,5
I alt...	351		604		201	

Tallene viser, at der i den sidste del af perioden har været nedgang i tilvandringen fra Nordslesvig og kongeriget, mens der er kommet flere fra Sydslesvig og Holsten.

Men hvordan fordeler indvandringen sig nu på de dansktalende og de tysk-frisisktalende områder? Af forskellige grunde udelades den sidste periode.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Borgernes nationale afstamning

	1720–50	pct.	1770–87	pct.
Dansktalende	243	69,2	417	69,0
Tysk- og frisisktalende	96	27,4	161	26,7
Folk fra Sverige, Norge og andre lande	12	3,4	26	4,3

Tallene fra 1770—87 viser, at af de nye borgere, som kom udefra, var langt de fleste fra dansktalende områder, om end en del af dem kom fra egne, hvor man gennem det tyske kirke- og skolesprog og på anden måde var fortrolig med tysk. Selv om materialet fra den første periode er ganske ufuldstændigt, synes det dog at tyde på, at forholdene ikke har været anderledes i den første halvdel af århundredet.

Ser man på de enkelte grupper af borgere, er der en betydelig forskel. Enkeltheder fremgår af følgende oversigt, der kun omfatter de vigtigere erhvervsgrene.

Oversigt over de vigtigere borgergruppers afstamning

1770–87	Flensborg	pct.	Øvr. Sydslesv.	pct.	Nordslesv.	pct.	Kongeriget	pct.
Købmænd	6	12,0	16	32,0	17	34,0	3	6,0
Andre handlende	–	–	13	31,7	16	39,0	3	7,3
Skippere	28	32,8	9	10,6	25	29,4	10	11,8
Søfarende	5	16,1	5	16,1	11	35,5	4	12,9
Håndværkere	33	10,6	58	12,7	53	17,1	55	17,7
Arbejdere og daglejere	6	5,8	31	30,1	27	26,2	21	20,4
1845–marts 48								
Købmænd	10	43,5	5	21,7	5	21,7	–	–
Andre handlende	14	46,7	8	26,7	4	13,3	1	3,3
Skippere	5	35,7	4	28,6	3	21,4	2	14,3
Håndværkere	60	46,5	21	16,3	9	7,0	4	3,1
Arbejdere og daglejere	25	24,8	48	47,6	18	17,8	6	5,9

1770–87	Holsten	pct.	Tyskland	pct.	Andre lande	pct.	Ubek.	pct.
Købmænd	3	6,0	2	4,0	1	2,0	2	4,0
Andre handlende	1	2,4	6	14,6	1	2,4	1	2,4
Skippere	1	1,2	5	5,9	7	8,2	–	–
Søfarende	–	–	–	–	5	16,1	1	3,2
Håndværkere	28	9,0	63	20,3	11	3,5	9	2,9
Arbejdere og daglejere	8	7,8	8	7,8	–	–	2	1,9
1845–marts 48								
Købmænd	1	4,3	1	4,3	1	4,3	–	–
Andre handlende	2	6,6	1	3,3	–	–	–	–
Skippere	–	–	–	–	–	–	–	–
Håndværkere	20	15,5	12	9,3	1	0,8	2	1,6
Arbejdere og daglejere	1	1,0	2	2,0	–	–	1	1,0

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Når man vil bedømme de to oversigter, må man huske på, at oversigten over borgere 1770—87 kun omfatter en ganske lille del af de flensborgske borgersønner, som har etableret sig i disse år. Der er således ingen tvivl om, at mange flere af købmændene var indfødte, således at den forholdsmæssige tilvandring udefra i virkeligheden var betydelig mindre for denne gruppes vedkommende. Som det var at vente, er mange af håndværkerne kommet fra fjernere egne, kongeriget, Holsten og Tyskland. I øvrigt tyder *rekruteringen af læredrenge* inden for snedkerlavet på, at de vordende håndværkere nu i højere grad end før blev hentet udefra, ofte endda fra ret fjerne egne. Fra 1720—75 blev der indskrevet 343 læredrenge i lavet. Deres fødesteder fordeler sig således: Flensborg: 84, sydslesvigske byer: 6, sydslesvigske landsogne: 108, Nordslesvig: 55, kongeriget: 53, Norge: 2, Holsten: 8, Tyskland: 3 og ubekendte: 24.

Det mest overraskende er det store antal indskrevne drenge fra kongeriget. Af disse var 27 jyder, 5 københavnere, 10 fynboere, 5 fra Lolland, 5 fra Langeland og een fra Sjælland. Da de fleste af de sydslesvigske bondedrenge, som kom i lære inde i byen, var fra de dansktalende dele af hertugdømmet, vil det sige, at langt den overvejende del af de fremmede drenge havde *dansk som modersmål*. Der kan selvfølgelig have gjort sig ganske særlige forhold gældende inden for snedkerne, men mest sandsynligt er det vel, at rekrutteringen ikke har været væsentlig anderledes i de andre lav.

Borgerne var jo kun en mindre del af befolkningen. Mange skulle ikke tage borgerskab, f. eks. embedsmænd og arbejdere, og ingen af byens kvinder kunne få deres navne skrevet i borgerfortegnelserne. Men skal vi helt forstå befolkningsproblemet, må vi kende *alle, der levede i byen,* vide, hvorfra de kom, og hvilket sprog deres moder engang havde lært dem. Kirkebøgerne fortæller om de dødes afstamning, og på grundlag heraf kan opstilles følgende oversigt, der omfatter de døde i Marie sogn 1764—1823 og Nikolai sogn 1780—1825. Børn under 15 år er ikke medtaget. Desuden bringes en oversigt over de voksne flensborgeres afstamning i 1845, bygget på folketællingens oplysninger.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensborgernes afstamning 1764–1845

Fødested	Døde 1764–1825 md.	pct.	kv.	pct.	i alt	pct.	af fødte uden for Flb. pct.
Flensborg	818	28,2	1350	42,4	2178	35,7	
Øvrige Sydslesvig	432	14,8	308	9,4	740	12,1	25,6
Nordslesvig	342	11,8	427	13,4	769	12,6	26,6
Jylland	183	6,3	238	7,5	421	6,9	14,5
Øvrige Danmark	161	5,5	127	4,0	288	4,7	9,9
Holsten	103	3,5	47	1,5	150	2,5	5,0
Øvrige Tyskland	296	10,2	56	1,8	352	5,8	12,2
Sverige og Norge	113	3,9	32	1,0	145	2,4	5,0
Øvrige udland	26	0,9	4	0,1	30	0,5	1,0
Ubekendte	425	4,6	597	15,6	1022	16,8	
I alt	2909		3186		6095		

Fødested	Folketælling 1845 md.	pct.	kv.	pct.	i alt	pct.	af fødte uden for Flb. pct.
Flensborg	1999	43,7	2815	59,0	4814	51,4	
Øvrige Sydslesvig	857	18,7	691	14,5	1548	16,6	37,8
Nordslesvig	560	12,2	626	13,1	1186	12,7	29,0
Jylland	127	2,8	134	2,8	261	2,8	6,4
Øvrige Danmark	140	3,1	82	1,7	222	2,4	5,4
Holsten	277	6,1	164	3,4	441	4,7	10,8
Øvrige Tyskland	284	6,1	72	1,5	356	3,8	8,7
Sverige og Norge Øvrige udland	53	1,2	23	0,5	76	0,8	1,9
Ubekendte	278	6,1	168	3,5	446	4,8	
I alt	4565		4775		9350		

Folketællingen gør det også muligt at få et overblik over, hvorledes det flensborgske bysamfund var bygget op *erhvervsmæssigt*. De voksne mænd, hvis erhverv er angivet, fordeler sig således: embedsmænd, lærere og liberale erhverv 134, små tjenestemænd 124, militærpersoner 27, handlende 509, brændevinsbrændere, bryggere og fabrikanter 97, gæstgivere 86, søfolk 313, håndværkere 1795 og arbejdere, daglejere og tjenestefolk 767.

Af de voksne flensborgere i 1845 var næsten halvdelen indvandret. Disse fremmede skulle afgøre, om Flensborg stadig skulle være en by, hvor tysk og dansk mødtes, eller om det ene eller det andet sprog skulle sejre i den århundredgamle kamp. Selv om Flensborg nu som altid havde tysk skole- og kirkesprog, ville en overvældende indvandring fra dansktalende egne betyde en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

styrkelse af dansk sprog og dansk sindelag, mens en overvejende tysk indvandring ville svække danskheden. Følgende oversigt viser, *hvilket sprog de indvandrede talte.* Da de fleste af de indvandrede skandinavere var nordmænd, var det danske indslag i virkeligheden noget større. Det har været vanskeligt at fordele sydslesvigerne i 1845 på dansk og tysk, da sproggrænsen nu ikke mere lå fast. Stillingen omkring 1840 er valgt som grundlag for fordelingen, men da de fleste er vokset op på et tidligere tidspunkt, er den tysktalende del af befolkningen sikkert lidt mindre, end oversigten viser.

Dansk og tysk sprog hos de indvandrede

Døde 1764–1825

	md.	pct.	kv.	pct.	i alt	pct.
Tysk-frisisk	518	31,3	176	14,2	694	24,0
Dansk	999	60,3	1027	82,9	2026	70,0
Udenfor	139	8,4	36	2,9	175	6,0
I alt	1656		1239		2895	

Folketællingen 1845

	md.	pct.	kv.	pct.	i alt	pct.
Tysk-frisisk	1023	44,5	568	31,7	1591	38,9
Dansk	1222	53,2	1201	67,0	2423	59,2
Udenfor	53	2,3	23	1,3	76	1,9
I alt	2298		1792		4090	

Selv om tallene må tages med en vis forsigtighed, viser de dog tydeligt, at *dansk var i vigen* i det 19. årh. Det skyldtes, at indvandringen fra kongeriget var blevet betydelig mindre, og at der kom lidt flere mennesker fra Holsten-Tyskland. Men først og fremmest var det nu fra Sydslesvig, de unge strømmede til hertugdømmets største by. Og i Sydslesvig var dansk på tilbagetog. Den gamle grænse mellem dansk og tysk sprog ved Slien og Slesvig-Husum linien var rykket mod nord. I århundreder havde det delvis tysksprogede Flensborg ligget som en enklave i det dansktalende land. Nu kunne man forudse, at den dag ikke var fjern, da tysk ville lyde uden for portene. Og flere og flere af de unge sydslesvigere, der kom til byen, talte plattysk. Udviklingen i det 19. årh. betød, at *den sproglige danskhed* i Flensborg *blev svækket.*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Byens udseende ved midten af det 19. århundrede

På forårsmarkedet i Flensborg 1848 kunne man blandt forlystelserne få lejlighed til at se et stort perspektivisk rundmaleri af byen, set ude fra vandet »midt imellem kranen og Ballastbroen«. Der har nok været mange, som har betalt entré for at komme til at se, om maleriet lignede. Smukt tog byen sig i hvert fald ud, når man så den fra højderne på den modsatte side, eller når man kom sejlende ude fra fjorden og drejede mod syd ind til havnen. Så havde man byen for sig i halvmåneform, kirketårnene og vrimlen af hustage og bag dem igen de træbevoksede højdedrag med de mange vindmøller — ca. 15 i alt — der gav bybilledet sit særpræg. Og i forgrunden det blå vand og havnen med sin skov af skibsmaster. »Nordens Triest« har en rejsende dengang kaldt Flensborg.

Kom man ind i byen, så man snart, at gader og huse også havde deres særpræg. Magistraten gav omkring 1840 en karakteristik af byen, hvori det hed: »Byggemåden er i det hele solid, selv om den for største delen ikke netop er smagfuld; de mange nyere huse er imidlertid bygget i en bedre stil. Bygninger af særlig arkitektonisk skønhed findes ikke.«

Sandheden var den, at Flensborg trods fremgang i velstand og folketal endnu i 1848 helt havde bevaret sit gammeldags præg i struktur og arkitektur. Vel var det nu tilladt at bygge uden for det gamle byområde, men bebyggelsen her var endnu ret begrænset. Stort set var byen som før i tiden »die Thalstadt«. Nede i »dalen«, den lange smalle landstrækning mellem de stejle højder og fjorden, klumpede husene sig tæt sammen i to bræmmer på hver sin side af den lange hovedgade.

Kom man kørende nordfra ad chausseen fra Åbenrå, der netop var taget i brug, opdagede man ikke byen, før man pludselig var der. Hvor chausseen stødte til den gamle landevej fra Bov, drejede man ind i *Nystaden*, den lille forstad, der omkring århundredskiftet var vokset op uden for Nørreport. Der var ikke blevet bygget ret meget herude siden da. De fleste huse lå på vestsiden af den brede hovedgade. Her lå også det jernstøberi, der i 1842 var blevet oprettet af agent H. C. Jensen, og længere inde tegl-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

værket og nogle tømmerpladser. Nogle gange om året holdtes der heste- og kvægmarked i Nystaden. Så fyldtes gæstgiverierne af de mange landboer, der strømmede til. Men ellers var der stille og fredeligt herude på grænsen mellem land og by. Først når den rejsende var kommet gennem Nørreport med det danske rigsvåben og Christian IV.s valgsprog og kørte ind ad den snævre Nørregade, var han rigtig i Flensborg.

Nørregade var det første stykke af byens rygrad, den lange, bugtede hovedgade. Den førte frem til St. Marie kirke og til Nørretorv. Gaden gjorde et meget uregelmæssigt indtryk. Mange huse havde brede, udvendige trapper eller kældernedgange, der afbrød de forskelligartede fortove, som husejerne havde anlagt foran deres huse. Mellem fortove og kørebane var der dybe, åbne rendestene. Den temmelig smalle kørebane var ganske vist brolagt, men brolægningen var uensartet og ujævn. Særlig bekvemt var det heller ikke, at de gamle gadebrønde stadig stod midt i kørebanen. Tranlygterne, der var anbragt på brøndene eller nogle steder på pæle eller på jernarme ud fra husene, gav gaden et hyggeligt skær ved aftenstid, men lyste kun dårligt op.

Karakteristisk for den flensborgske byggemåde var de smalle gavlfacader, en byggeform, der passede til de aflange grunde, der lå vinkelret på gadelinien. På vestsiden af gaden lå fortove og huse højere end mod øst, og grundene var her ret korte, da Duborg banke rejste sig stejlt ikke langt fra gaden. På østsiden af Nørregade lå den store, forhenværende Vajsenhusbygning, hvor der nu var tugthus og arbejdsanstalt, og her var der flere snævre sidegader, der gav små kik ned til havnen, først Store Fiskergade, så Herrestald og Oluf Samsonsgang, sidst Nygade og Kompagnigade. Den gamle byport ved Nygade var borte, men for enden af Kompagnigade så man Kompagniporten, der under det anselige Kompagnihus førte ud til Skibsbroen. I sidegaderne var der rendestene midt i gaden, og husene var mest af bindingsværk. På vestsiden havde Nørregade kun to sidegader, først den smalle Slotsgang op til Duborg og over for St. Marie kirke den noget

---

Plan over Flensborg og nærmeste omgivelser 1849.
Opmålt af underofficerer ved det norske fodjægerdetachement og udgivet af premierløjtnant O. Wergeland.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

FLENSBORGER HAVN

Mariegade 1833, set gennem Marieporten ned imod St. Marie kirke.
Litografi af J. F. Fritz.

bredere *Mariegade,* der i krumninger gik op ad den stejle bakke. De nederste huse var gamle, men længere oppe — uden for den tidligere bygrænse ved Marieport, der blev nedrevet 1837 — var der siden 1796 bygget nye beboelseshuse på begge sider af gaden. Hvor senere Toosbüygade blev anlagt, lå »Harmonien«s foreningsbygning, der brugtes til mange slags sammenkomster.

Omkring St. Marie kirke var der en åben plads, indrammet af granitsten med jernkæder imellem. De var blevet stillet op i 1815, efter at kirkegården var nedlagt. Syd for kirken lå den ejendommelige gamle bygning »Schrangen«. Midt på Nørretorv stod »*Neptunbrønden*«, en fontæne af kvadersten med 4 kobberslanger, fra hvis gab vandet strømmede dag og nat. Øverst, på en søjle, stod en lille Neptunfigur, og på siderne sås det danske rigsvåben og Frederik V.s monogram samt Flensborgs våben og årstallet 1758. Torvet havde mistet sin betydning som markedsplads, men brugtes endnu til smørhandel. Fra Nørretorv førte Skippergade ned til Skibsbroen, og mod syd fortsatte hovedgaden under navnene *Storegade* og *Holm* ned mod Søndertorv. Østsiden domineredes her helt af de store købmandshuse, bag hvis fine gavlfacader gemte sig aflange gårdspladser med sidehuse og pakhuse og bag dem gerne en have ud til havnesiden. På vestsiden var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nørretorv med Neptunbrønden og »Schrangen«.
Litografi efter tegning af H. C. Ley omkr. 1860.

husene gennemgående ikke så anselige, men alligevel boede der langt flere mennesker på vestsiden end på østsiden, mest håndværkere.

I Storegade og Holm fortsatte husrækken på østsiden uden afbrydelse ned til Søndertorv. På vestsiden var der kun én meget lille sidegade, *Helligåndsgangen* ved den danske kirke — den førte op til »Gravene« og bakkerne ovenfor. Porten i gangen var blevet nedrevet omkring 1840. Hvor Storegade gik over i Holm, ved skellet mellem »Norden« og »Syden«, lå på vestsiden af gaden det gamle rådhus med arrestbygningen og byens teater bagved. Kort før Søndertorv, ud for St. Nikolai kirke, sognekirken i »Syden«, snævrede hovedgaden sig stærkt ind og førte under navnet *Katsund* ud til *Søndertorv,* Flensborgs centrum, hvor alle veje mødtes. Nordfra kom hovedgaden, mod vest gik Frisergade stejlt op ad bakken. Friserporten, der havde afsluttet gaden et lille stykke oppe, var nylig blevet nedrevet. Mod syd gik Rødegade med sine gæstgivergårde ned til Rødeport, hvorfra man kom ud

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rasch' hotel på Nørretorv.
Billedet, der formodentlig er fra 1850'erne, er taget fra en reklameplakat med dansk, tysk og engelsk tekst.

til de to nyanlagte chausséer til Slesvig og Husum, og mod øst førte Angelbogade ud til bydelen St. Hans og det rige opland Angel. Søndertorv tog sig malerisk ud, omgivet som det var af anselige gavlhuse, de fleste med fremspringende trapper. Her lå »Stadt Hamburg«, byens største hotel. I kældrene rundt om torvet var der høkerbutikker, og alle hverdage var torvet fyldt med vogne fra oplandet, hvorfra der solgtes smør, æg, grønsager og meget andet.

Fra Søndertorvs sydside førte Skolegangen ned til den gamle latinskole. Bag den lå klosterets eller »Hospitalets« store område med det gamle klosterkompleks. Bag klostergrunden lå Pottergade, en lille, blind sidegade til Rødegade.

Angelbogade var en fortsættelse af hovedgaden. Også her lå der store købmandsgårde, men gaden var ikke lang — den holdt op ved broen over Møllestrømmen, der fra den såkaldte »lille Mølledam« og den kgl. vandmølle tæt syd for broen løb nordpå ud til havnen. Her ved broen, på skellet mellem St. Nikolai og St. Hans sogne, havde Mølleporten før stået. På den anden side af broen fortsattes hovedgaden østpå under navnet *Store St. Hansgade* ind i bydelen St. Hans, hvoraf størsteparten lå nord for hovedgaden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rødeport i 1864.

med små, smalle gader, Sønder Fiskergade, Plankemai, Damgården og Lille St. Hansgade. Hovedgaden sluttede ved *Havretorv,* byens tredie torv, hvor før St. Hans port havde markeret det gamle byområdes grænse. Fra Havretorv førte to hulveje gennem bakkerne ud i Angel. Syd for Havretorv gik »Kogangen« ned i lavningen til den lille forstad *Fiskergården,* delvis på byens, delvis på amtets grund. Her lå det 1803 opførte amtshus, amtsfængslet og St. Knudsgildets hus, opført 1844. Mod vest lå den »lille Mølledam« og syd for den den »store Mølledam« i terrænet ved den nuværende banegård. Fra bakken vest herfor gik Slesvigchausseen over en å, den gamle Rudebæk, ned mod Rødeport. Ved åen vest for vejen lå et stykke oppe papirmøllen. Bortset fra nogle små huse og stalde var lavningen uden for Rødeport og terrænet ned til mølledammene ubebygget.

Gik man fra Søndertorv op ad *Frisergade,* holdt den egentlige bebyggelse snart op, og gaden fortsatte som en ujævn landevej, et stykke ud kantet med træer. Nærmest byen lå i øvrigt en del lader og stalde. Længere ude på højre hånd var ridehuset og den store oksemarkedsplads og til venstre rytteriets eksercerplads,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der var et yndet mål for spadsereture. Mellem eksercerpladsen og vejen lå forlystelsesetablissementet »Schmidts have«, også kaldet »Tivoli«.

Oppe på de store højder vest for byen var der endnu ikke bygget meget, men til gengæld var der her siden 18. årh.s slutning skabt en række smukke anlæg af forskellig art. Sydligst lå den store *Christiansenske have,* anlagt af agent Christiansen i årene efter århundredskiftet. Den var en stor seværdighed, med sjældne træer, spejlgrotte, fuglehus og hjorte i en indhegning. Bagved Christiansens have lå den nye begravelsesplads, nu »*den gamle kirkegård*«, der i 1813 havde afløst de gamle kirkegårde nede i byen. På den anden side af kirkegården gik en allé fra den nuværende Møllegade mod syd ned til Friservejen. Den var i århundredets begyndelse blevet anlagt af købmand *P. C. Stuhr,* der også havde anlagt en park i engelsk stil vest for alleen over for kirkegården. På østsiden, hvor alleen drejede bort fra kirkegården i retning mod Friservejen, lå *St. Nikolaigildets skyttehus,* der i 1830'erne var blevet udvidet. Her var der restaurant om sommeren. Skydebanen var i 1820'erne ved Christiansens bistand blevet omreguleret og beplantet. Nord for Christiansens have, højt oppe på skrænten bag Storegade, blev der i 1848 opført en restaurationsbygning, der blev kaldt »*Bellevue*«. Den blev et søgt sted på grund af den fine udsigt. Et stykke vestpå ad vejen, der førte ud til Marieskoven, kom man til »*Mariegård*«, hvor der var restauration, haveanlæg og fiskedamme. Nærmere byen, lidt oven for Mariegades sidste huse, lå Gotthard og Anna Hansens hospital.

Mariegade førte op gennem en slugt, der skilte den sydlige del af højderanden, »Helligåndsbjerget«, fra den nordlige del, *Duborg.* Af slottets sydmur stod der stadig et temmelig anseligt stykke. I den gamle slotshave lå det tidligere Halkjærske forlystelsesetablissement.

Den bedste passage ned til byen var den smalle, stejle *Slotsgang.* Ad den kom man ned til Nørregade omtrent over for Vajsenhuset, og herfra var der kun få skridt ad Store Fiskergade ned til den store mastekran. Nord for kranen var der nogle skibsværfter, og lige ved den lå den nye dampskibsbro, anlagt ca. 1840. Først ud for Herrestald begyndte den egentlige *Skibsbro,* der løb langs den brolagte gade forbi Kompagnihuset. Langs det inderste stykke af havnen, der afsluttedes af den store eng

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Plankemai, var der et lavt bolværk og en smuk spadseresti, kaldet *Nørregårdender,* der gik bag de haver, som hørte til købmandsgårdene i Storegade. Stien fortsattes i *Søndergårdender,* der begyndte omtrent, hvor Møllestrømmen løb ud i havnen.

Ovre på den anden side af havnen så man *Jørgensbys* maleriske lave huse. Ville man køre derover, måtte man om ad Søndertorv og Angelbogade ud til St. Hans, hvor gaden Plankemay førte over til St. Jørgensgade, Jørgensbys eneste gade. Indbyggerne herovre var mest søfolk og fiskere. Jørgensby var delt i Nr. og Sdr. St. Jørgen. Administrativt og jurisdiktionelt lå de begge under klosteret i Flensborg, men kirkeligt hørte Nr. St. Jørgen til Adelby sogn, Sdr. St. Jørgen til St. Hans sogn.

Nord for Jørgensby fulgte den ubebyggede halvø Pilkentafel, længere ude en lille samling huse ved *Ballastbroen.* De hørte under amtets jurisdiktion. Ved Ballastbroen havde skibe, der skulle afgå uden last, før skullet indtage sand som ballast, hvad der havde givet skipperlavet en god indtægt. Nu blev monopolet ikke længere respekteret. Ballastbjerget ovenfor var et yndet mål for søndagsudflugter. Det gjaldt også *Kielseng* ved bugten nord herfor og *Mørvig* længere ude.

Herovre fra bakkerne på østsiden af fjorden kunne den fremmede, der i 1848 besøgte Flensborg, få det bedste helhedsindtryk af den ejendommelige gamle, men dog så livlige by. Endnu lå den, som da Flensborgs store lokalpatriot, A. P. Andresen, i århundredets begyndelse begejstret digtede om sin bys smukke udseende og omgivelser. Men der skulle ikke gå mange år, før det gamle, særprægede bybillede blev udvisket af de store forandringer, som den moderne teknik og helt nye byggeformer førte med sig.

Treårskrigen

Revolutionen i Frankrig i febr. 1848 bredte sine virkninger til en række andre lande. Blandt disse var både Tyskland og den danske helstat. Den separatistiske slesvig-holstenske bevægelse slog ud i lys lue. På et møde i Rendsborg 18. marts 1848, hvortil man havde sammenkaldt de stænderdeputerede både fra Slesvig og Holsten, vedtog man at sende en deputation til København for af konge og regering her at kræve en fælles slesvig-holstensk for-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fatning, og at Slesvig optoges i det tyske forbund. Endnu inden deputationen var vendt tilbage med Frederik VII.s og det nyudnævnte martsministeriums afvisende svar, dannede man i Kiel natten mellem den 23. og 24. *den provisoriske regering*. Denne udstedte samme dag sit kendte opråb om, at »landsherrens« (kongens) vilje ikke mere var fri, hvorfor den havde taget ledelsen. Revolutionen — slesvig-holstenerne kalder den: »die Erhebung« — var brudt ud. Den åbne krig mellem oprørspartiet og den danske regering var uundgåelig.

Til mødet i Rendsborg den 18. var der ikke kommet ret mange dansksindede eller loyale deputerede. Dog havde H. A. Krüger og kancelliråd H. P. Schmidt, den ene af Flensborgs to deputerede, indfundet sig. Krüger tog på vejen gennem Flensborg Schmidt med. Medens Krüger protesterede mod beslutningerne, forholdt Schmidt sig, så vidt vides, tavs, forklarligt nok i betragtning af den herskende stemning hos de øvrige deputerede og i det folkemøde, der samtidig fandt sted. At Schmidt skulle have været enig i de tagne beslutninger, er utænkeligt.

Rendsborgmødets dønninger forplantedes naturligt til Flensborg, og bølgerne gik her højt dagen efter. Om en enkelt yderliggående slesvig-holstener siges det, at han forkyndte revolutionen, men politimesteren mente, at det nok skyldtes, at han havde set for dybt i glasset. Men da meddelelserne om dannelsen af den provisoriske regering kom frem, fik man syn for sagn. I dennes regeringsproklamation udtaltes i øvrigt, at den i Flensborg bosatte advokat Jürgen Bremer ville blive opfordret til at tage sæde i regeringen.

Spørgsmålet om, hvorvidt Flensborg skulle *anerkende oprørsregeringen,* drøftedes den 25. i et møde af begge bykollegier. Afgørelsen udsattes imidlertid. Derimod vedtog man for at berolige sindene at offentliggøre en erklæring om, at man krævede Slesvigs stilling uændret, også med hensyn til dets forbindelse med Holsten. Erklæringen retter sig både mod de ejderdanske, der ville overskære de hidtidige bånd mellem Slesvig og Holsten, og mod slesvig-holstenerne, der krævede Slesvig knyttet til Tyskland. Formen for erklæringen må siges at være mest i favør af slesvig-holstenerne. Det var ret naturligt, da slesvig-holstenerne var i offensiven — agitatorisk og militært.

Den 26. om morgenen indløb den officielle meddelelse fra den provisoriske regering. I et nyt møde på rådhuset af begge kol-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den provisoriske regering.
Jürgen Bremer er nr. 1 fra venstre.

legier besluttede man enstemmigt at anerkende den nye regering. Eet dansksindet medlem var fraværende. Hvor meget det havde kostet nogle af de dansksindede at gå med til denne beslutning, så man på deres forgrædte ansigter, da de kom ud fra mødesalen. Byens førsteborgmester, *C. F. Callisen,* havde gjort sig til talsmand for »anerkendelsen«: man måtte bøje sig for overmagten! At beslutningen blev enstemmig forklares netop ved denne begrundelse. — Da bykollegiernes beslutning meddeltes den ved rådhuset forsamlede dog ikke særlig talrige mængde, brød slesvigholstenerne, der var i stort flertal, ud i høje bifaldsråb.

Samtidig med »anerkendelsen« vedtog kollegierne at offentliggøre følgende erklæring: Byens kasse, sparekassen, filialbanken, bankierforretningen, told og post og andre offentlige institutioner står under borgerskabets værn. Ingen vil blive udsat for overlast på grund af sine politiske anskuelser, men enhver vil nyde borgerskabets fulde beskyttelse.

Allerede den 27. om aftenen rykkede *de første slesvig-holstenske tropper,* deriblandt nogle frikorps, ind i Flensborg. En tysksindet flensborger skildrer *indrykningen* i følgende vendinger: »Højtidelig og dybt gribende er denne aften. Søndertorv og delvis også Katsundet og Holmen er illumineret; torvepladsen er stuvende

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

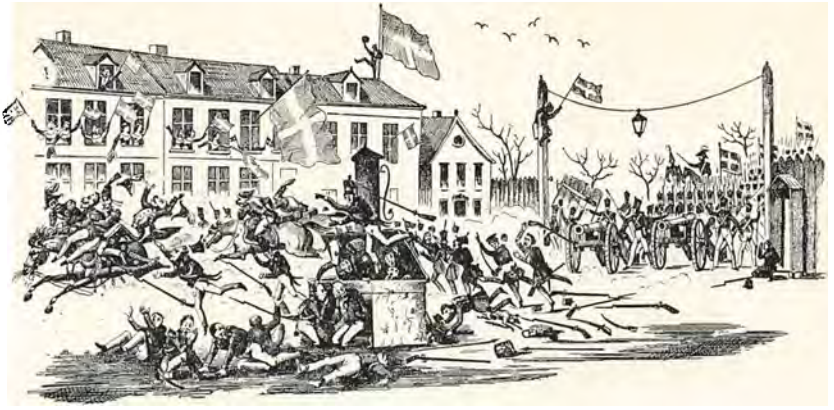

Slesvig-holstenerne på flugt gennem Flensborg d. 9. april 1848.

fuld af mennesker, der hele eftermiddagen har bølget frem og tilbage langs Rødegade og chausseen. Da hører man endelig mellem kl. 8 og 9 fra det fjerne lyden af jægernes horn, og snart drager skarerne under sang og hurraråb ind på torvet. Hvor føler ikke mangt hjerte sig løftet og bevæget ved synet af de slesvig-holstenske flag og musikkens og sangens kendte melodier . . .!«

I de følgende dage kom nye troppeafdelinger til Flensborg, og den slesvig-holstenske hær indtog først i april en stilling nord for byen — fra fjorden mod øst til Bov mod vest. — Indkvarteringen og handelens standsning blev en tung byrde for byen. Hertil kom, at den ovennævnte hjertets løftelse ikke deltes af Flensborgs brede befolkning. Dennes stemning truede tværtimod med at tage modet fra de indkvarterede tropper, og rygterne om den danske hærs opmarch gjorde sit.

Om morgenen den 9. april begyndte *slaget ved Bov,* der endte med slesvig-holstenernes flugt sydpå. Kampen udspilledes for en del i selve Flensborg, hvorigennem også tilbagetoget foregik. Den danske hær var talmæssigt den slesvig-holstenske betydelig overlegen — ca. 11.000 md. mod 6500. Dannebrogsflag hilste overalt i byens nordlige del og ved havnen de danske jenser velkommen, og det var ikke blide ord, hvormed de flygtende slesvig-holstenere blev fulgt til døre. Nogle af dem fortalte senere, at indbyggerne havde kastet sten eller kogende olie i hovedet på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Frederik VII.s indtog i Flensborg 10. april 1848.
Litografi.

dem, og at rådhuskælderens dansksindede vært havde kommet opium i deres øl og vin.

Dagen efter Bov-slaget *holdt Frederik VII sit indtog* i Flensborg. Inden han igen forlod byen, modtog han den 14. en *deputation* fra bykollegierne med agent Jensen i spidsen. Over for den udtalte kongen sin tak for den gode modtagelse, som han havde fået, og forsikrede om, at hvad godt han kunne gøre byen, skulle sikkert ske.

Slaget ved Bov var så afgørende, at den danske hær i løbet af de følgende par dage kunne rykke frem til Slesvig by uden at møde modstand. Imidlertid var det straks efter oprørets udbrud blevet klart, at det ville finde støtte fra tysk side, og preussiske tropper stod allerede i Rendsborg. For om muligt at undgå den truende krig mellem Tyskland og Danmark tog den flensborgske øvrighed samme dag, som deputationen havde foretræde for kongen, et bemærkelsesværdigt initiativ. Den *foreslog,* at der på basis af tingenes nuværende stilling blev indledt forhandlinger om en *fredelig bilæggelse af striden.* Med dette forslag rejste en deputation med Callisen i spidsen til Rendsborg, hvortil den ankom den 15. Rejsen var billiget fra dansk side, for så vidt angik for-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

slagets overbringelse til preusserne. Da deputationen afvistes af disse, fandt der en »privat« forhandling sted mellem den og den provisoriske regering. Der kom dog heller intet ud af denne.

Om *stemningen* i Flensborg ved denne tid hedder det i et samtidigt brev, at den er »underlig nedtrykt . . ., da man bestandig frygter, at Preussen pludselig skal falde over os, førend nogen anden hjælp kan komme«; derfor lå handel og skibsfart også næsten stille. Det, man frygtede, skete. Den 23. april tvang de tyske tropper under den preussiske general Wrangel i slaget ved Slesvig den danske hær til tilbagetog. Dette foregik gennem Flensborg, hvor der den 24. grundet på falsk alarm opstod panik blandt vore tropper, der var gået i kvarter i byen. Mange afdelinger foretog en hovedkulds flugt nordpå. I øvrigt trak hovedparten af hæren sig tilbage til Als, medens tyske og slesvig-holstenske tropper besatte det øvrige Sønderjylland. Inden Flensborg atter erobredes, bragte den velhavende, dansksindede købmand *Andreas Christiansen* sig og sine og sit gods i sikkerhed i København. Han havde under den forrige besættelse været genstand for forskellig overlast fra slesvig-holstensk side. En anden fremtrædende dansksindet, advokat *Blaunfeldt,* var det dengang gået værre, idet han blev ført fangen til Rendsborg. Her frigaves han dog noget senere og fik lov at rejse til København.

Bortset fra de flensborgske bykollegiers »anerkendelse« den 26. marts af den provisoriske regering havde slesvig-holstenerne ikke haft grund til at nære overvættes tilfredshed med den flensborgske magistrats og befolknings holdning. Da slesvig-holstenerne nu igen blev herrer, gav deres uvilje mod denne sig kraftige udtryk. Først måtte *magistraten* — naturligt nok — *gøre rede for sin holdning* i den forløbne tid. Callisen forklarede, at princippet var at føje sig efter den til enhver tid rådende magt, en forklaring, som næppe har tilfredsstillet. Dernæst greb den provisoriske regering i begyndelsen af maj på afgørende vis ind i byens styre. Den udnævnte 6. maj amtmanden i Slesvig, baron *v. Liliencron* til foreløbig *overpræsident* i Flensborg. Der tildeltes ham en meget vidtstrakt, i visse tilfælde nærmest diktatorisk, myndighed. Han havde ret til at overvære magistratens eller kollegiernes forhandlinger, og ved stemmelighed gjorde hans stemme udslaget. Yderligere kunne han standse beslutninger, tagne med stemmeflerhed, og få dem henvist til fornyet drøftelse eller til højere afgørelse. I nødsfald kunne han selv træffe provisoriske bestemmelser. Sam-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kamp mellem danskerne og de tyske forbundstropper i St. Jørgen april 1848.

Billedet er nr. 16 i en serie om »de europæiske frihedskampe«. Det bærer følgende påskrift: »Autentisk beretning om felttoget mod danskerne for at befri Slesvig-Holsten«.

tidig med Liliencrons udnævnelse blev *Friedrich Clairant von Krohn* konstitueret som *politimester* ved siden af Niemann. Krohn fik overdraget det politiske politi og omsorg for offentlig orden og sikkerhed, medens Niemann beholdt de øvrige sager og stillingen som rådmand. At gnidninger mellem de to politimestre ikke var til at undgå, siger sig selv.

Endvidere rettede den provisoriske regering en *henvendelse til Flensborgs øvrighed og befolkning*. Dens første del består af klager over befolkningens holdning, og det hed, at også efter byens besættelse af tyskerne havde magistraten miskendt sin stilling på så beklagelig en måde, at man måtte sætte embedsmænd, udstyrede med overordentlig magt, i spidsen for forvaltningen, indtil der var skabt en bedre tilstand. Henvendelsen, offentliggjort i »Flensburger Wochenblatt« 10. maj, fremkaldte en temmelig irriteret stemning i byen. Samme aften mødtes deputeretkollegiet og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vedtog at anmode regeringen om »på egnet vis« at modificere bestemmelserne om ansættelsen af en interimistisk overpræsident m. m. og frem for alt at rette en anderledes beroligende henvendelse til indbyggerne!

De nye magthavere foretog i den følgende tid en vis *udrensning af magistraten.* Således fik overpræsidenten gjort agent Jensen begribeligt, at han måtte søge sin afsked. Den fik han midt i måneden. En god måneds tid senere bad også den dansksindede rådmand M. Holst om afsked og fik den. Nyvalgene betød en fordel for slesvig-holstenerne, da den ene nye rådmand, Henning Henningsen, var tysksindet, den anden, Claus Schwennsen, ganske vist dansksindet.

Medens Liliencron som overpræsident i sommerens løb afløstes af regeringsråd Adolph Harbou, forblev Krohn politimester, så længe slesvig-holstenerne havde magten, til sidst i aug. 1849. Ret naturligt anså han det for sin hovedopgave at *kue de dansksindede* og slå danske »demonstrationer« ned. Som den flensborgske befolkning var sindet, måtte han her have et rigt virkefelt, hvortil kom, at han fik med en række undersøgelser at gøre vedr. folk fra by eller omegn, der med større eller mindre grund mistænktes for spionage. Ofte var sagerne helt bagatelagtige. Kun et par af de betydeligere sager kan nævnes.

Allerede i begyndelsen af maj blev en af de mere fremtrædende danske, tømrermester *J. Rathge,* fængslet, fordi han en aften i noget løftet stemning skulle have fremsat drastiske udtalelser om det tyske forbund og det tyske militær. Om Rathge på lovlig måde kunne være blevet dømt for disse, er tvivlsomt. Men Krohn fik den provisoriske regerings bemyndigelse til af »politiske grunde« at sende ham til Rendsborg, hvor han foreløbig interneredes uden lov og dom. Det skete sidst i maj. Yderligere bemyndigede regeringen Krohn til at fængsle de flensborgere, som »den offentlige mening« udpegede som partiførere i dansk interesse, og sende dem sammesteds hen. Efter at der var indhentet vidnesbyrd fra forskellige tysksindede, fængsledes værten i rådhusvinkælderen *M. H. Kayser,* fuldmægtig *Hans Hansen Meng,* broskriver *Christian Hansen,* hjulmager *J. H. J. Kruse* og købmand *Paul Hansen* jun. Den sidste fik på grund af sin kones sygdom lov til at blive i fængslet i Flensborg; de andre deporteredes sidst i juni trods det røre, begivenheden vakte i byen, til Rendsborg. Såvel Krohn som Liliencron fandt, at deportationen virkede heldigt på stemningen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sø-sessionen i Flensborg.
»Hvad er du for en karl, som vil sætte mig ombord på den tyske flåde«.

Af de nævnte sattes Paul Hansen en måneds tid senere på fri fod mod løfte om bl. a. at afholde sig fra al tale og handlen, der var egnet til at vække utilfredshed med den provisoriske regering og dens forholdsregler. Midt i aug. fik Christian Hansen og Kayser lov at vende tilbage, men stilledes under politiets opsyn. På samme betingelser tillodes det endelig i sept. først Meng og siden Rathge at vende hjem. Kruse lykkedes det i sept. at flygte. Han nåede til Sønderborg og derfra til København. Først et år efter skulle han gense Flensborg.

I november kom Krohn under vejr med, at der i byen cirkulerede en adresse med *protest mod Slesvigs forbindelse med Tyskland*. Han satte straks en undersøgelse i gang — den varede flere måneder — og der nedlagdes forbud mod at underskrive adressen. Det var åbenbart hans agt at anklage deltagerne i denne adressebevægelse for »landsforræderisk« virksomhed, men så vidt kom det dog ikke. Mange af Flensborgs ansete borgere var deltagere. Således havde 4 deputerede i forening med rådstuekælderens vært Kayser villet indrykke en annonce i ugebladet om, at protesten lå til underskrift hos dem, hvilket Krohn hindrede ved at true med konfiskation af bladet. Blandt de nævnte deputerede var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

F. N. Friederichsen, der for øvrigt også på anden måde havde lagt sit sindelag for dagen, hvorfor han suspenderedes fra sin stilling som den ene af deputeretkollegiets to oldermænd. Suspensionen fremkaldte en protest fra 11 deputerede.

Den åbne krig mellem slesvig-holstenerne og Danmark skadede i høj grad Flensborgs handel, da Danmark ubestridt havde herredømmet til søs. Det var en fattig trøst, som den provisoriske regering bød borgerne, at de ikke skulle hæfte sig for meget ved materielle interesser, men rette blikket mod »die Landessache«! Heldigvis for Flensborg afløstes krigen sidst i august af en *våbenstilstand,* der gjorde det muligt for flensborgske skibe atter at stikke til søs — og efter i Sønderborg at have fået indbrændt mærket »Dansk ejendom« og have hejst Dannebrog at sejle ud på de tilvante handelsveje!

I henhold til våbenstilstanden skulle der indsættes en regering for hertugdømmerne, udnævnt af Danmark og Preussen, men først i oktober blev den provisoriske regering fulgt af en såkaldet »*fællesregering*«, der imidlertid optrådte i slesvig-holstensk ånd, og som Danmark sidst på året erklærede ulovlig. Våbenstilstanden opsagdes fra foråret 1849, og krigen udbrød på ny. Kort tid forinden var »fællesregeringen« i øvrigt afløst af et *statholderskab,* indsat af den tyske centralmagt i Frankfurt. Mod følgerne af den nye blokade, som opstod ved krigens genudbrud, søgte mange flensborgske redere at sikre sig ved at holde deres skibe borte fra Flensborg og fortsat lade dem sejle under dansk flag.

I juli blev der truffet en ny overenskomst mellem Danmark og Preussen om våbenstilstand på mindst 6 måneder. Under denne skulle Sønderjylland styres af en kommission på tre medlemmer, et udnævnt af Danmark, et af Preussen, et af England. Den nordlige halvdel fra en linie syd om Flensborg og nord om Tønder skulle besættes af svensk-norske tropper, den sydlige af preussiske. Til medlemmer af »*bestyrelseskommissionen*« udnævnte Danmark kabinetssekretær *F. F. Tillisch,* Preussen grev *Eulenburg* og England oberst *Hodges.*

Kort forinden bestyrelseskommissionens dannelse opstod der i Flensborg en konflikt mellem magistrat og deputeretkollegium, en konflikt med våbenstilstandsforhandlingerne som baggrund. Statholderskabet havde først i maj udskrevet et *tvangslån,* som skulle betales i flere rater. Som forholdene artede sig, var deputeretkollegiet ikke stemt for at komme af med flere penge end

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

højst nødvendigt. Da statholderskabet i begyndelsen af aug. truede med eksekution, såfremt tredie rate ikke blev indsendt, vedtog magistraten, bortset fra rådmand Schwennsen, indsendelsen, men deputeretkollegiets store flertal protesterede og erklærede, at magistraten var ansvarlig for indsendelsen.

Kommissionens medlemmer kom til Flensborg 12. aug., men først den 25. fandt indsættelsen af den sted. Dens virketid blev ret lang, henved et år, da freden mellem Danmark og Preussen først sluttedes i juli 1850. Kommissionen kom ud for store vanskeligheder, da statholderskabet nægtede at anerkende den og ophidsede befolkning og embedsmænd imod den, og da de preussiske tropper, der holdt Sydslesvig besat, ikke ydede den støtte. Stort set strakte dens myndighedsområde sig ikke ud over den del af Slesvig, der var besat af svensk-norske tropper, og hvor befolkningens store flertal var dansksindet.

Selv i Flensborg mødte kommissionen megen *modstand hos embedsmænd og tysksindede indbyggere,* der ifølge statholderskabets parole ikke ville anerkende dens lovlighed og »neutrale« karakter. »Neutral« var den for så vidt heller ikke, da den i henhold til våbenstilstanden skulle regere i kongen af Danmarks navn. Når det i holstenske blade kort efter Tillisch' ankomst til Flensborg hed, at magistraten og de øvrige flensborgske embedsmænd kun ville adlyde statholderskabet, skulle det dog hurtigt vise sig at være galt. Magistratens holdning var bestemt af, hvem der sad inde med den øjeblikkelige magt. Efter at de svensk-norske tropper den 27. om aftenen var gået i land i Flensborg, var dette kommissionen.

Samme dag og dagen forud kom det til blodige *sammenstød* mellem den dansksindede befolkning og politimester Krohns gendarmer og slesvig-holstenske rekonvalescenter, der endnu befandt sig i byen. Enden på legen blev, at gendarmer og rekonvalescenter fordreves, og at Krohn flygtede til sin bolig, men han fik lov uantastet at forlade byen. Politimyndigheden overdroges igen Niemann, der dog noget senere — i okt. — fik politimester L. F. G. Schrader fra Altona som overordnet.

Blandt de fordrevne eller flygtede flensborgere, som ved kommissionens indsættelse fik mulighed for at vende hjem, var grosserer Andreas Christiansen. Han havde nu ikke passivt ventet på dette øjeblik, men tjent som løjtnant og ordonnansofficer i generalmajor de Mezas stab. Da der i efteråret 1849 oprettedes en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

række foreninger, der sammensluttedes til en Slesvigsk forening med hovedsæde i Flensborg, fik Christiansen sæde i overdirektionen. I denne sad desuden flensborgere som agent Jensen og købmand F. N. Friederichsen. Foreningen blev en god støtte for kommissionen og for danskheden. Blandt andre hjemvendte flensborgere var hjulmager Kruse, en ivrig talsmand for den danske sag. Endvidere advokat Blaunfeldt, der blev redaktør af det nyoprettede Flensburger Correspondent.

Som kommissionen var sammensat og med dens meget begrænsede myndighed, havde byens tysksindede et vidt spillerum for deres agitation, blot de ikke drev det til åben trods mod kommissionens anordninger. Et samlingssted havde de i *Casinoselskabet,* hvorfra en adresse i slesvig-holstensk ånd, forsynet med 657 underskrifter, sidst i sept. sendtes til Preussens konge. De tysksindede havde desuden i foråret 1849 skilt sig ud fra handelsforeningen og dannet en egen forening for handel, industri og skibsfart.

Først i jan. 1850 kom det til et skarpt sammenstød imellem politimester Schrader og en tysksindet deputation, der krævede politiets afvæbning! Som følge heraf fik tre slesvig-holstenere, rektor Lübker ved den lærde skole, oliemøller Nane Jürgensen og en tredie, ordre til at forlade byen. En slesvig-holstensk skrivelærer, der nægtede at adlyde kommissionens befalinger, fik afsked, og provst Volquardts blev i foråret 1850 afskediget. I hans sted udnævntes pastor Asschenfeldt ved St. Nikolai til provst. Pastor Valentiner, hvis slesvig-holstenske sindelag var velkendt, sad derimod uanfægtet under kommissionen. Han holdt sig formentlig også til at skrive anonyme smædeartikler i Altonaer Mercur om de nye tilstande i byen. Således optrådte pastoren sidst i nov. 1849 som en flensborgerinde, der skrev på samtlige veninders vegne. Efter svenskernes ankomst, hedder det i artiklen, er vore skønne nationalsange forstummede, og man hører nu kun gadedrengenes og matrosernes rå, uharmoniske sang om Den tapre landsoldat.

Kommissionen havde kun forvaltende, ikke lovgivende myndighed. Hvad de efter 27. marts 1848 udstedte love, anordninger m.m. angik, stod det den frit at ophæve dem eller lade dem forblive i kraft. Af særlig interesse for Flensborg var det, at kommissionen kort efter dens indsættelse og på foranledning af et andragende fra Handelsforeningen ophævede den provisoriske regerings

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tidligere bestemmelse om forbud mod *filialbanken*. Denne var af væsentlig betydning ved de flensborgske handelsforbindelser med kongeriget. Det omstridte *flagspørgsmål* ordnedes på den måde, at det stilledes de slesvigske skippere frit under våbenstilstanden enten at føre Dannebrog med de slesvigske løver i det øverste hjørne eller bruge Dannebrog alene, hvad i hvert fald flensborgerne foretrak.

Kommissionens virksomhed varede henved et år. Den 2. juli 1850 sluttedes freden mellem Danmark og Preussen, kort efter trådte den tilbage, og Tillisch udnævntes af Frederik VII til overordentlig regeringskommissær for hertugdømmet. Lidt efter midten af juli rykkede de danske tropper ind i Flensborg, modtagne af befolkningen med alle tegn på glæde. Den 25. juli stod *slaget ved Isted*, der gjorde danskerne til herrer i hele Sønderjylland. En ny tid oprandt såvel for styret af det gamle danske hertugdømme som for dettes vigtigste by.

Mellem de to slesvigske krige

Tillisch forblev efter freden med Preussen som *overordentlig regeringskommissær* for hertugdømmet i Flensborg og ledede med uindskrænket myndighed — kun ansvarlig over for kongen — hertugdømmets civile styre indtil marts det følgende år. Kongen overtog da igen regeringen, men Tillisch udnævntes til minister for det nyoprettede slesvigske ministerium. Nogle måneder senere måtte han dog, navnlig på grund af udlandets klager over hans slesvigske sprogpolitik, fratræde ministeriet. Ved helstatspolitikkens sejr i jan. 1852 flyttedes det slesvigske ministeriums sæde fra Flensborg til København.

Medens byen Slesvig tidligere havde været hertugdømmets officielle *hovedstad*, blev dette nu efter treårskrigen Flensborg. Den 30. sept. 1850 befalede kongen, at byen skulle forblive sæde for hertugdømmets overøvrighed som en anerkendelse for den troskab, som den stedse havde vist kongen under vanskelige forhold. Officielt kom Flensborg herved til at indtage den førsterangsstilling, som den allerede længe befolkningsmæssigt og økonomisk besad. Byen fik et stærkt islæt af embedsmænd, idet en række overordnede myndigheder samledes her. Blandt disse var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den øverste domstol, den i sept. 1850 oprettede overjustitskommission, fra 1852 forandret til appellationsretten, den slesvigske biskop, medicinalinspektøren, centralkassen m. m. Også den i jan. 1851 oprettede generalkommando for Slesvig fik sæde i Flensborg. Da forfatningsloven af 1854 for hertugdømmet genindførte provinsialstænderne, skønt i forandret form, blev Flensborg også disse stænders samlingssted.

Til de mange nye myndigheder skaffedes der lokaler ved nybygninger eller ombygninger. Af disse bygninger skal anføres regeringsbygningen med appellationsretten, stænderbygningen og bygningen for Flensborg lærde skole, der også må anses for en for hertugdømmet fælles institution.

Ved den kgl. resolution af 30. sept. 1850 tillagdes der Flensborgs førsteborgmester titel af *overpræsident* med særlig rang, hvad der var en udmærkelse af byen. I øvrigt ændredes formerne for byens styre ikke. Men der fandt kort efter regeringskommissærens udnævnelse en større *udrensning af magistraten* sted. Det slesvig-holstenske styre havde ganske vist ikke følt nogen begejstring for magistratens indstilling, men de ledende i denne havde dog — mere eller mindre villigt — samarbejdet med dette styre. Allerede i juli 1850 suspenderedes borgmester Callisen og politimester Niemann, og deres stillinger overtoges af henholdsvis etatsråd, borgmester i Haderslev G. F. Lassen og K. W. Garlieb. Callisen fik sin endelige afsked i november, Niemann først i maj 1851. I henhold til september-resolutionen fik Lassen titel af overpræsident.

Også bysekretæren Holm fik ret naturligt sin afsked. Han erstattedes med W. Herm. Hargens. Derimod forblev 2. borgmesteren, J. Lorenzen, i sin stilling. Hvad rådmændene angår, ophævedes i aug. 1850 den provisoriske regerings approbation af Henningsens valg, og agent Jensen indsattes på ny. Kancelliråd Schmidt fortsatte, som rimeligt var, og i okt. 1850 valgtes til de to andre poster et par mænd, der passede til de ændrede forhold, oldermændene Hans Jensen og C. P. Kruse.

Den dygtige og meget dansksindede overpræsident Lassens virketid blev imidlertid kortvarig. Han døde allerede i marts 1854. Han efterfulgtes som overpræsident af departementschef i det slesvigske ministerium S. A. G. C. von Rosen, der var vel kvalificeret til embedet. Med sin tyske dannelse og sin udprægede kongetroskab passede Rosen vel nok så godt i hvert fald til den flens-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

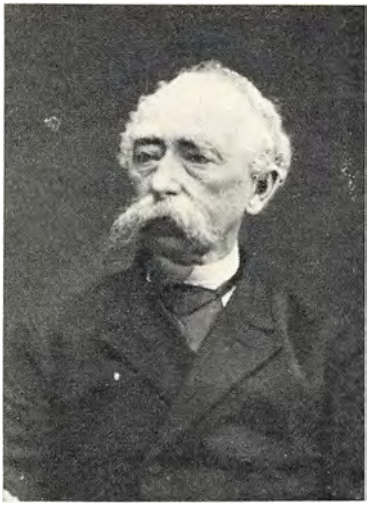

Overpræsident i Flensborg
Carl Anton Sophus Gottl. von Rosen
(d. 1891)

borgske overklasse som Lassen. Flensborg havde også ved sprogreformerne 1850—51 beholdt tysk som officielt sprog, men der oprettedes en fri dansk menighed og skole.

I politimesterembedet fandt der ligeledes i dette tidsrum et skifte sted. Garlieb døde sidst på året 1858 og efterfulgtes af Louis Hammerich, der da var herredsfoged i Bøking herred. — I begyndelsen af 1857 søgte 2. borgmesteren, Jürgen Lorenzen, på grund af sine økonomiske forhold afsked, og til hans efterfølger valgtes rådmand Hans Jensen. Samtidig hermed blev den gældende bestemmelse om, at 2. borgmesteren skulle vælges blandt indbyggerne i St. Hans og St. Nikolai sogne, i øvrigt ophævet; ved fremtidige valg skulle også St. Maries indbyggere kunne komme i betragtning. Af lignende grunde som Lorenzen søgte agent Jensen i efteråret 1857 afsked, da pengekrisen i Hamborg fremkaldte hans fallit. De to vakante rådmandsstillinger besattes med den deputerede, oldermand J. M. Neuffert og med den deputerede Peter Andreas Petersen.

Allerede i længere tid havde der været spørgsmål om *at inkorporere nogle til amtet hørende distrikter,* der lå som enklaver i byen eller som forstæder til denne. Visse skridt i denne retning blev taget i dette tidsrum. Regeringskommissæren bestemte således i aug. 1850 efter forslag af Lassen, at Duborg, Hulvejene med Bredebjerg og det klosterlige distrikt Nørre- og Sønder St.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Jørgen stilledes under byens politiforvaltning. Nørre- og Sønder St. Jørgen henlagdes desuden i 1854 under Flensborgs jurisdiktion og et par år senere ligeledes under byens forvaltende myndigheder, da det særlige administrationsdistrikt for de til Helligåndshospitalet hørende besiddelser hævedes. Nævnte bestemmelser synes dog ikke på alle punkter at være blevet klart gennemførte.

I bykollegiernes drøftelser indtog spørgsmålet om *byskatterne* en stor plads. Skatteudskrivningen foregik i henhold til regulativet af 29. april 1823 samt reskriptet af 5. jan. 1847, der navnlig havde fastsat den »rekognition«, som ikke-erhvervsdrivende borgere, deriblandt embedsmænd, skulle betale i stedet for »kontribution«, til 1 pct. af deres indkomst. Kontributionen bestod i afgifter af huse og jorder samt i de såkaldte »Mittel- und Gewerbe-Steuer«, skat af kapitalen og erhvervet.

I sommeren 1852 nedsatte bykollegierne en kommission for at lave udkast til et nyt skatteregulativ. I kommissionens betænkning fra sept. s. å. finder vi dels en fremstilling og kritik af de hidtidige skatteformer og dels forslag til forandringer. Således ønskede man, at forskellen i beskatningen af indreløkker og ydreløkker ophørte, og at der foretoges en ny taksation af huse og jorder. I stedet for Mittel- og Gewerbesteuer foresloges en til en vis grad progressiv indkomstskat, der også skulle betales af dem, der hidtil svarede rekognition; denne ville så bortfalde. Det fremhævedes, at som skatterne nu var, beskattedes de lavere klasser: daglejere, høkere, de små håndværkere forholdsvis alt for højt. Endelig betonede kommissionen nødvendigheden af et ordentligt budget og af gældens afbetaling.

Kommissionsbetænkningen drøftedes i et møde af bykollegierne i dec. 1852 og fandt næsten almindelig tilslutning. Men der var dog uenighed om et enkelt vigtigt punkt. Magistraten tog nemlig afstand fra, at embedsmænd og indbyggere, der ikke virkelig var medlemmer af kommunen, og således ikke var »kontribuable borgere«, skulle betale indkomstskat lige med borgerne. Den foreslog, at de foreløbig skulle betale det halve, indtil der blev indrettet en særlig »politikasse«, hvoraf udgifterne skulle udredes til de foranstaltninger, hvoraf både borgere og ikke-borgere i lige grad nød godt, og hvortil så begge skulle kontribuere. Bykollegiernes forslag indsendtes sidst på måneden til ministeriet, men ledsaget af et særvotum fra den deputerede H. N. Petersen der tog afstand

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fra indkomstskatten. H. N. Petersen var i kollegiet så godt som til stadighed i opposition, en opposition, der vist altid var økonomisk motiveret, skønt den vel næppe var upåvirket af hans tyske indstilling. Hans holdning bevirkede, at han i 1862 på en meget dramatisk måde fratrådte som deputeret.

Da bykollegierne ikke kunne vente nogen resolution på forslagene til nytår 1853, vedtog man at andrage om, at det endnu for 1853 forblev ved det gamle med hensyn til skatteansættelsen. Det var imidlertid ikke blot for året 1853, at det blev ved det gamle. Trods forhandlinger frem og tilbage mellem byen og ministeriet og trods indgående drøftelser i kollegiet, bl. a. om hvad der skulle henhøre under politikassen, nåede man ikke i dette tidsrum frem til et nyt skatteregulativ. Derimod skete der reformer vedrørende en række af de i kommissionsbetænkningen fremhævede mislige forhold.

Således vedtog man midt i 1850'erne en *ny taksation* af husenes og jordernes værdi, noget, der i øvrigt var bestemt i regulativet af 1823, men ikke var blevet efterlevet. Den nye skatteansættelse var færdig i 1859, og i forbindelse hermed androg bykollegierne ministeriet om en ændring i regulativets § 4. Hidtil var værdien af de såkaldte husløkker (både indre- og ydreløkker) lagt til husene, og disse lavere beskattede end ejendomsjorderne. I 1847 var imidlertid ydreløkkernes »pertinenskvalitet«, d. v. s. deres uadskillelighed fra husene, ophævet, og også for indreløkkernes vedkommende var dette sket — og skete — i mange tilfælde ved kgl. resolution. Andragendet fandt det derfor rimeligt at skille ansættelsen af husløkkernes værdi fra husene og sætte dem til særlig landafgift i lighed med ejendomsjorderne. Desuden fremhævedes det, at husløkkernes værdi tidligere også var langt ringere end nu. Den ansøgte ændring af regulativet billigedes af ministeriet i dec. 1859. — Ved taksationen i 1859 fandt der en ny nummerering af husene sted.

Kommissionens krav om et ordentligt budget og om afbetaling på byens gæld skulle ligeledes blive imødekommet. I 1860 udfærdigede ministeriet nemlig en række bestemmelser vedrørende *budgetterne* for samtlige slesvigske købstæder, hvor man i enkeltheder fik at vide, hvordan et ordentligt budget skulle se ud. Yderligere skulle de kommunale regnskaber fremlægges til almindeligt eftersyn, og et udtog af dem offentliggøres i det i byen udkommende blad. For Flensborgs vedkommende skete det første

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gang for regnskaberne 1860—61 i et tillæg til »Flensburger Zeitung« 26. juli 1861.

Borgmester Callisen havde ført et meget økonomisk styre, og *byens gæld* androg ved begyndelsen af året 1848 knap 166.000 rdl. Men de ved krigsårene fremkaldte store udgifter, bl. a. det tidligere omtalte i 1849 udskrevne tvangslån på 60.000 courantmark (32.000 rdl.), fremkaldte en voldsom forøgelse af gælden, således at denne ved udgangen af 1852 udgjorde ca. 363.000 rdl. Også i den følgende årrække steg gælden stærkt, men de lånte penge brugtes nu til mere produktive formål. Gælden nåede sin største højde ved slutningen af regnskabsåret 1/4 1856—31/3 1857, nemlig ca. 462.000 rdl. På foranledning af ministeriet blev den i de følgende år nedbragt ved regelmæssige afskrivninger og udgjorde 31. marts 1863 ca. 382.000 rdl.

De lån, byen måtte optage i oprørsårene, havde jo ikke fået lovlig autorisation. I 1852 anmodede magistraten ministeriet om at billige de i årene 1848—51 optagne lån, deriblandt tilbagebetalingen af 8000 rdl. af de til dækning af tvangslånet optagne lån. Men dette sidste gik ministeriet først i dec. 1854 med til. I feb. 1855 søgte byen så om billigelse også af lånene til at dække tvangslånets resterende 24.000 rdl., men herpå ville ministeriet ikke indlade sig. Da stænderforsamlingen i 1860 var inde, stillede deputeretkollegiets store flertal forslag om at indgive et andragende til den om anerkendelse af nævnte gæld, hvad magistraten dog var betænkelig ved. Resultatet blev, at en adresse om anerkendelse blev indgivet til forsamlingen af 17 af de deputerede. Først i efteråret 1864, da det danske styre var forbi, anerkendtes tvangslånet.

Pengekrisen sidst på året 1857 beredte naturligt nok den stærkt gældbundne by vanskeligheder. De fleste lån var hidtil forrentede med 3¼ pct., men nu sagdes mange af dem op, og til den hidtidige rentefod var det umuligt at få nye. Man gik så til at forhøje renten til 3½ eller 4 pct., og ved hjælp af lån i Hamborg og i byens sparekasse klaredes situationen. Men de forøgede renteudgifter bebyrdede yderligere byens budget.

Den stigende gæld var udtryk for en ikke ringe foretagsomhed fra byens side i denne periode. Bystyrets finansielle kritiker, *H. N. Petersen,* finder vi overalt som modstander af de nye, pengekrævende foretagender. Det var dog ikke dette forhold, der skulle fremkalde hans udtræden af deputeretkollegiet, men der-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kong Frederik VII.

imod hans standpunkt til de gældende normer for skatteansættelsen. Den forandring, der ved reskriptet 5. jan. 1847 var sket i regulativet af 1823, og ifølge hvilken embedsmænd og andre i skat svarede 1 pct. af deres indtægt, betragtede H. N. Petersen som en stor uret mod byens andre indbyggere. Disse måtte svare langt større afgifter, hævdede han. Dette synspunkt forfægtede han ved forskellige lejligheder, således i 1853 og 1855. Da budgetbehandlingen i begyndelsen af 1862 indledtes, stillede han andragende om, at man drøftede den nævnte forskel i beskatningen. Han motiverede dette med, at det i eden for de deputerede hed, at man ved skatteansættelsen skulle stræbe efter en ligelig ansættelse i forhold til enhvers formue. I mødet 12. feb. behandledes andragendet først i deputeretkollegiet og afvistes her med 12 stemmer mod 2, hvorefter Petersen affattede en skriftlig erklæring om, at han udtrådte af kollegiet. De deputerede, også Petersen, gik derefter ind i den fælles mødesal, og andragendet afvistes her enstemmigt af magistraten. En afstemning af de deputerede i fællesmødet fandt efter Petersens egen fremstilling ikke sted.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Han overrakte nu overpræsidenten sin udtrædelseserklæring, men Rosen meddelte, at han måtte stille et andragende om at udtræde. Dette nægtede Petersen og gik mod døren, men standsedes af Rosen med et: Sie bleiben hier! På Petersens ytring: De vil dog ikke tvinge mig til at bryde min ed ved at blive! fik han på ny svaret: Sie bleiben hier! Da han alligevel fjernede sig, sendte Rosen rådstuebetjenten efter ham for enten at få ham tilbage til mødet eller sætte ham i fængsel! Petersen valgte det sidste, men løslodes efter godt et par timers forløb.

At overpræsidenten i mødets ophidsede stemning forløb sig ved fængslingen, må vist siges at være givet. Men lige så afgjort er det, at Petersen ikke kunne udtræde på den af ham valgte effektfulde måde. Nogle dage efter mødet indgav Petersen til ministeriet en lang skrivelse om »satisfaktion« for den ham tilføjede overlast og om tilladelse til at træde ud. Nogen »satisfaktion« fandt ministeriet dog ikke, der var grund til at give ham. Derimod bevilligede bykollegierne i et møde i august hans afsked, da de var overtydede om, at en samvirken med ham til kommunens gavn ikke længere var mulig. Hvordan Petersen selv så på sagen, viste han i et lille skrift, hvor han aftrykte sine forskellige indlæg.

Havde bystyret fulgt H. N. Petersens sparsommelige, men negative politik, var der unægtelig ikke blevet så meget at gøre for den flensborgske *stadsbygmester,* som der nu blev. I maj 1851 vedtog bykollegierne at ansætte en sådan, der burde være kendt ikke blot med hus-, vej- og gadeanlæg, men også med havne- og vandbygningssager. Stillingen blev i juli besat med arkitekt *L. A. Winstrup.* Foruden nævnte kommunale hverv fik Winstrup i den følgende tid at gøre med flere store byggeforetagender for det slesvigske ministerium — regeringsbygningen, latin- og realskolen —, og han var arkitekt for adskillige private bygninger i Flensborg. I 1859 opstod der imidlertid strid om stillingen, som deputeretkollegiet — formentlig af finansielle grunde — ønskede nedlagt. Året efter udnævntes Winstrup til kgl. bygningsinspektør for Nørre- og Sønderjylland, og Flensborg nøjedes herefter med at antage ingeniørkaptajn Thulstrup som teknisk konsulent for magistraten samt for bygge- og havnekommissionerne. — I aug. 1856 udstedtes der et nyt af ministeriet billiget, udførligt byggeregulativ for byen.

Flensborgs betydning som landsdelens største by understrege-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

des, som sagt, ved dens ophøjelse til hovedstad. Den gav sig et andet vigtigt udslag deri, at byen blev udgangspunkt for Sønderjyllands første *jernbane,* linien Flensborg—Husum—Tønning. Denne åbnedes i 1854 og fik navnet »Frederik VII's sydslesvigske jernbane«. Allerede i 1840'erne var dette jernbaneprojekt drøftet ivrigt i Flensborg, og et selskab havde fået koncession på anlægget, men magtede det åbenbart ikke. Men i 1852 forelagdes der ministeriet et tilbud fra jernbaneentreprenøren S. M. Peto i London om banens anlæg, og herom opnåedes der enighed. Resultaterne af de nærmere forhandlinger mellem Flensborg og englænderne om jernbanestationens placering m. m. blev genstand for en del kritik, og byen måtte ofre mange penge på foretagender, der stod i forbindelse med jernbaneanlægget. — Stationen kom til at ligge på Plankemai; herfra byggedes en bro ud i havnen, og desuden anlagdes en hestebane langs Skibsbroen ud til dampskibsbroen. Stationens beliggenhed krævede en forbindelse mellem Plankemai og byens hovedfærdselsåre. Derfor anlagdes midt i 1850'erne en ny gade, der fik navnet *Rådhusgade,* mellem Storegade og Gårdenderne. Dette anlæg kostede også store pengebeløb, selv om en større del heraf kom ind igen ved salg af de pågældende byggegrunde.

Ret dyrt blev det også for byen, da den først i 1850'erne — før København, men lidt efter Odense — ombyttede de gammeldags tranlygter med *gasbelysning.* Byen sluttede sidst i 1852 kontrakt med det engelske firma English & Hansen, og lygternes antal bestemtes foreløbig til 180. Senere kom nogle flere til. Den deputerede H. N. Petersen, der selvfølgelig var modstander af det nye, hævdede, at gadebelysningen herefter kom til at koste dobbelt så meget som tidligere.

Foruden de ovenfor omtalte byggeforetagender skal nævnes den i 1855 besluttede opførelse af et nyt *fængsel,* der kom til at ligge ved den nye gade, Rådhusgade. Der var adskillig drøftelse om opførelse af en ny *kaserne,* men man nøjedes med at ombygge den hidtidige, der lå på Plankemai. I 1852 vedtog bykollegierne at købe afdøde agent Andreas Christiansens ejendom nr. 738 beliggende på Holmen, for at indrette den til bolig for *generalkommandoen* og andre militærkontorer. Da generalkommandoen for Slesvig i okt. 1855 ophævedes og henlagdes under generalkommandoen for Nørrejylland og Fyen i Fredericia, bortsolgte byen nævnte ejendom. Godt to år senere forlagdes i øvrigt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

denne, 2. generalkommando, fra Fredericia til Flensborg, hvor den fik bolig i en staten tilhørende ejendom beliggende på Skibsbroen.

En forsørgelsesanstalt for fattige og arbejdsuvillige besad byen fra gammel tid i den såkaldte straffe- og industrianstalt, hvor den danske patriot Johan Kruse i 1850 var blevet udnævnt som værkmester. Men i løbet af 1850'erne forhandledes der om at nedlægge denne anstalt og i stedet få oprettet en mere tidssvarende. Dette skete efter Kruses død i 1859, idet man i 1861 fik indrettet *fattig- og arbejdsanstalten,* der kom til at ligge ved Ekernførde-landevejen; den tidligere anstalt bortsolgtes.

En vigtig kommunal opgave var det at holde byens gader og veje i god stand. I 1861 vedtog bykollegiet et regulativ vedrørende vedligeholdelse og forbedring af *gadebrolægningen,* og man begyndte derefter med den nye brolægning. At man tog sit udgangspunkt ved rådhuset, var rimeligt. Samtidig med brolægningen forbedredes gaderne på anden vis: ved fjernelse af hustrapper, fremspring o. l. Arbejdet kom til at strække sig over flere år.

Fra gammel tid besad Flensborg en rigdom på legater og milde stiftelser, og til disse føjedes i dette tidsrum et par nye. Vigtigst af disse var den ved fundats af 1856 oprettede *Rønnenkamps stiftelse for gamle sømænd.* Stiftelsen skyldtes den i Flensborg fødte godsejer Christian Rønnenkamp til Næsbyholm på Sjælland og hans hustru. Foruden den i Jørgensby beliggende bygning fik stiftelsen en kapital på 40.000 rdl. — den første tid dog kun halvdelen —, der skulle anvendes til bygningens vedligeholdelse og til underhold for 12 værdige gamle trængende sømænd, enkemænd eller ugifte; de skulle høre til koffardimandsklassen. Stiftelsen skulle bestyres af 7 medlemmer: 3 fra bykollegierne, 3 flensborgske koffardikaptajner og et medlem af stifterens familie. Som påskønnelse af det smukke, velgørende og patriotiske sindelag, hvorom stiftelsen vidnede, fik grundlæggerne en udtalelse om kongens allerhøjeste anerkendelse, og Rønnenkamp blev i 1857 udnævnt til æresborger i Flensborg.

Da H. N. Petersen i 1862 udtrådte af bykollegiet, fik han af de øvrige deputerede det skudsmål, at en samvirken med ham til kommunens gavn ikke længere var mulig. Men H. N. Petersen var en undtagelse. De øvrige deputerede arbejdede, så vidt ses, godt sammen, og også mellem magistrat og deputeretkollegium fandt der — trods enkelte vigtigere uoverensstemmelser — et godt samarbejde sted. Arbejdet gjaldt jo kommunale forhold, og ved be-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

handlingen af disse var der ringe lejlighed til at komme frem med nationalpolitiske synsmåder.

De partilidenskaber, der under treårskrigen var kommet til udbrud, behøvede naturligt nok nogen tid til at lægge sig igen. Der er ikke noget at sige til, at mange af den store loyale og dansksindede del af byens befolkning, der havde været undertrykt af det slesvig-holstenske politiregimente, var fyldt af *gengældelseseller hævnlyst*. Et talende vidnesbyrd herom er en i 1850 i Flensborg udgivet anonym pjece med titlen: »Darstellung derjenigen Charactere, welche in der Stadt Flensburg an unserer so ganz ohne Veranlassung hervorgerufenen Revolution thätigen Antheil genommen haben«. Skildringen er holdt i stærke farver, og der er ikke mange nuancer i opfattelsen af »karaktererne«. Folket forlanger retfærdighed, ender pjecen. Den viser i øvrigt, at det ikke blot var embedsmænd, læger, advokater o. s. v., der var slesvig-holstensksindede, men også mange af indbyggerne selv. Det ville også have været usandsynligt, om den nævnte overklasses anskuelser ikke havde præget en del af befolkningen.

Den delvise udrensning af slesvig-holstenske elementer i magistrat og embedsstand, der skete under regeringskommissæren, tilfredsstillede langt fra folkets krav om retfærdighed. I efteråret 1850 forsøgte direktionen for den slesvigske forening i Flensborg at få afskediget flere underordnede embedsmænd, som de hævdede under treårskrigen havde deltaget i oprør og landsforræderi. Forsøget gentoges i 1851 og 1852 ved henvendelser både til magistraten og til kongen, men der kom intet ud af dem. Navnlig ville man have to rådstuebetjente afskediget, men det mislykkedes. Betegnende er et votum, som tre magistratsmedlemmer: J. Lorenzen, agent Jensen og H. P. Schmidt i foråret 1852 afgav herom. De mente vel nok, at nævnte rådstuebetjente ligesom mange andre i ophidselsens tid havde hældet »mere eller mindre« til de slesvig-holstenske sympatier. Men det var kongens vilje, at straffen kun skulle træffe den trodsige forbryder, ikke den, som tog fejl. Folk burde desuden holde sig væk fra regeringssager. Og nu behøvede man slet ikke at frygte for, at slesvig-holstenismen skulle blusse op igen, så man kunne undvære de strenge forholdsregler.

Skønt *Tillisch* blev udsat for mange angreb fra tysk side på grund af de i hans regeringskommissærtid udstedte sprogreskripter, så var han i Flensborg såre vellidt. Men ganske vist blev

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensborg heller ikke i større grad ramt af hans sprogreformer. Derimod blev den jo under ham gjort til hovedstad. Kort før Tillisch' afgang som minister for Slesvig 13. juli 1851 besluttede bykollegierne at sende en deputation til kongen med indtrængende anmodning om at lade ham forblive som minister. Og da hans afgang var officielt bekendt, vedtog bykollegierne enstemmigt at udnævne ham til æresborger som tegn på særlig højagtelse og veneration.

Den betragtning, at slesvig-holstenismen aldrig mere ville dukke op, hang naturligt sammen med de almindelige politiske forhold i Europa i navnlig første halvdel af halvtredserne. Revolutionerne var overalt besejrede, og mere konservative anskuelser rådede. I Danmark rådede fra jan. 1852 den konservative helstatspolitik. — Om forholdene i Flensborg udtaler overpræsident Rosen i jan. 1855 i anledning af ønsket om at formindske den der liggende garnison: De politiske lidenskaber, der for nogle år siden i så høj grad ophidsede indbyggerne, er kommet til ro, og de, der tog del i revolutionen eller som sympatiserede med den, har nu for en stor del indset deres uret og sikkert opgivet alle planer om en voldelig omvæltning.

Men i anden halvdel af 1850'erne *ændredes de politiske forhold* betydeligt. De konservative strømninger afløstes af liberale og nationale. For den tyske enhedsbevægelse blev det slesvig-holstenske spørgsmål et særligt yndet programpunkt, og en syndflod af tysk propaganda skyllede ind over den danske helstats grænser. Herhjemme brød helstatspolitikken sammen på grund af Holstens modstand, og den danske regerings politik lededes naturligt atter ind i ejderdanske baner. Disse ændrede forhold og de skærpede politiske modsætninger satte sig spor også i den flensborgske befolkning.

Et forhold, der har virket som et irritationsmoment på mange flensborgere og bidraget til at svække deres loyalitet over for Danmark, var det vedholdende *arbejde på at trænge dansk sprog frem* — selv om tysk var forblevet byens officielle sprog. I et brev fra 1860 spotter redaktøren af den tyskskrevne Flensburger Zeitung over den betydning, som det fra nationaldansk side ville blive tillagt, om en vægter i Duborg eller en anden af Flensborgs forstæder råbte på dansk! Og han klager over den skade, som det blinde nationalhad og utålelige hovmod hos adskillige af dem, der var komne til Slesvig over bælterne, har voldt. I et

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Festen for slesvigerne på Erimitagen den 30. juli 1861.

brev fra samme år udtaler den flensborgske deputerede P. Fr. Petersen, at de tysktalende flensborgere i 1848 havde vist sig som gode danske. Men ville man ikke længere anerkende dem som sådanne, »godt — så er vi ingen!« Det tyske sprog ville de ikke ofre, men nok gods og blod.

De *repræsentanter,* flensborgerne sendte *til* den genindførte slesvigske *stænderforsamling,* var hele tidsrummet igennem loyale mænd. Den ene af dets to repræsentanter var kancelliråd H. P. Schmidt. Den anden var først agent H. C. Jensen og efter dennes fallit rådmand P. A. Petersen. I stændersamlingen 1860, hvor dansk og tysk stod skarpest over for hinanden, optrådte Schmidt nærmest som løsgænger, medens P. A. Petersen bortset fra det vigtige sprogspørgsmål i et og alt sluttede sig til det danske parti.

Netop fra året 1860 foreligger et vidnesbyrd om, at ikke alle flensborgere var loyaltsindede. I det gamle *St. Nikolai skyttegilde,* hvis privilegier var blevet bekræftede i 1853, kom det til skarpe sammenstød i anledning af en klage fra et medlem, rektor Simesen, over, at ikke alle gildesbrødre på passende vis havde deltaget i en skål for kongen. Da man ikke kunne få ekskluderet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

et medlem, der skal have gjort sig skyldig i grov bagvaskelse af embedsstanden, erklærede overpræsident Rosen, at kongen udtrådte som medlem. Til eksklusion krævedes $^2/_3$ af de tilstedeværendes stemmer. I de følgende dage udtrådte 69 af de 104 medlemmer. Om de øvrige hedder det i ministeriets forestilling om sagen, at de med få undtagelser næppe kunne siges fri for at være af et mindre loyalt sindelag. Ministeriet foreslog skyttegildet ophævet, hvad kongen billigede.

Et par år senere opløstes i Flensborg en anden forening, i hvilken der sikkert også fandtes mange medlemmer af et mindre loyalt sindelag. Det var »*Gesangverein*«, hvis formand, guldsmed Beyreis, ved en sangerfest i Husum i juli 1862 fremsatte nogle udtalelser om »Løvemindesmærket«, hvilke fik borgmesteren til at skride ind. I stedet for den opløste »Gesangverein« stiftedes en ny, med navnet Euterpe, og med omtrent samme medlemstal, ca. 700.

Af samlingssteder for de loyale og dansksindede flensborgere var der flere. I *St. Knudsgilde,* som Frederik VII beærede med sin bevågenhed, spillede J. H. Kruse en stor rolle. Da han var blevet udnævnt til værkmester, måtte han nedlægge sit hverv som gildets oldermand, men udnævntes i stedet til æresoldermand. Gildet talte 80 medlemmer, der paraderede ved de kgl. herskabers ankomst. Det samme gjorde Christiansgarden, senere kaldet *Frederik VII.s garde,* på 30 medlemmer, hovedsagelig bestående af anerkendt loyale folk. En forening, der først opstod efter treårskrigen, var »læseforeningen«, oprettet 1852. Den fik 1854 navneforandring til »*Kongens klub*«, et tydeligt vidnesbyrd om dens politiske holdning. Foruden de selskabelige fornøjelser havde den litterære formål. Dens fleste medlemmer var embedsmænd.

Af de to ældre foreninger: *Harmonien* og *Borgerforeningen* var den første den fornemmere. Dens holdning var nok loyal, men ikke så udpræget dansksindet som Borgerforeningens. Om denne forening hedder det i en skildring fra 1862, at den tæller ca. 400 »medlemmer af alle samfundets klasser — fra groshandleren til den lille kræmmer og fattige håndværker, fra den højeste embedsmand til den ringeste skriver«. Den er ikke politisk, men selskabelig, men har dog een politik: lydighed mod lovene, troskab mod kongen og hengivenhed for Danmark. Det var fra Borgerforeningen, at ideen udgik til slesvigernes besøg i København i somme-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ren 1861, et besøg, der blev til en uforglemmelig fest for både gæster og værter, og som knyttede båndene mellem København og Flensborg endnu fastere. — En hyppig gæst i Borgerforeningen var *Frederik VII* med gemalinde, når han om somrene opholdt sig på Lyksborg slot. Kongens besøg i Flensborg har sikkert betydet en del for vedligeholdelsen af den brede befolknings loyale og kongetro holdning.

En sådan holdning prægede også den avis, der efter treårskrigen udkom i Flensborg, og som bar samme navn som avisen i fyrrerne: *Flensburger Zeitung.* Dens redaktør var den i Angel fødte læge C. Manicus, hvis kritik af den danske sprogpropaganda lige er nævnt. Bladet understøttedes af regeringen, men uden at følge denne i tykt og tyndt. Da den tyske propaganda begyndte at tage fart, tog bladet skarpt til orde mod denne.

Med Frederik VII.s død den 15. nov. på Lyksborg slot, med Christian IX.s tronbestigelse og den dansk-slesvigske fællesforfatnings vedtagelse indvarsledes det danske monarkis opløsning. Trods den internationalt anerkendte danske tronfølgeordning optrådte augustenborgeren Frederik (VIII) som prætendent til hertugdømmerne, medens Bismarck udnyttede fællesforfatningens vedtagelse til indblanding og til udvidelse af Preussens magtsfære. Den 1. febr. 1864 overskred tyske tropper Ejderen, natten mellem den 5. og 6. opgav den danske hær Dannevirkestillingen, 18. april faldt Dybbøl, og 30. okt. 1864 måtte Danmark afstå Sønderjylland, Holsten og Lauenborg til de to tyske stormagter.

Frederik VII.s dødsfald havde flensborgerne på nært hold. Kongens lig blev den 30. nov. af bønder båret til Havretorvet i Flensborg og derfra af borgere gennem byen til dampskibet »Slesvig«, der skulle føre det til København. Til ligfærden 18. dec. sendte bykollegierne en deputation. Kort efter tronskiftet havde bykollegierne sendt en deputation med lykønskningsadresse til den nye konge.

Sidst i januar 1864 udsendte ministeriet en skrivelse til forskellige overordnede myndigheder i Slesvig for at få besked om *stemningen.* For Flensborgs vedkommende foreligger der beretninger både fra politimester Hammerich og overpræsident Rosen. Hammerich udtalte sig ret mistrøstig. Han mente, at det loyale parti siden treårskrigen var gået tilbage, om ikke talmæssigt, så dog i kraft, initiativ og sammenhold. Men han anførte dog, at kyndige folk mente, at de velsindede havde ubetinget overvægt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Østrigernes indtog i 1864 med danske kanoner, erobret i Fredericia.

over modpartiet, navnlig fordi næsten alle småfolk var kongen og det fælles danske fædreland trofast hengivne. Mere optimistisk udtrykte Rosen sig. Han nærede, erklærede han, ikke den ringeste tvivl om, at langt den største part af den flensborgske befolkning var ubetinget loyal. En anden betydelig del af den var politisk ligegyldig, men havde alligevel følelsen af, at Flensborg ligesom hidtil således også i al fremtid er og vil blive en til Danmark hørende by. Kun en ringe del af flensborgerne nærede sympati for en adskillelse fra Danmark og havde ønske om at slutte sig til den revolutionære bevægelse i Holsten. Over for Hammerichs udtalelser om det loyale partis manglende kraft og sammenhold henviste Rosen til de vidnesbyrd om loyalt sindelag, som havde fundet udtryk ved Frederik VII.s hyppige besøg, ved Løvemindesmærkets indvielse, på kongens fødselsdage og nu sidst, da det kongelige lig førtes gennem Flensborg.

Efter okkupationen forefaldt adskillige *excesser* fra slesvigholstenere, således sidst i februar beskadigelsen af Løvemonumentet. Da kongen af Preussen sidst i april kom til Flensborg, blev ruderne mange steder slået ud hos folk, der ikke illuminerede. Rosen noterer om kongens køretur gennem byen i sin dagbog: »Der er meget stille på gaderne, næsten ingen mennesker, i hele

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den tyske overkommando i Bellevues have 1864.
Prins Friedrich Karl viser general Moltke en skrivelse. Yderst til højre general Haeseler, der støtter begge hænder på sin sabel.

Norden kun enkelte, 3—4 flag. Stemningen her er let at forstå, og aldrig vist tydeligere end idag«. — Rosen og den øvrige *magistrat* beholdt deres embeder til 13. maj, da civilkommissærerne *afskedigede* dem og samtidig beordrede *nyvalg* til deputeretkollegiet. Til 1. borgmester udnævntes Jürgen Bremer, der i 1848 havde været medlem af den provisoriske regering. Nyvalgene til deputeretkollegiet skete først i juni, men blev i øvrigt med få undtagelser genvalg. Ved det følgende valg til 2. borgmester valgtes den tysksindede F. W. Funcke, og også ved rådmandsvalgene kom de tysksindede, så vidt ses, i overvægt. De flensborgske bykollegier havde således allerede inden Wienfreden 30. okt. fået et præg, der lettede samarbejdet med landets nye herrer.

»De danskes høj«, hvortil de dansksindede flensborgere under treårskrigen havde søgt for at spejde efter hjælp fra Danmark, og hvortil bl. a. Rosen under stormen på Dybbøl var gået, den lå der vel stadig. Men således som magtforholdene skulle udvikle sig — med Preussens vældigt stigende militære styrke — blev det i hvert fald nytteløst for de trosindede flensborgere at styre deres fjed til »de danskes høj« for at spejde efter militær hjælp fra det gamle moderland.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det kirkelige liv mellem krigene

Det var at vente, at der efter de heftige sprogkampe i den slesvigske stænderforsamling før 1848 og det blodige opgør under treårskrigen også ville ske *forandringer i det officielle kirkesprog.* Dette blev i nogen måde tilfældet, men den nye kurs blev overordentlig lempelig, idet der ikke rørtes ved det tyske prædikesprog i de tre hovedkirker. Kun med hensyn til den danske kirke og konfirmationerne i byen indførtes der noget nyt.

Der var mange, som havde håbet, at der ved siden af de tyske skulle være bleven indført danske gudstjenester i de tre hovedkirker til glæde og gavn for den dansktalende del af befolkningen, men dette skete ikke.

Derimod blev den danske præst, under hvem det danske kirkeliv havde ført en døende tilværelse, forflyttet til Nordslesvig, og der oprettedes en *fri dansk menighed* ved Helligåndskirken. At der ikke var tale om dannelsen af en grundtvigsk frimenighed som i kongeriget, fremgår af magistratens andragende i nov. 1850 til den kgl. regeringskommissær F. F. Tillisch, hvori det hed: »Indtil nu har her hersket den abnormitet, at der ganske vist hver søndag holdes en dansk prædiken, men den danske præst har ikke lov til ellers at foretage kirkelige handlinger. Vi anmoder derfor Deres Excellence om at udstede en forordning, hvorved snarest muligt her i Flensborg ved frivillig indtræden kan holdes en selvstændig dansk menighed i live.« Da Tillisch allerede den 10. dec. bifaldt menighedens oprettelse, enedes man i byrådet om at ansøge om, at den nye danske præst skulle lønnes af statskassen, mod at man frafaldt sin hidtidige ret til at vælge præsten. I jan. 1851 opsloges derefter embedet ledigt, og der meldte sig 38 til dels landskendte ansøgere, bl. a. en del udprægede frihedsfolk som magister Jak. Chr. Lindberg og Peter Rørdam. Kongen udnævnte pastor *G. Fr. A. Graae,* som nok kendte Grundtvig personlig, men som ikke var grundtvigianer. Han var en varmtfølende dansk mand og en dygtig præst, som holdt ud trods alle vanskeligheder, indtil han i 1864 afskedigedes af tyskerne.

Det var ingenlunde lette kår, Graae gik ind til. Han blev, som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pastor G. F. A. Graae.

han selv sagde, sat ligesom på en bar sten, idet han ikke fik overleveret andet end den gamle kirke, som nu skulle være byens fjerde sognekirke, men uden sognefolk, idet menigheden først skulle danne sig af dem, der ville udtræde af de tyske menigheder og frivillig slutte sig til den danske kirke. Efter sin indsættelse anmodede Graae om at få beskikket en *dansk degn,* idet det var nødvendigt for menighedens og for præstens skyld, at der fandtes en pålidelig og fast mand til at føre kirkebøger og yde præsten bistand samt ved privatundervisning i dansk »bidrage noget til at afhjælpe det savn, der med hver dag føles stærkere til en dansk skole, uden hvilken en dansk menighed ikke kan bestå«. Disse ønsker opfyldtes omgående.

I dec. 1852 var der ca. 130 familier fra hele byen, som havde indmeldt sig i den danske menighed; i 1864 var den vokset til ca. 3000 personer. Da dåben henlagdes til kirken og ikke som før udførtes i hjemmene, lavede stenhuggermester H. A. Klewing den i træ smukt udskårne *døbefont,* som endnu bruges i Helligåndskirken. Tallene på de børn, som i årene 1851—64 førtes til døbefonten, var i 1852: 43, i 1863: 105. I 1862 var der 51, i 1863 52 konfirmander. *Kirkegangen* uden for højtiderne, hvor Helligåndskirken var overfyldt, berettes at have ligget mellem 100 og 200, en væsentlig fremgang fra tidligere. Graae klagede over, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

de fleste nye danske embedsmænd ikke var gode kirkegængere, og at mange af de indfødte dansksindede var ligegyldige eller foretrak at forblive i deres sognekirke med tysk prædiken, hvor de havde en god præst.

Det kan ikke undre, at mange af de i kirkelig henseende konservative flensborgere stillede sig afventende, ja måske skeptiske over for dannelsen af en fri dansk menighed. Tanken om sognebåndsløsning var helt ny for folk, og betegnelsen »fri menighed« ledte tanken hen på frimenigheder med afvigende bekendelse og separatisme. Man må nærmest forbavses over *menighedens stadige vækst* og nogle medlemmers store iver for at skaffe tilgang til den. Af listerne over menighedsmedlemmernes bidrag til »den danske borgerskole ved Helligåndskirken i Flensborg« fremgår, at tilslutningen omfattede alle kredse, både høje og lave, såvel indfødte som udefra ansatte. Offerviljen var voksende, og de fleste forhøjede deres bidrag, efterhånden som de indså trangen til danske skoler i byen.

Pastor Graae boede indtil 1854 i den gamle præstebolig bag kirken, men overlod den på grund af sin store familie til *degn Tofte,* der indrettede et dansk *lånebibliotek* i sin ene stue, og Graae flyttede derefter over i en lejet bolig på Storegade. Foruden sine søndagsgudstjenester holdt han bibellæsning hver onsdag samt missionstimer og kirkehistoriske foredrag. Kun een ting voldte ham sorg, nemlig altergangen. I 1857 var der kun 167 nadvergæster.

Menighedens oprettelse var en torn i mange tysksindedes øjne og tilfredsstillede ikke de dansksindede, som havde tænkt sig at høre dansk i byens øvrige kirker. Først i 1861, da forældrene kunne vælge *dansk konfirmation* for deres børn, blev der lejlighed til at høre dansk i disse. I 1862 konfirmeredes der i de tre hovedkirker 226 på tysk, 101 på dansk, 1863 ca. 242 på tysk, 94 på dansk, således at der i Flensborg by i 1863 tilsammen var 146 danske over for 242 tyske konfirmander. Eftersom fra gammel tid den nordlige del af byen nærmest var helt dansksindet, arbejdede pastor Wedel for at få dansk ind i Mariekirken, men uden resultat.

Den loyale, tyskfødte provst ved Nikolai, Asschenfeldt, gav 1851 efter 26 års præstetjeneste i Flensborg følgende billede af *byens kirkeliv* uden for den danske menighed: I løbet af en 25 år var der sket en vældig tilbagegang i den tyske kirkelighed, hvilket

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skyldtes den negative retning inden for den tyske teologi, fordringen om kirkens frigørelse fra staten og skolens fra kirken samt ungdommens voksende frivolitet. Endvidere kom året 1848 til også kirkeligt at danne skel mellem før og nu, idet nationalitetsspørgsmålet trængte sig ind som det afgørende i alle forhold.

Vel havde man i 1840'erne også i Flensborg forskønnet og forbedret kirkebygningerne, men dermed var der intet gudsliv bleven vakt, hvilket mest sås på kirkelighedens åndelige termometer, *altergangen*. Medens nadvergæsternes antal tidligere var størst i St. Nikolai, var det nu størst i St. Hans, men alt i alt var der kun få, der søgte Guds bord, ligesom kirkegangen var ringe; bedst var den hos pastor Caspers i St. Hans. I Marie sogn var kirkegangen kun nogenlunde.

Ti år senere udtalte kirkevisitatorerne, overpræsident Rosen og provst Aleth Hansen, at menighedslivet i *St. Nikolai,* som havde lidt meget under politikken før 1848 og under krigen, havde begyndt at hæve sig igen, og at pastor Ewaldsen syntes at skulle kunne vinde mere og mere tillid hos den bedre del af menigheden. Hans bibel- og missionstimer havde været med til at fremkalde en voksende kristelig sans. I *St. Hans,* hvor pastor Caspers, der var blevet provst i Husum, var blevet efterfulgt af Schmidt-Phiseldeck, arbejdede begge præster ihærdigt i kirke og skole, men syntes ikke at få videre indgang i den overvejende døde menighed.

Københavneren *Christen Ewaldsen* havde tidligere været præst i Brodersby ved Slien. Han følte straks, at der var nok at tage fat på, og han manglede hverken evner, lyst eller mod dertil, men han havde — som han skriver — »været længe nok i Slesvig til at lære at fare med lempe.« Graae udtalte om ham: »I Ewaldsen er her kommet en flink mand til byen. Det er en kristelig præst og en mand med karakter og praktisk dygtighed; men han vil få sin nød her i flere henseender. Tyskerne i hans menighed skulle have sagt, at han skulle ingen konfirmander få, hvis han ikke ophørte at tale dansk med sine egne børn! I år har han 6 konfirmander. Dog vil han vist få et stort parti for sig blandt den lavere klasse, da der er noget jævnt og folkeligt ved ham, ligesom han også tager sig meget af de fattige. Han er efter min mening den eneste af præsterne ved de tyske kirker, som man kan glæde sig med, skønt de fleste af de andre hver for sig kan have deres gode sider, ikke at tale om Schmidt-Phiseldeck, der er skikkeligheden selv!«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ewaldsen kunne glæde sig over, at hverken kulde eller ondt vejr formindskede kirkebesøget hos ham, og at der var stor deltagelse fra alle stænder i hans bibeltimer om mandagen. Virkelig kirkeligsindede tyskere satte stor pris på ham, og det er betegnende, at den unge lærer A. D. Jørgensen blev kristelig vakt under hans prædikestol, og selve den preussiske civilkommissær i 1864, v. Zedlitz, gik til alters hos ham og ikke hos en tysksindet præst. Efterhånden *tilspidsedes de politiske modsætninger* inden for hans sogn igen, så at hans afsættelse efter hans eget udsagn skal have været det første forlangende, der stilledes til den nye provst i 1864. »Endnu sidder jeg dog«, skrev han den 5. marts, »og en anselig del af menigheden er bestemt på at gøre protest hos magthaverne . . . jeg erfarer i disse tider, Gud være lovet, at jeg ikke har været her ganske forgæves; endnu har jeg ikke mødt andet end venlighed og tak fra høje og lave.«

Straks pastor Graae var kommet til Flensborg, stødte han på den gruppe af »*vakte*«, alvorlige kristne, især inden for håndværkerstanden, som stod i forbindelse med herrnhuterne syd på eller brødremenigheden i Christiansfeld og København. De samledes til bibelsamtale i husene og virkede for ydre og indre mission samt bibelsagen. Hovedmanden på den tid var skomagermester *Hans Christian Schmidt,* som var født på Opfostringshuset i København og efter en omtumlet vandringstid havde bosat sig i Flensborg, hvor han sluttede sig til »de troende« og med dem søgte til pastor Volquardts, pastor Callisens og pastor Lorenzen-Adelbys prædikestole. Han udøvede en meget betydelig indflydelse på de unge håndværkersvende. Han var dygtig til at udlægge skriften og sagde sin mening rent ud. Han uddelte gerne traktater blandt de danske soldater. Skønt han også gik i dansk kirke, var han dog ligesom sine fæller bange for »den skidne politik« og holdt sig til St. Hans, hvor han da også begravedes 1855.

Blandt de unge, som vaktes til tro og til at drage ud til missionsmarken i Ostindien, var *Christian Wilhelm Grønning,* født 1813 i Fredericia og konfirmeret i Nikolai i Flensborg 1827, hvorefter han kom i væverlære. I 1845 drog han ud som missionær, efter at være blevet uddannet i det Nordtyske Selskab i Hamborg. I 1858 var han hjemme på ferie og berettede om sit arbejde for så store skarer, at han måtte tale på tysk i St. Nikolai kirke og på dansk i Helligåndskirken. Denne kristelige lægmandsbevægelse holdt sig fri for baptisterne, men havde føling med metodister, hvor disse kom til vore egne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skolen mellem de slesvigske krige

Latin- og realskolen.

Med treårskrigens afslutning oprandt en helt ny tid for den lærde skole i Flensborg. Det blev nu omsider til alvor med oprettelsen af den real- eller højere borgerskole, som så længe havde været drøftet; den blev dog ikke nogen selvstændig institution, men knyttedes til den lærde skole, der herefter tog navneforandring til *Flensborgs latin- og realskole.* Nok så vigtigt var det dog, at det danske sprog, der hidtil havde spillet en ganske underordnet rolle i skolen, fremtidig skulle stilles lige med det tyske i dens undervisning. Dansk blev ikke alene sidestillet med tysk som undervisningsgenstand, men skolen fik også *blandet undervisningssprog,* d. v. s. at der i en række fag blev undervist på dansk, i andre på tysk. Kun i religionsundervisningen var sproget valgfrit.

Dansk og tysk var i øvrigt kun ligestillet, for så vidt timetallet angik, men ellers havde skolen et dansk præg. *Lærerstaben,* der i takt med stigningen i elevtallet udvidedes fra 8 til 19 medlemmer, bestod således næsten udelukkende af danske lærere. Kun 4 af de lærere, der var blevet ansat ved skolen før eller under treårskrigen, forblev ved den under det nye regime, og de var de eneste medlemmer af lærerkollegiet, der havde tysk uddannelse eller var tyskfødte. Alle øvrige lærere, der var knyttet til skolen i mellemkrigsårene, i alt 32, havde dansk uddannelse, og de fleste var født i kongeriget.

Dr. Lübker var i jan. 1850 blevet forvist fra byen og fik sin afsked i sept. samme år. I hans sted udnævntes i juni 1851 den hidtidige bestyrer af den videnskabelige realskole i Helsingør, cand. polyt. *R. J. Simesen,* til rektor i Flensborg. Simesen ledede skolen indtil 1864 og gjorde et stort arbejde i forbindelse med indførelsen af den tvesprogede undervisning og organiseringen af realskolen. Han synes dog ikke ganske at have evnet at udfylde den unægtelig også vanskelige post, han var sat på. Det gjaldt også adskillige af lærerne, og det er tilsyneladende i første række forklaringen på, at gamle elever fra tiden 1850—64 mindes deres

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skolegang med ringe glæde. En af dem har, vistnok meget træffende, betegnet skolen som »ret god, men heller ikke mere«.

De tysksprogede og tysksindede elever, der vistnok var i flertal i skolen, befandt sig af gode grunde knap så godt i den som deres danske kammerater. De synes dog uden større besvær at have tilpasset sig forholdene; det gælder i hvert fald den senere generalsuperintendent Th. Kaftan, der er den af de gamle elever, der har givet den mest sympatiske skildring af skolen. Kaftan nævner, at han var genstand for daniseringsforsøg; sådanne synes dog sjældent at være forekommet, og forholdet mellem eleverne indbyrdes var i det store og hele godt, selv om det naturligvis i mange tilfælde var præget af en vis kølighed og blev noget tilspidset i årene op mod 1864.

Det danske sprogs ligestilling med det tyske faldt ikke i god jord i byen og gav idelig anledning til *kritik,* ikke alene fra tysk, men også fra loyal side. Ikke desto mindre sendte borgerne i stort tal deres sønner i skolen, og navnlig den nyoprettede realafdeling havde stor tilgang af elever fra byen. Da tilgangen af udenbys elever, ikke mindst til de højere klasser, også blev øget, steg *elevtallet* hurtigt, og det nåede snart højder, som tidligere havde været ganske ukendte. Alene i løbet af årene 1851—55 skete der næsten en tredobling af elevernes antal, fra 79 til 218, i 1857 var der over 250 elever, og i 1863 havde skolen ikke færre end 339 disciple. De fleste af eleverne nøjedes med at besøge de lavere klasser og eventuelt et par af realklasserne for derefter uden eksamen at gå ud i det praktiske liv. Antallet af *dimittender* var derfor ikke stort, fra 1851—63 kun 17 realister og 47 studenter. Af studenterne tog de fleste nu til København for at studere, ikke som før til Kiel.

Den store stigning i elevtallet gjorde opførelsen af en *ny skolebygning* nødvendig. Den blev indviet under udfoldelsen af megen festivitas 8. okt. 1861 og gav skolen bedre og fornemmere ydre rammer end nogen anden højere skole, ikke blot i Slesvig, men også i kongeriget. Skolen nød også på andre måder godt af de bevilligende myndigheders velvilje; der blev givet en række bevillinger til opbygning eller forbedring af dens samlinger, og der blev stillet store midler til rådighed for forøgelsen af dens gamle bibliotek, som Regenburg tænkte sig skulle udbygges til et offentligt videnskabeligt bibliotek for hele Slesvig.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

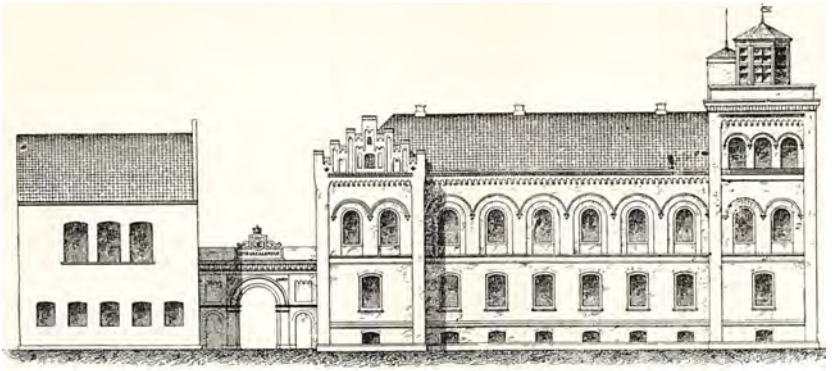

Den nye latin- og realskole mod Rødegade.
Bygget af L. A. Winstrup 1857—1860.

Folkeskolen.

Sprogreskripterne af 1851, hvorved Mellemslesvigs landdistrikter fik dansk skolesprog og afvekslende danske og tyske gudstjenester, gjaldt ikke for Flensborg. Undervisningssproget i byens folkeskoler forblev tysk, men de nye myndigheder søgte at forøge antallet af danske timer og at forbedre *den danske undervisning* i disse. Ret hurtigt blev der indført 2 henholdsvis 3 ugentlige dansktimer i elementar- og friskolerne. I 1856 blev antallet af danske timer i alle hovedskoler forhøjet til 6 om ugen, og i disse timer skulle dansk anvendes som undervisningssprog.

I det store og hele bar bestræbelserne for en bedre danskundervisning dog kun ringe frugt. De fleste af lærerne beherskede kun dårligt det danske sprog, og adskillige af dem var så fjendtligt indstillede over for det danske, at de gjorde mindst muligt ud af danskundervisningen.

De tyske kommuneskolers største problem i mellemkrigstiden var den pladsmangel, der skyldtes den stadige stigning i *elevtallet.* Dette var i 1851 2307, i 1861 2502, og ved år 1864 havde det vel passeret de 2700. Særlig trange var pladsforholdene i skolerne i *St. Hans sogn,* der havde den største befolkningstilvækst. En bedring i forholdene her indtrådte først, da der i 1859 opførtes en ny rummelig skole, og sognets skolevæsen samtidig blev indrettet på samme måde som i Marie sogn, således at der nu var to hovedskoler, een for drenge og een for piger, samt to elementarskoler. Efter *Nikolai hovedskoles* udvidelse i 1860 var antallet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

af undervisningslokaler i borger- og friskolerne i mellemkrigsårene blevet forøget fra 22 til 28; antallet af klasser steg endog til 33.

Størst betydning for den tysksprogede folkeskoles videre udvikling fik det dog, at de fleste af hjælpe- eller underlærerstillingerne, hvis indehavere hidtil var blevet ansat og lønnet af skolelederne, fra 1856 blev omdannet til faste og velaflagte lærerembeder. Antallet af fastansatte *lærere* steg som følge heraf fra 10 af 28 i 1845 til 23 af 30 i 1864.

Den flensborgske folkeskolelærerstand formåede ikke i årene mellem de slesvigske krige helt at hævde det høje stade, den havde indtaget i århundredets første halvdel, men der var dog mellem lærerne mange særprægede og meget dygtige, til dels fremragende, praktiske skolefolk. Det er imidlertid nok muligt, at den nyoprettede danske borgerskole, som en af dens ledere hævder, »var et hestehoved foran de tyske borgerskoler, hvor nogle af lærerne var gamle, og hvor alt blev drevet på gammeldags tysk manér«.

Jørgensby hørte i kirkelig henseende til Adelby sogn og omfattedes derfor af sprogreskripterne, hvorfor skolen dér fik dansk undervisningssprog. Det samme gjaldt distriktsskolen på *Duborg,* som hørte til Hanved sogn, og den skole, der i 1856 oprettedes for beboerne i *Hulvejene* og på *Bredebjerg,* hvis børn tidligere havde søgt sogneskolen i Adelby. Oprettelsen af denne skole blev for øvrigt muliggjort ved tilskud fra staten, der tillige ydede den og de to andre skoler løbende understøttelser.

Få måneder efter at pastor Graae i juni 1851 var blevet indsat som præst for den nyoprettede danske menighed, gjorde han over for myndighederne gældende, at der til menigheden burde knyttes *en dansksproget skole.* Det slesvigske ministerium gik med hertil og bevilligede de fornødne midler til skolens indretning. Der blev ved den danske kirke ansat en ordineret kateket, der tillige skulle virke som leder af den danske skole. I mellemtiden var der blevet dannet en skolekommission, og efter at denne havde udarbejdet en plan for den nye skoles ordning og indretning, åbnedes 9. jan. 1852 den første dansksprogede folkeskole i Flensborg i lejede lokaler i en gård ud til Storegade — nu gården ved »Colosseum«.

»*Den danske borgerskole ved Helligåndskirken i Flensborg*«, som den nye skole officielt blev kaldt, var i første række beregnet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lærerne ved den danske borgerskole 1852—1864.
Fra venstre til højre: Nissen, Werner, Møller, Tofte, Schmidt, Vognsen.

for den danske menighed. Byens borgere kunne dog helt frit afgøre, om de ville sætte deres børn i dansk eller tysk skole. Ikke mindst på den baggrund gør den danske skoles fremgang et dybt indtryk.

Da skolen åbnedes i jan. 1852, havde den 27 elever. Ved årets udgang var *antallet af elever* 60 eller mindre end 3 pct. af det samlede elevtal i byens folkeskoler. I de følgende år øgedes elevernes antal ret jævnt; endnu i 1855 var det kun 100, men derefter satte en voldsom stigning ind. I 1858 nåede man op over 200 elever, året efter over 300, og i 1863 havde skolen 501 elever eller ca. 16 pct. af alle folkeskole-eleverne i byen.

I takt med stigningen i elevtallet udvidedes de ydre rammer for skolens arbejde og lærerstaben. I foråret 1855 rykkede skolen ind i sin *egen bygning* i Nørregravene. To år senere oprettedes en filial i den nordlige bydel, i 1858 fik denne sin egen bygning — det senere folkebibliotek i Nystaden — og i 1859 åbnede skolen en afdeling for den sydlige bydel i Plankemajgade. — Antallet af fastansatte lærere øgedes fra tre i de første år til 8 i 1864. Alle lærerne var naturligvis danskuddannede. Skolens ledere var 1852—54 cand. theol. J. T. S. Krohn, 1854—62 H. Clausen Gad,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der blev præst i Gråsten, og 1862—64 tidligere adjunkt ved den lærde skole, F. V. Munck. Krohn var ikke helt opgaven som førstelærer voksen, mens de to øvrige var særdeles dygtige skolefolk, der fik stor betydning for skolen. Større betydning end førstelærerne havde dog nok nordslesvigeren *Hans Mikkelsen Tofte,* der, samtidig med at han var degn ved den danske kirke, virkede som andenlærer ved skolen fra dens oprettelse til 1864. Det var i første række ham, der gav skolen det særpræg, den havde, og som skolen skyldte den anseelse, den nød i byen.

Den danske borgerskoles rige fremgang skyldtes først og fremmest, at stedse flere af byens dansksindede borgere erkendte, at de tider var forbi, da flensborgerne kunne være »gode danske med deres tyske tunge«, og følgelig ønskede deres børn opdraget og undervist på dansk. At skolens arbejde ikke har været uden umiddelbare resultater fremgår af en udtalelse af den senere pastor Munck: »Skønt legepladsens sprog også her var overvejende plattysk, var tonen næsten pæredansk, eller som en far en dag træffende udtrykte det: Vi gamle synes, vi er danske, men vores børn er det dobbelt op.«

Bestræbelserne for at give det danske sprog en mere fremtrædende stilling i undervisningen end før omfattede såvel de private som de offentlige skoler. Så snart forholdene havde trukket sig nogenlunde i lave efter treårskrigen, blev det således påbudt, at der i de private højere skoler, de såkaldte *institutter,* skulle gives en forsvarlig undervisning i dansk og fædrelandshistorie. Institutterne lededes imidlertid så godt som alle i udpræget tysk ånd og søgtes fortrinsvis af børn fra hjem, der var det danske regime mindre venligt eller direkte fjendtligt stemt. Den danske undervisning, der meddeltes i dem, fik derfor aldrig større betydning, og der blev efter de danske myndigheders opfattelse gjort alt for lidt i institutterne for at »vække og nære børnenes fædrelandskærlighed«. Man søgte derfor at hindre de tyske privatskoler i at få et større omfang ved ikke at give tilladelse til oprettelsen af nye tysksprogede institutter; i et par tilfælde måtte man dog af hensyn til folkestemningen fravige dette princip; til gengæld fik de skoler, der blev oprettet, kun lov til at optage et begrænset antal elever, og der blev kun givet dem koncession for et kortere åremål ad gangen. Det lykkedes vel på den måde at holde de tyske privatskolers elevtal nede på det niveau, det havde umiddel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bart efter krigen, men de danske myndigheders politik over for de tyske privatskoler bidrog i høj grad til at lægge det danske styre for had inden for byens neutrale og tysksindede kredse.

Som en modvægt mod de tyske pigeskoler blev der i 1852 oprettet et *dansk pigeinstitut* under ledelse af tidligere adjunkt i Slagelse C. C. Mønster. Det blev kraftigt understøttet af staten, og kongen viste det sin bevågenhed ved at skænke midler til oprettelsen af et antal fripladser. Alligevel havde instituttet i de første år kun ringe tilslutning. Først efter at overlærer ved latinskolen *C. F. Monrad* i 1856 var blevet medbestyrer og i 1859 alene havde overtaget ledelsen af det, fik det vind i sejlene. I løbet af årene 1859—63 steg dets elevtal fra 69 til 122. Denne fremgang må i første række tilskrives den kloge skolepolitik, der blev ført af Monrad. Han var klar over, at man intet opnåede hos flensborgerne ved at trænge det danske sprog alt for stærkt frem i undervisningen. Undervisningssproget i instituttet blev derfor under ham blandet dansk og tysk, i religion valgfrit, og der blev lagt stor vægt på undervisningen i tysk — uden at instituttets danske præg dog gik tabt.

Sproglige forhold i tiden 1720–1864

Højtyskens stilling som administrationens, rettens, kirkens og skolens sprog var og forblev urokket i tiden 1720—1848. Det plattyske talesprog havde måttet vige for *højtysk*, der ifølge Ulrich Petersen (ca. 1700) taltes af alle lærde og fornemme standspersoner. I de jævnere og mere private forhold holdt *plattysk* sig dog endnu, ikke blot som talesprog, men også som skrivesprog. Derom vidner mange flensborgske bryllups- og festsange i tiden fra 1720 til 1760. At menigheden ikke var helt glad for det højtyske kirkesprog, fremgår af en beretning om præsten J. F. Boye, om hvem det hedder, at han helt vandt hjerterne, når han hver onsdag ved katekisationen først gennemgik katekismen på højtysk, men efterhånden som han ved samtalen med børnene blev ivrigere, slog over i plattysk; så kunne heller ikke de voksne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i kirken holde sig tilbage, men gik frem fra stolene for at svare sammen med børnene.

Ligesom på reformationens tid skyllede der i disse år *en tysk kulturbølge* ind over Slesvig fra Tyskland, man behøver bare at tænke på Klopstocks og Schillers forbindelse med hertugdømmet og kongeriget, på mænd som Gerstenberg, brødrene Stolberg og Claudius. Og under sit ophold hos skønånderne på de holstenske godser kunne den danske digter Jens Baggesen i ungdommelig begejstring skrive: »Hvad skal jeg med dansken? En tysker vil jeg være!« Kan man derfor i grunden undre sig over, at borgerskabet i Flensborg følte sig draget imod et tysk kulturelt fællesskab? På den anden side krænkede dette fællesskab ikke borgernes kendte loyalitet mod konge og rige; i taler og sange gav man udtryk for *kongetroskab* og glødende *dansk patriotisme* — vel at mærke på tysk! På den ene side lod flensborgeren sig kalde en dansk hund af en Femernbo — uden at skamme sig, som borgmester Clæden siger i et skrift — og på den anden side måtte både dansk kultur og folkesprog føre en askepottilværelse i denne by. For at forstå dette må man huske på, at tysk nu var det hellige, det fine og det nyttige sprog for borgerskabet, og at dansk var småfolks sprog. Dertil kom, at der under Napoleon og den tyske frihedskrig indtrådte en vis vaklen i stemningen hos de tyskdannede slesvigere på grund af Danmarks forbund med Frankrig og front imod England og Tyskland. Den nationale tanke begyndte at vågne.

Men skriftsprog og talesprog må ikke forveksles. Hvordan forholdt det sig da med *talesproget i Flensborg?*

I de tidligere århundreder havde byen været tvesproget med et talesprog, der var præget af gensidig påvirkning fra de to eller tre sprog, uden at der dog var tale om et egentligt blandingssprog. Dette forhold prægede også den følgende tid. I 1750'erne oplyser J. F. Hansen i sin »Staatsbeschreibung« og Büsching i sin »Kurzgefasste Staatsbeschreibung«, at man i Flensborg taler begge sprog. Büsching kalder det »et blandingssprog af dansk og tysk«, et slet sprog. Da skolemesteren i Nordborg var kommet i strid med præsten, der ønskede, at børnenes kristendomsundervisning skulle foregå på deres danske modersmål, sagde han: »I Flensborg, Sønderborg, Åbenrå, ja, i ganske Angels land, Tønder, Haderslev, taler de allerfleste dansk i deres huse — og dog allige-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Danskhedens utrættelige forkæmper, flensborgeren Chr. Paulsen (d. 1854).

vel lærer deres børn tysk«. Hvor udbredt det *danske talesprog* blandt Flensborgs borgere på den tid har været, er dog vanskeligt at afgøre; forståelsen af dansk var dog uden tvivl almindelig.

Børnene fra de tysktalende patricierhjem lærte det danske bymål ved som Chr. Paulsen at tumle sig på gaderne med kammeraterne fra jævnere stillede dansktalende kredse, der foruden af den gamle stedlige kærne bestod af indvandrede. Når de tysktalende borgerbørn blev voksne, har de og deres kloge fædre sikkert hyldet samme opfattelse som Ulrich Petersen, der i et brev til en ung studerende frarådede at give penge ud til fransk og tilrådede i stedet at lære dansk, regning og bogholderi, hvad der ville være langt nyttigere dèr i landet end en mundfuld radbrækket fransk.

Også i tiden efter 1800 blev Flensborg regnet til de byer, der havde *blandet sprog*. Således bemærker Outzen i 1819, at det danske »von gemeinem Mann fast überhaupt geredet wird«, og på lignende måde siger Schrøder i sin topografi fra 1837, at i Flensborg tales der dansk og tysk. Chr. Paulsen fortæller også om, hvorledes han fra sin ungdom omkring 1800 mindes fiskerkonernes danske udråb og skibsfolkenes danske sange, og han

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

husker, at han hørte ligbærerne tale dansk indbyrdes ved Wimpfens begravelse i 1839. Ifølge biskop Martensen, der som dreng boede lidt syd for Nørreport og forlod Flensborg 1817, var plattysk det almindelige omgangssprog på hans tid. Professor Hansen, der fra 1836—51 boede uden for Nørreport, har aldrig hørt egentlige flensborgere tale dansk indbyrdes; selv de dansksindede drenge fra den nordlige bydel, med hvem der udkæmpedes mangen en dyst, talte ligesom de tysksindede drenge det herskende plattyske. Under Christian VIII.s besøg i Flensborg 1843 hørte pastor Brag, der var tysksindet, flensborgerne tale både dansk og tysk på gaden. Endvidere siger den kendte kirkehistoriker H. N. A. Jensen i et utrykt brev af 17. dec. 1849: »Født i Flensborg, en by, hvor man i min barndom med det ene øre hørte tysk, med det andet dansk«, og i sin »Kirchliche Statistik« fra 1840 bemærker han, at »borgeren i Flensborg omgås stadig med landmanden på dansk, når denne forbliver ved sit sprog«. I et skrift af den slesvig-holstensksindede Marquardsen fra 1839 hedder det: »I byen Flensborg er tallet på dem, der taler tysk, endog ulige større end tallet på dem, der betjener sig af det danske sprog«. Flensborg var i første halvdel af det 19. årh. uden tvivl blevet en overvejende tysktalende by; men det danske sprog holdt endnu stand — især i den nordlige del af byen og i forstaden Jørgensby på Angelsiden, hvor især sømændene og fiskerne havde til huse. I det finere borgerskab var der flere, der forstod end talte dansk.

Hvordan lød så Flensborgs *danske bymål?* Vi ved desværre meget lidt derom. »Hvilken flensborger«, spørger Chr. Paulsen, »mindes ikke fra sin tidligste ungdom de gennem byen gående fiskerkoners ejendommeligt syngende udråb: »*Vil I ha' lavnd* (levende) *torsk? Vil I ha' flæksild?*« Eller urtekonernes »*Vil I ha' grønkål?*« og andet mere, bøndernes »*Go dao*« og »*Gojavten*« og skibsfolkenes danske sange?« Enkelte sprogminder findes også i en parlør, der er trykt i Flensborg — desværre uden forfatternavn. Dens danske sprogstof vidner om adskillig sproglig usikkerhed, der kan skyldes slavisk oversættelse af det tyske samtalestof, men også kan have været almindelig i tidens flensborger-dansk. Især lægger man mærke til sproglige former, der stemmer overens med omegnens sønderjyske landdialekter eller andre jyske folkemål, f. eks. *mit gevær har to lof* (løb) og *knapgabene* (knaphullerne), *en fjerdingsstund, en moll* (byge), *kleser* (kradser), *hugge*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fr. Ferd. Tillisch.
Kongelig regeringskommissær, senere minister for Slesvig.

(slå hø), *fortrødt* (fortrudt) o. s. v. samt tyske ord, ofte i plattysk form: *handtog* (skrifttræk), *en geistig drik* (spiritus), *lunisk* (lunefuld), *nærsk* (närrisch), *frilig* (freilich).

Vi står altså over for et dansk bymål, der har været blandet med forskellige egnes dialekter og med bestanddele fra rigs- eller skriftsproget, i dette tilfælde især fra tysk.

Det vil også være af værdi at sammenligne det flensborgske bymål med bymålene i Nordslesvig og det øvrige Danmark. Chr. Paulsens optegnelser afslører en bestemt ejendommelighed, der går igen i Åbenrås bymål, nemlig den specielle udvikling af vokal + *w* til *aw*, der i Åbenrå får diftongerne i *skov, navn, søvn, ræv* til at lyde ens, nemlig som *aw*, mens sproget i de omliggende landsogne følger rigssproget. At flensborgermålet har haft den samme udvikling, fremgår dels af ordet *lawend* (levende) og dels af danske låneord i flensborgsk plattysk, f. eks. *wraulich* (vrøvlet), *traueln* (trevler). Endvidere synes den københavnske udtale af *ej* og *øj* som *aj* og *åj*, der for resten også kendes fra Ålborg, at have været fælles for sproget i de 4 nordslesvigske byer og i Flensborg.

Også *plattysk og højtysk i Flensborg* var udsat for en særlig udvikling, der bedst kan betegnes med det Sach'ske udtryk »den jyske arvesygdom«. Klagerne herover fortsatte også efter 1800. Således ivrede pastor Valentiner i 1820 mod den gængse bestræ-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

belse efter at ville forme plattysk efter højtysk. »Således«, skriver han, »stolprer vi videre og videre, indtil vi tilegner os et barbarisk sprog, som vi desto mere burde vogte os for, da så mange ord og vendinger på grund af den nære grænse er gået over i vort sprog, der — som fremmedartet ikke pryder, men mispryder, og vi f. eks. bruger bleiben for werden og hundrede ord forkert«. Chr. Paulsen havde gennem sin tyske opdragelse øre for ægte tysk og tillært tysk, og han bemærker i et skrift fra 1832, at flensborgerne ikke kan udtale sch og z, de bruger ikke de tyske forstavelser her og hin og danner fremtid med soll (skal). »Hvad er det for noget tysk?« skriver han, »komm ein — lauf aus — geh mit ihr durch und bring sie dann um, ich weiss da nichts von, ich kann dar nichts vor, o. s. v.« Han har selv hørt folk sige: »Ich soll auf und sehen um die Kinder«, »er wohnt grade genübervor« og »Ist dass ein Wetter und gehen aus in?« Chr. Paulsens udsagn falder i tråd med de bemærkninger, den tyske rejsende Kohl i 1847 gjorde om det tyske sprog i Slesvigs nordlige købstæder.

Da sprogforholdene skulle ordnes efter treårskrigen, vovede hverken Tillisch eller Regenburg at indlemme Flensborg i det blandede bælte. De bestemmelser fra 1850—51, hvormed grunden til en dansk menighed og en dansk skole blev lagt, byggede på frivillighedens princip. Thi vel var Flensborg en overvejende loyal og kongetro by — især gælder det om den lavere borgerklasse og i den nordligere del af byen — men det var også en *tysktalende by*, og de loyale flensborgere tålte ikke, at man fra dansk side rørte ved sproget. Ganske vist havde man stillet sig velvillig til den danske menigheds oprettelse i 1850—51, men da det ved reskript af 17. nov. 1851 blev tilladt at oprette en dansk borgerskole, og især da de danske myndigheder forsøgte at komme de stedlige tyske privatskoler til livs, satte dette ondt blod. Thi af merkantile grunde og med traditionens magt ville selv de mest loyale flensborgere holde på tysk som undervisningssprog. »Fanden er faret i Flensborg med hensyn til sproget,« skrev Fritz Meyer i sin ærgrelse til Regenburg.

Hvad forvaltnings- og retssproget i Flensborg angik, skulle dette ifølge en ministeriel bestemmelse af 25. okt. 1852 være udelukkende tysk. Da forstanderne for de danske skoler et år senere indgav et andragende til stænderforsamlingen om, at Flensborg måtte blive optaget i distriktet med blandet rets- og forvaltningssprog, var det som at stikke hånden i en hvepserede. Både de

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tysksindede og de loyale flensborgere, der ikke ville have sprogsplittelse ført ind i deres by, indgik til stænderne med en modadresse. Stænderforsamlingen afviste det danske andragende, og regeringen vovede ikke at tage sagen op igen.

Selv på den danske skoles legeplads var sproget overvejende plattysk. Også på latinskolens legeplads taltes plattysk, der hurtigt lærtes af de tilflyttede danske embedsmænds børn. Det var således svært at vende strømmen og lede den sproglige og kulturelle udvikling i den loyale by i dansk retning. Og er det i grunden til at forundres over? Gennem århundreder var tysk i begge skikkelser blevet det officielle skrift- og kultursprog, kirkens og skolens sprog, dannelsens og handelens sprog. Kendt er historien om den nørrejyske tjenestepige, som havde tjent to år i en tysktalende, dansksindet familie, og som sagde til en anden tjenestepige, der på Flensborgs gade tiltalte hende på dansk: »Gott, Trine, Du sprekst dänisch, ich habe dat dänische lange vergeten, dat is so gemein«. Ja, det følte s i Flensborg før 1850 og delvis også derefter som tarveligt at tale dansk — og dog skulle det nu pludselig være helt anderledes.

Men udviklingen i Flensborg efter 1850 var inde i den rette gænge, idet man hævdede frivillighedens princip. Man måtte fra dansk side vise tålmodighed, og man gjorde det også. Flensborgerne så nu, at dansk også kunne være både kirkens og skolens og dannelsens sprog — *døren til dansk åndsliv var åbnet;* en forøget tilknytning til dansk erhvervsliv ville også have gjort dansk til et lige så »nyttigt« sprog som tysk. Begivenhederne i 1864 slog alle forhåbninger i stykker.

Arkitektur og billedkunst 1720–1864

Den stilstand i kunstvirksomheden, der havde varet i generationer før 1720, kunne se ud til at være blevet afløst af en opgangstid efter dette år i pagt med stadens efterhånden voksende trivsel. Men ikke mindst om dette lange tidsrum gælder, at det lider af monumentfattigdom. Meget — og sikkert meget værdifuldt — har dog som også i renæssancetiden gemt sig inden for hjemmenes vægge.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

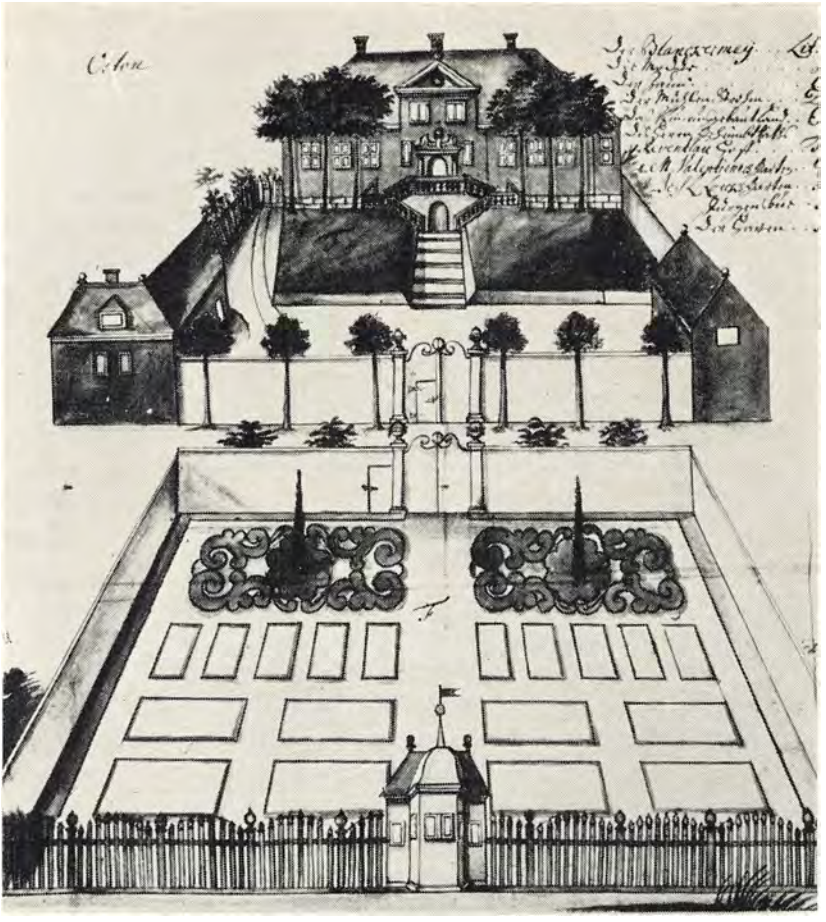

Udsnit af kort over Plankemai og St. Jørgensgård.
Billedet viser gehejmeråd Reventlows hus med tilhørende have. Fra omkr. 1730.

I og for sig var der ikke ved 1720 tale om nogen ændring i stilopfattelsen. *Barokkens* synsmåder var stadig de herskende og vedblev at være det til henimod århundredets sidste årtier.

Bygningskunsten i den større stil levede op igen med opførelsen af to *kirketårne,* Mariekirkens 1731 (bd. I, s. 35) og St. Hanskirkens 1741, begge med enkle etagespir. Interessantest er sidstnævnte tårn, opført helt fra nyt. Øverste stokværk, der så smukt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Neptunbrønden på Nørretorv.
Det smukke rokoko-kunstværk stammer fra 1758.

sætter af i tagrygningens højde, har glamhuller, flankeret af dobbeltpilastre, og over den svære gesims — på midten brudt af halverende frontoner — løfter spiret sig mod himlen. I motivet er dette tårnparti nær beslægtet med et langt ældre barokværks, Vor Frelsers kirkes på Christianshavn. Motivet selv er alment barokt. I Flensborg blev dets anvendelse det eneste betydelige vidnesbyrd om denne arkitekturstils elegance i det små. Dens tungere, mere fyldige væsen kommer til orde i Mariekirkens lille våbenhus. Barokken havde udtalt sans for helhedsvirkning og farveholdning, hvilket førte med sig, at man begyndte at hvidte kirkernes indre. I den profane bygningskunst blev *Vajsenhuset* 1724—25, nu »Flensborghus« i Nørregade, til dels opført af materiale fra det 1719 nedbrudte Duborg. Det blev et prunkløst, i al sin enkelhed regulært opdelt barokarbejde. Som venteligt blev det i den borgerlige bygningskunst, det meste foregik. Det skete kun i ringe grad med rene nybygninger som Søndertorv 15 fra 1749, der kan minde om samtidens københavnske borgerhuse og har langsiden mod gaden. Oftest nøjedes man med ombygninger af ældre bygninger, hvor man prøvede sig frem med barokkise-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stue i Slotsgade nr. 35.
Bygget 1772 som sommerbolig for amtmand grev Haxthausen.

rende gavlfacader, som i det bedst bevarede »*Alt Flensburger Haus*« fra 1760'erne, der i sin gavlkomposition søgte at efterligne den store barokarkitektur (bd. I, s. 263). I borgerhusenes indre indtog beboelses- og opholdsrum nu efterhånden hele forhuset med en fornem sal i første sidebygning.

Af *kunsthåndværkets* frembringelser er de betydeligste altertavlerne i St. Hans kirke fra 1734 og Nikolai kirke fra 1749. Den første er i tidens manér, et helt arkitekturværk, udpræget barokt i sin voldsomme formgivning. Endnu mere chokerende virker dog *Nikolaikirkens alter,* i senbarokkens næsten krampagtige stil, desværre ikke særligt velbevaret. Og dog — om tidens aspirationer i retning af det repræsentable, storladne og magnifike er også disse arbejder vidnesbyrd. Sammenlignet med dem er tidens eneste mere bemærkelsesværdige epitafium Anna Thomsens i Marie kirke, meget behersket i arkitektonisk komposition, passet ind i en for øvrigt livfuld dekorativ-ornamental indramning.

Ringe står det til med *skulpturens* værker, de er lidet talrige

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Angelbogade nr. 2.
Bygget 1804 af Axel Bundsen i klassicistisk stil.

og uden større værdi. Det samme gælder *malerkunstens* alter- og staffelibilleder. Ikke desto mindre er der blandt kirkernes epitafie- og præsteportrætter gode ting, fysiognomier, der fængsler.

Fra midten af 18. årh., da tiderne i høj grad bedredes for Flensborg, kom kunstvirksomheden vist særlig hjemmenes udstyr til gode. Det er så godt som alene inden for borgerskabet, der nu for alvor begyndte at folde sig ud, man må vente sans for kunstneriske værdier. Også i en kirke som Mariekirken gjorde en mere intens borgerlig livsførelse sig gældende med indbygning i 1788 af *pulpiturer* for det brede borgerskab. Hvor meget barokkens udløber *rokokoen,* med nye dekorative og ornamentale motiver, har gjort sig bemærket i Flensborg, er et spørgsmål — i nogen grad er det i alt fald sket i kirkeligt udstyr af forskellig art. Eneste virkelige rokokobygværk er brønden på Nørretorv, hvis ornamentik lader os ane noget af stilens muntre, kapriciøse væsen.

Henimod århundredets slutning afløses barok-rokokoen af sin absolutte modsætning, *klassicismen,* med dens strenge krav til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kirkegårdskapellet, bygget af Andreas Christiansen med Axel Bundsen som arkitekt.

Ny-klassicistisk stil. Akvarel.

antikt betonet »ædel simpelhed« og mådehold i den ligeledes antikiserende dekoration. Den nye stilopfattelse fik solidt fodfæste i Flensborg, som det i alt fald fremgår af bygningskunsten. Inden for det sparsomme offentlige byggeri kan nævnes den nøgterne *latinskole* fra 1806 (bd. II, s. 123). Inden for den borgerlige bygningskunst skete mest. Vel nøjedes man som sædvanlig ofte med ombygninger af ældre huse, men der byggedes også meget fra nyt, som det af fynboen Axel Bundsen 1804 opførte sirlige hus i Angelbogade 2, typen på et fornemt borgerhus, pilasterprydet ud for de øverste stokværk. Samme kunstner skyldes også *kirkegårdskapellet* fra 1812—13 — en virkelig fin lille kuppelbygning, klassisk klart udformet og næppe uden påvirkning fra tidens store danske arkitekt C. F. Hansen, fra 1783 til 1804 landbygmester i Holsten. Typisk klassisk, med stilens forkærlighed for søjlestillinger, var også *pavillonen i Marieskoven*.

Til skulptur og malerkunst i forbindelse med offentlige bygninger og institutioner mærkes kun lidt fra årtierne før og efter århundredskiftet ud over nogle præsteportrætter. Atter her må man antage, at den kunstneriske virksomhed, der på dette om-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gravmæle over købmand Fr. Gorissen (d. 1830) og hustru Metta Catharina, født Lorenzen (d. 1824).
Sfinksen, der pryder mindesmærket, skyldes den berlinske billedhugger Christian Daniel Rauch.

råde fandt sted, har fået afløb i borgerlige hjem, ligesom tidens forfinede møbelkunst, opdyrket af fremragende kunstnere i ud- og indland, kan have prydet dem. Og således var det også senere op igennem 19. årh. til det afgørende år 1864. Efter den engelske krigs ulykker i 1807—14 var atter fulgt opgangstider for Flensborg. Udadtil var det så godt som udelukkende den stadig klassicistisk prægede bygningskunst, der gjorde sig gældende; altid i en stilfærdig og nobel, men efterhånden rigtignok temmelig tør borgerlig skikkelse.

Ved midten af årh. synes opførelse af landsteder for velhavende flensborgere at have taget fart. Et sådant landsted, *Sollie*, påvirket af engelske cottager, byggede den danske arkitekt M. G. Bindesbøll for justitsråd C. M. Poulsen i midten af 1850'erne, og det har sikkert ved hele sin fremtoning vakt opmærksomhed. Thi ved den tid ebbede klassicismen ud, endende i en stiv formalisme. Man søgte da nye udveje for bygningskunsten, og en af foregangsmændene herhjemme havde netop Bindesbøll været. Den af de nye veje, man helst gik, var at søge tilbage til de historiske stilarter og anvende dem på tidens opgaver. Det blev

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stænderhuset, bygget af Winstrup 1852.

en *eksperimenternes og stilblandingernes tid,* der fra 1850'erne skulle strække sig frem gennem de følgende generationer, mærkbar også på andre af kunstens områder, ikke mindst kunsthåndværkets. Det blev dog overvejende inden for den offentlige bygningskunst, den ny tendens foreløbig sporedes, og her fik for Flensborgs vedkommende arkitekten *L. A. Winstrup* lejlighed til at gøre en indsats som stadsbygmester fra 1851 og som kgl. bygningsinspektør for Nørre- og Sønderjylland fra 1860. Han var i 1850'erne Sønderjyllands førende arkitekt, ikke nogen stor ånd, men en redelig bygmester og ikke uden evner. Hans virksomhed sætter endnu spor i Flensborg, der 1850—64 var Sønderjyllands hovedstad, hvilket krævede nye offentlige bygninger. Mindre interesse nu har hans omdannelse i begyndelsen af 1850'erne af en gammel købmandsgård på Holmen til regeringsbygning. Den kom til at rumme administrationsbygning, retsbygning og *stænderhus,* hver med sit arkitektoniske ansigt, som det lå i tiden. Nu er kun sørgelige rester tilbage af dette komplicerede bygningsværk. Og ikke meget bedre står det til med Winstrups

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lorenz Frølichs billede af kong Valdemar Sejr, der giver Jyske Lov. Billedet er malet 1854 til regeringsbygningen i Flensborg. Det findes nu i amtsrettens sal.

latin- og realskole, der blev bygget 1857—60 (se s. 213). Også den blev et ret kompliceret foretagende, men med klar opdeling af plan og facader, selv om et helhedspræg i nogen grad også her savnedes. Interessant er hans anvendelse af buegangsmotivet i skolegården. Samtidig med dette store arbejde opførte Winstrup et par beskedne danske borgerskoler.

For *malerkunsten* var det et stort gode, at den danske kunstner *Lorenz Frölich* i årene 1853—57 levede i Flensborg, hvor han udfoldede en betydelig virksomhed, foruden som maler som dekoratør og møbeltegner. Det kunstliv, der sikkert længe havde været dyrket i hjemmene, førtes nu videre i større stil ved stiftelsen af »Flensborgs kunstforening«, for hvilken Frölich skabte sit billede af Thyra Danebod og Danevirke. Det var dog særlig udsmykningen af regeringsbygningen, der gav Frölich lejlighed til at udfolde sig som historiemaler. Til appellationsretten malede han billederne af »Valdemar Sejr som lovgiver« og af »Frederik IV, der hyldes af stænderne« (1854). I regeringsbygningen fandtes også et tredje billede af Frölich, Christi fristelse, vistnok malet som altertavle. Værdifulde er også hans to anselige og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Istedløven, modelleret af H. V. Bissen.

smukke malerier til Poulsens landsted med emner fra den nordiske mythologi. I alle billeder kommer et samspil af fantasi, romantik og realisme til orde, karakteristisk for hans daværende udvikling som kunstner.

Den store opblomstring af dansk billedkunst ved midten af århundredet kom da også Flensborg til gode. Sønderjyden H. V. Bissens bronceløve til minde om Istedslaget, opstillet på den gamle kirkegård 1862, var det tydeligste vidnesbyrd derom. Det ulykkelige år 1864 satte et brat punktum for en fortsat udvikling efter de givne linier. Andre fik ordet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den økonomiske udvikling 1848–64

Oprøret bragte Flensborg ind i begivenhedernes malstrøm. I *bankfilialen* — på een gang symbolet på det udviklede erhvervsliv og på tilknytningen til kongeriget — traf man straks sine dispositioner. Trods ordre af 23. marts havde det vist sig umuligt at sende seddelbeholdningen til Århus eller København, og filialen blev da bemyndiget til i givet fald at brænde beholdningen fremfor at lade den falde i oprørernes hænder. Disse respekterede imidlertid kassen, og det samme gjorde preusserne siden hen; at den provisoriske regering i aug. 1848 fratog banken dens privilegier blev kun et mellemspil, og den fortsatte sin virksomhed, for så vidt der var noget at virke med. Overskuddet i de tre år blev dog kun henholdsvis 17.000, 8000 og 3500 rdb. imod 22.000 i 1847.

Medens »græsset bredte sig på vor skibsbro« i krigsårene, *demonstrerede dele af handelsstanden for Danmark.* Parlamentet i Frankfurt afæskede en dag i 1848 Handelsforeningen en erklæring om, hvilke foranstaltninger man ønskede truffet til fremme af Flensborgs handelsliv. Da forespørgslen kom til debat, viste det sig, at slesvig-holstenerne ved masseindmeldelser havde skaffet sig flertal. Som modvægt herimod skete der ved loyale medlemmers virksomhed endnu under selve mødet lige så mange indmeldelser af dansksindede, således at man kunne opnå flertal for svaret, at parlamentet intet havde med Flensborg eller Slesvig at bestille, og havde Handelsforeningen et ønske at forebringe, ville den henvende sig til den kongelige regering i København.

I København var man fuldt vel klar over den betydning, det havde, at Flensborg blev *støttet kommercielt;* man lod ikke blot loyale flensborgeres skibe fortsætte farten på kolonierne, men også skibe tilhørende slesvig-holstensksindede redere, og så snart krigens vekslende gang tillod det, arbejdede man for en genoptagelse af handelsforbindelserne.

Remissionen på 25 pct. ved direkte handel på oversøiske pladser var af den flensborgske handelsstand blevet betragtet som yderst betydningsfuld, og Handelsforeningen i Flensborg gik i en erklæring af 16. febr. 1850 varmt ind for dens opretholdelse. Den loyale flensborgske handelsstand ytrede bl.a.: »Oprørspartiet i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Holsten har allerede i lang tid med iver benyttet sig af holstenernes sympatier for Hamborg, ved at fremstille denne stad som landets centralpunkt, og på denne måde svækket hengivenheden for Danmark og kvalt taknemligheden for det meget gode, som er kommet derfra«. Plakatens bestemmelser var af den største vigtighed for kongeriget og for Slesvig, idet de for begge banede vejen til kommerciel uafhængighed af udlandet »og bidrager til en stedse fastere forbindelse mellem de nationale landsdele ved at lede dem til et fælles mål — løsrivelse fra hansestædernes supremati«.

Det særlige flensborgske syn på remissionen vandt genklang i kongeriget. Under behandlingen i folketinget i marts 1851 ytrede den fremstående københavnske grosserer C. A. Broberg, at man slet ikke burde se på sagens realitet, for det forhold, at man i Slesvig, særlig i Flensborg, altid havde været glad for denne bestemmelse, var nok til at gå med til dens forlængelse. Tinget vedtog da også loven med 63 stemmer mod to. Under de følgende forlængelser af remissionen spillede hensynet til Flensborg stadig ind. I 1852 blev remissionen forlænget for sidste gang til marts 1854, da den afløstes af en rabat i sundtolden.

Under forhandlingerne i rigsdagen var det blevet anført, at den *direkte handel* fra Flensborg ikke mere betød så meget. At dette var rigtigt, fremgår af følgende oversigt over forholdet mellem Københavns og Flensborgs fart på oversøiske pladser i 1852:

til København indgik	67	skibe	med	8423	kml.
» Flensborg »	5	»	»	351	»
fra København udgik	40	»	»	4994	»
» Flensborg »	8	»	»	705	»

Den til københavnsk skibsfart udbetalte remission androg godt 86 000 rbd., mens der til flensborgsk skibsfart blev udbetalt 6 735 rbd. I hele perioden indtil krigen 1864 indgik der til Flensborg i direkte oversøisk fart omkring et par fartøjer om året (1854 dog 6), medens der udsendtes 8—9 fartøjer; de sidste har vel afsat deres returladning i København. I årene 1842—46 var der alene fra Dansk-Vestindien indgået gennemsnitlig 15 skibe. Tilbagegangen viser sig også tydeligt deri, at medens værdien af Slesvigs oversøiske import i 1847 udgjorde 9 pct. af den samlede imports værdi, var tallet i 1855 sunket til 1,9, i 1859 til 0,3 pct.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensborg, set sydfra 1855.
I forgrunden ses jernbanen.

Flensborgs *stilling som den førende handels- og industriby* i monarkiet næst efter København var ved at *ophøre*. Farten på verdenshavene svandt ind, forædlingen af de tropiske produkter, der havde kastet glans over livet i byen og båret de rige slægter oppe, var nu ved at ebbe ud. I årene 1842—46 havde byens sukkerraffinaderier gennemsnitlig importeret 2,8 mill. pd. råsukker, men i 1852 var importen knap 1/2 mill. pd.

Baggrunden for Flensborgs ændrede stilling må søges i den *almindelige økonomiske udvikling i kongeriget*. Årene efter treårskrigen blev — i hvert fald indtil 1857 — gode år. De var bortset fra et enkelt år særlig gode høstår, og priserne lå op mod 50 pct. højere end i det foregående tiår. De gode år for landbruget støttede den selvstændige handel, som fra 1840'erne var begyndt at vokse frem i kongerigets provinsbyer, og Københavns erhvervsliv var ved at rejse sig igen efter sammenbruddet i århundredets begyndelse. Denne økonomiske udvikling blev fremmet af treårskrigen, der afbrød forbindelsen sydpå og gjorde det nødvendigt at vende sig mod vest; det blev efterhånden åbenbart, at man selv kunne sende varerne til England og tage andre varer, man hidtil havde fået fra Hamborg, hjem ad direkte vej.

Det øgede handelsliv i kongerigets byer måtte naturligvis få konsekvenser for Flensborg. De afsætningsmuligheder, der tidligere havde været, blev nu overtaget enten af den lokale eller

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den københavnske handelsstand. Det er karakteristisk, at *indførslen søværts* bevæger sig forskelligt i kongeriget og i Flensborg. I 1862 var kongerigets indførsel 45 pct. større end i 1852 og mere end dobbelt så stor som i 1845; Københavns indførsel i 1862 var 30 pct. større end i 1852 og 70 pct. større end i 1845. Tallene fra Flensborg 1854 og 1864 viser, hvorledes udviklingen formede sig dèr. Fra udlandet indkom:

	skibe	drægtighed	bestuvning
1854.....	503	17.770	17.452
1862.....	439	18.402	18.161

Her er således kun tale om en stigning på godt 3 pct. Tilsvarende gælder *handelsflådernes størrelse:*

	antal skibe		drægtighed	
	1854	1862	1854	1862
Provinsen	1813	2437	34.509	48.917
København	290	326	16.947	19.942
Flensborg	140	114	5839	4902

I Flensborg er der således en ikke ringe tilbagegang, i København og i provinsen en overvældende fremgang.

Til det tilbageslag, som kongerigets voksende handel måtte forårsage, kom også den tekniske udvikling, i første række *jernbanerne.* Netop i 1850'erne fik man den så stærkt ønskede bane til Husum og Tønning, men dens virkning blev dog en ganske anden end ønsket og håbet. Under de voldsomme engelske kapitalinvesteringer, der fandt sted på denne tid, var opmærksomheden også blevet rettet mod banen Flensborg—Tønning. Den engelske jernbanekonge Samuel Morton Peto var blevet interesseret deri — vistnok gennem dr. C. M. Poulsen via Regnar Westenholtz — og i 1852 fik han koncession på banen, som åbnede i 1854 under navn af »Frederik VII.s sydslesvigske jernbane«. Det oprettede jernbaneselskab »Flensborg—Husum—Tønning Eisenbahn Gesellschaft« fik hovedkontor i Flensborg, og C. M. Poulsen blev generaldirektør. Tværbanen var imidlertid med en længdebane fra Jybæk til Neumünster blevet forbundet med banen Kiel —Altona; længdebanen var blevet gennemført af englænderne trods en betydelig slesvigsk modstand, der i sin separatisme endog var gået så vidt som til at kræve en særlig slesvigsk sporvidde.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den gamle »engelske« banegård omkr. 1864.

Et af tværbanens formål skulle være at skabe en transitvej til Østersøen, og snart satte et engelsk selskab — nøje knyttet til jernbaneselskabet — en betydelig *dampskibsfart* igang fra Flensborg *til østersøiske havne*. I 1856 nåede farten på St. Petersborg, Danzig, Königsberg, Stettin og København et ret betydeligt omfang, men allerede året efter bristede forudsætningen for foretagendet — sundtolden. Da den blev ophævet i 1857, var det ikke mere rentabelt at betale jernbanefragt og lade godset blive omladet to gange for at spare sejladsen gennem Kattegat.

I endnu en retning blev baneanlæget en skuffelse: Byens handelsmæssige *opland* blev væsentligt *indskrænket*. Gennem jernbanen rykkede Hamborg med sin overvældende konkurrence pludselig Flensborg nærmere. Vejen Flensborg—Hamborg kunne nu tilbagelægges på en tiendedel af den tid, det før tog. Det blev billigere at forsyne sig med kolonial- og industrivarer fra Hamborg, ikke blot for købmændene i Slesvigs byer, der tidligere havde søgt Flensborg, men også for byens egen detailhandel. Kun få varer kunne bære en direkte indførsel med flere dages sejlads omkrig Jyllands farlige kyster, når de kunne landes i Hamborg og derfra billigt og let føres videre.

Bragte banerne således skuffelser og tilbageslag, gav de også fordele, der i nogen grad kunne bøde på tabene. Der åbnede sig mulighed for, at Flensborg kunne få andel i *Hamborgs forsyning*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

med landbrugsprodukter. Efter jernbanens anlæggelse begyndte, fortæller samtidige beretninger, en livlig tilførsel også søværts af korn, der blev transporteret videre ad jernbanen til Hamborg; det er da sikkert denne trafik, der har hindret en nedgang i den *indenlandske besejling* af Flensborg. Omfanget af denne vil fremgå af følgende tal:

	antal skibe		drægtighed		bestuvning	
	indgåede	udgåede	indgåede	udgåede	indgåede	udgåede
1854.....	1359	1520	13.032	16.319	8511	7134
1862.....	1479	1566	18.343	20.502	8813	6581

Var betingelser for handel og industri i større målestok således ikke mere til stede, og en del af de største huse — deriblandt Christiansens og H. C. Jensens — blev yderligere knækket af den store pengekrise i 1857, behøvede dette dog ikke at medføre nogen katastrofe for byens befolkning som helhed. En del af de større huse og fabriksanlæg blev tilbage, og der synes at have været de fornødne forudsætninger for, at byen kunne *opretholde sin beskæftigelse.* Flensborg gik over til at være en by, baseret på sit opland og på underhold af det betydelige tilskud af administration og garnison, der kom til i disse år.

Flensborgs *folketal* var jævnt voksende og nåede i 1860 op på 17.778. Tilvæksten var større i kongerigets byer, men mindre i de andre slesvigske købstæder. Ser man på, hvordan folketallet fordelte sig på de forskellige erhverv, viser det sig, at der ikke skete nævneværdige forskydninger i disse år. Industri og håndværk beskæftigede og forsørgede i 1855 42,4 pct. og handelen 16,7, søfarten 8,4 og landbruget 0,6 pct., medens 14,8 pct. angives at være eller forsørges af »daglejere og arbejdere«.

Svandt storhandelen ind, synes detailhandelen at have opretholdt erhvervet, og det samme må gælde for *industrien.* Sukkerindustrien var dog i tilbagegang; der var i 1862 3 raffinaderier mod før krigen 7. Olieindustrien, der før satte sit præg på byen, var også gået tilbage, men blev fremdeles anset for at være den vigtigste industri, fordi tilførslerne af råstoffet fra Østersølandene og af stenkullene bandt forholdsvis megen arbejdskraft på havnen og gav fragt til mange skibe. Direkte beskæftigede oliemøllerne et lille hundrede mand. Udførslen af oliekager, der i 1850'ernes første halvdel lå på omkring 11 millioner pund, gik indtil 1862

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Reklame for J. H. Wilms' eddikefabrik i Nørregade.

ned til 2,4 mill. pund, og forbruget af råstoffer halveredes i samme tidsrum. Det skyldes, at kongerigets egen produktion var tiltagende, og at man i England ved denne tid ophørte at bruge oliekager til gødning for i stedet at gå over til at bruge guano.

Brænderierne — 6 moderne dampbrænderier — producerede i 1862 1,7 mill. potter. Også denne industri måtte dog lide under konkurrencen fra kongeriget, særlig de nordjyske brænderier, hvis kartoffelbrændevin var adskilligt billigere end det flensborgske kornbrændevin.

Betragtes industrierne efter antal direkte beskæftigede, var tobaksfabrikkerne stadig førende med ca. 400 mand og en ret betydelig afsætning til kongeriget. Tegl- og kalkværkerne gav kun arbejde til ca. 140 mand. De to jernstøberier beskæftigede tilsammen 110 mand, og det samme tal nævnes for den gamle papir-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mølle. Et glasværk beskæftigede lige ved hundrede mand. Foruden disse større industrier kan nævnes 2 stivelsesfabrikker, 7 ølbryggerier, 4 eddikefabrikker, 2 cementfabrikker, 8 garverier, 2 hårdugsfabrikker, 2 limfabrikker, 10 lysestøberier, 2 saltraffinaderier, 1 tapetfabrik og 3 uldvarefabrikker. Skibsbyggeriet beskæftigede omkring 150 arbejdere.

Under de ændrede vilkår kom *Handelsforeningen* til at indtage en mere tilbagetrukken plads. Foreningens udprægede stillingtagen til de nationale spørgsmål ophørte også hen i 1850'erne; den synes da også med sine 222 medlemmer i 1862 at have omfattet så godt som hele byens handelsstand. Dens virke satte sig dog ikke spor i større sager, den mest betydningsfulde var under krisen 1857, hvor foreningen dannede en garantiforening for at afbøde krisens virkninger. En i 1857 stiftet industriforening synes heller ikke at have fået nogen afgørende betydning.

Tiden mellem krigene blev ikke en katastrofetid for Flensborg. Meget forsvandt af det, der havde præget byen, havde været med til at adskille Flensborg fra provinsbyerne og til at placere byen i et internationalt plan, om end ikke af international størrelse eller betydning. Samtidig ophørte mange af de huse, hvis rigdom — født af handel og industri — havde kastet glans over byen og båret dens navn viden om. Sparekassens støtte vækst i indskud — afbrudt af en tilbagegang i 1857 — vidner også om, at kårene for byens befolkning ikke blev forringet. At Flensborgs sparekasse havde den mindste vækst i hertugdømmet kan hænge sammen med, at banken her foretog de egentlige bankforretninger, som i andre byer i en vis udstrækning varetoges af sparekasserne.

Fremtiden — tiden efter krigen 1864 — stillede krav om at finde sig til rette under den udvikling, som blev indledt mellem de to krige.

Træk af det daglige liv i tiden 1814–1864

En aften i maj 1814 var hele Flensborg på benene. En strøm af mennesker bevægede sig over Søndertorv i retning mod den åbne plads ved klosteret, og rundt om i byen stod folk og kikkede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

op i luften. For første gang skulle flensborgerne opleve en *ballonopstigning*. Det var den danske aerostatiker J. P. Colding, der gæstede byen og her ville foretage sin fjerde luftfart, den eneste i hertugdømmet Slesvig. »Maskinen«, som den kaldtes, blev fyldt i tilskuernes nærværelse. Til stor skuffelse for de mange mennesker kom ballonen dog ikke ret højt op og måtte snart gå ned igen. Alligevel var ballonopstigningen en begivenhed, der pegede fremad mod nye tider.

Seks år senere indtraf en anden begivenhed, der på uhyggelig måde manede svundne tider frem. D. 17. okt. 1820 oplevede flensborgerne for sidste gang en *offentlig henrettelse* med anvendelse af hjul og stejle. Den foregik på det nye rettersted syd for byen, der efter Nystadens anlæggelse havde afløst det gamle galgebjerg nord for byen. Seks mennesker blev den dag aflivet. De fem var sømænd, der i Kanalen havde gjort mytteri og dræbt kaptajnen, der var flensborger, og hans søn; den sjette var en farlig landevejsrøver. 100 mand infanteri fra Slesvig og 40 ryttere fra den flensborgske garnison ledsagede vognene med de dødsdømte gennem byens gader ud til retterstedet. Langs ruten var der sort af mennesker. På den første vogn kørte skarpretteren og en af de dømte, på den anden to præster og tre af de dømte, og på rakkerkærren, der kom sidst, hang tre dømte bundet — det var de værste af forbryderne, der blev behandlet på denne vanærende måde. Den ene af de dømte, der var med i optoget, skulle »kun« kagstryges på retterstedet og derefter føres til livsvarigt tugthus. Da kagstrygningen var sket, skiftedes de to præster til at føre de dødsdømte op på højen, hvor skarpretteren udførte de 6 henrettelser i løbet af en time. Det var bøddelen fra Rendsborg, der eksekverede dødsdommen med skarpretteren fra Husum som »reserve«. Sømændenes hoveder blev bagefter sat på stage, og deres kroppe lagt på hjul. Den uhyggelige begivenhed gjorde et dybt indtryk.

De to usædvanlige begivenheder i 1814 og 1820 afspejler ligesom i korte glimt noget karakteristisk for tiden fra Kielerfreden op til den krig, der skilte Flensborg fra Danmark, en tid, præget af kontraster mellem gammelt og nyt. Det første tekniske vidunder, der fik praktisk betydning for flensborgerne, var *hjuldamperne*. I 1829 foretog dampskibet »Dania« fra København lystture ud ad fjorden, og i 1838 sejlede et dampskib, der hed »Union«, i rutefart mellem Flensborg og København. En mere

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bekvem og hurtig rutetrafik med bedre skibe kom dog først i gang fra begyndelsen af 1840'erne. En lille kreds af borgere dannede et dampskibsselskab og købte i Hull dampskibet »Dronning Caroline Amalie«, der 1842 blev taget i brug.

Dampskibene betød først og fremmest en forbedring i *forbindelsen med hovedstaden*. Endnu i 1830'erne måtte passagererne på postvognene finde sig i at skumple af sted i åbne vogne, der hang i læderremme. Det vakte derfor almindelig tilfredshed, da postvæsenet indførte affjedrede, lukkede diligencer på den vigtige hovedrute København-Flensborg-Altona, senere på andre hovedruter. Et stort fremskridt var det også, at regeringen i 1840'erne lod anlægge *chausseer* fra Flensborg til Husum, Slesvig og Åbenrå. *Breve* kom også hurtigere frem end før — de kom med diligencerne eller med de ejendommelige kuglepostvogne, der alene var beregnet på brevtransport. Efter treårskrigen blev postforbindelserne forbedret. Jernbaneanlæggene rundt i riget fremmede postgangen stærkt, og indførelsen af frimærker gjorde det billigere at sende breve af sted. 1854 fik Flensborg elektrisk *telegrafforbindelse* mod syd og nord.

En af de største begivenheder var dog afsendelsen af det første *tog* i okt. 1854 fra Flensborg til Tønning, og det var en stor festdag, da kongen 24. okt. gæstede byen og indviede banen. Da det var et engelsk selskab, der havde bygget og drev den, var billetterne trykt på engelsk. F. eks. stod der »Flensburg to Rendsburg« — mange troede dog, at »to« var plattysk.

Et betydeligt teknisk fremskridt var også indførelsen af *gasbelysning*. Bystyret sluttede kontrakt med et engelsk gaskompagni, der anlagde et gasværk nord for byen. Ved mørkets frembrud 24. nov. 1854 strålede de nye gaslygter for første gang, og flensborgerne kunne glæde sig over at have fået en moderne gadebelysning — tre år før København.

Det lykkedes derimod ikke at få gennemført en virkelig modernisering af *brandvæsnet*, og de *sanitære forhold* var stadig gammeldags. Vandet fra kildespringene i bakkerne skulle løbe gennem trærør, før det kom til gade- eller gårdbrøndene, og undervejs var det udsat for forurening, bl. a. fra husenes latringruber, der sjældent tømtes. Sansen for frisk luft og motion og for større hygiejne var dog i stigen. Det blev mere og mere almindeligt at tage ud i den smukke omegn om søndagen, og mange badede om sommeren i fjorden nord for byen, ved

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kielseng eller fra den badeanstalt, der 1829 blev opført ved Ballastbroen. Af større betydning for hygiejnen var det, at der efterhånden i selve byen blev indrettet flere badeanstalter med forskellige slags varme og medicinske bade, f. eks. russisk dampbad.

Dårligt stillede flensborgere kunne stadig nyde godt af de mange *legater*, som velhavende borgere i tidligere tid havde stiftet. Også i denne tid var der folk med social forståelse, der gjorde en indsats for deres dårligere stillede bysbørn. I 1846 grundlagde en privat forening således et plejehjem for fattige og forsømte børn, Martinstiftelsen. I slutningen af 1830'erne blev der oprettet et par *asyler* for børn fra småkårshjem, og i 1843 fik pastor Aschenfeldt, karetmager Kruse og nogle andre oprettet et par *sygekasser*, hvis medlemmer under sygdom kunne få en ugentlig pengehjælp.

Som helhed var dog den sociale forståelse begrænset, og *den velhavende købmandsstand* følte sig hævet over de andre grupper af befolkningen. Selskabeligt holdt den sig helt for sig selv, og dens daglige levevis lå på et niveau, der skarpt adskilte sig fra den jævne mands. En nevø af H. C. Jensen har givet en interessant skildring af, hvordan hans onkels hus, et af de fineste i Flensborg, var indrettet. Fra porten førte en lille trappe op til en stor forstue, og i den gik en trappe med svære egetræs balustre ovenpå. Hele dette rum var fuldt af malerier i forgyldte rammer, mest kopier efter italienske og hollandske malere. Ud mod gaden lå den store dagligstue, hvor væggene var fyldt med kobberstik, og »musikstuen« med gamle, hollandske billeder. I to værelser over porten opbevaredes chokolade, tørrede frugter m. m. og mange mærkelige ting fra Kina, Ostindien og andre fjerne lande, som kaptajnerne på Jensens skibe havde bragt hjem. Til højre for forstuen lå »spillestuen« og H. C. Jensens komfortable soveværelse. Her var væggene beklædt med tapeter med prospekter fra fjerne lande. I den store dansesal i øverste etage ud mod gaden var vægge og loft beklædt med stukarbejder, og på vinduespillerne og med mellemrum på de andre vægge var der indmurede spejle fra loft til gulv. I gården var der en springbrønd, i den næste gård lå store pakhuse, i en ny tværfløj en oliemølle, og i en tredie gård var der hestestalde og vognremiser. Fra den kom man ud i en lille have med en pavillon med en høj trappe op til. Her var der en havesal med gamle møbler, og uden for den sprang

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

taget frem over en åben terrasse, hvorfra man kunne nyde udsigten til fjorden. Sådanne pavilloner fandtes i adskillige af haverne ud til Sønder- og Nørregårdender.

Hvordan var nu disse velsituerede købmænd, der havde råd til at indrette sig så fornemt? Præsten Peter Rørdam, der deltog i et selskab i Flensborg 1847, siger om dem, at skønt de ellers var mægtige folk, var de ikke engang så livlige »som vor agent i Præstø«, og lægen Fr. v. Esmarck skildrer de ældre som brave og retskafne mænd, en type på den solide og fremskuende købmand, mens de unge, der ofte havde opholdt sig en tid i København og var blevet påvirket af den lette tone, der rådede i de bedre kredse dèr, var arrogante og ødsle og lagde sig efter »dansk væsen«. Så meget er vist, at man i det daglige liv i mange henseender *levede* forholdsvis *jævnt og borgerligt*, man gik tidligt i seng, og mændene hyggede sig om aftenen med et slag kort og en grog hjemme eller i en eller anden klub. Somme tider gik man en aftentur på den lukkede sti langs Nørre- og Søndergårdender, hvortil kun husejerne og enkelte andre udvalgte havde nøgle, og af og til kørte man i ekvipagen ud til Marieskoven for at drikke te og høre koncert og træffe bekendte. Så havde man sit bedste tøj på, herrerne høje hatte, sorte eller blå livkjoler, gule eller hvide veste og sorte eller lysegrå benklæder; damerne kysehatte eller store, bredskyggede hatte med hagebånd, elegante kjoler med brede udskæringer og indsnævrede i livet, sjaler og små, fikse parasoller.

Gamle, traditionsbundne vaner og helt nye, udefra kommende krav til tilværelsen mødtes i denne tid. Det medførte en langsom, men dog tydelig *ændring af gammel sæd og skik*. I 1840'erne og 1850'erne blev der åbnet ikke så få butikker med luksusartikler, bl. a. tobaksbutikker og konditorier, og i slutningen af 1840'erne opstod de første daguerrotypi-atelierer, så man ikke mere var henvist til malere eller silhouetklippere, hvis man gerne ville foreviges.

Flensborgs ældste selskabelige forening var »*Harmonien*«, der fortsat havde en ret eksklusiv karakter. I dens bygning i Nørregade holdtes der jævnligt koncerter og baller, og hver lørdag mødtes medlemmerne til spisning og kortspil. Man kunne også gå derhen og læse blade og aviser. I dec. 1847 blev det vedtaget ikke mere at holde »Corsaren« af hensyn til anstand og gode sæder.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

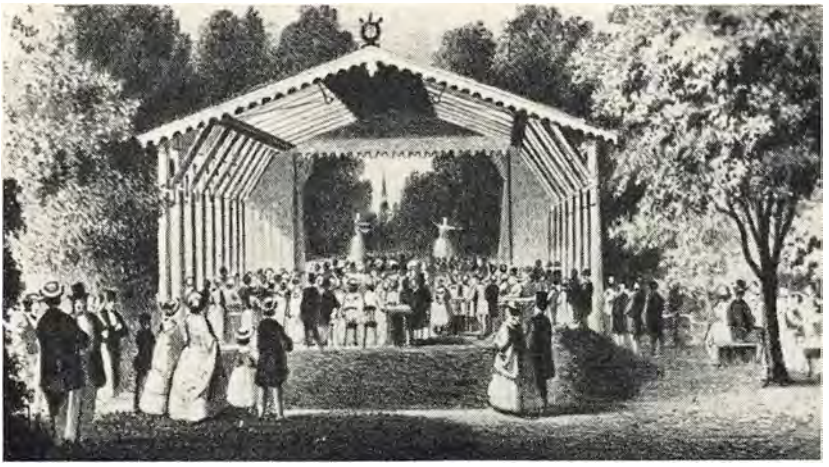

Tivoli. Senere kaldt det gamle Tivoli i modsætning til det nye Tivoli, oprindelig Nölks »Biergarten«. Lå på hjørnet af Frisergade og Nikolai-Allé.
Udsnit af Wilhelm Heuers litografi over Flensborg og omegn fra omkr. 1850.

For at en bredere kreds af borgere kunne få et lignende mødested stiftedes i 1835 »*Borgerforeningen*«, der i 1844 købte en ejendom på Holmen og i haven lod opføre en foreningsbygning. Her var der læseværelse og bogsamling, og her mødtes man til fester og hyggeligt samvær. Efter bruddet med en af stifterne, advokat Bremer, og hans tilhængere i begyndelsen af 1840'erne antog foreningen en udpræget dansk karakter. Både i 1846 og 1847 fik den besøg af Christian VIII, og efter 1850 steg dens medlemstal og dens anseelse, ikke mindst fordi Frederik VII og grevinde Danner gentagne gange deltog i festerne på lige fod med købmænd og håndværkere. Man nåede op over 400 medlemmer.

Mindre betydning fik en forening, der stiftedes i begyndelsen af 1830'erne under navnet »*Concordia*«, og som var beregnet for »dannede, unge mennesker, særlig vordende købmænd og handelsbetjente«. Det selskab, som de udtrådte medlemmer af »Borgerforeningen« dannede i 1842, »*Casino*«, og som efter statutterne ikke måtte have over 100 medlemmer, blev et mødested for folk med slesvig-holstenske sympatier. Det blev lukket i 1849. Til nydannelserne i det selskabelige foreningsliv hørte også Bremers »*Liedertafel*« og den sangforening, som hans modstandere oprettede i 1840'erne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I 1852 grundlagdes en læseforening af selskabelig art, den danskprægede »*Kongens klub*«. Lige så dansk var den selskabelige forening for folk af håndværkerklassen, der i 1861 stiftedes under navnet »*Foreningen af 6te october*«. En slags fortsættelse af den opløste »Liedertafel« var sangforeningen af 1856, der i 1862 blev forbudt, men fik en afløser i »*Euterpe*«. 1856 fik Flensborg en kunstforening og næste år en musikforening, der begge især fik tilslutning fra byens akademikere.

Den røde hestgarde, *Frederiksgarden*, der talte en eksklusiv kreds af byens købmænd, fik 1833 nye statutter. Stiftelsesdagen skulle fejres hvert år med ring- og turnérridning. Denne begivenhed, der først fandt sted på en mark ved amtshuset, senere oppe på Duborg, samlede altid en mængde tilskuere. *Christiansgarden*, den grønne fodgarde, gik efter 1814 en del tilbage i medlemstal. Fra o. 1840 fik garden en ny blomstring. Den fik nu ret til at kalde sig den kgl. Christiansgarde. Dens chef blev i 1840'erne en af byens rigeste købmænd, den unge Andreas Christiansen, der var udpræget dansksindet. Som før var stiftelsesfesten i juli med skiveskydning oppe på Duborg en af byens festdage, og ved kongebesøgene og på kongens og kronprinsens fødselsdage stilledes der op til parade med fane og musik. Modsat Frederiksgarden, der blev opløst i 1851, tog man fat igen efter krigen, og i 1855 ændrede man med kongens godkendelse navnet til »Kong Frederik VII's Garde«.

De to skyttegilders tilværelse kom til at forme sig helt forskelligt. Købmændenes skyttegilde, *St. Nikolai gilde*, fik efter 1814 så mange medlemmer, at man i 1822 byggede et nyt og større gildehus. I 1840'erne synes gildets ledelse at have været slesvigholstensk præget. Alligevel modtog man i 1843 kongen og optog ham som medlem. Efter krigen blev gildet rekonstrueret med nye statutter, der blev konfirmeret af kongen 1853. Samtidig lod Frederik VII sig optage som medlem. 1860 førte de latente modsætninger til sprængning og lukning af gildet. Som en slags erstatning oprettedes i 1861 »*Flensborg skytteforening*«.

Håndværkernes skyttegilde, *St. Hansgildet*, var efterhånden skrumpet ind til ganske få medlemmer. Men i 1841 fik man i karetmager J. Kruse en energisk oldermand, der forstod at sætte nyt liv i det. Medlemstallet voksede, en skydebane blev anlagt ude ved Mølledammen, og i 1844 blev et gildehus opført

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nölks »Biergarten«, det senere Tivoli på hjørnet af Søndergravene og Stuhrs allé.
Udsnit af Wilh. Heuers litografi over Flensborg og omegn fra ca. 1850.

samme sted. Omtrent samtidig skiftede gildet navn til »*St. Knuds gilde*«. Kruses ledelse af St. Knudsgildet fik også national betydning. Ivrig dansksindet, som han var, tog han i 1840'erne klar stilling imod slesvig-holstenerne og havde her næsten alle gildets medlemmer bag sig. Det viste sig ved kongebesøget 1846, hvor man viste sin uvilje over for prinsen af Nør ved at sætte gevær ved fod. De fleste skal endda have vendt ryggen til, da prinsen kom forbi. I 1847 prøvede slesvig-holstenerne at erobre gildet. Bremer tilbød at betale St. Knudsgildets gæld mod, at »Liedertafels« medlemmer blev optaget i gildet uden afstemning, men Kruse afviste det ejendommelige tilbud.

I 1850'erne blev St. Knudsgildet et midtpunkt for danskheden i Flensborg. Adskillige ansete mænd trådte ind, og Frederik VII, der i 1857 lod sig optage som æresmedlem, gæstede ofte gildet. Kruse trak sig 1852 tilbage som oldermand, men vedblev til sin død 1859 at være sjælen i gildets virksomhed.

Efterhånden voksede der også et *restaurationsliv* frem. I sommerrestauranten i St. Nikolai skyttehus blev der i 1841 indført »Thé-dansant« hver 14. dag til kl. 1 nat, hvortil man kunne indtegne sig. Af og til i vinterens løb var der offentligt bal i Kompagnihusets sal, hvortil der skulle købes billetter forud. Damer uden ledsager og læredrenge havde dog ikke adgang. Årligt til-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bagevendende begivenheder var maskeraderne i »Harmonien« og Borgerforeningen. Det første danseetablissement i selve Flensborg var »*Colossæum*«, der lå i Angelbogade, men på grund af jernbaneanlægget flyttede til Storegade. En særlig attraktion blev den forlystelseshave, som i 1847 under navnet »*Tivoli*« blev åbnet ude ved Friservejen. Her var der sommerteater og koncerter og af og til spændende arrangementer som f. eks. en »italiensk nat« med illumination, transparents og optræden af sangere i italienske kostumer. I 1850'erne opstod en konkurrent hertil på bakken syd for St. Nikolai skyttegildes område, *Nölks* »*Tivoli*«. Det slog efterhånden det første Tivoli ud.

Nyt var det også, at omrejsende gøglere eller forevisere kom til byen uden for markedstiderne. 1841 kunne man for første gang prøve at køre med en dampkarrusel, og i 1836 gav et kunstberiderselskab opvisninger på eksercerpladsen. Jævnligt kom udstillere af *panoramaer* til byen. De viste store, malede prospekter af landskaber og byer i andre lande eller af historiske tildragelser fra nutiden.

Interessen for både lettere og mere lødig *musik* var tiltagende. Det blev efterhånden almindeligt, at restauratører i omegnen lod afholde friluftskoncerter, f. eks. uden for »det nye hus i Marieskoven«, den smukke pavillon i klassicistisk stil, der blev opført 1825—26 i stedet for det gamle værtshus, eller i »Slukefter« ved Bov landevej eller ovre i Kielseng. Disse steder var det bymusikanten og hans orkester, der spillede. Stillingen overdroges efter Johan Christoph Demuths død 1832 til sønnen, Heinrich Rudolph Demuth. Man nøjedes dog med at give ham eneret på udførelse af »brugsmusik« i byen, men udbetalte ham ikke mere løn af byens midler.

Den store *teaterinteresse,* som var opstået kort før 1800, holdt sig levende i tiden fremover, men det flensborgske publikum måtte stadig tage til takke med gæstespil af udenbys skuespillerselskaber. Fra 1814 var det gennem 30 år fast regel, at det Huberske selskab fra teatret i Slesvig hver vinter var en længere periode i Flensborg. Et helt nyt træk i teaterlivet kom til i 1840'erne. Det var de gæstespil af danske skuespillerselskaber, der i 1841 indledes af det Müllerske selskab fra Odense, det førende danske provinsselskab. I juni og juli spillede det i alt 14 gange, hver gang en ny, dansk forestilling, bl. a. »Capriciosa«, »Farinelli« og »De uadskillelige«. Forestillingerne vakte stor in-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Traktørstedet i Marieskoven.
Udsnit af E. Niemeyers litografi af Flensborg og omegn.

teresse, selv om en del af tilskuerne havde vanskeligt ved at forstå det danske sprog. Müllers selskab kom igen i 1843 og de følgende år. Også andre danske selskaber fik lyst til at besøge Flensborg. I 1847 opførte således det Titchenske selskab »Aksel og Valborg«, »De danske i Paris« og andre danske stykker.

I vintersæsonen fortsattes, også under og efter treårskrigen, gæstespillene fra Slesvig. Det Kesslerske selskab herfra spillede gerne hvert år ca. 3 måneder i Flensborg. Efter krigen kom danske selskaber igen. I febr.-marts 1851 spillede det middelmådige J. P. Millerske selskab i Flensborg. Af betydelig bedre kvalitet var M. V. Bruns selskab fra Odense, der efter opfordring fra danske embedsmænd i Flensborg i okt.-nov. 1851 gav en række forestillinger. Ved ankomsten blev det modtaget med hujen og piben af en flok gadedrenge. Forestillingerne gik dårligt, men efter sin afrejse fik Brun af ministeriet for Slesvig et gratiale på 500 rdl. som en anerkendelse af den iver og dygtighed, hvormed han i Slesvig havde søgt at støtte den danske sag. I de følgende år hjalp et fast tilskud fra ministeriet ham til at gennemføre årlige gæstespil i Flensborg i efterårsmånederne, og der blev efterhånden god tilslutning til forestillingerne, også fra de tysksindede.

Også interessen for læsning af *bøger og aviser* blev mere og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mere udbredt. Byens eneste boghandler, Johann Christoph Korte-Jessen, havde et betydeligt salg af danske bøger, og ved at anskaffe et lager af bedre danske værker bestræbte han sig for udbredelse af dansk litteratur og sprog. I jan. 1831 kunne han starte et dansk læseselskab. Sidst i 1820'erne var der 5 *lejebiblioteker* i byen, i 1847 otte foruden en tidsskriftlæsekreds og et udlånsinstitut for musikalier.

De, der ville følge med i, hvad der skete uden for Flensborg, var op til 1848 nødt til at læse udenbys aviser. Bogtrykker Jægers »*Wochenblatt für Jedermann*« var hovedsageligt et annonceblad og indeholdt ikke politiske nyheder. Af en helt anden art var bogtrykker Kastrups »*Flensburger Zeitung*«, der udkom fra nytår 1840. Med den fik Flensborg sin første virkelige avis. Selv om bladet i løbet af 1840'erne i sin holdning stemte overens med den antislesvig-holstenske indstilling, der rådede hos flertallet i byen, havde det dog af flere grunde svært ved at klare sig over for udenbys blade, der havde bedre politisk stof, men også over for »Wochenblatt«, der havde et sikkert økonomisk grundlag i de mange annoncer. I krigsårene blev »Wochenblatt« et politisk blad, der gik ind for det slesvig-holstenske parti, og desuden udkom i disse år et nyt blad, »*Ostseetelegraph*«, der anslog en meget voldsom tone over for danskerne. »Flensburger Zeitung« skiftede i okt. 1849 navn til »*Flensburger Correspondent*« og fik advokat Blaunfeldt til redaktør. Det rettede skarp kritik både mod slesvig-holstenerne og mod myndighederne. Efter krigen vendte det tilbage til sit gamle navn og fik snart efter i dr. Manicus fra Ekernførde en dygtig redaktør. Nu blev det også dagblad. »Wochenblatt« gik ind i 1853, og fra 1857 var »Flensburger Zeitung« byens eneste nyheds- og annonceblad, indtil krigen 1864 standsede dets virksomhed.

Trods flensborgernes indgroede konservatisme og forsigtighed over for alt nyt undergik sæd og skik dog betydelige ændringer i løbet af de 50 år, mellem freden i Kiel 1814 og freden i Wien 1864. Men det var først industrialiseringens gennembrud og den stærke påvirkning fra syd efter 1864, der indgribende kom til at ændre nedarvede vaner og udviske det præg af »gamle dage«, der endnu efter midten af det 19. årh. var over det daglige liv.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Under den tyske ørn

Fra 1864 til i dag

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dansk og tysk fra 1864 til den første verdenskrig

Med året 1864 gled Flensborg ud af den danske konges eje, efter at byen lige siden 1460 gennem alle delingerne af hertugdømmerne havde været direkte undergivet ham.

Nu indsatte Østrig og Preussen hver sin civilkommissær, henholdsvis grev Revertera og v. Zedlitz, der i fællig skulle styre hertugdømmerne og dermed også var øverste civilmyndighed for Flensborg. Ved Gasteinforliget d. 19. aug. 1865 tilfaldt administrationen af Slesvig indtil videre Preussen, der i sept. ind-

---

Mariegade og »Om de Eck«, tegnet af Margrethe Erichsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

satte general Manteuffel som guvernør, selv om v. Zedlitz stadig sad inde med den øverste civile ledelse. Ifølge Pragfreden d. 23. aug. 1866 overgik alle tre hertugdømmer i preussisk besiddelse; de indlemmedes i Preussen ifølge lov af 24. dec. 1866, og d. 12. jan. 1867 udstedte kong Wilhelm I patentet herom.

Straks efter at preusserne var draget ind i Flensborg i febr. 1864, begyndte afskedigelserne af de danske embedsmænd. De ramte i flæng både loyale slesvigere og kongerigskfødte. Næsten alle lærerne ved den lærde skole afskedigedes d. 1. marts, alle appellationsrettens medlemmer d. 17. marts; i april tog man fat inden for toldetaten, og derefter kom turen til politiet. Indtil midt i oktober, altså inden Wienerfreden var sluttet, var der i Flensborg blevet afskediget mindst 95 tjenestemænd af alle grader; hertil kom Flensborg bymagistrat og deputerede, der blev afsat d. 13. maj på grund af »vedvarende genstridighed«. Fremgangsmåden var almindeligvis den, at efterfølgeren udnævntes samme dag, som afskedigelsen fandt sted, således at der ikke forekom nogen vakance. Yderligere bestemte et reskript af 5. juli 1864, at afskedigede embedsmænd, der var født i kongeriget, og som var »uden eksistens«, ɔ: ikke besad grundejendom i Slesvig, øjeblikkelig skulle udvises.

Samme dag magistrat og byråd blev afsat, indlemmedes Flensborg i amtet, hvilket medførte, at byen sammen med Lyksborg valgte 4, senere 7 deputerede til kredsdagen. Denne ordning gjaldt til d. 1. april 1889, idet kredsdagsordningen af 26. maj 1888 bestemte, at byer over 28.000 indbyggere — Flensborg talte dengang ca. 35.000 indvånere — skulle udskilles af landskredsen og danne en selvstændig bykreds.

I spidsen for Flensborgs lokale styre stod som hidtil *magistraten*, d. v. s. en 1. og en 2. borgmester, politimesteren, bysekretæren samt 4 rådsherrer eller senatorer. *Borgerrådet* valgtes af byens husejere og bestod af 24 mand, 12 fra »Norden« og lige så mange fra »Syden«.

Politimesteren, der udpegedes af civilkommissærerne, var øverste leder af politiet, præsident i kriminalretten og som nævnt medlem af magistraten. Straks i febr. 1864 udnævntes *Langer* til denne stilling i stedet for den danske *L. Hammerich*, men forflyttedes kort efter til en større stilling og erstattedes d. 10. maj af *Brinkmann*, der bestred embedet til d. 9. febr. 1865, hvorefter han blev bysekretær, og *Nitsch* indsattes i politimesterembedet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hurtigt efter preussernes indtog i byen var der opstået et spændt forhold mellem disse og slesvig-holstenerne. Den senere generalsuperintendent Th. Kaftan, der i disse år gik i skole i Flensborg (f. 1847) og ligesom alle andre tysksindede var begejstret for hertug Friedrich VIII, hørte ved preussernes indtog en dame sige til hans moder: »Ak, blot vi nu ikke bliver preussere«, og hviskede forfærdet til sin ældre broder: »Hører du, hvad det forrykte fruentimmer siger?« Men han fik selv bange anelser, da det preussiske musikkorps ikke spillede »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, men en i Flensborg ukendt melodi, måske »Ich bin ein Preusse«. »Var det sådan«, skriver han i sine erindringer, »var det også den passende ouverture til det, som kom«. Det var naturligvis også slesvig-holstenske flag, der dannede udsmykningen — særlig i »Syden« — dengang preusserne rykkede ind d. 7. febr. Da den ivrige slesvig-holstener Jürgen Bremer var trådt til som 1. borgmester d. 13. maj, førte augustenborgtilhængerne for en tid det store ord. Men da de allerede d. 14. maj hejsede den trefarvede fane på den danske Helligåndskirkes spir, og menigheden klagede til civilkommissærerne, beordrede disse den omgående fjernet.

Referaterne fra Londonkonferencen kunne også nok give augustenborgtilhængere onde anelser, og sammenstødene blev livligere. Ved en fest i den tyske sangforening ville man drikke hertugens skål, men musikken gav sig demonstrativt til at spille preussersangen, hvilket førte til, at en ivrig slesvig-holstener, bogtrykker Hertzbruch, kastede en vinflaske efter orkestret! De bange anelser førte til, at en snes flensborgere, heriblandt 2. borgmesteren F. W. Funke, købmændene J. G. Stuhr, A. P. Andresen, der var søn af den fuldt loyale og kongetro købmand af samme navn, L. C. Kallsen samt H. C. og M. J. Dettlefsen, d. 5. aug. 1864 anmodede civilkommissærerne om at udvirke, at de to hertugdømmer forenedes under Friedrich VIII's styre, idet de henviste til, at de to tyske stormagter og forbundet havde fremskaffet sejren. Andragendet gik videre, og Bismarck bød d. 24. aug. fra Schönbrunn v. Zedlitz svare, at de to stormagters indsats var en ganske anden end forbundets, der hverken havde moralsk eller juridisk ret til at tale med. Spændingen vedblev således; det er vel foranlediget af denne, at civilkommissærerne d. 23. juni 1865 forbød Nölck at opføre komedier i hans Tivoli. Det blev nemlig sagt, at skuespillerne under en Kielerdirektørs

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ledelse indflettede politiske, sikkert slesvig-holstenske, hentydninger i deres roller, og det faldt ikke i god jord hos myndighederne.

Da de danske i Flensborg naturligvis heller ikke havde det for godt, gik der fra alle sider klager sydpå, og den preussiske regering sendte fyrst *Hohenlohe* til Slesvig, for at han skulle skille vandene. Åbenråbladet »Freia« bragte i anledning af rygter om, at fyrsten og v. Zedlitz skulle foretrække danskerne, det forlydende, at Jürgen Bremer skulle have sagt til F. W. Funke: »Vi må snart spørge danskerne om, hvad vi må gøre«. Vist er det imidlertid, at v. Zedlitz påtænkte at støtte sig til tidligere danske embedsmænd i administrationen. Han skal have tænkt på den tidligere overpræsident Carl v. Rosen, men i hvert fald fik han i sommeren 1865 som politimester i Flensborg udnævnt *F. C. H. Hoë*, der var født i Hohenwestedt i Holsten, i 1859—64 havde været ansat i ministeriet for Holsten, sidst som 1. ekspeditionssekretær, og først havde forladt København efter Wienerfreden. Denne udnævnelse vakte stor bestyrtelse, også i de efterhånden betydningsfulde kredse, som sluttede sig til tanken om en preussisk anneksion af hertugdømmerne. Man rejste til Berlin, klagede til Bismarck, og denne bad v. Zedlitz holde inde med denne nye praksis. Alt dette skete samtidig med, at v. Manteuffel blev guvernør i Slesvig. Han tog nu fat, fik Hoë afskediget og den 29-årige *Chr. v. Tiedemann* udnævnt som politimester i hans sted d. 14. okt. 1865. Dermed blev en ganske anden linie stukket ud.

Chr. v. Tiedemann (f. 24. sept. 1836) var søn af den ivrige slesvig-holstener landinspektør Johs. v. Tiedemann, som med brændende iver tog del i den politiske agitation i 1840'erne. Men sønnen var blevet glødende tilhænger af tanken om den preussiske anneksion og fandt snart meningsfæller i Flensborg. Allerede d. 12. dec. 1865 var der blevet stiftet en anneksionsvenlig forening med advokat *A. Römer* som formand. Nu i efteråret 1865 samledes i et reserveret værelse i Rådhuskælderen en kreds anneksionister, der også kaldte sig »de nationale«. Foruden politimesteren skal nævnes advokat og aktuar *Gustav Nissen*, der tidligere havde virket i Segeberg, førnævnte advokat A. Römer, to læger: dr. *Lorentzen* og dr. *Brix;* købmand *Lorenz Kallsen*, som v. Tiedemann i sine erindringer kalder »meget intelligent og foretagsom«. Til kredsen hørte også to gymnasielærere, dr. *Adolph Wallichk* og dr. *Heinrich*, boghandler *Theodor Hertzbruch*, den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

samme, der kort forinden havde forløbet sig over for preusserne, og som var forlægger for »Flensburger Norddeutsche Zeitung«, og dette blads redaktør dr. *Rammel*. Da denne snart flyttede til Kiel, efterfulgtes han både på bladet og i kredsen af *Wilh. Jensen*.

Som politimester var v. Tiedemann født medlem af magistraten. I sine erindringer gør han den politiske status i denne magistrat op ved sin tiltræden i okt. 1865. 1. borgmester J. Bremer hørte til landspartiet eller det slesvig-holstenske parti. 2. borgmester F. W. Funke indrullerer han blandt »de nationale«. Ti uger tidligere var han imidlertid slesvig-holstener! Senator Jensen var dansk. Bysekretær Brinkmann og senatorerne Hemmingsen og Petersen var vel tyskere, men uden bestemt farve. Af *byrådets* 24 mand var efter v. Tiedemanns opfattelse 12 dansksindede, 10 hørte til landspartiet, og to var »nationale«.

Det kom straks til rivninger i magistraten; der var også lagt op til det, idet Bremer havde afvist v. Tiedemann, da denne ville aflægge ham en tiltrædelsesvisit som nyudnævnt politimester. Bremer nægtede også at indføre ham i magistraten, så v. Tiedemann måtte gøre det selv. Allerede i første møde gik det galt. Bremer talte i en svarskrivelse til den preussiske intendantur om »preussisk sabelregimente«, v. Tiedemann protesterede — skønt enig med Bremer i det saglige — mod uhøfligheden, krævede afstemning om svaret, og Bremer fik kun støtte fra den danske senator Jensen, hvorefter han forbitret sluttede mødet og gik uden at sige farvel. Sådan gik det en 5—6 uger, hvorefter Bremer søgte sin afsked og omgående fik den bevilget d. 1. dec. 1865. Meget uretfærdigt siger v. Tiedemann om ham, at man egentlig ikke ved, hvorfor han blev medlem af den provisoriske slesvig-holstenske regering 1848, thi han havde i virkeligheden aldrig hørt til 1848-rejsningens mænd; men da tyskerne i Flensborg i ham så en af koryfæerne fra disse bevægede år, fik de, da han i 1864 vendte tilbage fra landflygtigheden, civilkommissærerne til at udnævne ham til 1. borgmester. Han var — for stadig at tale med v. Tiedemann — en sygelig, nervøs og pirrelig mand, der havde mistet evnen til at vurdere sin egen betydning.

Det må erindres, at lidenskaberne i disse år var i heftig bevægelse, alle: danskere, slesvig-holstenere og anneksionister, stod imod alle, der var kun få som v. Manteuffel, der i nogen grad søgte at gøre ret og skel til alle sider; guvernøren indbød således repræsentanter for alle tre grupper til sine middage. Så man kan

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ikke vente at finde ret mange objektive skildringer fra samtiden om forholdene.

Der var også dem, der kom til at sætte sig mellem to stole, således pastor *Peters,* sognepræst ved St. Marie kirke fra 1853. Han var den første til at gøre Christian IX sin opvartning efter dennes tronbestigelse. Kort efter preussernes indtog konstitueredes han d. 19. febr. som provst i Flensborg provsti og benyttede den første lejlighed til at hylde de nye magthavere, idet han ved en fest i anledning af, at den preussiske flåde ankrede op ved Flensborg, udbragte Wilhelm I's skål; men det blev nu både de danske og de slesvig-holstensksindede flensborgere for meget; de første kunne ikke tilgive ham, at han skiftede sind, og de sidste kunne ikke forsone sig med, at han hyldede preusserne; bladene angreb ham, og menigheden gik til andre, når man skulle have kirkelige handlinger udført. Men alting trak sig efterhånden i lave; han blev siddende i sit sognekald, til han 1896 tog sin afsked, 77 år gammel.

Bremer efterfulgtes som 1. borgmester af aktuar *Bong-Schmidt* fra Trittau i Holsten. Fra dansk side karakteriseredes han som »en af disse forhenværende danske embedsmænd af den gamle skole, blandt hvilke det preussiske korporalstoksherredømme nu finder sine bedste støtter«, mens v. Tiedemann sagde, at han var klog og havde stor administrativ erfaring og en behagelig omgangsform, men var lidet tilbøjelig til politisk at tage standpunkt i striden mellem anneksionister og augustenborgere. »Forsigtighed er visdommens moder«, slutter v. Tiedemann. I medfør af den preussiske forordning af 26. juni 1867 om, at retsplejen skulle adskilles fra forvaltningen, opgav Bong-Schmidt sine juridiske funktioner, men vedblev som 1. borgmester.

Ret længe fortsatte han dog ikke i embedet, thi 1868 udnævntes han til »kredsretsråd« eller landsdommer, og d. 23. okt. s. å. blev Wilhelm Toosbüy borgmester for under skiftende titler (1. borgmester, fra 1869 overborgmester og senere udnævnt til geheimeregeringsråd) at stå i spidsen for byens styrelse til sin død d. 19. sept. 1898.

Efterhånden skulle den almindelige preussiske lovgivning gælde i hertugdømmerne. Nogen lettelse betød det, at den preussiske *foreningslov* af 1850 kom til at gælde fra juni 1867; men glæden blev noget mindre, da det blev klart, at *forsamlingsretten*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nørregade omkring 1865.

blev begrænset ved samme lov, idet også indendørsmøder, som behandlede offentlige emner, skulle anmeldes, og politiet havde ret til at overvære dem. En afgjort forbedring betød det, at den preussiske *presselov* indførtes fra sept. 1867. I denne forbindelse kan nævnes, at forbudet mod indførelse af kongerigske aviser hævedes d. 31. dec. 1869. Mindre glæde fulgte der på forordning af 18. april 1867 om, at de preussiske direkte skatter indførtes, også fra sept. Thi det viste sig, at skattebyrden — mod hvad slesvig-holstenerne havde ventet sig — ikke blot blev 20 pct. større end i den danske tid, men endog meget tungere end i de gamle preussiske provinser.

En konsekvens af Wienerfreden med særlig betydning for Flensborg var, at den flensborgske oldtidssamling, der hidtil havde haft til huse i regeringsbygningen på Holmen, i jan. 1868 udleveredes til Preussen, hvorefter den overflyttedes til Kiel, hvad der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fik »Dannevirke« til at spørge, om man fra kongerigsk side ikke ville forlange den fastholdt i Flensborg i henhold til Wienerfredens § XIV, hvor det hed: »Samlingen af oldsager i Flensborg, som knytter sig til Slesvigs historie, men som for en stor del er blevet adsplittet [ved krigen 1864], vil ved den danske regerings medvirken være at genoprette«.

Vigtig i administrativ henseende blev den nye preussiske *kommunallov* af 14. april 1869. Som borgere regnedes i følge denne samtlige beboere i kommunen undtagen de fleste militære i aktiv tjeneste, hvad der fik nogen betydning i Flensborg, der fik en — dog aldrig særlig stor — garnison tildelt. *Æresborgerret* kunne efter beslutning af magistraten og med byrådets godkendelse tildeles også andre end kommunens egne borgere, en bemyndigelse, bystyret i Flensborg anvendte i ret udstrakt grad. Valgret til magistrat og byråd havde de borgere, 1) som ejede et beboelseshus til 6 mk.s årlig bygningsskat, eller 2) som drev selvstændigt erhverv, for hvilket der betaltes næringsskat på mindst 24 mk. årlig, eller 3) som havde en årsindtægt på over 1200 mk. Magistraten bestod for Flensborgs vedkommende af en overborgmester, der snart blev valgt på livstid (opr. kun for 12 år), og en 2. borgmester, valgt for 12 år — begge valg skulle stadfæstes af kongen; samt oprindelig af 6, senere 4 rådmænd. Byrådet bestod som tidligere af 24 medlemmer, valgt for 6 år, hvoraf mindst halvdelen skulle være husejere i byen. Valgene foregik ved mundtlig afstemning. De, der var vælgere, var også valgbare, når bortses fra, at visse familieforbindelser og visse embedsstillinger kunne begrænse valgbarheden. Kongen kunne afsætte byrådet. Den tidligere tvedeling af byen i et »Norden« og et »Syden« opretholdtes endnu 1869, men bortfaldt snart efter.

Politimesteren lønnedes almindeligvis af kommunen, men i byer på Flensborgs størrelse kunne indenrigsministeren lægge sikkerhedspolitiet og hvad angik kriminal- og politiforseelser under en statsembedsmand. Dette skete ikke i Flensborg før langt senere (d. 1. okt. 1929), hvorefter den kommunale politiforvaltning kun beskæftigede sig med bygge- og næringssager. — Yderligere kunne staten forlange, at borgmesteren fungerede som offentlig anklager.

En ny bystatut af 30. juli 1888 og supplement til samme af 23. okt. 1897 ændrede kun lidt på ovenskildrede ordning; der var nu fire ulønnede rådmænd samt een, der modtog løn.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Afståelsen 1864 virkede i første omgang lammende på de dansksindede, der til det sidste havde håbet på, at grænsen ville blive trukket syd om byen. Adskillige rejste til Danmark, og mange, som f. eks. lærer H. M. Tofte, overvejede, om de skulle gøre det samme. Tofte rådførte sig med pastor Ewaldsen og biskop Boesen, men det endte dog med, at han blev. Kollaborator C. F. Monrad, den afskedigede embedsmand, der imidlertid ikke kunne udvises, fordi han var grundejer i Flensborg, holdt også stand. Gustav Johannsen, som var blevet afskediget fra sit lærerembede i Angel, rejste d. 1. april — altså endnu inden Dybbøls fald — til en broder på Lolland, hvor han fik tilbud om en lærerstilling, men ville se tiden an. Efter Als' fald ville han nok blive på Lolland, men da havde en anden fået embedet. Og så vendte han i oktober 1864 tilbage til Flensborg uden stilling eller embede. I tre år fik han en lille pension fra Danmark, og så havde han sin hustrus formue at falde tilbage på. Men næsten altid var han i pengenød; han søgte senere embede som rodemester i København og klokker i Århus, men det endte dog med, at han blev i Flensborg til sin død 1901.

Da man var kommet sig lidt efter det første bedøvende slag, spirede håbet frem om, at ulykken dog ikke var uoprettelig. Det kunne rive ud mellem sejrherrerne, og andre muligheder var for hånden. En fransk note på årets sidste dag om, at Frankrig var stemt for en national løsning af det slesvigske spørgsmål, foranledigede den franske konsul i Kiel, Valois, til at opfordre slesvigerne til at udfærdige en adresse til Napoleon III. Tanken fængede i Flensborg; en dansk indsamlede i løbet af en time 120 underskrifter, og i løbet af februar 1865 var man nået op på 4000 navne, tilmed måtte de indsamles i al hemmelighed, idet de tyske myndigheder forbød adressen og fængslede nogle af dem, der havde været virksomme i denne sag, heriblandt købmand Schrøder, økonom Jansen og slagter Partsch, der hver idømtes 6 måneders fæstningsarrest for landsforræderi. Også senere, i sept. 1869, forbød man indsamling af navne til en adresse, denne gang til kong Wilhelm — dog kun for så vidt man anvendte trusel om vold over for dem, hvis underskrift man ønskede. Indsamlingen gik dog sin gang og fik i hele Nordslesvig tilslutning fra 27.740 mennesker, heraf i Flensborg 1941, langt over det dobbelte af, hvad f. eks. Haderslev kunne præstere.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Andre forholdsregler fra myndighedernes side — gældende for hele Slesvig — var f. eks. ordre om, at det kgl. navnechiffer og mærket »Dansk ejendom« skulle udhugges af skibene, forbud af 12. juli 1865 mod danske flag og farver i form af kokarder, et forbud, hvis gyldighed kammerretten i Berlin anerkendte så sent som d. 6. nov. 1911, forbud mod afsyngelsen og snart efter også salg af danske sange af fornærmeligt eller i national henseende æggende indhold. Specielt for Flensborg var det forbud, som udstedtes af den ivrige slesvig-holstener, der afløste den gamle, dansksindede kammerherre Moltke som postmester, og som gik ud på, at personalet ikke måtte tale dansk indbyrdes og heller ikke med publikum, medmindre der var stor sandsynlighed for, at vedkommende ikke kunne forstå tysk.

Over for denne nye skæbne stod de danske flensborgere i førstningen famlende. To af de nye mænd, der aktivt gik ind i de danske rækker efter 1864, C. F. Monrad og Gustav Johannsen, klagede i flere breve til kongeriget over mangel på ledelse, og H. M. Tofte skrev på samme linie: »Var her plan og orden i dansk agitation, da kunne det meste af Flensborg vindes for Danmark, men det er der ikke. Det går kun således, at hver arbejder efter sit hoved«.

Men noget skete der dog: mange flensborgere deltog i den store slesvigske fællestur til København i sept. 1865, så mange, at »Flensburger Norddeutsche Zeitung« skrev, at man i de dage ganske måtte undvære fisk i byen, idet alle fiskerkællingerne var med på turen. Adskillige måtte dog blive hjemme; blandt dem samledes i mindre end et døgn så mange navne, at der via Middelfart indløb et telegram til værter og gæster, hvori 940 flensborgere hyldede deres venner og brødre ved Klampenborgfesten. Yderligere 101 underskrifter indløb. Lidt senere sendtes 600 eksemplarer af en beretning om dette besøg til Flensborg, hvor de blev revet bort. — Et par energiske damer satte foredrag eller oplæsninger for danske i gang, først i private hjem, fra nov. 1865 i Borgerforeningen. Politimester v. Tiedemann truede dog med at forbyde sammenkomsterne og lukke Borgerforeningen, hvis der smugledes den mindste antydning politik ind. En anden, offentlig dansk foredragsrække, som før 1864 havde husrum i Latin- og realskolens lokaler, men derefter i Borgerforeningens store sal, og som blev behørigt anmeldt til politiet, blev i sept. 1866 forbudt uden angivelse af grunden, skønt emnerne var gan-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ske neutrale, f. eks.: »Om åndedrættet«, »Jernet, dets behandling og betydning«.

Gustav Johannsen var trods alt ved godt mod. I breve til kongeriget berettede han, at stemningen i det hele var god, og at det gik smått med tilslutningen, når der blev anordnet almindelig illumination, f. eks. i anledning af Wienerfreden. Om formiddagen havde der ganske vist været nogen flagning, selv fra enkelte ængstelige loyale; men kun gæstgiver Storm i »Stadt Kopenhagen« i Angelbogade og et par andre skuffede ved at illuminere om aftenen. Det var også gode tegn, at Borgerforeningen næsten var mere dansk nu end i fredsårene, og at Handelsforeningen havde afslået et angreb fra hjemmetyskerne, idet den gamle dansksindede styrelse blev genvalgt. På Christian IX's fødselsdag d. 8. april 1865 illuminerede et halvt hundrede huse i »Norden«, ligesom skibene i havnen var smykket med danske farver (flagforbudet kom først d. 12. juli).

Der var ved at foregå en ændring i den flensborgske danskheds opfattelse af nationaliteten. Før 1864 kunne den loyale flensborgers indstilling karakteriseres med senator P. Nielsens ord: »Jeder Schritt weiter nach dem Süden und jeder Schritt weiter nach dem Norden bringt uns Verderben«. Der skete nu en overgang til bevidst dansk nationalitet, hos nogle med bevarelse af det tyske modersmål som hos bogtrykker Thillerup, der døde højt oppe i årene under 1. verdenskrig, hos andre med forståelsen af, at nationaliteten bedst bevares, hvor sprog og sindelag falder sammen; adskillige familier gik over til dansk hjemmesprog. Men ikke altid uden besvær. Det gjaldt i al fald to, der talte dansk indbyrdes, men udmalede sig den herlighed, det ville være, når Flensborg vendte tilbage til Danmark: »ja, og så kan vi igen tale vort kære plattysk!« Selv fysikus Duseberg, søn af en hannoveransk fader og en plattysktalende moder, som tidligere havde fundet, at sproget var en ligegyldig sag, og at flensborgerne ikke behøvede at tale dansk med danske, så nu anderledes på spørgsmålet. Han var i al fald blandt dem, der 1865—66 holdt danske foredrag.

Flensborg betød meget for det gryende danske arbejde i Nordslesvig efter 1864. Således mødte den tidligere stænderdeputerede *H. A. Krüger* fra Bevtoft i dec. 1865 hos C. F. Monrad sammen med flensborgerne kancelliråd *Kruse*, advokat *Muus*, brødrene

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Plaetner og købmand *P. F. Petersen* og flere for at planlægge en adresse til kong Wilhelm I angående Nordslesvig. Myndighederne var kommet på spor heraf; v. Zedlitz, v. Tiedemann og høje embedsmænd i Nordslesvig konfererede nervøst sammen, ikke mindst da de opdagede, at der samtidig var forhandlinger i gang mellem de dansksindede og den tidligere slesvig-holstenske stænderdeputerede *A. Hansen-Grumby*. v. Tiedemann, der fantaserede om landsforræderiske sammensværgelser, foranstaltede personlig husundersøgelse hos C. F. Monrad og fandt en mængde forbudte danske aviser som »Fædrelandet« og »Dagbladet« — forbudet ophævedes først 31. dec. 1869 — samt et brev fra H. A. Krüger. Mere hemmelig var sagen dog ikke, end at man næste dag kunne læse i danske aviser, at en forhandling havde fundet sted i Åbenrå netop med Hansen-Grumby.

I Flensborg forhandlede en kreds af danske om, hvordan man skulle støtte den plan om en folkeafstemning i det nordlige Slesvig, som var fremsat under fredsforhandlingerne mellem Preussen og Østrig i aug. 1866; i stedet for den oprindelige tanke om en folkeadresse, overbragt kong Wilhelm, enedes man om at sende en deputation (de 47) til Berlin; fra Flensborg deltog 5, tre købmænd, en glasfabrikant og garver Plaetner. At den ikke opnåede audiens, er en anden sag. Det samme negative resultat fik en større flensborgsk deputation, bestående delvis af de samme, der var med i Berlin, og som ville anmode kongen, da han midt i sept. 1868 for anden gang besøgte Flensborg, om at lade § 5 komme til udførelse. — Selv v. Tiedemann beretter, at stemningen i byen var kølig over for kong Wilhelm; et forslag i byrådet om at bevilge midler til byens udsmykning blev modtaget med uvilje; først efter lange, trælsomme forhandlinger gik byrådet med til halvdelen af det ønskede beløb og til at nedsætte et festudvalg. v. Tiedemann forklarer det ved, at der var almindelig økonomisk depression som følge af krigen og den nye toldgrænse ved Kongeåen, at de liberale betragtede Wilhelm I som legemliggørelsen af den rene militarisme, at slesvig-holstenerne var forbitrede over, at han havde skubbet augustenborgerne til side — v. Tiedemann skønner, at $^{9}/_{10}$ af den tyske befolkning i Slesvig og Holsten var imod ham — og endelig betragtede danskerne ham som erobreren. Da kongen ankom, skulle v. Tiedemann forestille magistrat og byråd for ham. Men da han i al-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Storegade omkring 1875.

mindelighed havde svært ved at huske navne og yderligere var syg og angrebet af en kraftig feber, løb han sur i det og præsenterede i flæng: »Hansen, Petersen, Andresen, Petersen, Andresen, Hansen«, hvad der fik kong Wilhelm til at udbryde: »De herrer synes her at have besynderlig enslydende navne«. Man undrer sig også over, at politimesteren ikke kunne finde på mere tysklingende navne. Kongen tog ind hos købmand Kallsen, der boede i et hjørnehus på Nørregade. Nu var, påstår v. Tiedemann, stemningen ved at bedres: Der var mange mennesker på benene og megen hyldest, mens det fra dansk side hævdedes, at gaderne var så godt som tomme, og der ingen flag var. »Dannevirke« i Haderslev refererede dog med »Flensburger Anzeiger« som kilde, at om aftenen var en del af byen illumineret, især rådhuset; et stort fakkeltog, halvvejs bestående af unge, hyldede ham, og på en køretur gennem byen næste dag, hilstes han af befolkningen i ærefuld tavshed. St. Nikolai-skyttegilde havde indbudt kongen til en fest i Marieskoven; yderligere ville det udnævne ham til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

æresmedlem, hvad han dog afslog, »fordi noget sådant aldrig hidtil har været skik og brug i de gamle preussiske landsdele«. Men festen forløb upåklageligt.

Denne kølige stemning over for Preussen og dets øverste repræsentanter varede længe. »Sjælene har lidt skade ved anneksionen, men man må akceptere forholdene«, skrev et kirkeblad 1867, men dog ikke således, at man faldt magtens mænd for fode. Ganske vist lykkedes det overborgmester Toosbüy 1895 i byrådet at få vedtaget, at Bismarck blev æresborger i byen, men 7 af ja-stemmerne kom fra indvandrere, og 9 af nej-sigerne var slesvigere; Bismarck-brønden, der rejstes på Søndertorv 1903, fik han vedtaget i et hemmeligt byrådsmøde, hvor mange medlemmer ikke var mødt. På Bismarcks fødselsdag i 1898 sås kun 8 flag fra Havretorvet til Nystaden, og da han døde senere på året, flagedes kun fra offentlige bygninger. Meget bedre blev det ikke, da det drejede sig om kejser Wilhelm II. På hans første fødselsdag som kejser i jan. 1889 flagedes der kun småt i byen; »Flensburger Norddeutsche Zeitung« var meget utilfreds dermed og skrev, at der gaves »i denne henseende desværre endnu et antal mennesker, som tror, at de bør tage mindre hensyn til deres tyske medborgere end til denne eller hin kunde fra Frøslev eller Kraklund Mark, hvis politiske horisont er blevet snævert begrænset ved læsning af Flensborg Avis«. Og da kejser Wilhelm en september sidst i 90'erne passerede Flensborg for at nå til en paradeplads vest for byen, var alle de gader, han skulle igennem, strengt afspærrede, samtidig med at kirkeklokkerne ringede.

Forståeligt er det, at de udpræget dansksindede protesterede mod utidige preussiske manifestationer. Det skete ganske eftertrykkeligt, da magistraten, altså også senator Jensen, som v. Tiedemann kaldte dansk, sendte Wilhelm I en lykønskning i anledning af sejren ved Königgrätz 1866 og karakteriserede denne som fuldbyrdelsen af befrielsen 1864. Thi da nedlagde 12 navngivne mænd, 6 fra »Norden«, blandt disse Jacob Plaetner, og 6 fra »Syden«, heriblandt slagter Partsch, bestemt indsigelse både mod, at magistraten uden bemyndigelse havde anmasset sig til at tale på byens vegne, og mod lykønskningens indhold. De erklærede videre, at de betragtede løsrivelsen fra Danmark som den største ulykke, der var overgået staden og hele landet, og at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

de var inderlig overbeviste om, at et *overordentlig* stort flertal af deres medborgere var af samme anskuelse.

Da hertugdømmerne var blevet indlemmet i Preussen, og det nordtyske forbund skulle konstitueres, blev der afholdt valg både til den preussiske landdags deputeretkammer og til forbundsrigsdagen. Til landdagen opstillede de danske flensborgere ikke; dels var valgbestemmelserne og den offentlige afstemning i deres disfavør, idet de væsentlig havde deres tilslutning fra den jævne befolkning, dels var valgdistriktsinddelingen dem ikke gunstig, og valgbestyrelsen var partisk sammensat. Også ved senere landdagsvalg afholdt de sig officielt fra at stemme, så det var nærmest tilfældigt, hvis der blev valgt en dansk valgmand.

Til rigsdagsvalget, hvor den almindelige valgret gjaldt, og hvor afstemningen foregik skriftligt, idet vælgeren selv medbragte en stemmeseddel med navnet på den kandidat, han ville give sin stemme, mødte man op, så meget mere som valget opfattedes som en slags generalprøve på folkeafstemningen i henhold til § 5 i Pragfreden. Der var opstillet tre kandidater: danskeren Ahlmann, der i Flensborg fik 1836 stemmer, slesvig-holsteneren Kraus (1050 stemmer) og den »nationale« Mathiesen (598 stemmer). Den danske kandidat samlede således godt 52 pct. af stemmerne.

I årene 1864—67 var der sket nogen dansk fraflytning fra byen og en ikke ringe tilflytning sydfra, hvad der måtte få betydning ved valgene både absolut og procentvis. Af interesse er, at Fiskergårde syd for Flensborg ved dette og de følgende valg opviste dansk flertal. Det augustenborgske parti opstillede selvstændige kandidater ved alle valgene indtil 1874 som en protest mod den preussiske anneksion, men da selv Jürgen Bremer ved dette sidste valg knap nåede 1/5 af de *tyske* stemmer, opgav slesvig-holstenerne ævret og stemte herefter på de forskellige rigstyske partikandidater.

De nordslesvigske rigsdagsmænd Krüger og Ahlmann, der frygtede, at den store udvandring fra Nordslesvig siden februarvalget ville få uheldige følger også stemmemæssigt, ønskede, at man skulle afholde sig fra deltagelse i valget i aug. 1867 og nøjes med en skriftlig protest mod erobringen, men i Flensborg modarbejdede C. F. Monrad og Gustav Johannsen denne plan »til det yderste«, og tanken blev opgivet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I 2. valgkreds, hvortil Flensborg hørte, fik Krüger ved alle rigsdagsvalgene i 1870'erne så mange stemmer, at han kunne være kommet på omvalg, men man benyttede sig ikke af det, »da vi allerede ved det første valg nåede vort attrådede formål«.

Op til valget 1881 agiterede de danske i Flensborg mere energisk end tidligere, også ved hjælp af valgmøder, og stemningen var livligere end ellers. Gustav Johannsen blev opstillet med nogen udsigt til valg; mod sædvane nægtede »Flensburger Nachrichten« at optage det danske valgmanifest, og nogle opråb, som blev omdelt i husene, blev beslaglagt af politiet. Selv hos de tysksindede var Gustav Johannsen populær: »Hver fornuftig tysker stemmer jo på Gustav«, sagde en af dem; til de fornuftige hørte også denne dag byens »Eckensteher«, de, der drev om ved gadehjørnerne. Resultatet blev så strålende i hele valgkredsen, at Johannsen kom på omvalg, og ved dette stemte flensborgerne, åbenbart glade ved udsigten til at få en af deres egne ind på rigsdagen, så stærkt på ham, at han sejrede med 1000 stemmers overvægt, således at de danske nordslesvigere lige som i febr. 1867 kunne sende to repræsentanter til Berlin, hvor Bismarck sagde: »Rigsfjenden mod nord er vendt tilbage med dobbelt styrke«.

Oversigt over rigsdagsvalg 1867—1912.

	Danske st.	slesv.-holst.	tysk-borgerl.	socialdem.
Febr. 1867	1836	1050	598	
Aug. 1867	1761	1709		
1871	1578	1442		
Jan. 1874	1400	379	1027	659
1877	1233		1594	585
1878	1494		1841	
Okt. 1881	1328		1602	333
Omvalg 1881	2428		1434	
1884	1628		1631	806
Marts 1886	1024		1883	1726
1887	797		2201	1917
1890	590		2449	2543
1893	471		2827	2841
1898	485		3341	2984
1903	442		3409	4262
1907	422		4871	4386
Jan. 1912	456		5421	5691

Ved næste valg — i 1884 — satte Johannsen ganske vist sine

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stemmer i Flensborg i vejret med 300, mens de tysk-borgerlige kun fik 29 stemmer flere end sidst, men det var et dårligt varsel, at socialisterne vandt stærkt frem. Henved 1100 embeds- og bestillingsmænd var opført på valglisterne (1903 var tallet steget til 1500); selv om der var skriftlig afstemning, var det dog ikke svært at kontrollere de enkelte vælgeres indstilling, og det blev ikke til gunst for danskerne. Desuden var mange danske vælgere ikke blevet optaget på valglisterne. Den heldige konstellation fra 1881 gentog sig ikke; Gustav Johannsen mistede mandatet. »Flensborg glider fra mig«, sagde han skuffet efter valget. Agitationen havde ikke været omfattende nok; siden 1881 havde der ikke været afholdt politiske møder på dansk; først 1898 begyndte man igen på politiske danske møder, det ene med ca. 240 deltagere, et andet med 3—400. Redaktør Jessen mente omkring valget 1893, at der ikke blev agiteret tilstrækkeligt i byen fra dansk side; f. eks. manglede danske stemmesedler; aftenen før valget kom folk i snesevis til »Flensborg Avis« for at få sedler med Gustav Johannsens navn. Agitatorer ude i befolkningen manglede også. »Har vi her i byen«, skrev Jessen, »måske haft en eneste mand undtagen Gustav Johannsen, der var skikket til at agitere? Har ikke »Nordslesvig« taget dette vort eneste lam?«

Optimistisk som Johannsen var, lod han sig ikke slå ud af nederlaget i 1884, men håbede på bedre udfald ved valget 1886, og da resultatet i Flensborg viste stor dansk tilbagegang, en tendens, som fortsatte ned til 1893, hvorefter det danske stemmetal i 20 år lå nogenlunde konstant omkring 450, udbrød han bittert med henblik på det store valgarbejde, han havde påtaget sig: »Jeg har klatret op til dem ad deres hønsetrapper, jeg har drukket deres kaffepuncher med dem«. Sagen var, at socialismen var ved at få fat i de danske arbejdere i byen; de troede ikke på muligheden af at sætte Johannsens valg igennem og ville for at få noget for deres stemmer under disse forhold give dem til arbejderrepræsentanten.

Den store tilflytning, der i disse år satte Flensborgs indbyggertal godt i vejret (1875: 26.635 indbyggere; men 1885: 33.315) kom væsentlig sydfra, idet udvandringen fra Nordslesvigs landdistrikter fortsatte til ind i 80'erne, således at der først omkring 1890 kunne ske indflytning til købstæderne i nævneværdig grad; de sydfra kommende havde på forhånd ingen forbindelse med danskheden. Gustav Johannsen blev ved valget 1886 i særlig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

grad gjort til genstand for angreb fra det stedlige socialistblad, varmt sekunderet af sit københavnske broderorgan. Ved valget 1893 var socialisterne dog forsigtigere: for at vinde eller fastholde de danske arbejderstemmer undlod de alle angreb på danskheden, men understregede, at socialdemokraterne var imod enhver — også national — undertrykkelse, og at de krævede fri selvbestemmelseret for folket. Deres kandidat, hr. Mahlke, kunne notere en yderligere fremgang til i alt 2841 stemmer i Flensborg. — Man kan vel også slutte, at adskillige borgerlige vælgere svigtede Gustav Johannsen, da arbejderne først var begyndt på det, for ikke at spille socialisterne rigsdagsmandatet i hænde. Hvor mange af disse to grupper der trods stemmeafgivningen bevarede deres danske sindelag, lader sig naturligvis ikke måle, men tilslutningen til dansk foreningsliv og navnlig udviklingen efter 1918 lader tro, at der eksisterede en latent danskhed i byen; den slumrede, men var ikke død. Redaktør Ernst Christiansen mindes fra sin skolegang i Flensborg omkr. 1890 ikke, at nogen af kammeraterne vedkendte sig at være dansk, men i afstemningstiden meldte flere af dem sig som danske. Som én sagde: »Min far og mor var jo nærmest danske, men vi børn hørte ikke meget om det. Nu er den gamle kulør dukket op, og det går mange som mig«. Men naturligvis var stemningen i de vågne danske kredse mismodig. Resigneret lyder indskriften på en gravsten på den gamle kirkegård: »Han var trofast, da mange faldt fra«. I begyndelsen havde de fleste flensborgere vendt de nye magthavere ryggen. Heller ikke i den danske tid havde der været noget hjerteligt forhold mellem byens højere borgerskab og embedsmændene, som holdt sig meget for sig selv. Nu så de velstillede eller rigere borgere ned på de nye preussiske embedsmænd — de var fremmede, og de stod økonomisk så langt under dem. — Sejrene 1870—71 og den store magtudfoldelse efter krigen måtte imidlertid imponere mange, og ved indgifte i officers- og embedsfamilier gik adskillige tabt. På samme måde gik det i de jævnere lag: »Næsten enhver tjenestepige havde en ven blandt soldaterne. Når denne så tilmed var underofficer eller måske endog »feldwebel« og forlovede sig med pigen, kom med ham tyskheden ind i hjemmet«.

Også ved valg til menighedsråd og kirkeældste spillede de nationale forhold ind. I de sydlige sogne kunne danskerne ikke

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rigsdagsmand Gustav Johannsen (d. 1901).

gøre sig gældende, men så meget mere i St. Marie sogn, det største af dem alle. Valgret og valgbarhed tilkom enhver uberygtet skatteyder — altså også ikke-preussiske statsborgere — over 30 år. Der var ved de kirkelige valg 1869 ca. 1500 vælgere mod kun ca. 800 i St. Nikolai, og samtlige 24 danske kandidater valgtes med stemmetal fra 343—308 st. hver, mens tyskernes højeste tal var 124. De 24 udpegede af deres midte 8 kirkeældste; blandt disse var Gustav Johannsen, garver Plaetner, købmand A. G. Freudenreich og lærer A. C. C.Holdt. Flere af dem bevarede disse tillidsposter gennem mange år, hvorved danskerne længe kunne gøre sig gældende i St. Marie kirkes styrelse. Desuden var C. F. Monrad medlem af St. Marie kirkes menighedsråd i en længere årrække. — Også i synoden for Flensborg provsti var danskerne repræsenterede, først og fremmest ved Gustav Johannsen og C. F. Monrad.

Blandt de ledende danske i Flensborg var *Gustav Johannsen* (1840—1901) hurtigt kommet frem i allerførste række. Straks efter hans hjemkomst i okt. 1864 søgte preusserne at vinde ham ved at give ham frit slag over for slesvig-holstenerne, men snart fik piben en anden lyd. Han var blandt de ivrigste til at samle underskrifter på adressen til kejser Napoleon III, og han var så oprømt over resultatet, at han mente, at man burde søge grænsen lagt helt ned i Sydslesvig. Hans agitation for et godt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dansk valg 1867 førte til, at preusserne forlangte ham afskediget som lærer ved Holdts skole, og hver dag kl. 10 skulle han melde sig hos politimesteren v. Tiedemann, hvorved der praktisk talt sattes bom for hans agitationsrejser ud i landsognene.

Ledig på torvet måtte han se sig om efter et erhverv. Det var gået tilbage for Sundbys danske boghandel i Nørregade, men man regnede dog med, at den kunne give 1600 kr. om året i nettofortjeneste. Så overtog Johannsen den, mest for den danske sags skyld i almindelighed, efter at han først havde været et par dage i København og hos Gyldendal orienteret sig i boghandel og bogforlag, og efter at han havde indskudt sin hustrus formue på ca. 7000 rmk. i forretningen. Da redaktionen af »Flensborg Avis« efterhånden tog for meget af hans tid, solgte han boghandelen til telegrafist Vennervald. Bladet gav dog ikke nok til ham og den stadig voksende familie, og han ernærede sig helt eller delvis som forsikringsagent for engelske og københavnske firmaer, som sporvejs- og senere som sparekassedirektør. Men på ingen af disse områder drev han det til noget særligt. Hans yngste datter indrømmer gerne, at han ikke arbejdede ret hurtigt med pennen, at arbejdet som agent var ham for ensformigt, og da sporvejsselskabet var godt i gang, fandt han det unødigt at ofre sine kræfter på dette.

Derimod gik han op i arbejdet for danskheden i Sønderjylland i almindelighed og navnlig i de første mange år for Flensborg i særdeleshed. Han var borgerrepræsentant 1869—74, men nægtede derefter at lade sig opstille på ny, medlem af menighedsrådet i og kirkeældste for St. Marie sogn, og efterhånden var der ikke det led i det danske arbejde, han ikke var med i: Formand for Borgerforeningen, for »Enigheden« til dens opløsning 1875, for »Flensborg« den korte tid, den eksisterede, for »Ydun« og for livstid oldermand i St. Knudsgildet. Ganske få kunne have deres betænkeligheder. C. F. Monrad, som tidligt havde fået øje på ham, skrev 1875 til Carl Ploug: »Gustav Johannsen ... mangler i ikke ringe grad herredømme over sig selv og sværer derfor endnu mellem modsatte indflydelser«. Tidligere handlede han i nøje forbindelse med fremtrædende danske som købmand Freudenreich, lærer West, slagter Partsch og Monrad. »Men det sidste års tid ... har han sluttet sig til mænd, der ikke just nyder stor agtelse ... Det er i høj grad magtpåliggende at vinde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

[ham] for en mere levende, åben samvirken med ligesindede, ligesom for en noget forandret optræden i anden retning, der ville skaffe ham en indflydelse også i samfundets lidt højere lag, som han nu til dels savner«. Men et års tid senere havde Monrad åbenbart overvundet sine betænkeligheder, thi han skrev atter til Ploug, at Gustav Johannsen naturligvis langt fra kunne nå på højde med Laurids Skau — en dom, eftertiden næppe vil godkende — »Men han er dog vist nok den, der turde være nærmest til at afløse Hans Krüger« (som rigsdagsmand i Berlin). Men da Monrad antydede den tanke over for Johannsen, svarede denne: »Nej, min plads er i Flensborg; jeg tror ikke, det var i vor sags interesse, om jeg forlod denne plads«, og Monrad, der var kommet til den overbevisning, at Johannsen »er mere værd for danskheden i Flensborg end de bedste institutioner«, mente efter moden overvejelse, at denne skønnede rigtigt.

Bred og jovial, frodig, fuld af humor, snidig i sin politik og taktik, men også i stand til lynhurtigt og skarpt at komme med hvasse svar og indfald, vandt han en enestående indflydelse. Intet under, at han hædredes af sine meningsfæller, f. eks. da de ved en fest i Borgerforeningen d. 12. febr. 1874 overrakte ham et guldur med kæde som tak for hans indsats. »Vores alles Gustav«, hed han vist ikke blot blandt sine egne; andre eksempler er nævnt foran; »Flensborgs ukronede konge« er han også blevet kaldt, og selv overpræsident v. Køller kunne til sin tid ikke stå for ham, men sagde: »Jessen og Hanssen er levebrødspolitikere, men Gustav Johannsen er en meget elskværdig mand«.

Uden selvfølelse var han ikke; man sagde, at han, når han bred og mægtig gik ned ad byens gader, så ud, som han spurgte: »Was kost Flensburg?« Og uden skrammer gik det heller ikke. Pengevanskeligheder trykkede ham bestandig. Allerede 1865 skrev han til Regenburg for at få økonomisk støtte, og midt i 70'erne forhandlede C. F. Monrad med Carl Ploug og den kreds, der stod bag ham, om støtte til Johannsen. Monrad foreslog en årlig understøttelse på 1600 eller i al fald 1200 kr. med udsigt til snarligt yderligere tilskud. Det sidste — tilføjede Monrad — var måske det bedste, fordi han deraf ville forstå, at det ikke var let at bringe sådanne summer til veje. Johannsen bad, mens dette stod på, om et ret betydeligt lån eller tilskud, men Monrad foretrak at skaffe ham en årlig understøttelse. Det endte da med,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

at der skaffedes en ordning med støtte fra københavnske kredse. Men mere end til at sidde tåleligt i det nåede han aldrig. I hjemmet i Liljegade, i Helligåndsstræde eller senere på Margretesminde, hvor han udviste en efter forholdene storstilet gæstfrihed over for de mange kongerigske, der kom på besøg, havde man det ikke meget mere end fra hånden og i munden. Hans hustru, som var af velhavende storbondeslægt, havde været godt vant, men de politiske forhold medførte, at hun i mange år måtte slide i det som en arbejderhustru, selv stå i vaskebaljen, sjældent få tid til at klæde sig om efter middagen og gå ud at spadsere. — I Gustav Johannsens sidste år indsamlede nordslesvigerne en hædersgave i form af en livrente til ham og hans hustru; man var nået til ca. 23.500 mk., men så stoppede myndighederne indsamlingen. Skrammer fik han også i form af straffe for presseforseelser. Enkelte af afsoningerne foregik under tålelige forhold, men et tre måneders fængselsophold i Magdeburg havde taget på ham. Ganske vist formede hjemkomsten sig festligt: i Hamborg blev han modtaget af 3 udsendinge fra Flensborg, i Rendsborg af yderligere 8, ved Sporskiftet af andre 16. I selve byen kunne politiet næppe opretholde ordenen, thi Banegårdspladsen og Rådhusgade var stuvende fulde af mennesker, der råbte hurra. Men harmfuldt lød det, da han viste sig: »Hvor er han blevet tynd«. — Da hans sorte kiste i nov. 1901 blev ført gennem Flensborgs smalle gader til Møllegades kirkegård, fyldtes byen endnu en gang til hans ære. Hans begravelse var vel den største, Flensborg har oplevet.

Den meget ældre *C. F. Monrad* (1815—89) var 1851 kommet til Flensborg som lærer ved byens lærde skole. Straks efter nederlaget 1864 gik han i gang med arbejdet for danskhedens bevarelse i Nordslesvig som i Flensborg, der altid stod for ham som det vigtigste. »Jeg forstår og kender jo ikke forholdene mod syd«. Han havde åbenbart god forstand på, hvad der boede i menneskene; tidligt gjorde han opmærksom på A. D. Jørgensen, Gustav Johannsen og Jens Jessen. Han havde ikke Johannsens evne til at komme i kontakt med befolkningen; mange danske i Flensborg kendte ham kun af navn og udseende; man så vel op til ham som akademikeren, men man værdsatte ham næppe efter fortjeneste. Der var ellers nok at takke ham for. Han havde begge ben på jorden og var stærkt realitetsbetonet; han frarådede edsnægtelsen til landdagen, idet han henviste til, at polakkerne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Garver Jacob Plaetner, »onkel Jacob« (d. 1893).

var begyndt på det 1850, men havde måttet opgive den, og sammen med Gustav Johannsen modarbejdede han i 70'erne en Haderslevplan om dannelsen af en stor, fælles dansk forening; thi den ville give politiet lejlighed til posekiggeri. Allerede i nov. 1871 havde Ahlmann indkaldt til møde i Flensborg om en lignende plan; men i stedet for enedes man om en centralledelse på 8 mand — Flensborgs repræsentant i denne kreds var Gustav Johannsen — der gennem tillidsmænd skulle stå i forbindelse med de menige vælgere. Men tanken om en stor fælles dansk folke- og vælgerforening trængte sig stadig på; i marts 1888 samledes på ny en kreds — atter i Flensborg — for at drøfte problemet, og mødet førte til oprettelsen af den nordslesvigske vælgerforening d. 10. juli 1888.

C. F. Monrad fik mange flensborgere og andre slesvigere fra at rejse til kongeriget efter 1864, og hvem der end har fostret tanken om »Sprogforeningen for Nordslesvig«, der stiftedes 1880, så var det dog C. F. Monrad, som gjorde arbejdet. I Flensborg tog han 1873 initiativet til oprettelsen af den danske foredragsforening, der holdt sine møder i Borgerforeningen og allerede året efter var oppe på 300 medlemmer.

Den indfødte flensborger, garver *Jacob Plaetner* (1823—93) er mest kendt, fordi han efter Istedslaget 1850 og efter Sankelmarkkampen 1864 plejede de sårede og begravede de døde. Han

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

var med i alt dansk arbejde, medlem af så at sige alle deputationer, underskriver af alle adresser. Sammen med sin broder oprettede han en stiftelse, der ligger i Møllegade på hjørnet af Stuhrs Allé, med 12 friboliger for gamle, og alene oprettede han en anden i Riddergade med 22 friboliger, også for gamle mennesker. Han var kendt i hele Flensborg under navnet »onkel Jacob«. »Bag hans uanselige ydre og fåmælte fremtræden gemtes en flammende sjæl og en ubøjelig vilje«, men også en stædig, lun optimisme, der f. eks. viste sig, da han efter Frankrigs nederlag 1870 sagde til en af sine landsmænd: »Jeg troede, at klokken var tolv; men nu, jeg ser rigtig efter, er den kun halvtolv«.

Jens Jessen (1854—1906) var i første række redaktøren, men betød også meget for den danske befolkning i Flensborg. Var han i almindelighed ikke organisationsmand — han holdt snarest sine tilhængere på afstand og blev aldrig populær i almindelig forstand — fik han dog sat adskilligt i gang og ydede flere gange en indsats inden for foreningslivet. Besynderligt forekommer det, at de dansksindede i Flensborg 1875 fejrede 25-året for Istedslaget ved en udflugt til Korsør og Nyborg. Men kort efter at Jessen var kommet til byen, fandt han på at sætte dem stævne på den gamle kirkegård hver 25. juli, og man sang: »Slumrer sødt —«. Da danske sange og farver blev forbudt, mødtes man enkeltvis; blomsterne til gravene var dog altid røde og hvide. Jessen ledede foredragsforeningen, som C. F. Monrad havde fået oprettet, efter dennes død 1889; da St. Knudsgildet kom ud for en alvorlig krise, fik han det reddet; han interesserede sig også for Borgerforeningen og for den mindre forening »*Ydun*«, og det var Jessen, der i 1905 tog initiativet til stiftelsen af »Kirkeligt samfund for Flensborg og omegn«. Mere direkte personlig interesse havde Jessen, der kendte fængselslivet ud og ind, i et arrangement, han fik bragt i stand med den københavnske studenterforening »Heimdal«, hvorefter denne forsynede de danske journalister, der var indsat til afsoning i de preussiske fængsler, med den fornødne litteratur. Redaktør P. Simonsen ved »Avisen« nød godt af den ordning de 1½ år, han sad i Glückstadt fængsel. Da Gustav Johannsen var død 1901, holdt Jessen mindetalen over ham i Borgerforeningen, og bagefter førte han sammen med købmand Lorenz Poulsen en hel kamp med myndighederne om at måtte rejse den store bautasten af bornholmsk granit på Johannsens grav; at kampen lykkedes, var han stolt over, lige-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ledes over den udførlige danske tekst, der indhuggedes på stenen. Selv krævede Jessen kort før sin død en jordefærd i al stilhed og kun et beskedent gravmæle. Således skete det i sommeren 1906. End ikke hans nærmeste medarbejdere ved bladet deltog. På den enkle sten på Møllegade kirkegård står: »Tro til døden«.

En dansk student, der ca. 22 år gammel traf Jessen for første gang, og som siden blev hans svorne tilhænger, fortæller om de første indtryk: »Jeg havde tænkt ham smukkere ... Heller ikke hans stemme tiltalte mig; hans mæle var præget af vesteregnens mål ... Der var noget nervøst og uroligt over hans væsen, som gjorde det anstrengende at være sammen med ham ... Lidt drillevorn og hensynsløs kunne han også være i den daglige omgang«. I Jessens sidste tid, da årene havde slidt stærkt på ham, syntes samme student, der nu var blevet konservativ politiker, at de disharmonier, der allerede sporedes hos ham i de yngre år, var blevet større. »Humor og sagtmodighed var der lidet af«. Det er også karakteristisk, at mens Gustav Johannsen blev hyldet af sine slesvigske landsmænd, der overrakte ham gaver af forskellig art, var det fjernere stående landsmænd, som gav synligt udtryk for deres tak til Jessen: danske studenter overrakte ham 1890 et maleri af Kyhn, danske skibsførere i de samme dage et marinebillede af Chr. Blache, og endelig sendte danske i Amerika ham en guldmedalje; initiativet hertil kom fra sønner af hjemmetyskere; deres danskhed var især vakt gennem læsning af Jessens bog: »Mellem Østersø og Vesterhav«. Også dette er karakteristisk for ham: hvor skarp og uforsonlig han kunne være over for de preussiske erobrere og over for dem, som gik deres ærinde, så viste han et andet ansigt over for hjemmetyskerne, der var af samme æt og oprindelse som han selv; de måtte ikke jages ud i ørkenen; man skulle holde en dør på klem, så at de kunne finde hjem til det folk, de var udgået fra.

Heller ikke flensborgerne ville han vende ryggen, selv om de svigtede i stigende grad; efter rigsdagsvalget 1886, hvis resultat var 22 pct. danske stemmer mod 40 pct. ved det foregående valg, hævdede han, at de endnu overvejende var tro mod fortiden; »i stilhed venter de på bedre tider«.

Dansk nationalt og kulturelt arbejde foregik — foruden gennem valgagitationen — gennem pressen, foreningslivet og i det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

små gennem nogle beskedne bogsamlinger. Borgerforeningen havde en, der dog ikke blev meget brugt, ligeledes »Enigheden«; da denne forening opløstes, vedtog generalforsamlingen at skænke bøgerne til Flensborgs historieskriver A. C. C. Holdt. C. F. Monrad havde også en bogsamling, som han stillede til rådighed for byens danske, studenterforeningen »Heimdal« i København forsynede redaktør L. P. Christensen med bøger til læsekredse, og Sprogforeningen oprettede en mindre samling hos sin tillidsmand, faktor L. K. Lausten. Endelig den største af dem alle, samlingen i Gustav Johannsens hjem på Margrethesminde. På A. D. Jørgensens tilskyndelse oprettedes den og fik et mere videnskabeligt præg end de andre; den åbnedes i marts 1891.

Ældst blandt foreningerne var St. Knudsgildet, der 1864 havde ca. 80 medlemmer, mest jævne mennesker: håndværkere og småhandlende. Borgerforeningen samlede lidt bedre stillede flensborgere. Thi vel har det altid været sådan, at danskheden i Flensborg havde stærkere tag i den jævne mand end i overklassen, men også denne var dog repræsenteret i de danske rækker med så stoute mænd som f. eks. skibsværftets direktør Th. Bredsdorff, fabrikant Freudenreich, vinhandler Colding og direktør Bucka. Og de var, hvor beskedent de end levede til daglig, ikke bange for at åbne for pengepungen, når det gjaldt støtte til det nationale arbejde.

For at undgå indblanding fra myndighedernes side i Borgerforeningens sager vedtog en generalforsamling d. 1. dec. 1865 enstemmigt, at der i foreningens lokaler ikke måtte holdes politiske taler. Det officielle sprog var tysk, men efter den første tale ved møder eller fester slog man ofte over i dansk eller — trods foreningens eksklusive præg — i plattysk. Fra 1873 findes eksempel på, at protokollen undtagelsesvis førtes på dansk, men d. 4. april 1913 vedtoges udtrykkeligt, at fra nu af skulle forretningssproget kun være dansk. Medlemstallet var i 1864, efter at embedsmændene, der havde fyldt godt op i protokollen, var borte, 286; fra midt i 80'erne dalede det til under 100 for atter at stige op mod 1. verdenskrig.

»*Landboforeningen for Flensborg og omegn*« stiftedes 1866 som et bindeled mellem land og by. Den fik relativ stor tilslutning og var derfor en torn i øjet på myndighederne. 1875 holdt den sommermøde i Marieskov med henved 2000 deltagere. Men

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

da en menig deltager ved den påfølgende middag talte for Christian IX, opløste politiet mødet, og foreningen blev forbudt ifølge en underretsdom. Men kendelsen appelleredes til kredsretten, der d. 19. nov. 1875 frifandt foreningen. 10 år senere, først i juli 1885, afholdt landboforeningen et dyrskue vest for »Sofiesminde« med en tilstrømning, som aldrig før var set i Flensborg, 8000—10.000 deltagere fra nær og fjern. Flensborg var ligefrem okkuperet af danskerne. Alle hoteller og gæstgivergårde var optaget, mange indkvarteredes privat. »Ved indgangen [til dyrskuepladsen] var rejst en lang række signalflag, medens de befalede preussiske faner havde plads nede ved landevejen«. Der var udflugt med fællesspisning til Sørup i Angel (37 talere) og samtidig til Lyksborg. Sidste dag var der festmiddag i Borgerforeningen. Myndighederne forholdt sig korrekt passive.

»*Enigheden*«, der stiftedes ca. 1866, bl. a. af C. F. Monrad og fabrikant Freudenreich, ville udbrede kendskab til dansk digtning og historie. Freudenreich var formand den længste tid, Gustav Johannsen til sidst. Foreningen havde dansk som sit officielle sprog. Men da der også her ved en fest blev holdt en tale for Christian IX — Monrad erkendte i et brev til Carl Ploug, at foreningen havde optrådt lidet mådeholdent — lukkede politiet den i 1875 som »landsfjendtlig«.

En buste af Frederik VII, som tidligere havde stået i stændersalen, havde foreningen købt kort forinden. Den skænkedes nu til Gustav Johannsen. Denne var i de samme dage medstifter af og formand for foreningen »*Flensborg*«, men den blev omgående standset af politimester Jannsen, v. Tiedemanns efterfølger, der vel nok med rette opfattede den som en omgåelse af forbudet mod »Enigheden«. Halvandet år senere, d. 9. febr. 1877, opstod så »Ydun«, atter med Gustav Johannsen som formand. Den samlede mænd og kvinder fra alle samfundslag, men blev aldrig særlig stor, ca. 100 medlemmer, da tallet var lavest. »*Odin*« var samlingssted for danske statsborgere i Flensborg. »*Spare- og lånekassen for Flensborg og omegn*« var en særlig dansk institution; ret omfattende var den næppe; den havde til huse på Nørregade, men i begyndelsen var der kun kontortid lørdag fra kl. 14—16. Gustav Johannsen var medlem af bestyrelsen, formand fra 1891. En »*Nordslesvigsk kunstforening*« stiftedes 1890 med ledelse i Flensborg; i juli samme år foranstaltede den i Borgerforeningen en udstilling af ca. 100 danske billeder; over

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

5000 besøgende kom der i de 6 uger, udstillingen havde åbent. »Kirkeligt samfund for Flensborg og omegn« blev til i 1905 på redaktør Jessens initiativ. En foreningslov for hele det tyske rige vedtoges 1908; herefter var det forbudt i Flensborg at holde offentlige møder med dansk sprog, bortset fra valgmøder. Her gælder som så ofte ellers ordet om, at slår man en dør hårdt i, springer der straks en anden op, thi som modtræk stiftede de danske flensborgere så »*Foredragsforeningen for Flensborg og omegn*«, der ganske vist straks kom ud for krakilerier fra myndighedernes side, men som snart fandt sin rette form. Det blev den hidtil største forening; hundreder samledes til møderne, mest småfolk, som hidtil ikke havde været med i det folkelige arbejde. Op mod 1914 talte den 1000 medlemmer og 30 tillidsmænd. I det hele taget var der grøde i det danske arbejde op mod 1. verdenskrig. Ved rigsdagsvalget 1907 havde unge flensborgere været med i agitationsarbejdet; 1912 flyttede Andreas Grau fra Nordborg til Flensborg for at tage en national gerning op der; sammen med journalist J. N. Jensen stiftede han samme år »*Dansk ungdomsforening*« — kun 5 år efter, at man var begyndt på ungdomsarbejdet i Nordslesvig; et eget blad »Samvirke« skulle være bindeled mellem de unge, og Grau arbejdede derefter på at oprette et dansk ungdomshjem med bolig for 5—10 unge som modvægt mod de tre tyske ungdomshjem i byen. Men verdenskrigen satte bom for al videre fremgang. Da studenterforeningen »Heimdal« i 1896—97 for første gang indbød nordslesvigske børn til at skrive danske stile til Heimdal, der ville belønne hver besvarelse med en bogpræmie, indkom der 756 stile, men heraf kun to fra Flensborg. I tiden op til 1. verdenskrig var tallet imidlertid stigende. De tre nationale foreninger for hele Nordslesvig virkede også i Flensborg. Skoleforeningen ydede således i årene 1893—1913 hjælp til 33 unge flensborgere, så at de kunne komme på skoleophold nord for Kongeåen; på Sprogforeningens generalforsamling 1911 meddeltes, at den i Flensborg havde 112 medlemmer, heraf 34 kvinder; Vælgerforeningen opgav kun tallet for hele amtet, nemlig 209 i året 1913, men tilføjede, at tilgangen i Flensborg »i den sidste tid« var 15—20. Flensborg var også repræsenteret i Vælgerforeningens tilsynsråd.

Op til rigsdagsvalget d. 10. jan. 1912 holdtes et dansk valgmøde med ca. 400 deltagere; det vedtoges at udtale, at der »med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

usvækket harme protesteres mod de indgreb i vore simpleste menneskerettigheder, som øves i den tyske foreningslovs sprogparagraf«. Men også genforeningshåbet fik mæle. Således erklærede arbejdersekretær Matthiesen på et møde: »Først når vi frit kan vende tilbage til moderlandet, kan der blive tale om at leve i fred og forståelse med tyskerne«, en udtalelse, som man lagde mærke til på højere steder, og som blev trukket frem under en debat i landdagen. Men i øvrigt er det ejendommeligt at se, hvor langt myndighederne, i al fald teoretisk, kunne gå for at komme danskerne i møde. Fra tysk side var regeringen i 1913 blevet opfordret til at føre Istedløven tilbage fra Lichterfeldes kasernegård til den gamle gravplads i Flensborg, men den kompetente minister ville dog ikke anbefale planen over for kejser Wilhelm, da det »ligger nær at frygte, at tilbagegivelsen ville føre til politiske eller dansknationale tilkendegivelser og ophidselser, som i sprogblandede landsdele ubetinget må forebygges for den tyske befolknings og for tyskhedens skyld«.

Det *tyske arbejde* på politisk, nationalt og kulturelt område bestod dels i at konsolidere og udvikle, hvad der var tysk, dels i at bekæmpe danskheden. Private og offentlige bestræbelser gik her hånd i hånd. Selv om »den hårde hånds politik«, der i skiftende styrke gjorde sig gældende længere nordpå, ikke anvendtes i samme grad i Flensborg, hvor de danske var svagere, gik de dog ikke ram forbi. Hvor mange der under disse forhold foretrak at optere for Danmark, kan kun opgives for hele amtets vedkommende. Her var tallet 535 af i alt 9515 i hele Slesvig. Som eksempler på politiregimente kan nævnes, at efter slesvigernes besøg i København 1865 udstedte v. Tiedemann forbud mod, at fiskerkonerne falbød deres varer på gaderne på dansk, hvad der fik »Kölnische Zeitung« til bittert at beklage, at man førte nålestikspolitik mod danskerne. Udvisninger var der også eksempler på. Husejer og værtshusholder Jørgen Peter Petersen havde i året 1869 afgivet optionserklæring i overensstemmelse med Wienerfreden § XIX. Alligevel blev hans hustru og halvandenårs gamle barn udvist, og det ses ikke, at udvisningen blev taget tilbage. En typograf blev 1874 udvist, fordi han arbejdede på det trykkeri, der fremstillede »Flensborg Avis«, og en faktor ved »Flensborg Avis«, der 1885 havde fået eget trykkeri, udvistes, fordi han arbejdede i et dansk blads virksomhed. Det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

blev 1876 forbudt Bjørnstjerne Bjørnson at holde foredrag, men endnu mere opsigt vakte det dog, at Sydpolens opdager Roald Amundsen, der den ene aften havde holdt foredrag om sin rejse på tysk, fik forbud mod den næste aften at tale på norsk (1913). Da forbudet vakte lidet smigrende opmærksomhed i ind- og udland, måtte den preussiske indenrigsminister v. Dallwitz pålægge regeringspræsidenten at trække forbudet tilbage. Men dette og anden påstået eftergivenhed over for de danske førte til, at altyske kredse indbød til protestmøde i Bellevue og Colossæum d. 14. dec. 1913. Indbyderne var 140 kendte tyskere i alle tre hertugdømmer, adskillige landdags-, men ingen rigsdagsmænd, flest embedsmænd. Møderne, hvor man opfordrede danskere og de tyskere, som ikke var enige med mødernes formål, til at forlade salene, samlede ca. 3000 deltagere, mest holstenere; hovedtalerne var en professor fra Lübeck og en landsdommer fra Hamborg. Så det synes ikke, som flensborgerne selv lå i første linie i denne sag. Protestmødet affødte i øvrigt en protest, idet Den tyske fredsforening fire dage senere samlede 400 deltagere til et møde, hvor foreningens formand, pastor Johs. Schmidt, Vodder, senere hjemmetyskernes repræsentant i det danske folketing 1920—39, talte mod den skarpe kurs. Men kun en måneds tid senere blev det danske socialdemokratis formand Th. Stauning, der var indbudt af den lokale socialdemokratiske leder Haberland til at tale om det danske valgretsspørgsmål, ikke blot afskåret herfra, men endog udvist.

Af *tyske foreninger* skal nævnes den ældste: *Harmonien,* der særlig var beregnet for overklassen i byen; fra at være loyal i 50'erne blev den mere og mere tysk efter erobringen. Sejren 1864 førte dog ikke til en vækst i medlemstallet. Dels skyldes det vel modsætningen mellem slesvig-holstenerne og »de nationale«, dels nedgangen i handel og omsætning, altså en almindelig økonomisk depression, endelig at der opstod en række bedre kafeer og forlystelsessteder i byen. »Harmonien« havde 1872 kun 89 »ordentlige« medlemmer, hvorefter generalforsamlingen vedtog at ophæve foreningen og sælge bygningen i Nørregade. Men straks efter fortsatte den i »Den nye Harmoni«, der stiftedes d. 25. juni 1872. Samtlige 89 gik over i den rekonstruerede forening, som i stiftelsesåret nåede 182 medlemmer med maksimum i 1881 (194) for i hundredåret for den oprindelige forenings stiftelse at have 162 medlemmer. Særlig fortjeneste ved rekonstruktionen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

indlagde sig købmand *F. W. Selck,* der senere blev æresborger i Flensborg, og som har fået en allé opkaldt efter sig; af andre kendte medlemmer kan nævnes fabrikejer *M. K. Brix,* købmand *E. Richertsen* og kredsdommer *Gottburgsen,* den senere rigsdagsmand.

Det synes, som om den nye forening også overtog den gamle bygning, der først afhændedes til kommunen i april 1899 for 90.000 mark, idet den nye Toosbüygade skulle udgå netop fra det sted i Nørregade, hvor den gamle bygning lå. I stedet for opførtes netop i Toosbüygade det endnu eksisterende foreningshus, der indviedes på stiftelsesdagen d. 10. nov. 1902.

Den største af de tyske foreninger i 1870'erne og 1880'erne var *Sangforeningen. St. Nikolai skyttegilde* gjorde sig bemærket ved kongebesøget i 1868 og fejrede 300 års jubilæum d. 24. juni 1883 med udgivelse af festskrift, stor stads og hilsen fra æresmedlemmet general v. Wrangel, sejrherren fra Kolding 1849. Et nyt skyttehus indviedes 1888 ved Mariegård.

Soldater og krig.

Preussiske tropper garnisoneredes fra jan. 1865 i Flensborg; nogle fordeltes blandt borgerne, andre anbragtes i massekvarterer, antagelig først og fremmest i den fra den danske tid eksisterende kaserne. Dertil kom, at et militærhospital, som 1854 var blevet indrettet i Fiskergade, og som tilhørte byen, 1864 blev forpagtet af preusserne og gjort til kaserne, ligesom de snart efter byggede et ridehus ved Sdr. Hulvej til de dragoner, der en kort tid fik garnison i byen. Den gamle stænderbygning, der som så mange andre — offentlige som private — bygninger havde været lazaret under krigen, rummede en tid derefter et bibliotek, men blev senere officerskasino.

Da det i juni 1866 trak op til krig mellem Preussen og Østrig, drog tropperne sydpå, så at Flensborg en tid var ganske uden militær dækning, hvad der foruroligede politimester v. Tiedemann, men der skete intet, og i løbet af juli indtraf en reserveeskadron af 7. kyrasserer.

Med indlemmelsen i Preussen indførtes også militærpligten for Flensborgs mandlige befolkning. Ved sessionen forår 1868 var 977 opført på listen over de værnepligtige, men kun 240

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gav møde, og af disse blev alene 36 erklæret for tjenstduelige. Ved krigsudbruddet 1870 lukkede politiet alle danske foreninger undtagen Borgerforeningen, muligvis fordi den endnu ikke regnedes for 100 pct. dansk. Dernæst erklæredes d. 3. aug. belejringstilstand i Flensborg kreds, og der foretoges husundersøgelse hos Gustav Johannsen, C. F. Monrad og advokat Muus, ca. fjorten dage senere også hos apoteker Helms og A. C. C. Holdt, men uden positivt resultat. I sommeren 1871 vendte de sejrende tropper tilbage og modtoges på Søndertorv. Flensborgs tab i krigen androg 28 faldne. De fik senere deres enkle krigermindesmærke i et lille anlæg ved Frisergade.

Kasernebyggeri i større stil indledtes 1874 på Duborg banke. 1876 var den østlige bygning færdig, tre år senere den vestlige. Herved omformedes det gamle Duborg aldeles. Den gamle ruin, resterne af Duborg slot, måtte sprænges bort med krudt. Da også et lazaret byggedes heroppe, blev den gamle danske kommandantbolig på Skibsbroen, som hidtil havde gjort tjeneste som garnisonssygehus, omdannet til kaserne. Det var især 86. slesvig-holstenske »Füselierregiment«, »Königin«, der garnisoneredes i Flensborg. Kejserinden blev 1890 chef for regimentet, som dog beholdt sit gamle navn. Antallet af soldater var, indtil marinestationen i Mørvig etableredes 1902, ikke særlig stort, de nærmeste landdistrikter medregnet var det aldrig oppe på 2000 i aktiv tjeneste. Mørvig kunne derimod være oppe på 3500 mand. Garnisonsledelsen optrådte vist altid fuldt korrekt. »Flensborg Avis« skrev i al fald i 1889 i anledning af en meddelelse om, at divisionsgeneralen i Flensborg ikke ville deltage i slesvig-holstenske eller andre jubilæumsfester for Sankelmarkkampen 1864, at garnisonen aldrig havde taget del i danskfjendtlige politiske demonstrationer.

Da 1. verdenskrig stod for døren i sommeren 1914, blev stemningen trykket og ængstelig i Flensborg. Folkemængden forholdt sig ganske tavs ved avisernes opslagstavler, da plakaten om krigstilstand for Flensborg by blev opslået d. 31. juli. Klokkeringningen fra byens kirker, der fortalte om mobiliseringen, virkede lammende, og mange gik stille hjem. Samme dag arresteredes 11 danske flensborgere, f. eks. hele »Flensborg Avis'» redaktion, grosserer Lorentz Poulsen og Andreas Grau og anbragtes sammen med andre danske nordslesvigere først på det endnu ikke indviede nye drengegymnasium i Nørre Gravene, senere på navi-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

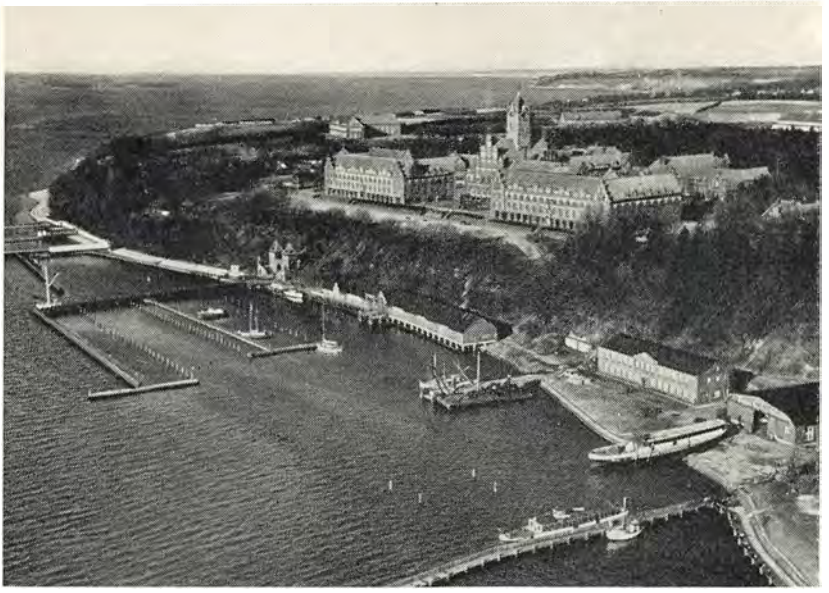

Marineskolen i Mørvig, åbnet 1910.
Her ved rigets yderste grænse mod nord havde storadmiral von Dönitz' regering sit sæde i de sidste dage før sammenbruddet maj 1945.

gationsskolen sydpå i byen. Ret hurtigt blev dog de fleste løsladt igen.

De værnepligtige mødte op, og d. 9. aug. afgik 86. regiment til krigsskuepladserne. Stemningen må have bedret sig, thi i aug. måned meldte 528 ikke-tjenstpligtige i alderen 16—19 år sig som frivillige. Byen indrettede sig også på at tage mod de sårede; fra den 10. mobiliseringsdag stod f. eks. i St. Petri drengeskole 30 senge parat, senere udvidet til 62. Over 1300 soldater plejedes her i krigens løb, mens en første hjælp ydedes i Colossæums pavillon, hvor over 3200 behandledes i de 4 krigsår.

Flensborgs tab i denne krig beløb sig til omkring 2000, heraf 950 familiefædre; desuden 30—40 savnede. Reserveregiment 86 vendte tilbage til byen d. 13. dec. 1918; fra Sporskiftet marcherede det gennem Rødegade til centrum. I de første juledage kom Königin-regimentet og modtoges officielt af overborgmester Todsen, der mindedes dets sejre og heltemodige kampe, f. eks. i det frygtelige slag ved Somme 1916, der havde kostet store tab. Mandskabet så efter forholdene frisk ud, mens hestene var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

temmelig medtaget. På Borgpladsen rejstes 1926 et mindesmærke for de faldne af 86. regiment: en nøgen mandsskikkelse siddende med sværd i hånd, modelleret flensborgeren Andr. Treede.

Dagligt liv.

Endnu ned i 1880'erne, inden industrialismen bevirkede større indtægter til nogle og større afstand mellem samfundsklasserne, prægedes livet af en vis nøjsomhed selv i de bedrestillede kredse. Husets døtre måtte ofte gøre det grove arbejde, mens tjenestepigen sattes til at sy. Skulle man ud til fornøjelser, var man, før sporvognen kom i gang 1881, ret ilde stillet i dårligt vejr, når man i fineste puds skulle til bal eller maskarade, medmindre man hørte til de få familier, der havde eget køretøj; thi droscher var der ikke mange af. Selskabeligheden var i øvrigt ikke overvældende, derimod samledes man ofte i de mange foreninger til møder, mindre fællesspisning eller af og til større festligheder. Mændene kom sammen bestemte aftener om ugen for at drøfte dagens spørgsmål og politik, mest i foreningerne eller på de mange gæstgivergsteder og beværtninger. Disse synes at have stået sig godt, mens hotellerne førte en mere usikker tilværelse. Raschs hotel på hjørnet af Nørretorv og Storegade var det mest søgte endnu i 1864. Her havde den preussiske kronprins Friedrich sit hovedkvarter, og her tog kong Wilhelm ind, da han første gang i april 1864 kom til Flensborg. Men snart forsvandt det; samme skæbne fik »Stadt Kopenhagen« i Angelbogade og »Stadt Hamburg« på Søndertorv. 1884 var der 5 hoteller i byen, ingen af dem 20 år gammel. I Rådhusgade lå Banegårdshotellet dér, hvor tidligere post- og telegrafvæsenet havde lejet sig ind i fysikus Dusebergs ejendom, inden rigspostbygningen indviedes 1880 på den modsatte side af gaden. Her havde Fey haft sit hotel, men det var flyttet højere op i gaden, hvor også »Centralhotellet« fandtes, og hotel »Zum Kronprinzen« havde indtaget dets plads, indtil det selv måtte vige for postbygningen. På Skibsbroen lå Sommers hotel, gennem adskillige år kendt af mange danske, og i Harreslevgade 3 i Nystaden lå Matthiesens.

Af alle disse er kun Banegårdshotellet tilbage med bevaret navn, skønt banegården er flyttet sydpå i byen og rutebilcentralen ZOB har indtaget dens plads. Andre hoteller skød naturligvis

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

op, 1914 var der i alt 13, men også nogle af dem er forsvundet. Det største af dem alle, »Flensburger Hof«, som opstod i 90'erne, og hvor C. I. S., der ledede folkeafstemningen i Slesvig 1920, havde sit sæde, er nu nedlagt, og rigspolitiet er flyttet ind.

Blandt restauranterne må vel særlig nævnes »*Gnomenkælderen*« Holmen nr. 1 med de middelalderlige hvælvinger og »*Østerskælderen*«, som særlig havde søgning, når de eftertragtede skaldyr var på markedet.

Af forlystelsessteder var der *Colossæum* i Angelbogade, som flyttede til Storegade, hvor der byggedes på tidligere senator Matthias Holsts jordstykke, da jernbanen i 1850'erne skulle føres over dens grund. Særlig »Sangforeningen« holdt til i Colossæum; her gav de danske studentersangere offentlig koncert på et tidspunkt, da myndighederne i national henseende holdt en mindre streng kurs. Men i øvrigt var det heller ikke altid så slemt med politibetjentene; fik de et par grogger i Borgerforeningen, kunne de lukke øjnene for adskilligt. — En dansesalon *Tonhalle* åbnedes i 70'erne på Duborg.

Endnu 1864 var de fleste huse rene beboelsesejendomme uden butikker. Disse var, hvor de nu fandtes, ikke prangende udadtil. Stor opsigt vakte det første store udstillingsvindue, der 1858 blev indrettet på hjørnet af Angelbogade og Mølledam. Da berlinjøderne kom til Flensborg efter 1864, i øvrigt ikke i særlig stort antal, skød de nye butikker frem, særlig inden for beklædningsbranchen, og færdigsyede klæder kom på moden. Selv det nye rådhus på Holmen mærkede de nye tider: for at blive nogle uheldige kontorrum kvit og for at opnå en betydelig indtægt lejede kommunen i begyndelsen af dette århundrede stueetagen ud til forretningslokaler; men samtidig ødelagdes den rolige, enkle facade. — De fleste købmænd havde deres faste kunder; danskerne handlede gennemgående hos deres meningsfæller og tyskerne ligeledes. Men da man selv skulle bære varerne hjem, hændte det, at man »snød« og handlede i den nærmeste forretning.

Af byens tidligere mange porte var efter 1874, da Rødeport blev nedrevet, kun *Nørreport* tilbage, sammenbygget med beboelseshuse til begge sider (se bd. I, s. 233). Mod øst var der ikke hyggeligt, et fattighus blev dog flyttet til Junkerhulvej, men på linie med det lå et bordel, som bar det yderst poetiske navn »Rosen«. Senere blev Nørreport helt frilagt, i 1954 er port-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

åbningen blevet lukket for al kørende trafik, og uden om den er der skabt et anlæg med buske, blomster og græsplæne. — Bordeller fandtes også i Nørre Fiskergade, men de lukkedes i dec. 1869 på regeringens ordre, efter at den flensborgske øvrighed havde andraget derom.

En svær katastrofe ramte d. 13. nov. 1872 Flensborg såvel som andre havne i den vestlige del af Østersøen, da en vældig *stormflod* bragte vandstanden 3,6 m over dagligt vande, langt højere end hvad stormfloden d. 10. jan. 1694 havde kunnet præstere. En anden lignende, dog knap så voldsom tildragelse fandt sted d. 10. nov. 1883. Atter 1953 oplevede Flensborg en vældig stormflod.

Befolkning, trafik og kommunale forhold.

Flensborgs vækst efter 1864 giver sig udtryk i byarealets udvidelse, befolkningsforøgelsen og stigningen i gadernes og husenes tal. Beboelseshusene blev ikke blot flere, men de nye kom til at rumme flere lejligheder end de gamle. Ved afståelsen 1864 havde Flensborg et areal på ca. 2900 ha med 41 gader og stræder samt 3 torve. Der var 1073 offentlige og private ejendomme med rundt regnet 20.000 indbyggere. I tiåret for afståelsen kom den første indlemmelse med den del af Fiskergårde, som hidtil havde hørt til amtet, samt Møllestrømmen og Mølledammen (se bd. I, s. 132), så fulgte Duborg 1875, Nørre- og Sdr. St. Jørgen samt Hulvejene 1877. To år senere erhvervedes størstedelen af Kollund skov med 1274 ha, 1900 indlemmedes Jørgensgårde og Sporskiftet, 1904 erhvervede byen Marieskoven på 138 ha fra St. Marie kirke, 1909 indlemmedes Klus, 1910 Engelsby, Fruerlund, Tved og Tvedskov, så at hele byarealet efter 1. verdenskrigs afslutning omfattede ca. 4700 ha, af hvilke Flensborg by selv ejede ca. 1070 ha mod kun 70 ha i 1864.

Antallet af gader øgedes i samme takt. Inddæmningen langs »Gårdenderne«, oprindelig kun en spadseresti forbeholdt grundejerne hernede, der var påbegyndt 1856, og som skulle forlænge Skibsbroen og forbinde denne med banegården og gå videre sydpå, blev først færdig længe efter afståelsen 1864. I de første 25 år Wilh. Toosbüy var overborgmester, opstod der 35 nye gader samtidig med, at enkelte gamle forsvandt, således 1881 Katsundet mellem Søndertorv, Holmen og Angelbogade. Rådhusgade

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Indkørslen til Flensborg ved Rødeport.

forlængedes mod vest fra Holm-Storegade op til Gravene, da det gamle rådhus blev nedrevet 1883. År 1889 fandtes i alt 94 gader, 1902 var tallet steget til 144 med 3243 ejendomme. 1908 var der yderligere kommet 11 gader til.

De nye *gadenavne* prægedes af den nye tid. Hohenzollerne opkaldtes med Wilhelmsgade efter erobrerkongen, hvis buste senere, ikke uden modstand, opstilledes ved St. Marie kirke. Augustagade minder om hans dronning, Viktoriagade, der anlagdes 1883 for at forbinde den sydlige stadsdel Fiskergårde med den øvrige by, antagelig om den daværende kronprinsesse, Heinrichsgade om Wilhelm II's broder. Bismarcksgade hører til samme tid og samme kvarter. Bismarck fik sin buste rejst på Germaniabrønden på Søndertorv 1903; hele opstillingen fjernedes 1937 under naziststyret.

Omkring år 1900 begyndte man rigtigt at bygge op ad og oppe på bakkerne, selv om spiren hertil ligger adskilligt længere tilbage; det gælder således Frisergade og Duborg; allerede 1864 fandtes her 27 huse, hvis tal 1875 var vokset til 34. Overborgmester Toosbüy blev aldrig æresborger, men fik den nye gade, der anlagdes snart efter hans død d. 19. sept. 1898 fra Nørregade vestpå, opkaldt efter sig. Oppe på bakkerne opstod nu et nyt kvarter, væsentlig med villabebyggelse, hvor generaler som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Moltke, Roon og Wrangel opkaldtes (Wrangelgade hed tidligere Karsten Nissens vej) sammen med civile, der havde gjort sig fortjent af byen: *Selck* (1821—1911), der var købmand og filantrop og havde oprettet en stiftelse i Mariegade for gamle, og som blev æresborger i Flensborg, *Heinrich Schuldt* (1840—1924), skibsreder og filantrop, også æresborger, *Knuth* (1811—99), som havde grundet en småbørnsskole i Nørre Gravene, foruden de ældre flensborgere *Nerong* og *Stuhr*. Heroppe anlagdes *Stadsparken* 1901.

Historikeren *Waitz* og luftskibsbyggeren *Eckener*, som også har fået gader opkaldt efter sig, har kun den tilknytning til Flensborg, at de er født her; Eckener i Alt Flensburger Haus, Nørregade 8, i øvrigt halvt af dansk afstamning. Når også han blev æresborger i byen, skyldes det hans internationale anseelse.

Nazisttiden udmærkede sig på dette navngivningsområde ikke mindst ved ændring af gadenavne. Den nye Banegårdsgade blev til Hindenburggade, andre strækninger opkaldtes efter Wilhelm II, storadmiral v. Tirpitz og Falklandsøerne, hvor tyskerne i dec. 1914 kæmpede tappert, men håbløst mod en engelsk flådeafdeling. Typiske nazistiske gadenavne var Horst Wesselgade i stedet for socialdemokraten Fr. Ebertsgade, Schlageterplads i stedet for Borgplads og Klagenfurtgade for Slesviggade. Alle disse nye navne forsvandt efter kapitulationen til fordel for de oprindelige.

En ny *nummerering af ejendommene* gennemførtes 1881 efter det system, at man regnede fra Rådhusgade. Her begyndte både Holmens og Storegades små numre; drejede man straks af fra Rådhusgade mod Holmen, gik man altså langs de ulige numre, omvendt hvis man gik ned ad Storegade.

Bekæmpelse af *ildebrande* var oprindelig hver enkelt mands sag. Omkring 1864 eksisterede et brandkorps på 980 mand med 14 sprøjter, mens Frederik VII's garde på 30 medlemmer fungerede som afspærringskorps ved ildebrandene. 1873 stiftedes »Flensburger freiwilliges Feuerkorps«. Når brand opstod, klemtedes der fra St. Nikolai kirketårn, een, to eller tre gange, alt efter som det drejede sig om brand i St. Marie, St. Nikolai eller St. Hans sogn. 1881 oprettedes et kommunalt brandvæsen, i begyndelsen side om side med det private, dette ophørte dog inden længe.

Postvæsenet sorterede i almindelighed under de officielle myn-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

digheder, men fra 1897—1900 fandtes dog en privat (brev-) befordringsanstalt »Mercur« med kontor i Sønder Gravene 3; indehaveren hed Franz Frügel. Fra 1. april 1900 fik imidlertid rigspostvæsenet eneret også på ombæring af den lokale post.

Folketallet fremgår af de tilbagevendende tællinger. Den første efter erobringen fandt sted d. 3. dec. 1864, men er ikke fuldstændig, idet man ikke talte tilrejsende med. For så vidt er tællingen d. 1. dec. 1867 sikrere, men den omfattede kun personer over 15 år. Ved denne sidste tælling var der et besynderlig stort overtal af mænd: 7734 over for 7385 kvinder. Ved tilbageslutning kan man dog opstille en oversigt over befolkningstallets vækst.

1864: 20.314	1875: 26.474	1890: 36.776	1910: 60.852
1867: 21.999	1880: 30.936	1900: 48.922	1912: 64.303
1871: 21.321	1885: 33.313	1905: 53.711	1915: 68.636

Ser man på *hjemhørsforholdet*, viser det sig, at knap halvdelen af indbyggerne er født i Flensborg:

	Samlet tal	f. i Flensborg	f. i Slesv.-Holst.	f. i øvrige Tyskl.	f. andetsteds	danske statsborgere
1900....	48.922	21.018	21.003	5383	1518	842
1905....	53.771	23.838	22.380	6053	1500	753

Man skulle mene, at denne store tilvandring, der vel overvejende er kommet sydfra, ville afspejle sig i personnavnene, men det synes ikke i særlig grad at være tilfældet. Om det skyldes, at tilflytningen først og fremmest er sket fra Sydslesvig med et navnestof, der ikke afviger meget fra Flensborgs, eller fra Hamborg, hvor der findes tusinder af personer med et -sen-navn, lader sig ikke afgøre her, men er vel en dyberegående undersøgelse værd. Ifølge »Adressbuch für Flensburg« for tilfældige årgange var der af efternavne, der ender på *-sen:*

	1861 Befolkning ½ 1860 19.682	1879 Befolkning 1875 26.474	1908 Befolkning 1905 53.711
Han(s)sen	171	c. 400	c. 920
Jensen	80	c. 180	c. 420
Jessen	41	c. 90	c. 195
Jürgensen	55	c. 90	c. 225
Loren(t)zen	59	c. 115	c. 320
Thomsen	66	c. 115	c. 390

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Forholdet skal i året 1953 være det, at ⅓ af befolkningen havde et -sen-navn. Af hvert 100 -sen-navn var der 44, som hed Hansen eller Hanssen, 36 Jensen.

Det stigende befolkningstal fik indflydelse på mange områder. Hvad *trafikken* angår, skal nævnes, at *fjorddamperne* begyndte 1866. Mange mente, at driften ikke ville kunne betale sig, da kun selve fjorden besejledes, og det er også gået op og ned; men i Flensborgs glanstid op mod 1. verdenskrig kunne bådene i sommersæsonen være fyldt til overmål, når ikke mindst byens damer, uanset social standard, om eftermiddagen tog ud til Lyksborg og navnlig til anløbsstederne på fjordens nordkyst. *Sporvognene* begyndte i sommeren 1881; entreprenør Gülich fra Berlin anlagde den første linie fra Havretorv til Åbenrågade, en strækning på 3,28 km. De blev trukket af heste. Snart overgik sporvognene til et aktieselskab, der fik koncession på driften i 25 år. Hovedaktionæren var en hamborgsk købmand. Trods foretagendets tyske oprindelse blev Gustav Johannsen dets første direktør. Sporvognene kunne ikke betale sig, og byen måtte træde til med tilskud. Ved en diskussion herom i byrådet d. 25. jan. 1889 hævdede den sparsommelige og mod alle ændringer vrangvillige Bruhn, at »det havde vist sig, at der ingen trang var til sporvognskørsel her i byen«. Alligevel vedtoges det at yde et tilskud på 1200 mk. i tre år, og man diskuterede yderligere en ny linie gennem Rådhusgade til jernbanen. Efter koncessionens udløb overtog kommunen sporvognene; i juli 1907 blev de elektrificerede, og 1911 vedtoges at bygge linien Mørvig—Marieskovvej.

*Jernbane*problemerne måtte også tages op til løsning. Den engelske kapital, der var investeret i forskellige fabriksanlæg og i Flensborg—Tønning jernbanen, afvikledes snart efter 1864. Banen overgik 1871 til Altona—Kiel-jernbaneselskab og blev 1884 statsbane. Kiel—Flensborg-linien anlagdes 1881 som privatbane. For at skaffe plads til en særlig banegård til denne måtte man fylde store arealer op ude i den i øvrigt ret tilsandede St. Jørgensby havn. 1903 overgik banen til staten. »Småbanen« Flensborg—Lyksborg—Kappel med den lille sporvidde indviedes 1886, statsbanen Flensborg—Nibøl tre år senere, og 1901 åbnedes småbanen Flensborg—Sattrup—Rundtoft. Problemet med de efterhånden mange banegårde fik en hannoveransk ingeniør til 1878 at fremsætte et forslag om anlæg af en centralbanegård på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hestesporvogn i Flensborg, anlagt 1881.

eksercerpladsen, der skulle kunne samle alle de forskellige linier. Men det blev nu ikke til noget. Først så sent som febr. 1903 sendte den daværende jernbanedirektør en fortrolig skrivelse til overborgmester Todsen om en lignende plan; i det følgende tiår forhandledes om at forlægge centralbanegården til en plads uden for byen; i april 1913 blev den endelige ordning vedtaget, men på grund af 1. verdenskrig tog man først fat på jordarbejderne 1919. Den nye rigsbanegård længst syd i Flensborg blev åbnet for trafikken d. 1. dec. 1927.

Gasværket havde byen ifølge den koncession, der var blevet givet i 1854, ret til at købe fra d. 1. juli 1864 at regne, men det skete først d. 1. aug. 1879 for en købesum på 30.000 £. Til at begynde med leverede værket kun gas til gadebelysning, men denne udvidedes stadig. Mens der 1868 fandtes 250 gaslygter, var tallet steget til 580 i 1893, således at næsten alle gader var forsynede. Og efterhånden leveredes også gas til husholdningerne. Hidtil havde man klaret *vandforsyningen* med de mange brønde og jernvandposter; brønden på Søndertorv solgtes 1882 til nedbrydning, og samme år restaureredes den eneste, der blev tilbage: Neptunbrønden på Nørretorv, mens den sidste jernvandpost på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gaden fjernedes 1887. I 1877 foreslog civilingeniør C. J. Hansen, at kommunen skulle anlægge et vandværk; byrådet gav enstemmig tilslutning hertil; nov. 1879 tog man fat på arbejdet ude ved Østersøbadet; d. 1. april 1881 begyndte vandforsyningen — endog Neptunbrønden fik vand herfra — således at også vanding af gaderne nu kunne foregå forår og sommer, og nov. 1883 var 1000 af byens 1691 ejendomme tilsluttet værket, idet mange større virksomheder dog stadig havde egne brønde. På dr. med. Peter Henningsens foranstaltning gennemførtes efterhånden en *kloakering* i stedet for de åbne rendestene; 1893 havde man omlagt halvdelen af gaderne, i alt 14 km; han fik også indrettet en kommunal *renovation* og 1886 åbnet en — ligeledes kommunal — *destruktionsanstalt*. Dr. Henningsen gjorde også meget for *Østersøbadet*. Det var grundlagt først i 70'erne af et aktieselskab, men forrentede sig ikke, hvorefter det solgtes til byen, som udvidede og forbedrede det. Da *Kollundskoven* erhvervedes 1879, ofrede byen meget på at indrette den som lystskov og anlagde efter forslag af dr. med. Grossheim den smukke gangsti til Wassersleben eller Sosti, som stedet også kaldes.

Familien Christiansens have på Friserbjerg solgtes 1864 til 2. borgmester Funke og kaldtes endnu 1889 med dennes navn, men var da allerede stærkt beskåret. En del blev taget til byggegrund for den nye *retsbygning* og *fængslet* bagved, som byggedes 1882 i Sønder Gravene, andet gav plads for den højere pigeskole i nr. 18, og resten gik til, da det store *Kunstindustrimuseum* byggedes af kommunen 1900—03 i en nygotisk stil, der behageligt adskiller sig fra den samtidige byggemåde, f. eks. i Toosbüygade. — Neden for Funkes have lå den store militærbygning fra den danske tid, hvor kommisbrødet blev bagt, men den forsvandt tidligt i 70'erne. Inde på den gamle kirkegård, højt oppe på bakkerne, indviedes 1882 det store preussisk-slesvig-holstenske *mindesmærke* for faldne i treårskrigen; det blev anbragt på den sokkel, som H. V. Bissens løvemonument i sin tid havde stået på. Heroppe ved kirkegården lå endnu de gamle reberbaner, og mod syd ved kanonbjerget var der rester af Flensborgs gamle befæstning.

Et lyn ødelagde 1877 *St. Nikolai kirkes spir;* to år efter var det genopbygget, 88 m højt, efter tegning af prof. Otzen; i de samme år erstattedes St. Marie kirkes smukke barokspir af et tørt og kedeligt. — De retslige institutioner, som hidtil havde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

haft til huse i den gamle regeringsbygning på Holmen, overførtes til den nye retsbygning i Sønder Gravene, hvorhen også Lorenz Frølichs malerier: »Valdemar Sejr giver Jyske lov« og »Kristus støder Satan fra sig« flyttedes, mens regeringsbygningen overgik til byen, som benyttede den til *rådhus*, således at det gamle fra 1445 skrås overfor kunne rives ned. Nu er dette »nye« rådhus for længst blevet for lille; der planlægges i vore dage et nyt. — I det nye amtsfængsel i Sønder Gravene, der afløste det fra 1826 i Waitzgade, har adskillige danske pressemænd afsonet længere eller kortere straffedomme.

Af andre større offentlige byggeforetagender skal nævnes, at 1894 byggedes et nyt *teater* i den forlængede del af Rådhusgade, og fem år senere opførtes *Slagterboderne* i Åbenrågade lige ved den nyanlagte Batterigade, kaldt således, fordi franskmændene i 1808 havde anlagt nogle stillinger der. Frimurerlogen i Nørre Gravene, fra 1901, er privat.

For de døde blev 1872 den nye *kirkegård ved Møllegade* anlagt; 1892 blev den stærkt udvidet og smykket med adskillige parklignende områder. Herude finder man et af de højeste punkter i Flensborg, 59 m. På den anden side af Møllegade byggedes et anseligt vandtårn. Men heller ikke denne gravplads rakte til, således at en tredie kirkegård, *Fredshøjen*, måtte indrettes langt uden for byen mellem Frisergade og Sporskiftet. Den indviedes d. 23. sept. 1911. I kapellet findes et stort vægbillede »Kristus velsigner de trætte og besværede«, malet 1912 af flensborgkunstnerinden Käte Lassen.

Forskønnelsesforeningen, der stiftedes d. 10. febr. 1880 og da fik 767 medlemmer, et tal, der 1884 var vokset til 1121 for så at dale til 800 i året 1909, havde en stor del af æren for anlæg og udsmykning af mangt og meget i Flensborg, men størst ære tilkom dog byen selv, i den længste tid under overborgmester *Wilh. Toosbüys* ledelse. Han var født 1831 i Ekernførde, gik 1850 ind i den slesvig-holstenske hær, bestod 1853 den slesvigske juridiske eksamen og indtrådte i ministeriet for Slesvig under Regenburgs ledelse, men virkede fra 1864 i Slesvig. Danskerne havde svært ved at glemme hans fortid, og at han gik over i den ny tids tjeneste, så det er begribeligt, at en referent til »Dagbladet« i de bevægede augustdage 1870 kaldte ham »renegat«. Han kunne af og til vise tænder; en dansk statsborger beklagede sig i de samme dage over, at han var blevet fængslet ved krigsudbruddet, skønt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Danmark var neutralt, men Toosbüy svarede, at man jo nok vidste, hvad den neutralitet betød: »Danmark ligger blot på lur for at falde over os«. Men i almindelighed var han ikke de skarpe standpunkters mand. Ved en visitats i Monrads skole, hvor denne måtte forelægge de sange, der skulle synges, for de tilsynsførende, anmodede Toosbüy om, at sidste vers af »Den signede dag« udgik, da det ellers kunne opfattes som en demonstration. Man kunne med nogen ret sige, at han i politisk henseende var ret leddeløs, men i national henseende vandt hans lempelige hånd måske større sejr, end hvis en preussisk embedsherre af den faste type havde siddet ved styret. Selv hans beundrere — og med rette havde han mange — kunne nok synes, at han nærede lovlig stor interesse for detaljerne i administrationen. I de første embedsår søgte han at råde bod på de økonomiske følger af Flensborgs adskillelse fra Danmark. Det var så vist også fornødent. Samtidig kastede han sig over de forskellige forvaltningsopgaver. Flittig må han have været, når man ser, hvor mange private foreningers ledelse han sad i, og hvor mange kommunale udvalg han var medlem af. Særlig beskæftigede han sig med folkeskolen og den sociale forsorg.

En preussisk lov af 8. marts 1871 førte i Flensborg til vedtagelse af en ny *fattiganordning*, der gjaldt til 1901. Den særlige fattigskat ophørte, til gengæld forhøjedes kapital- og erhvervsskatten. Fra nu af kunne »uværdigt trængende« ikke mere administrativt sættes til tvangsarbejde, men kun efter retslig kendelse. — Som leder af fattigvæsenet indførte Toosbüy en individualisering af dette, således at myndighederne skønnede over de forskellige tilfælde af trang. Derved fik de virkeligt trængende mere, mens andre fik afkortet deres tilskud. Fattigvæsenets regnskaber var indtil nu blevet ført som æreshverv af to borgere, en fra »Norden« og en fra »Syden«; men da det blev for overvældende, overgik regnskabsførelsen til stadsbogholderen, og et fattigkollegium på 28 fattigplejere mødtes een gang månedlig samt en ekstra dag i december for at fordele hjælpen. De fattige havde lov til at fremstille sig her og tale deres sag — og gjorde det ofte. Forældreløse børn blev sat i pleje; der ydedes 72 rmk. dertil, eventuelt 84 rmk. På St. Hans mark indrettedes 1874 en ny Martins-stiftelse for forsømte børn, oprindelig beregnet for 12, senere udvidet til at omfatte 86 børn.

Desuden var der en større fattigbolig på St. Hans kirkeplads

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fra indvielsen af »Bismarckbrønden« på Søndertorv 1903.

og to på Junkerhulvej samt en *fattig- og arbejdsanstalt,* ledet af en arbejdshuskommission, som overborgmesteren var formand for. Økonomen fik 38—42 pf. daglig pr. person til forplejningen. Lemmerne sattes til have- og markarbejde. — Da Bismarcks store rigsforsikringslove vedrørende sygdom, alder og ulykke blev gennemført i 80'erne, gik nøden efterhånden tilbage. De kommunale udgifter til fattigforsorg i Flensborg var:

1881.....	87.675	rmk.	= 2,80	rmk.	pr.	indbygger
1890.....	135.892	»	= 3,68	»	»	»
1900.....	93.750	»	= 1,96	»	»	»
1910.....	163.891	»	= 2,69	»	»	»

Også privat blev der ydet socialt arbejde. Senere landsforsikringsråd *P. Chr. Hansen,* der altid havde vist social forståelse og var påvirket af tilsvarende bestræbelser i København, skrev 1877: »Byg arbejderboliger«, og en siden 1857 eksisterende »Arbejder-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forening« tog sagen op. Fra en mindre begyndelse nåede man 1884 op på 600 medlemmer fra alle samfundslag, og støttet af borgerkredse af vidt forskellig oprindelse byggede man boliger, dels i Bjerggade og Borggade på Duborg, dels ved Åbenrå landevej.

Desuden var der de godgørende *stiftelser*. Også efter adskillelsen fra Danmark opstod mange. Nogle er allerede nævnt. De kom som i bølger, afhængig af de økonomiske konjunkturer. I den gode tid fra begyndelsen af 80'erne op til 1. verdenskrig stiftedes 10, efter krigen endnu tre. Nogle af dem var for alle trængende, andre for beboere af de forskellige sogne, for særlige familier eller for tidligere udøvere af bestemte erhverv. Hans Kellinghusens gamle stiftelse fra 1588 i St. Hansgade for 5 trængende gamle blev 1869 flyttet til *Munketoft* og udvidet til 17 boliger. Desuden stiftedes adskillige pengelegater, f. eks. af købmand Matthias Hübsch under den 1. verdenskrig.

Da Wilh. Toosbüy døde 1898, blev *Herman Bendix Todsen* overborgmester d. 5. dec. Han var gårdejersøn fra Gelting i Angel, f. d. 5. juli 1864, besøgte latinskolen i Flensborg, studerede retsvidenskab, blev dr. juris, gik ind i den kommunale administration og blev 2. borgmester 1894. Han var interesseret i almindelig politik og var medlem af den preussiske landdags 1. kammer, Herrenhaus, til dets ophævelse 1918 og af det preussiske statsråd. Kiels universitet hyldede ham ved at tildele ham den teologiske æresdoktorgrad, og ved hans afgang som overborgmester d. 30. sept. 1930 udnævnte Flensborgs bystyre ham til æresborger, også med tilslutning fra danske kredse, som han i øvrigt havde bekæmpet med skarphed. Dette sidste kom stærkest frem i grænsekampens dage fra 1918, men fremgik f. eks. også af en stor tale i Herrenhaus d. 26. maj 1914, hvor han ganske vist udtalte: »Jeg personlig er rigtignok i almindelighed ingen ven af politimæssige tvangsforholdsregler«, men alligevel ivrede han for statsligt indgreb til fordel for den betrængte tyskhed i Nordslesvig, herunder også i den »i det mindste langt overvejende tyske by Flensborg«. Han døde d. 8. jan. 1946.

Den 1. verdenskrig stillede efterhånden store krav til bystyret. Allerede d. 20. nov. i det første krigsår måtte *4 folkekøkkener* åbnes for at skaffe befolkningen mad til rimelige priser. De første *rationeringer* vedrørte brødet og kom d. 15. marts 1915; i juni 1916 rationeredes sukkeret, 5 måneder senere mælken. I alt blev

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

12 varer rationeret gennem levnedsmiddelkort. Disse bragtes til at begynde med ud til husværterne til fordeling blandt husstandene, men da det gav anledning til svindel, ændredes det til, at familierne afhentede kortene på rådhuset. Forbruget af levnedsmidler gik kolossalt ned. Eksempelvis kan nævnes, at gennemsnitlig hver person i Flensborg konsumerede af flæsk: i året 1907: 65,3 kg, 1914: 69 kg, men i 1919 kun 11,2 kg, og i de nærmest foregående år har der vel været endnu mindre forbrug. — Hen på året 1919 begyndte det at lysne; i aug. blev handelen med brød frigivet.

Dertil kom arbejdet med hjælp til indkaldtes hustruer og børn, enker, faderløse og krigsinvalider. De offentlige udgifter til understøttelse af krigsramte beløb sig til 19.084.989,18 rmk., heraf godtgjort af riget 12.347.223 rmk., udækket 6.737.766,18 rmk., anerkendt som rigsgæld 5.459.821,63 rmk., at betale af Flensborg by 965.552,17 rmk., et beløb, som blev dækket af overskud fra byens »Kriegswirtschaft«. Men hertil kom så den store støtte fra privat side. Der ydedes banegårdshjælp til sårede og til orlovssoldater, i alt over 50.000 personer; støtte og opmuntring til oppegående sårede, f. eks. til forskellige fornøjelser, udflugter o. l., og dernæst hjælp til faldnes efterladte. Denne private indsats på helt frivillig basis beløb sig til ca. 1½ mill. rmk.

Endelig må nævnes de mængder af penge, der fra byens og fra privates side sattes i de 9 krigslån, der blev udbudt i tiden fra sept. 1914 til okt. 1918. Det gik efterhånden efter devisen: man er tvungen til at gå frivilligt med. Der blev i Flensborg by og i landkredsen gennemsnitlig for hver indbygger tegnet lån for 1440 rmk., mindre end i hele Tyskland under eet, men langt mere end i de nordslesvigske kredse, hvad enten det nu skal tages som udtryk for, at den økonomiske evne var større end længere nordpå, eller den nationale offervilje var mere levende, eller det skyldes andre faktorer.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pressen 1864–1918

Med krigsåret 1864 begyndte et nyt afsnit i den flensborgske presses historie. Foreløbig var de blade, der udkom, afhængige af en overgangstids utrygge forhold og en ihærdig, af de nye magthavere støttet indsats for at fremme en tyskpræget stemning blandt befolkningen. Først i efteråret 1867 kom bladene ind under lovordnede tilstande ved indførelsen af den preussiske presselov. Den betød lidt mere bevægelses- og ytringsfrihed for de bestående aviser og åbnede mulighed for udgivelsen af nye.

Under de usikre kår, som krigen skabte, var det dansksindede blad »Flensburger Zeitung« i udgiveren, lægen dr. *Claus Manicus'* fravær blevet overdraget til en holstensk bogtrykker, Ludolph Maass fra Itzehoe, hvorefter det udkom under titlen »Flensburger Nachrichten«; bladet var dermed tabt for danskheden. Først efter udstedelsen af den nye preussiske presselov (1. sept. 1867) fik Flensborg atter et dansk organ i »Flensburger Anzeiger«, der havde bogtrykker *C. K. Thillerup* til forlægger.

Det nye blad opnåede nok nogen indgang i Flensborg; men det havde vanskeligt ved at vinde frem i Angel, og på grund af sproget måtte en udbredelse nordpå anses for meget begrænset. Så var det, at en kreds af flensborgske borgere vovede et skridt, som dengang ikke syntes helt ubetænkeligt, men som alligevel lykkedes. Et interessentskab, bestående af boghandler *Gustav Johannsen*, overlærer *Chr. F. Monrad*, fabrikant *A. G. Freudenreich* og bogtrykker *C. K. Thillerup*, besluttede fra 1. okt. 1869 at udgive »Flensburger Anzeiger« som »*Flensborg Avis*«.

Det var første gang, der udkom et på dansk skrevet blad i Flensborg. Gennem århundreder, da byen voksede frem til en af Danmarks anseligste købstæder, i hvilken beboernes sprog ved en betydelig tilflytning og påvirkning sydfra blandedes med tysken, og lige til 1864 havde intet sprogligt krav gjort sig gældende; thi dansk tankegang var fremherskende i befolkningen, hvad enten den fik udtryk i dansk eller tysk mål. Det var nærmest efter begivenhederne i 1864, at særlige skridt skønnedes påkrævet.

Oprettelsen af »Flensborg Avis« var først og fremmest knyttet til *Gustav Johannsens* navn, og den djærve danske angelbo stod

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

også i de første år som udgiver. Grundlæggelsen skyldtes vel ikke alene Johannsen; men uden ham og hans store indflydelse i det flensborgske borgerskab ville det næppe have været muligt at stifte bladet og hævde det i den første vanskelige tid. Den nye avis, der udgik hver dag i lille, trespaltet format, redigeredes først af løjtnant *C. A. Willemoës,* en brodersøn til søhelten Peder Willemoes. Det fremholdt dengang som senere danskhedens historiske og folkelige ret, og på det grundlag kæmpede det sig frem.

I foråret 1870 fratrådte redaktør Willemoës, der havde erhvervet »Vestslesvigsk Tidende« i Møgeltønder, og samtidig overtog Gustav Johannsen ledelsen af »Flensborg Avis«. Da den fransk-tyske krig brød ud i juli 1870, overdrog Johannsen imidlertid redaktionen til *K. E. A. Vennervald.* Under belejringstilstanden udkom der intet nummer af bladet fra 1. til 13. aug.; så blev forbudet taget tilbage.

I jan. 1874 overtog Vennervald den danske boghandel, som Gustav Johannsen havde oprettet i Flensborg, og Johannsen blev atter redaktør af »Flensborg Avis«. Allerede i det næste år dukkede en ny ung medarbejder op i bladets spalter; hans artikler — i 1875 over 30 — stod næsten alle i spidsen. Der var således mellem bladets redaktør og den unge forfatter fuld enighed i synet på de politiske forhold. Disse artikler, der udmærkede sig ved et klart og fyndigt sprog, skyldtes den unge *Jens Jessen.* Først i firserne måtte Gustav Johannsen som rigsdagsmand en stor del af året være borte fra bladet, og overlærer Monrad, som havde ydet fast hjælp i redaktionen, kunne ikke vedblivende udføre arbejdet ved siden af sin virksomhed for »Nordslesvigsk Søndagsblad« (fra 1876 med et bilag af rent kirkeligt indhold), som han i nogle år redigerede sammen med tidligere skolebestyrer *A. C. C. Holdt,* og senere alene. Så blev Jessen kaldt til Flensborg, hvor han 1. juli 1882 overtog redaktionen af »Flensborg Avis«. Et års tid senere overgik bladet i hans eje.

Redaktør Jessen, der med sine fremragende evner tog sigte både på form og indhold og sad inde med et vidtskuende blik og et ukueligt mod, satte sin nye opgave overordentlig højt. Han betegnede således et godt dansk blad i Flensborg som: »— det eneste tegn og det eneste betydningsfulde tilknytningspunkt i henseende til danskheden. Det er et vagtsted, et blus, et tilflugtssted for dansk sprog; det er en bærer og levendegører af dansk

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sindelag; det er en vejleder og frugtbargører i dansk oplysning og åndsliv«.

»Flensborg Avis« voksede og fik stadig flere landsmænd i tale. Ved redaktør Jessens tiltræden havde bladet omtrent 800 holdere, et for et provinsblad dengang ikke uanseligt oplag, der i de første to år steg til 1100 og derefter øgedes med flere hundreder om året. Ikke længe efter århundredskiftet var det samlede oplag tidoblet, sammenlignet med den tid, da Jessen tog fat, og før hans død var det 9. tusinde påbegyndt. »Flensborg Avis« blev snart Sønderjyllands mest læste blad, det vandt øget udbredelse i grænselandet og fandt ligeledes stadig mere påskønnelse nord for Kongeåen.

Samtidig med, at »Flensborg Avis« arbejdede sig frem, skaffede Jessen sig nye arbejdskræfter og udvidede de ydre rammer for bladets virksomhed. Til redaktionen knyttedes 1884 *R. P. Rossen* fra Holbøl, der sidst havde ledet Juhlers private realskole i Åbenrå, indtil den blev lukket af myndighederne; senere bl. a. cand. math. *N. Andersen* fra Svejrup (1888—1892), *N. Petersen* fra Lert (1889—1897, derefter redaktør ved »Dannevirke«) og *P. Simonsen* fra Branderup, der 1893 vendte tilbage fra et længere studieophold ved tyske universiteter og derefter forblev ved »Flensborg Avis« indtil sin død 13. dec. 1930. Simonsen udførte et dygtigt og betydningsfuldt arbejde ved bladet og delte i alle henseender dets vanskelige kår.

Redaktør Jessen, der selv oprindelig havde forberedt sig til en gerning som skolemand, uddannede personlig flere unge sønderjyder til den journalistiske løbebane, blandt dem sin senere efterfølger *E. Christiansen,* Flensborg (fra 1893), endvidere *L. P. Christensen* fra Dalsgård (siden 1898 ved bladet) og *Tycho Filskov* fra Møgeltønder, der fra nytår 1919 gik over til »Dybbøl-Posten«, i en del år også *A. Svensson,* den senere redaktør i Sønderborg og Haderslev og folketingsmand. I årenes løb var desuden adskillige andre, deriblandt flere kvindelige medhjælpere, for længere eller kortere tid knyttet til bladet. Der lægges mærke til, at mens Jessen selv var fra Tønder amt, havde han medarbejdere fra alle andre amter i Nord- og Mellemslesvig.

Den nye »Vestslesvigs Tidende«, der udgik i Tønder fra 1. okt. 1882, sammensmeltedes 1. juli 1885 med »Flensborg Avis«, hvorefter dens udgiver og redaktør, forfatteren *P. Skovrøy,* blev med-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Redaktør af »Flensborg Avis« Jens Jessen (d. 1906).

lem af redaktionen med bopæl i Tønder; det vedblev han at være indtil sin død i 1935.

For redaktør Jessen kom det i høj grad an på at få så mange landsmænd som muligt i tale. Fra 1. aug. 1886 udsendtes en formindsket udgave af »Flensborg Avis«, der særlig var beregnet på de mindre velstillede familier langs sproggrænsen. Den udgik til at begynde med tre gange om ugen i bredt trespaltet format; men da tanken viste sig god, lod man den fra 1. april 1888 komme hver dag i tospaltet format og gav den samtidig navnet »Det lille Blad«. Fra 1. jan. 1890 blev dette atter betydelig udvidet, og i samme år føjedes til de øvrige en udgave for Åbenrå-egnen, »Aabenraa Avis«. Fra 1. april 1894 udsendtes endvidere en ganske billig »Flensborg Avis, mindste Udgave«, først tre gange om ugen, senere hver dag, og yderligere udkom et lille »Flensborg Ugeblad«.

Forinden havde Jessen virkeliggjort en længe næret yndlingsplan, idet han 1. okt. 1889 havde påbegyndt udgivelsen af »Flensburger Zeitung«, der skulle være en arvtager efter det gamle dansksindede blad fra før 1864 og skulle søge at få den tyskta-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lende del af Flensborgs befolkning i tale. Den ansete historieskriver og skolemand *A. C. C. Holdt* var bladets første medredaktør. I et par år havde det omkring ved 1000 holdere i selve Flensborg foruden flere hundrede i de tilgrænsende landsogne. Men indtægten af kundgørelser, der betyder overordentlig meget for et bladforetagende, svigtede, og da »Flensburger Zeitung« tillige kom ud for hård modvind fra tysk side, måtte redaktør Jessen, der naturligt nok også havde økonomiske vanskeligheder at kæmpe med, til sin sorg standse den i juli 1894. — I de sprogligt kuede egne af Mellemslesvig lod Jessen uddele indtil 500 frieksemplarer af »Flensborg Avis«, særlig af den mindre udgave, men kun til folk, der selv ønskede at læse en dansk avis.

I årene 1902—06, da redaktør Jessen som Nordslesvigs rigsdagsmand meget af tiden måtte opholde sig i Berlin, kunne han ikke til stadighed sætte sit personlige præg på bladet; det bragte dog ofte en ledende artikel eller en stemningsberetning fra hans hånd. Men helt indtil sin død 22. juli 1906 fulgte Jessen de mindste enkeltheder i sit blad, øvede kritik og retledede, når han fandt lejlighed dertil. Han havde den tilfredsstillelse, at bladet også kunne hævde sig og vinde frem, mens han måtte sætte kræfterne ind på et andet område.

Af de sønderjyske blade ramtes »Flensborg Avis« hårdest af straffe. I årene 1872—1908 måtte det tage imod 25 domme på tilsammen 112½ måneds fængsel, hvoraf 101 måneder afsonedes, og Jessen tilbragte i tidsrummet 1884 og indtil sin død i alt 4 år i fængsel, hans medarbejder *P. Simonsen* omtrent lige så længe. Dertil kom, at de dømte ofte måtte sidde kortere eller længere tid i varetægtsarrest.

Der er blevet sagt, at fordi »Flensborg Avis« var den yderste forpost mod syd og udgik fra en by, hvor danskheden stod over for en stedse voksende tysk overmagt, var det helt naturligt, at bladets holdning blev stejl, dets røst skarpere og mere kaldende end andre sønderjyske blades.

Efter redaktør Jessens død fortsatte hans enke, fru *Marie Jessen,* født Fibiger, udgivelsen af »Flensborg Avis«, mens redaktør *Ernst Christiansen* overtog den redaktionelle og forretningsmæssige ledelse. Redigeret i Jessens ånd blev det danske grænseblad ved med at gå frem, også efter hans død.

I de følgende år undergik bladets udgivelse visse forandringer. En øget trang til læsning hos de mindre velstillede landsmænd

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

medførte, at en ret betydelig del af abonnenterne på »Mindste Udgave«, der ved Jessens død havde 932 fuldt betalende holdere, gik over til at bestille den fyldigere »Mindre udgave«. Da indtægtsforholdene nu var bedrede, standsedes udgivelsen af »Mindste Udgave« 1. jan. 1915.

Lige før den første verdenskrigs udbrud påtænkte »Flensborg Avis«, der i forvejen havde fået sættemaskiner med elektrisk drift, en betydelig udvidelse; der anskaffedes en stor, tidssvarende rotationspresse, som var forsynet med et særligt billedtryks-apparat og i stand til at udspy et 16 siders nummer i trykt, klæbet og sammenlagt tilstand i over 10.000 eksemplarer i timen, et mindre nummer i over 20.000 eksemplarer. Men ved verdenskrigens udbrud blev der slået bom for en virkelig udnyttelse heraf som for så mange andre planer.

»Flensborg Avis« meddelte, at den under krigen ville afholde sig fra politiske og nationale betragtninger og udgå som neutral efterretnings- og underholdningstidende. De følgende dage udkom bladet kun med 2 sider. Den 4. aug. blev medlemmerne af redaktionen og ekspeditionens leder tillige med andre landsmænd anholdt, og den 11. forbød de militære myndigheder, der nu havde overtaget magten, udgivelsen af »Flensborg Avis«. Henimod slutningen af august fik bladet tilladelse til at udgå på tysk. Udgiveren benyttede sig ikke heraf, da det samtidig blev stillet i udsigt, at det få dage senere kunne fremkomme i sit eget sprog. Fra den 28. aug. udkom »Flensborg Avis« på ny — først den 5. sept. slap de internerede ud — i regelen med 4 sider. Men bladet var underkastet en gennemgribende censur.

Af redaktionens medlemmer indkaldtes *J. N. Jensen*, der havde været medarbejder siden 1. maj 1908, straks i krigens første dage. T. Filskov gik fra interneringen til kasernen; L. P. Christensen indkaldtes i sommeren 1915 og blev få uger senere sendt i felten, og redaktør Christiansen fulgte ordren i efteråret 1916. Det blev derefter redaktør P. Simonsen, der sammen med *Andreas Grau* og frøken *Auguste Nielsen* (siden 1910 ved »Flensborg Avis« og stadig ved bladet) måtte klare skærene hjemme. Næsten hele trykkeripersonalet indkaldtes ligeledes, og to unge typografer, Oskar Moltzen og Hans Matthiesen, blev derude.

Redaktionens sidste krigsdeltagere, deriblandt redaktør Christiansen, vendte først hjem i dec. 1918, da afstemningsrøret omkring den kommende grænse var begyndt. »Flensborg Avis«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

krævede ret for de danske sydslesvigere, der boede syd for den på november-mødet i Åbenrå aftalte grænse, til en national folkeafstemning. I de tider vandt bladet fremover med stærke skridt. Inden slutningen af 1918 bestiltes 9871 eksemplarer på postkontoret, ved april fjerdingårs slutning 11.925 foruden byoplaget. Derved må det huskes, at man fra 1. okt. 1917, særlig af tekniske grunde og af hensyn til tidligere priser, havde ophævet »Flensborg Avis, Mindre Udgave«, hvis 4473 postabonnenter dog så godt som alle straks bestilte hovedudgaven. Da »Flensborg Avis« den 1. okt. 1919 kunne fejre sit 50 års jubilæum, var oplaget steget til 13—14.000 eksemplarer. Også for kundgørelsernes vedkommende var der en meget stor opgang. Mens ekspeditionens leder, Jørgen Vrang, der kom til avisen i 1888 og både havde oplevet dens trange og gode tider, i 1890 kunne registrere 2399 annoncer i sine bøger, var antallet alene i de tre første kvartaler af året 1919 steget til over 17.000.

Det var i en overgangstid. Men det kunne fastslås, at »Flensborg Avis« var gået frem gennem alle de hidtil forløbne 50 år, naturligvis bortset fra krigstiderne. Nu kom der nye og andre forhold.

Med krigen 1864 skete der også store forandringer med den tyske presse. Mens kanonerne endnu tordnede på Dybbøl, oprettede boghandler Theodor Hertzbruch, en tidligere slesvig-holstensk officer, »*Flensburger Norddeutsche Zeitung*«, der virkede for hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. Dette blad gik i 1878 over i brødrene Funkes, en gammel flensborgsk families besiddelse, og under Eduard Funkes ledelse bevarede det en afgjort tysk, men formelt frisindet tone; det søgte også i Nordslesvig indpas i embeds- og andre tyske kredse og udsendte en særudgave med titlen »Nordschleswigsche Post«.

Noget senere sluttede et andet blad op om de preussisk-tyske bestræbelser, til at begynde med rigtignok i »det slesvig-holstenske landspartis« ånd. Det var »*Flensburger Nachrichten*«, som den fra Itzehoe stammende bogtrykker *Ludolph Maass* udgav fra den danske »Flensburger Zeitung«s trykkeri; under de usikre forhold havde han i udgiverens fraværelse købt dette af den daværende ejer. »Flensburger Nachrichten« fandt senere den videstgående støtte hos de preussiske myndigheder, således gennem alle de officielle kundgørelser, der forholdtes den danske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

presse, og bladet fik efterhånden en stor udbredelse og blev det betydeligste tyske presseorgan i landsdelen. Omkring århundredskiftet var »Flensborg Avis« dog endnu Sønderjyllands mest udbredte blad med ca. 8000 eksemplarer.

Et fjerde blad fik Flensborg i 1872 i det af bogtrykker C. K. Thillerup og købmand Ernst Knoke oprettede »*Flensburger Annoncenblatt*«. Knoke trådte snart tilbage, men så udgav Thillerup bladet alene, først tre gange om ugen og som rent annonceorgan. Senere bragte annoncebladet, der redigeredes i neutral ånd og fik en ikke ringe udbredelse, en politisk oversigt samt stedligt nyt og meddelelser fra forskellige områder, navnlig af lokal art. Omkring århundredskiftet overgik bladet til firmaet Møller & Rasmussen, C. K. Thillerups efterfølger. Men trods ihærdige forsøg fra preussisk side på at få bladet til at forandre signaler bevarede det også sin upolitiske holdning under de nye ledere.

Imidlertid havde der begyndt at udvikle sig en tysk *socialdemokratisk* presse. Den søgte ligeledes fodfæste i Flensborg, hvor »Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung«, der havde sit sæde i Kiel, i 1912 oprettede en filial med fast medarbejder og ekspedient. Man indrømmede Flensborg en halv side med lokalstof, og denne tilstand bevaredes, indtil man efter revolutionen i 1918 under afstemningskampen så mulighed for at skabe et selvstændigt blad i Flensborg.

Af tyske småblade, der før 1918 udkom i Flensborg, kan nævnes »Flensburger Kreisblatt« (J. B. Meyers trykkeri) og fra 1877 det af pastor Emil Wacker udgivne »Correspondenzblatt der evangelisch-lutherischen Diakonissenanstalt in Flensburg« samt det af pastor Chr. Bruhn i Flensborg redigerede »Schleswig-Holstein-Lauenburgisches Kirchen- und Schulblatt«. Små, tyske bladforetagender, som »Flensburger Mercur« og »Schleswig-Holsteinischer Gastwirth« (H. F. Stroh) levede kun i kort tid.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kirken 1864–1918

Da Flensborg 1864 ved Sønderjyllands afståelse gik tabt for Danmark, var byens 20.300 indbyggere fordelt mellem de tre kirkesogne, Vor Frue (eller St. Marie), St. Nikolai og St. Hans, samt Den frie danske menighed, der med Helligåndskirken som »sognekirke« havde sine sognebørn boende spredt over de tre afgrænsede kirkesogne. Til Helligåndskirken sognede på den tid omkring 3000. Alle fire menigheder var evangelisk-lutherske folkekirkemenigheder, og en romersk-katolsk menighed fandtes endnu ikke i byen.

Flensborg hørte til Slesvig stift og var bispesæde i tiåret 1854—64, da U. S. Boesen var Slesvigs biskop. Han blev den 8. marts 1864 af civilkommissionen »entlediget fra en biskops funktioner i hertugdømmet«. 28. okt. fik han på tilbørlig måde af kong Christian IX sin afsked i nåde og med pension, hvorefter han i foråret 1865 flyttede til Vejle; der døde han 1867. De biskoppelige funktioner varetoges i de første måneder efter biskop Boesens afsked af den tidligere provst i Åbenrå, J. A. Rehhoff, der blev hentet op fra sit embede som sognepræst ved St. Michaelis kirke i Hamborg; men da han afslog tilbudet om at blive *generalsuperintendent,* som biskoppen nu skulle kaldes, blev *Bertel P. Godt,* født i Rinkenæs 1814, indtil 1850 sognepræst forskellige steder i Nordslesvig, fra 1. aug. konstitueret og 6. sept. 1864 beskikket som generalsuperintendent for Slesvig.

Provst for Flensborg provsti var sognepræsten i Grumtoft, Aleth Hansen, der ligeledes afskedigedes 1864. Også flere af præsterne i Flensborg måtte fortrække. Det gjaldt ikke bare de to præster ved Den frie danske menighed, sognepræsten G. F. A. Graae og kateketen Fr. Vilh. Munck; men samme skæbne ramte de dansksindede sognepræster ved St. Hans kirke, C. O. Schmidt Phieseldeck, og ved St. Nikolai kirke, Christian Ewaldsen, af hvilke dog den sidstnævnte selv søgte sin afsked. Derimod kunne den tysksindede sognepræst ved Vor Frue kirke, *O. N. H. Peters,* ikke blot fortsætte som sognepræst, men også overtage provsteforretningerne, først ved konstitution og fra 1866 ved udnævnelse til *provst.* Diakonerne eller andenpræsterne ved de tre sognekirker forblev alle i embede, den ene til trods for sin

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

afgjorte og vel bekendte danskhed; det var pastor *H. J. Carstens* ved Vor Frue kirke, der i en menneskealder, 1869—1900, var »den danske præst« i Flensborg.

Ud over de nævnte forandringer i de kirkelige embeders besættelse medførte afståelsen endnu i 1864 *ophævelsen af Den frie danske menighed,* hvorefter dennes medlemmer skulle tilhøre det sogn, hvori de boede. Det skete ved civilkommissionens reskript af 23. nov., dog med den formildende omstændighed, at der fremdeles skulle holdes dansk gudstjeneste i Helligåndskirken på søn- og helligdage, ligesom kirkelige handlinger dèr kunne blive udført på dansk af den dertil beskikkede præst.

En almindelig omordning af den kirkelige administration gennem love og anordninger kunne derimod først finde sted, efter at hertugdømmerne Slesvig og Holsten ved preussisk lov af 24. dec. 1866 var bleven indlemmet i det preussiske monarki. Som første vigtige etape i den kirkelige administrations selvstændiggørelse oprettedes ved kgl. anordning af 24. sept. 1867 et *evangelisk-luthersk konsistorium* i Kiel, som fik overdraget den øverste myndighed i indre kirkelige anliggender i Slesvig og Holsten, medens en række ydre forhold, særlig af økonomisk art, forbeholdtes den verdslige provinsregerings afgørelse. I de nærmest følgende år fik det kirkelige forfatningsværk imidlertid en fastere form, først ved en af den preussiske konge stadfæstet menighedordning — Gemeindeordnung — af 16. aug. 1869 og endelig ved den menigheds- og synodalordning af 4. nov. 1876, der blev den slesvig-holstenske landskirkes forfatning. Derved blev det kielske konsistoriums myndighedsområde udvidet til også at omfatte kirkens ydre anliggender.

Grundelementerne i *menigheds- og synodalordningen* er de enkelte sognemenigheder, der udøver deres selvstyre gennem deres valgte kirkeældste og menighedsrepræsentanter og tager del i provstistyret ved at vælge medlemmer til provstisynoderne og i landskirkens styre ved at vælge medlemmer til fællessynoden, hvis stående udvalgs tre medlemmer atter som ekstraordinære medlemmer af konsistoriet i Kiel deltager i dettes drøftelser og beslutninger. I dette administrative bygningsværk er altså de tre sognemenigheder i Flensborg med blandt grundelementerne. Desuden var Flensborg centrum for et provsti og sæde for provsten, der i hele den her omhandlede periode var sognepræsten ved Vor Frue kirke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rammerne om kirkens liv og arbejde er imidlertid ikke givet med de kirkelige love og anordninger alene. I hvert fald een verdslig lov, hvis ikrafttræden omtrent falder sammen med kirkeforfatningens, gør et væsentligt indgreb i kirkens arbejdsområde. Det gælder den preussiske lov om borgerlige personregistre af 9. marts 1874 med ændringer af 6. febr. 1875. Dermed blev førelsen af fødsels- og dødsregistrene og bemyndigelsen til at udføre ægtevielse med borgerlig gyldighed frataget præsterne og overdraget til en personregisterfører; og det blev gjort så konsekvent, at det i loven udtrykkeligt bestemmes, at embedet som personregisterfører eller stedfortræder for denne ikke må overdrages til »gejstlige eller andre religionstjenere«.

Det voksende folketal medførte, at der efterhånden måtte sørges for udvidelse af den kirkelige betjening og *nye sognedannelser* med dertil hørende kirkebygninger og menighedshuse. Fremgangsmåden var den også andre steder almindelige, at nye og voksende bydele forsynedes med en distriktspræst til at få samling på de kirkeligt interesserede og gøre et pionerarbejde blandt de kirkefremmede, medens en konfirmandsal i præsteboligen eller et andet beskedent lokale blev det første rum, den begyndende menighed fik at samles i; senere kunne det blive til et kapel eller en midlertidig kirke, og når menigheden havde vokset sig stærk nok, opførtes den blivende kirke.

For Flensborgs vedkommende ligger denne udvikling karakteristisk for dagen i tilblivelsen af det ene af de to nye sogne, *St. Petri sogn* i byens nordlige del, der først fik sin blivende kirke 1909, mens det første skridt blev taget allerede 1889. Tanken havde dog været fremme længe før. Da man 1796 begyndte at anlægge teglværker og brænderier, og de første husrækker opstod uden for Nørreport, tænktes der også på at få en kirke bygget, men det blev ved tanken, også efter anlæggelsen af skibsværftet 1872. Det var *Th. Kaftan,* der havde efterfulgt den 1885 afdøde Bertel P. Godt som generalsuperintendent for Slesvig, der fik gang i foretagendet; han tog initiativet til at få ansat en tredie præst i Vor Frue sogn med den særlige opgave at virke i Nystaden, hvor han også skulle bo; og ud fra den opfattelse, at den bedste ikke er for god til et sådant stykke arbejde, valgte man dertil den 36-årige *Emil Niese,* der allerede da var udset til at efterfølge svigerfaderen, provst Peters, som provst og sognepræst ved Vor Frue, hvilket også skete 1896.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Præsteboligen ved Bov landevej var blevet færdig 1892, og i dens konfirmandsal begyndte Nieses efterfølger som distriktspræst, Hugo Wurmb, at holde gudstjenester, mens der arbejdedes med kirkebygningsplaner, der dog i første omgang ikke kunne gennemføres. Man måtte nøjes med at få en lade på Turnerbjerg ombygget til kapel, og dette »Betlehemskapel«, indviet 1897, gjorde tjeneste, indtil *St. Petri kirke* kunne tages i brug 7. marts 1909. Den kostede med sine 600 siddepladser 200.000 mk. at bygge. Provinsialkonservator, professor Haupt betegner den — i modsætning til den anden nye kirke i Flensborg, St. Jørgens, som han kalder en fri udformning af middelalderstil — som en afgjort nyskabelse, der, om så skal være også mod al overlevering, kun skal være indrettet på at tjene tidens krav og bestræbelser. Efter kirkens indvielse fulgte 1. april 1910 oprettelsen af St. Petri sogn med to præster, og den lange udvikling var foreløbig tilendebragt.

Den anden nye kirke var *St. Jørgens*. Dèr fandt sognedannelsen — ved sammenlægning af dele af St. Hans og Adelby sogne — dog sted 10 år, før sognet fik sin egen kirke. I mellemtiden benyttedes i en årrække Helligåndskirken til gudstjenester for St. Jørgens menighed, og pastor Lensch, som var menighedens initiativrige præst, kom til at holde så meget af Ringerinks prædikestol, at han mod protest fra danske flensborgere fik sat igennem, at den blev flyttet til den nye St. Jørgens kirke, der kunne indvies 1907.

Ved oprettelsen af disse to sogne med egne kirker opfyldtes kun det naturlige krav, der hang sammen med byens vækst. Naturligvis skal det ikke undervurderes, at kirken således — nogenlunde — fulgte med i udviklingen; men det er dog et spørgsmål, om det kirkelige tyngdepunkt ikke under det altsammen lå et andet sted, nemlig i den 1874 oprettede *diakonisseanstalt.*

Dennes tilblivelse skyldes ganske vist ikke — siger dr. Carl Matthiesen i jubilæumsskriftet 1924 — som tilfældet er med adskillige diakonissehuse, en enkelt særpræget og åndsbåren personlighed, der ifølge guddommeligt kald fører sagen frem gennem megen modstand, men tanken og dens virkeliggørelse er simpelthen vokset frem af landsdelens og byens behov. Imidlertid var efter de første begyndelsesår *diakonisseanstaltens forstandere,* både pastor Emil Wacker (1876—1910) og pastor, dr. theol.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Carl Matthiesen (1910—1934), så markante og betydelige personligheder, teologisk vel funderede og fremragende prædikanter, desuden fra deres opvækst og tidligere præstegerning så fortrolige med den sønderjyske, dansk- og tysktalende, befolknings væremåde og tænkesæt, at det i ikke ringe grad skyldes dem, når opmærksomheden hos den kirkeligt indstillede del af byens og for øvrigt også en nærmere og fjernere omegns befolkning i betydeligt omfang samlede sig om diakonisseanstalten.

Emil Wacker (1839—1913) var lærersøn fra Kotzenbøl ved Tønning. Biskop Boesen lagde mærke til den begavede dreng ved en visitats og opfordrede kraftigt hans fader til at lade ham studere. Efter at være bleven forberedt i latin, græsk og historie af Tønningpræsten Peter Vilhelm Christensen, en Grundtvigsdiscipel, kom han til den dansksprogede lærde skole i Haderslev, hvorfra han dimitteredes 1860 til Københavns universitet. National modsætning til flertallet af de slesvigske studenter i København umuliggjorde dog allerede i det første semester den væsentlig tysk orienterede unge mand det fortsatte ophold dèr, og han studerede videre i Kiel og Berlin. 1867 blev han sognepræst i Rinkenæs, og derfra var det, han 9 år efter kaldtes til forstanderposten ved den unge diakonisseanstalt i Flensborg. Han var luthersk skriftteolog, i sine yngre år højkirkeligt indstillet, senere med voksende forståelse for den indre-missionske, ny-pietistiske vækkelsesbevægelse, som hvis »lærefader« han kan betegnes. Når den dansksprogede Indre Mission i Nordslesvig blev endnu stærkere lutherbundet og mindre metodistisk end søsterbevægelsen i Danmark, har Wacker haft en betydelig andel deri. Både præster og lægprædikanter, ikke mindst de dansktalende fra Nordslesvig, men dog også de for størstedelen tysksprogede sydslesvigere, var, for så vidt de havde med vækkelseskristendommen at gøre, under indflydelse af Wackers urokkelige lutherdom. Med rette bar det halvårlige møde, der fra 1893 samlede præster og lægfolk fra Nord- og Sydslesvig på diakonisseanstalten i Flensborg, navnet »Lutherische Konferenz«.

Carl Matthiesen (1866—1947) var den, der både ville og kunne fortsætte linien i Wackers gerning. Han var købmandssøn fra Haderslev og student fra gymnasiet i denne by, studerede i Leipzig, Erlangen og Kiel, havde 1890—1910 præsteembede i Hygum, Sønderborg og Rødding, indtil han efterfulgte pastor Wacker som forstander for diakonisseanstalten. Vidnesbyrd om

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pastor Carl Matthiesen, død 1947.

den anseelse, han nød som kirkemand og teolog, er det, at han senere både blev medlem af konsistoriet i Kiel og æresdoktor ved Kiels universitet.

Gudstjenesterne i diakonisseanstaltens kirke blev altid besøgt af en del vågne kristne fra sognemenighederne i byen. Det var — ved siden af de danske gudstjenester i Helligåndskirken — også derhen, danske folk i byen med forkærlighed søgte. Selv om kirkesproget dèr var tysk som i sognekirkerne, var der dog over det hele som en luftning fra danske kirkeegne. Man kunne tale dansk med præsten, når man hilste på ham, og i diakonissernes kirkestole sad der også nogle dansktalende og dansksindede diakonisser fra Nordslesvig, som man kunne nikke til, og som lejlighedsvis også lod sig se til dansk gudstjeneste i Helligåndskirken. Navnlig efter 1900, da de danske gudstjenesters tal halveredes, blev der en del danske, der supplerede deres kirkegang ved at gå i diakonisseanstaltens kirke.

Efter at de danske præster Graae og Munck havde fået deres afsked 20. aug. 1864, og Den frie danske menighed med Helligåndskirken som sognekirke var opløst ved civilkommissionens reskript af 23. nov. 1864, blev der dog ansat en præst ved *Helligåndskirken* til at holde *danske gudstjenester* og på forlangende udføre kirkelige handlinger på dansk. Tre præster beklædte efter hinanden dette embede fra 1864 til 1869. Derefter blev embedet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ikke mere besat. Det blev overdraget andenpræsten ved Vor Frue kirke, H. J. Carstens, at varetage den danske præstetjeneste ved Helligåndskirken sammen med sin tyske tjeneste ved hovedkirken. *Hans Jürgen Carstens* (1825—1903) var apotekersøn fra Augustenborg og havde været hjælpepræst i Lysabild på Als og sognepræst i Arnæs ved Slien, før han 1863 kom til Flensborg som andenpræst ved Vor Frue kirke. Dèr holdt han stillingen trods sin danskhed, som han ikke gjorde nogen hemmelighed af. Når han i folkemunde hed »*den danske præst*«, var det ikke blot, fordi han havde den særlige opgave at betjene dem, der ønskede det, på dansk, men ikke mindre som udtryk for en national holdning hos ham, der var almindelig bekendt. Sit embede beholdt han, til han som 70-årig tog sin afsked; men den danske præstetjeneste ved Helligåndskirken fortsatte han endnu i 5 år til 30. sept. 1900, elsket og æret for sin trofaste og oprigtige tjeneste.

Ved dens ophør benyttede konsistoriet lejligheden til at foretage en *indskrænkning i den kirkelige betjening på dansk* i Flensborg. De følgende præster, der fik denne tjeneste overdraget, skulle kun holde dansk gudstjeneste hveranden søndag og på første helligdagene, og den danske konfirmationsundervisning ophævedes, hvorefter der kun i særlige tilfælde af provsten kunne gives tilladelse til dansk konfirmationsforberedelse og konfirmation. Ingen protester fra danske flensborgere kunne få denne bestemmelse ændret; men de fik bødet på den efter evne ved at et 21. okt. 1905 stiftet »*Kirkeligt samfund for Flensborg og omegn*« med fornøden tilladelse lod afholde ekstra gudstjenester i Helligåndskirken, hvilket fortsattes til henimod afslutningen af verdenskrigen 1914—18, støttet af de skiftende præster, der havde den danske tjeneste at varetage, Carsten Petersen (1900—03), Christian Nielsen (1903—09), Johannes Tonnesen (sommeren 1909) og Thomas Matthiesen (1909—23).

Den ydre anledning til stiftelsen af »Kirkeligt Samfund« var i øvrigt salget af Helligåndskirkens gamle prædikestol til St. Jørgens kirke, idet denne sag åbenbarede det uheldige i, at de danske kirkegængere i Flensborg siden Den frie danske menigheds opløsning ikke havde haft nogen organisation, men skulle have deres interesser varetaget af Vor Frue sogn, mens kirken var i den milde stiftelse »Klosteret«s eje. Den blev først 1912 overtaget af Vor Frue sogn. Det lykkedes ikke »Kirkeligt samfund«, hvis første formand var grosserer Lorenz Poulsen, at hindre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

prædikestolens salg; ej heller kunne samfundet som sådant eller i omdannet skikkelse opnå rettigheder som anerkendt menighed inden for landskirken; alligevel blev det i årene indtil 1920 en virksom støtte for det danske kirkeliv i byen, så det kunne bevares nogenlunde usvækket til ny udvikling under gunstigere forhold.

Medens evangeliske frikirker og sekter ikke udfoldede nævneværdig virksomhed i Flensborg, blev den romersk-katolske kirke fra 1864 en, om end beskeden, faktor i det flensborgske kirkeliv. 18. sept. 1864 udnævnte biskoppen af Osnabrück, der var apostolisk provikar for Nordtyskland og Danmark, som første sognepræst for den *nyoprettede katolske menighed* i Flensborg Rudolph Rave, der i nogle måneder havde virket som feltpræst på egnen. Menighedens gudstjenester holdtes først i Helligåndskirken, men 1865 erhvervedes Monrads pigeskole, hvori der indrettedes kirke og præstebolig. En nyopført kirke indviedes 1900 af biskoppen af Osnabrück. Menigheden var da vokset fra 120 til 1200 medlemmer og henimod 1918 igen til det dobbelte. En betydelig indsats ydedes fra katolsk side i byens sygepleje, idet denne virksomhed allerede blev taget op i efteråret 1864 med 6 søstre af franciskanerindernes orden. Ud af denne begyndelse voksede *St. Franziscus hospitalet* frem som stort og fuldt moderne sygehus, en værdig søster til diakonisseanstaltens højt ansete hospital og sammen med dette, da Flensborgs bystyre ikke fandt det fornødent selv at tage sig af hospitalsvæsenet, et praktisk udslag af kirkens tjeneste i byens liv.

Skolen 1864–1918

Dansk skole efter 1864.

Med nederlaget i 1864 oprandt der en trang tid for det danske skolevæsen, der i mellemkrigsårene var bygget op i Flensborg. Den tvesprogede *latin- og realskole* måtte indstille sin virksomhed mindre end en uge efter, at de preussiske og østrigske tropper var rykket ind i byen, idet skolebygningen den 13. febr., på foranledning af nogle tysksindede gymnasiaster, blev beslaglagt af militæret og indrettet som lazaret. Endnu i samme måned blev

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

rektor Simesen og samtlige 16 danske lærere afsat fra deres embeder, og den 1. marts blev den i 1850 fordrevne dr. Lübker, der i mellemkrigstiden havde ledet en højere skole i Mecklenburg, genindsat som rektor. Han fik hurtigt samlet en stab af tyskuddannede lærere, og kort før påske 1864 blev skolen genåbnet som en *rent tysk undervisningsanstalt*.

Også *den danske borgerskoles* bygninger blev beslaglagt af militæret og indrettet som lazaretter, og skolens leder, pastor Munck, blev i aug. 1864 afskediget. Der blev imidlertid sørget for, at samtlige elever hver dag fik et par timers undervisning i de lokaler, der var lejet til skolens sydlige filial i Plankemajgade, og i stedet for pastor Munck trådte den højtskattede andenlærer, H. M. Tofte, til som skolens leder. Den 23. nov. 1864 anordnede regeringen, at den danske borgerskole indtil videre skulle opretholdes, og da de beslaglagte skolebygninger i jan. 1865 blev rømmet af militæret, kunne undervisningen derfor genoptages i fuldt omfang. Skolen havde da endnu henved 500 elever. De lokale myndigheder ville til trods herfor ikke anerkende, at der i byen var noget behov for en offentlig dansksproget skole, og gjorde gentagne gange forestillinger hos regeringen for at få skolen ophævet. Deres anstrengelser kronedes også til sidst med held. Et reskript af 28. okt. 1865 fastslog, at alle elever, hvis forældre ikke var dansktalende, straks skulle udelukkes fra den danske borgerskole, og et andet reskript af 26. febr. 1866, at der ikke måtte optages nye elever. Dermed var i virkeligheden afsagt dødsdom over den danske borgerskole.

I marts 1866 blev mere end halvdelen af de 200 elever, der nu var tilbage, overflyttet til de tyske borgerskoler, og de resterende ca. 90 børn blev samlet i bygningen i Gravene, hvor skolen blev videreført som en *kommunal borgerskole*. Lærer Nis Nissen, der havde afløst Tofte, efter at denne var blevet afskediget, fordi han nægtede at aflægge tjenesteeden, ledede skolen indtil 1871, da elevtallet var skrumpet ind til 31 og Nissen skulle tiltræde et degneembede i Nordslesvig. *Skolen* blev da *ophævet* og de tilbageblevne elever overflyttet til de tyske skoler.

Af egentlige *danske privatskoler* fandtes der ved okkupationen kun een i byen, nemlig Chr. F. Monrads pigeinstitut. Det fik fortsat lov til at bestå, uanset at Monrad var blevet afskediget fra sit embede som overlærer ved latinskolen; det nød vedblivende stor anseelse og havde 100—125 elever. Desuden fik en anden af de

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

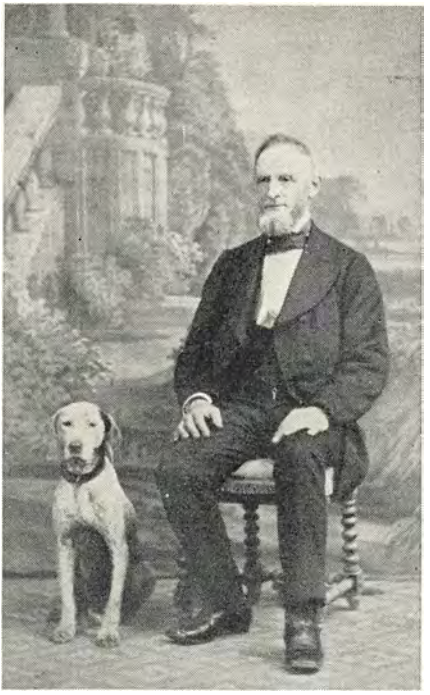

Kollaborator C. F. Monrad (d. 1889).

afskedigede latinskolelærere, nordslesvigeren cand. theol. Jørgen Michaelsen, i okt. 1864 tilladelse til at oprette en højere drengeskole. Få måneder efter fik Michaelsen imidlertid præsteembede, hvorfor skolen blev overtaget af A. C. C. Holdt, der var født i Medelby sogn og tidligere havde været degn og lærer i Lyksborg. Holdt var et fint menneske og en dygtig skolemand, der forstod at knytte fortrinlige lærerkræfter til sig og ledede sin skole efter de samme principper, som Monrad med så stort held havde knæsat i sit institut, d. v. s. at der i skolen blev undervist både på dansk og på tysk, og at det tyske ikke blev forsømt for det danske. Det var derfor ikke underligt, at skolen hurtigt fik en solid position i byen og i enkelte år nåede helt op på 125 elever. Myndighederne så imidlertid skævt til Holdt og hans foretagende, generede ham, hvor det var muligt, og lukkede sluttelig i 1875 skolen. Den officielle begrundelse for dette drastiske skridt var, at Holdt deltog i det danske foreningsliv i byen, og at man følgelig kunne risikere, at han gjorde sin skole til et arnested »for statsfarlig agitation«! Monrad var langt mere fremtrædende i det danske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

arbejde end Holdt, men blev ikke des mindre stort set ladt i fred af myndighederne. Han har imidlertid åbenbart frygtet, at hans skole før eller senere ville komme til at dele skæbne med Holdts. I hvert fald afhændede han den i 1878 til frk. A. Boldt, der i mellemkrigstiden havde været lærerinde hos ham, men siden 1864 havde drevet en tysksproget privatskole i byen, og under hendes ledelse fik skolen snart et rent tysk præg. Med frøken Boldts overtagelse af Monrads skole var det således for lange tider slut ikke alene med den danske privatskoleundervisning, men også med al egentlig dansk skoleundervisning i Flensborg. En af Monrads tidligere lærerinder, frk. Henriette Klüver, samlede dog endnu i nogle år en eller to gange om ugen et halvt hundrede småpiger, fortrinsvis fra byens dansksindede småkårshjem, i en syskole, hvor der i tilknytning til håndarbejdsundervisningen blev læst op af danske bøger, sunget danske sange og leget danske lege — alt på en sådan måde, at det kom til at præge pigerne for livet. I 1887 blev imidlertid også denne skole — »det sidste beskedne forsøg på at samle børnene om en afglans af dansk undervisning« — forbudt, og det var dermed, som en af frk. Klüvers elever har udtrykt det, »nat, sort nat for al dansk skole i Flensborg«.

Den højere skole.

Under dr. Lübkers ledelse blev ikke alene *latinskolen* her, men også de øvrige lærde skoler i landsdelen, umiddelbart efter okkupationen omdannet efter preussisk mønster. Allerede i sept. 1865 blev de også anerkendt som ligestillede med de preussiske gymnasier, og landsdelens indlemmelse i Preussen det følgende år nødvendiggjorde ikke yderligere forandringer, hverken af skolernes struktur eller læreplaner. Et vist særpræg bevarede de sønderjyske gymnasieskoler dog, efter at de var blevet preussiske statsinstitutioner. Der blev således vedblivende i dem givet undervisning i dansk, ligesom de realafdelinger, der var blevet knyttet til skolerne i den danske tid, blev opretholdt. I Flensborg latinskole havde deltagelsen i danskundervisningen siden 1869 været frivillig for realklassernes og siden 1875 tillige for gymnasiets vedkommende. Undervisningen ophørte i 1889 på grund af svigtende tilslutning, og realafdelingen havde da forlængst mistet sin oprindelige skikkelse. Den var nemlig blevet omdannet til et såkaldt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

realgymnasium, en ny gymnasieretning, nærmest svarende til det senere danske nysproglige gymnasium, der i sidste halvdel af forrige århundrede vandt stor udbredelse i Tyskland som et supplement til de oprindelige gymnasier, hvor de klassiske sprog vedblivende var det centrale i undervisningen. Opbygningen af den nye gymnasielinie var påbegyndt allerede i 1871, da realafdelingen blev udvidet med een klasse og anerkendt som »realskole af 1. grad«, og afsluttedes i 1882, da realskolen blev udbygget til et fuldstændigt realgymnasium. Skolens officielle titel var derefter »Königliches Gymnasium und Realgymnasium zu Flensburg«. Antallet af *elever* i skolen svingede stærkt i de første årtier efter 1864, og en konstant stigning i elevtallet satte først ind i 1890'erne. I 1912 havde skolen 492 elever, det højeste antal i dens historie overhovedet. I årene 1865—1915 dimitteredes 459 studenter fra gymnasiet, mens der fra realafdelingen og realgymnasiet i samme tidsrum udgik 221 elever. — Hele den her behandlede periode igennem dannede den mellem de slesvigske krige opførte skolebygning den ydre ramme om gymnasiets arbejde. En pompøs nybygning på hjørnet af Selckgade og Nørregravene stod ganske vist færdig i 1914, men blev straks ved krigens udbrud beslaglagt til militære formål og kunne først tages i brug i sommeren 1920.

Jævnsides med realgymnasiet skabtes i slutningen af det 19. årh. i Tyskland også en gymnasieretning, der i det store og hele svarede til det danske matematisk-naturvidenskabelige gymnasium, nemlig den såkaldte *overrealskole*. Også den blev repræsenteret i Flensborg. I modsætning til realgymnasiet blev overrealskolen imidlertid en selvstændig institution, der opretholdtes af kommunen. Begyndelsen til den var en landbrugsskole, som i 1875 blev oprettet af amt og by i fællesskab, og som fik lokaler i det tidligere St. Nikolai skyttehus i Stuhrs allé. I 1884 blev der til denne knyttet en kommunal handelsskole, der ikke — som navnet kunne forlede til at tro — var en fagskole, men nærmest en realskole med undervisning i handelsfagene. Den stillede snart fuldstændig landbrugsskolen i skygge, hvorfor denne i 1888 blev forvist til en midlertidig bygning på skolens grund, mens handelsskolen lagde beslag på hele skolebygningen og fik sin egen leder. Handelsskolen var imidlertid den eneste i sin art i hele Preussen og kunne ikke indpasses i det preussiske skolesystem, hvorfor den i 1894 blev omdannet til en regulær realskole med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

valgfri undervisning i handelsfagene. Samme år påbegyndtes udbygningen af skolen til en overrealskole, og i 1897 blev den af staten anerkendt som en sådan. Året før var skolen rykket ind i en nybygning i Frederiksgade, hvor nu også landbrugsskolen, der henlagdes under overrealskolens leder, fik lokaler. I 1914 havde overrealskolen lige ved 900 elever, og den blev da omsider delt i to afdelinger, af hvilke den ene og største (Oberrealschule I) forblev i Frederiksgade, mens den anden (Oberrealschule II) blev anbragt i den højere pigeskoles tidligere bygning i Søndergravene, indtil den i 1919 kunne rykke ind i en nybygning i Bismarckgade, hvortil også landbrugsskolen blev henlagt.

Såvel det gamle gymnasium som realgymnasiet og overrealskolen var rene drengeskoler. Skulle byens unge piger have en videregående undervisning end den, der blev givet i borgerskolerne, var de henvist til *private højere pigeskoler*, de såkaldte institutter. Af dem var der i mange år tre i byen, nemlig Monrads skole, en i 1854 af frk. Johannsen oprettet skole, der i 1896 blev overtaget af frk. Zuckertort og snart efter forenet med frk. Boldts skole, samt endelig en i 1853 oprettet skole, der fra 1864 blev ledet af frk. Klussmann. Denne sidste skole blev nedlagt i 1886, hvilket foranledigede bystyret til at realisere et længe næret ønske om at få oprettet en offentlig højere pigeskole. En bygning blev opført i Søndergravene, og i oktober 1886 åbnedes her Flensborgs »*kommunale højere pigeskole*«. Interessen for skolen var fra den første dag yderst levende, elevtallet var i stadig vækst, og i årene op imod første verdenskrig skete der en omfattende udbygning af skolen. I 1909 blev der således til den knyttet et *lærerindeseminarium*, og i 1912 blev en pompøs nybygning i Søndergravene, efter den i landsdelen fødte tyske kejserinde kaldet »*Augusta Viktoria-Schule*«, taget i brug. Samme år overtog skolen, der nu havde taget navneforandring til »*Kommunalt lyceum og overlyceum*«, frk. Zuckertorts private pigeskole, som blev omdannet til en *mellemskole*, der fungerede som øvelsesskole for seminariet, ligesom der i tilknytning til skolen blev oprettet en *husholdningsskole*. I 1913 blev der endelig etableret et *kursus til uddannelse af husholdningslærerinder* og i 1914 et andet til uddannelse af *gymnastiklærerinder*. Sidstnævnte år havde den omfattende institutions forskellige afdelinger henved 900, ved krigens afslutning 1918 over 1000 elever.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Folkeskolen.

I 1872 udstedte den preussiske kultusminister Falk sine banebrydende forskrifter, de såkaldte »Almindelige bestemmelser«, vedrørende folkeskolens opgaver, mål og indretning. De gav stødet til, at der i Flensborg, som overalt i Preussen, blev iværksat en gennemgribende reorganisation af grundskolen. En sådan var også hårdt tiltrængt, eftersom den flensborgske folkeskole i årene umiddelbart efter 1864 kun var en skygge af, hvad den engang havde været, hemmet som den var i sit arbejde af en utidssvarende opbygning, utilstrækkelige undervisningslokaler og mangel på kvalificerede lærerkræfter. Så meget mere imponerende er den beslutsomhed, hvormed der nu blev handlet. I løbet af årene 1874—76 blev hele det eksisterende system af elementar- og hovedskoler ophævet, og i stedet for blev der i hvert sogn oprettet to skoler, hvor drenge og piger blev undervist hver for sig, fra deres første skoledag, til de forlod skolen. De nye drenge- og pigeskoler fik et lidt varierende antal opadstigende klasser; reglen var dog, at hver skole havde 6 klasser. Hidtil havde klasserne i de forskellige skoler været yderst løst forbundet; nu blev der etableret et snævert samarbejde mellem alle klasserne i de enkelte skoler, således at disse hver for sig udgjorde en organisk helhed under ledelse af en hovedlærer, der fik langt større myndighed, end skolelederne tidligere havde haft. Undervisningen, der havde varieret stærkt fra skole til skole og fra klasse til klasse, blev samtidig lagt i faste rammer, og der blev overalt indført undervisning i tegning, håndarbejde og gymnastik. Til folkeskolens opblomstring i de følgende år bidrog endelig stærkt, at der i stedet for de mange forskellige instanser, som hidtil havde haft ledelsen af og tilsynet med skolerne, i 1874 blev oprettet et skolekollegium, der overtog ledelsen af samtlige folkeskoler. Dettes formand var i mange år overborgmester Toosbüy, der mere end nogen anden enkeltperson har gjort sig fortjent af den stærke udvikling, der fandt sted inden for den flensborgske folkeskole i forrige århundredes sidste årtier.

Samtidig med at denne nyordning af folkeskolen blev gennemført, blev et omfattende *skolebyggeri* sat i gang. Herved var det ikke blot muligt at skaffe plads til den store tilgang af elever, som skolerne fik i årene 1875—85, men endogså at nedsætte det gennemsnitlige antal elever pr. klasse ganske væsentligt. Man

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

havde vel håbet med dette byggeri for længere tid at have afhjulpet behovet for skoler i byen. I så henseende blev man imidlertid skuffet. Som følge af byens vækst var folkeskolens elevtal i stadig fremgang, og det var derfor nødvendigt helt frem til første verdenskrig omtrent uafladeligt at udvide de bestående skoler eller at opføre nye. Dette skolebyggeri kostede byen enorme summer — alene i årene 1876—96 anvendtes således 1½ mill. mark på denne konto. Til gengæld fik byens folkeskole, ligesom for øvrigt også den højere skole, ydre rammer, som de fleste andre byer næppe kunne fremvise mage til. Ved krigens udbrud var der således i byen ikke een folkeskole i brug, der var ældre end 1875. Flensborg fik da også med god grund ry for at være en »skolernes by«.

De to *friskoler* berørtes ikke i større udstrækning af skolereformerne i 1870'erne og blev videreført i deres hidtidige skikkelse som blandede skoler. Man indså imidlertid efterhånden det udemokratiske i at opretholde særlige fattigskoler, og friskolerne blev derfor nedlagt i 1900. Også skolerne i de forstadsdistrikter, der i 1870'erne blev indlemmet i byen, bevarede en tid deres karakter af blandede skoler. Skolen på *Duborg* blev dog snart nedlagt, og skolerne i *Jørgensby* og *Hulvejene* blev, efterhånden som deres elevtal gjorde det aktuelt, udbygget på samme måde som skolerne i den indre by. Derimod nåede man før krigen ikke at få reorganiseret skolerne i *Sporskiftet* (Nordschleswigsche Weiche), *Klus, Engelsby, Mørvig* og *Tvedskov,* der efter 1900 blev indlemmet i byen. De var sammen med den *hjælpeskole* for svagtbegavede børn, der var oprettet i 1901, samt *den katolske skole,* der var begyndt som en privatskole i 1865, men blev overtaget af byen i 1908, de eneste *blandede skoler* i byen. Det mest fremtrædende træk i folkeskolens udvikling i årtierne op mod den første verdenskrig er i øvrigt den stadig mere differentierede *klassedeling,* der blev gennemført, og som havde til følge, at det fra 1909 var reglen, at drengeskolerne havde 8 og pigeskolerne 7 opadstigende klasser. Blandt en mængde andre reformer, der blev gennemført, kan fremhæves, at det *tilsyn* med folkeskolerne, der gennem århundreder var udøvet af byens gejstlighed, i 1898 blev afskaffet, samtidig med at skolelederne, nu kaldet *rektorer,* på ny fik udvidet deres beføjelser, samt at den første *mellemskole* inden for folkeskolens rammer blev oprettet i 1914.

Ved 1. verdenskrigs udbrud var der i Flensborg i alt 22 folke-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skoler, nemlig foruden mellemskolen og de ovenfor nævnte blandede skoler 8 drenge- og 7 pigeskoler, af hvilke de 4 var dobbeltanstalter. Antallet af klasser var ca. 200 og elevtallet henved 10.000, således at der gennemsnitligt gik omkring et halvt hundrede elever i hver klasse. 425 af eleverne havde ifølge de officielle opgivelser dansk modersmål, mens 381 hjemme talte både tysk og dansk. Byens samlede årlige udgifter til folkeskolen beløb sig til over 800.000 mark, og undervisningen af hver elev i folkeskolen kostede således byen mere end 80 mark om året mod mindre end 20 mark omkring 1870.

Private skoler. Fagskoler.

Endnu i de første år efter 1864 spillede det private skolevæsen en ikke ringe rolle i Flensborg. I 1866 gik således henved 16 pct. af byens skolesøgende børn i *private skoler*. Som årene gik, tabte den private skole imidlertid terræn, flere skoler blev nedlagt, og andre blev overtaget af byen, så at det private skolevæsen efter 1900 havde meget ringe betydning. I 1914 fandtes der således i byen kun to private skoler, nemlig en højere pigeskole, der i 1889 var grundlagt i tilknytning til diakonissestiftelsen, og en i 1900 oprettet forberedelsesskole til de højere skoler med tilsammen kun ca. 120 elever.

Til gengæld gjorde det private initiativ sig stærkt gældende, for så vidt oprettelsen af *skoler med faglig undervisning for voksne* angik. Til erstatning for den gamle *søndagsskole* fra 1815, der ikke mere svarede til tidens krav, blev der i 1872 af en kreds af borgere oprettet en »*fortsættelsesskole for unge købmænd og håndværkere*«, som havde stor betydning, indtil den i 1914 blev afløst af en kommunal dagskole med obligatorisk undervisning for byens lærlinge. En værdifuld indsats blev ydet af den *fagskole for kunsthåndværkere*, som i 1890 blev oprettet af Heinrich Sauermann, og som blev drevet som en privat institution, indtil den i 1903 blev overtaget af byen, samt af den i 1903 oprettede private *fortsættelsesskole for unge kvinder*, der var ansat *i byens handelsvirksomheder*. Til disse og andre private fagskoler kom to statsinstitutioner, nemlig en *navigationsskole* og en *maskinistskole*, den første oprettet i 1876, den anden i 1886. Det samlede antal elever i byens fagskoler var i 1913 ca. 1000.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Verdenskrigens udbrud gjorde enhver videre udbygning af byens skolevæsen umulig. Alle kræfter måtte nu sættes ind på at opretholde undervisningen inden for de rammer, der forefandtes, og alene det var vanskeligt nok, dels fordi flere skoler allerede under mobiliseringen var blevet beslaglagt til militære formål, dels fordi et stort antal lærere straks blev indkaldt til krigstjeneste. Virkelige alvorlige vanskeligheder opstod dog først i de sidste krigsår. I årene 1914—16 var det muligt at gennemføre en nogenlunde normal undervisning, men i de to sidste krigsår måtte undervisningen i længere tidsrum helt indstilles, fordi der ikke kunne skaffes brændsel til skolernes opvarmning, og af de tilovers blevne timer måtte mange endda anvendes til indsamlinger af forskellig art. Krigen slog meget i stykker, også for skolevæsenets vedkommende, og det tog sin tid, før dens følger blot nogenlunde var forvundet. I det store og hele tør det dog vist siges, at det flensborgske undervisningsvæsen kom bedre gennem de lange og tunge år, end man havde turdet håbe.

Den økonomiske udvikling fra 1864 indtil 1919

Med 1864 begyndte der en ny æra i Flensborgs økonomiske historie. Hertugdømmet Slesvig udskiltes af det danske rige for efter en kort overgangstid at blive indlemmet i Preussen. Det var klart, at så indgribende hændelser på alle områder måtte skabe fuldstændig nye forhold. Flensborg havde i tiden før været hertugdømmets økonomiske centrum og i tidens løb erhvervet sig et nogenlunde fast afsætningsområde i Norden. At hertugdømmet Slesvig — og dermed også Flensborg — den 15. sept. 1867 blev *tilsluttet det tyske toldforbund* betød derfor et totalt brud med byens traditioner som dansk-slesvigsk økonomisk centrum. En forbigående toldpolitisk isolation var følgen. Byens handel med Vestindien tabte den sidste rest af sin betydning. Toldmurenes flytning til Kongeåen forhindrede det hidtil livlige økonomiske samkvem med Danmark. At man fra dansk side i 1863 havde forhøjet visse toldsatser, således på kolonialprodukter, tobak og spirituosa, virkede nu til ugunst for flensborgsk eksport til kongeriget. *Byens hovedomsætningsområde* var gået tabt, og Flensborg befandt sig i en lignende situation som ved århundredets begyndelse, da den ved Norges selvstændig-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gørelse havde mistet sit hovedeksportmarked for brændevin. Tillige var der ved tilslutningen til det tyske toldforbund åbnet adgang for en stærk konkurrence sydfra, hvor navnlig Hamborg var i fuld gang med at udbygge sin dominerende stilling inden for Nordtysklands handel og nu truede Flensborgs centrale betydning for dens snævre opland.

Dette *opland* var den eneste aktivpost i byens økonomiske status. Toldgrænsen ved Kongeåen havde ødelagt byens muligheder på udenrigshandelens område, men den havde dog ikke skilt den fra det slesvigske opland. Byen var stadigvæk hovedplads for kolonialhandelen i landsdelen. Men dette afsætningsområde svarede naturligvis ikke helt til erhvervenes og industriernes kapacitet, idet denne var opstået som følge af det hidtidige eksportbehov. Det tilbageværende markeds omfang begrænsedes i hovedsagen af *trafikmulighederne;* for detailhandelens vedkommende gjaldt det, at oplandets beboere skulle kunne nå ind til byen og tilbage i løbet af een dag. Området kom derfor i det væsentlige kun til at omfatte egnene langs med fjorden, den del af Angel, hvormed amtsbanen gav forbindelse, omtrent til Jybæk, og egnene vest for banen Flensborg-Nibøl ned til grænsen af Husum amt. Dette marked måtte nu danne grundlag for byens produktion og afsætning, når man ser bort fra, at handelen med Jylland kunne opretholdes i nogen grad, efter at den preussiske stat havde oprettet transitlagre for mange varers vedkommende. Markedets behov som helhed var blevet mindre, og derfor kom de bestående virksomheder ud for store vanskeligheder. Handelen måtte omstilles fra eksport til indenrigshandel, og industrierne måtte tilpasse sig de forandrede forhold. Året 1864 lagde grunden til en *strukturforandring* af byens økonomiske liv.

Denne forandring kunne ikke ske fra en dag til en anden, og til at begynde med indtrådte der en stærk stagnation i de erhvervsgrene, der fortrinsvis var ramt af omstillingen. Særlig hårdt gik det ud over dem, der producerede til eksport. *Tobaksindustrien,* der endnu i 1864 havde ca. 400 personer i arbejde, beskæftigede få år senere kun en tiendedel deraf. Produktionen af træsko, hvoraf mange var blevet udført til oversøiske lande mod import af råsukker, blev stærkt formindsket. De flensborgske sukkerraffinaderier delte samme skæbne, efter at handelen med Dansk-Vestindien var holdt op. I mindre grad ramtes *oliemøllerne,* hvis afsætning dog på forhånd havde vist en svigtende

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tendens, efter at petroleum var kommet frem på markedet. En lignende tilbagegang sporedes i de andre produktionsgrene, der stod i nært forhold til byens svigtende søhandel. Som helhed oplevede Flensborg i disse år en betydelig økonomisk tilbagegang.

Dertil kom, at indlemmelsen i tysk økonomi på pengevæsenets område først blev iværksat på et senere tidspunkt. Endnu i mange år efter 1864 regnedes der i flere valutaenheder. »Flensburger Norddeutsche Zeitung« bragte således regelmæssigt omregningskurserne for seks forskellige valutaer, heriblandt danske og preussiske dalere og forskellige hamborgske og lybske pengesorter. Omregningsbasis var »Hamburger Banko Mark«. Byens eneste bank var den i 1844 oprettede *Filialbank,* en afdeling af den danske nationalbank i København. Snart kom der ønske om oprettelse af en filial af *Preussische Bank* til at regulere pengeomløbets størrelse. Dette ønske blev efterkommet i 1868. Filialen var først afhængig af hovedafdelingen i Altona, men blev endnu samme år en selvstændig afdeling, der i 1876 overtoges af den tyske rigsbank som »Reichsbankstelle«. Filialbanken bevarede dog stor betydning, bl. a. fordi den delvis kunne købe veksler billigere end »Reichsbankstelle« på grund af den lavere diskonto i Danmark. Først i 1885 fik den samme diskonto som »Reichsbankstelle«.

Bankvæsenets ordning var netop i den tid af stor interesse for byens økonomiske udvikling, fordi der var en ikke ringe fri kapital. Den blev i de følgende år grundlaget for en foretagsomhed, som ytrede sig på mange måder og var en følge af det enorme tekniske fremskridt. Dampen var blevet opdaget som ny energikilde og havde fremkaldt en teknisk revolution på næsten alle produktionsområder. Flensborg manglede ikke fremragende personligheder, der med nøgtern økonomisk sans og realistisk tankegang søgte at hjælpe det økonomiske liv på fode igen. Havde strømningerne, der gik ud på at genoprette de gamle forbindelser med Norden ved hjælp af handelsaftaler, ikke givet resultat, prøvede man nu at udnytte de *nye muligheder,* der var opstået ved Flensborgs indlemmelse i Tysklands økonomiske område. Disse muligheder øgedes ved, at Frankrigs nederlag i 1871 havde medført pengerigelighed i det tyske rige på grund af de store erstatningsbetalinger, Tyskland fik af franskmændene. Mænd som H. C. Brodersen, Gustav Dittmann, E. Rickertsen, M. C. Hansen, F. W. Selck, Andreas Jürgensen og andre var blandt de første,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der gjorde en indsats. Stagnationen blev langsomt overvundet, og den højkonjunktur, der satte ind, udnyttedes ved dannelsen af en mængde nye handels-, erhvervs- og industrivirksomheder i byen. Typisk for de nyetablerede virksomheder var i vidt omfang deres form som *aktieselskaber*.

Det var ikke nogen tilfældighed, at der udfoldedes størst initiativ inden for skibsfarten. Denne erhvervsgren har gennem århundreder altid været det forbindende led mellem alle Flensborgs økonomiske kræfter. Byens beliggenhed havde i Østersøhandelens tid gjort den særdeles velegnet dertil. Dens transatlantiske handel var som følge af udviklingen siden 1864 døet hen. I året 1871 var der i byen kun 54 skibe med 7068 registertons, en sjettedel af den tonnage, der fandtes omkring 1800. Tilbagegangen skyldtes til dels den omvæltning, der i de senere år havde flyttet tyngdepunktet fra sejlskibe over til dampskibe. Denne omvæltning gjorde det dog samtidig muligt at overvinde de vanskeligheder, der hidrørte fra Flensborgs beliggenhed ved Østersøen, på et tidspunkt, hvor en betydelig del af handelen efterhånden mere og mere koncentrerede sig på verdenshavene, d. v. s. orienteredes mod Vesterhavet.

I 1869 grundlagdes »*Flensborg dampskibs-selskab af 1869*« som aktieselskab. Selskabets første seks skibe blev bygget på engelske værfter, senere fik det eget værft. I 1892 rådede selskabet over 63 skibe med i alt 34.149 registertons. Dets økonomiske grundlag viste sig at være sundt. Det ramtes derfor ikke væsentligt af den depression fra 1876 til 1879, der var følgen af de enorme investeringer, som var blevet foretaget i gründerperioden. Der fandt ellers en stigning i konkursernes antal i byen sted fra 28 i 1873 til 66 i 1878. Allerede i 1880 var dampskibsselskabet igen inde i en højkonjunktur, der muliggjorde en dividende på 15 pct. til aktionærerne. Dette høje overskud var en af følgerne af den foregående *strukturforandring inden for rederierne*, der samtidigt med at gå over fra sejl til damp skiftede fra overvejende handelsrederi til fragtsejlads.

Det i 1865 med 14 skibe startede »*Flensborg-Egernsund dampskibsselskab*« tog sig i hovedsagen af fjord- og nærtrafikken. Det blev i 1873 slået sammen med et lignende foretagende i Sønderborg til »Forenede Flensborg-Egernsund- og Sønderborg dampskibs-selskab«. Også dette selskab fik del i konjunkturopgangen og kunne i 1880 give 12 pct. i dividende. Virksomheden udvidedes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

efterhånden og opnåede snart en slags monopolstilling inden for persontrafikken på fjorden. Der befordredes dog også kvæg fra Danmark og andet fragtgods. Der fandtes faste ruter for sejladsen til Sønderborg, Fåborg, Åbenrå, Kollund, Kiel, Lübeck og Hamborg. I 1911 rådede selskabet over 28 skibe, der samme år befordrede 1,2 mill. personer.

Denne vedvarende opgang førte i firserne til grundlæggelsen af flere dampskibsselskaber som »Globus«-aktieselskabet og »Flensborg-Stettin dampskibsselskab«. I 1884 var der ikke færre end 25 rederier i byen, der i højkonjunkturens år kunne udbetale helt op til 37 pct. dividende. Foruden aktieselskaberne fandtes der dog også *andre rederier*, der til dels var knyttet til bestående handelshuse. Firmaer som F. M. Bruhn, H. A. Petersen og Holm & Molzen m. fl. havde deres egne dampskibe, der befordrede firmaets varer til aftagerne. Af de ældre rederier var H. Schuldts firma, der i 1868 blev stiftet som mægler-, kommissions- og speditionsforretning. Af alle forretningsgrene var det skibsfarten, der udvikledes stærkest i Flensborg. 1873 var den endnu nr. 26 blandt Tysklands havne, hvad angik skibenes antal, men var i 1920 rykket op på 3. pladsen og nummer eet af de tyske havnebyer ved Østersøen. Byen rådede da over 17 rederier med 100 skibe til i alt 74.700 NRT. Det var ikke uden betydning for denne vækst, at Kejser-Wilhelm-kanalen skabte forbindelse mellem Østersøen og Vesterhavet. Flensborgs skibsfart blev derved begunstiget ved at kunne optage en del trampsejlads på kanalen. Denne form for sejlads var til at begynde med også den mest udbredte for Flensborgs vedkommende. Skibene søgte arbejde på det frie marked. Liniesejladsen satte først efterhånden ind. Ved første verdenskrigs udbrud var Flensborgs flåde vokset yderligere i betydning. Den bestod da af 69 søskibe med 111.754 BRT og 28 passager- og kystdampere med 4223 BRT. Ved krigens udbrud blev en del af skibene beslaglagt af marinen. Trafikken med de oversøiske lande hvilede fuldstændigt, men også sejladsen til Danmark hørte delvis op.

Udviklingen for Flensborgs skibsfart genspejlede sig i de andre trafikale erhvervsgrenes udvikling. Jernbanens betydning som det forbindende led mellem byen og oplandet voksede stærkt. Et gammelt erhverv gik som følge heraf mere og mere tilbage: fragtførerens arbejde overtoges i stigende omfang af banen, hvor dette

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Direktør for Flensborg skibsværft Thomas Bredsdorff (d. 1913).

var muligt. Følgende tal vil bedre end ord give et billede af *jernbanetrafikkens udvikling*. Alene fra Flensborg befordredes i 1868 62.493 passagerer og 7400 ctr. gods. I 1892 var tallene steget til 255.016 passagerer og 2.786.748 ctr. gods. En lignende udvikling skete for postvæsenets vedkommende. I 1884 åbnedes byens telefonnet, og i 1881 var der etableret et sporvogns-aktieselskab af hensyn til byens lokale trafikbehov.

At dette behov stadig var voksende, skyldtes byens fremskridende industrielle udvikling, der begyndte med gründerårene. Lige efter 1864 grundlagdes der kun få nye industrivirksomheder. F. Boldt oprettede en korkfabrik, der kom en tredie maskinfabrik, Anton & Sønner, samt en chokoladefabrik. Den bestående rismølle udvidedes af brødrene Kallsen. Rismøllen blev sammen med en glasfabrik i begyndelsen af det 20. årh. nedlagt som et offer for de tyske syndikatdannelser. I 1868 grundlagdes en palmekærneoliefabrik, der forrentede sig godt.

Industrialiseringen begyndte dog først rigtig at tage fart, efter at de samme mennesker, der havde grundlagt dampskibs-selskabet, i 1872 stiftede »*Flensborg skibsbygningsselskab*«. Det blev byens største industrivirksomhed og gav arbejde og beskæftigelse til mange. Tallene for de ved værftet beskæftigede arbejdere og den nybyggede tonnage giver et billede af udviklingen i de enkelte år.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

år	beskæftigede arbejdere	nybygget tonnage
1874.....	350	1.080 (1875)
1879.....	650	9.452
1883.....	950	8.720
1886.....	644	5.818
1890.....	over 1000	14.345
1895.....	1.350	15.134
1901.....	2.500	35.556
1906.....	2.220	45.969
1911.....	2.900	48.187

Denne udvikling — der i øvrigt genspejler de økonomiske konjunkturbevægelser — blev ved verdenskrigens udbrud hæmmet en del. I 1916 blev der således kun bygget skibe med i alt 21.513 tons, deriblandt den eneste tyske handels-undervandsbåd »Bremen«. I de første år efter oprettelsen byggede værftet næsten udelukkende for flensborgske rederiers regning, men efterhånden lykkedes det i stadig større omfang at vinde indpas på andre markeder, særlig Hamborg, Bremen og Danmark.

Nogle af de samme personer, der havde grundlagt værftet, oprettede i 1873 et nyt aktieselskab »*Flensborg aktiebryggeri*«, der optog produktionen et år senere. Bryggeriet producerede i første række lagerøl, der blev kendt på grund af dets høje kvalitet. Ganske vist fandtes der allerede et bryggeri: Duborgbryggeriet, men dette havde dog ikke større betydning. Afsætningen af det med mange medailler præmierede øl forøgedes mere og mere også til Danmark, Belgien, Frankrig og oversøiske markeder. Bryggeriets kapacitet lå på 40.000 hl. Selv efter at der i 1888 var blevet oprettet et nyt bryggeri: »*Flensborg-eksportbryggeri*«, sporedes der ikke nogen væsentlig nedgang i afsætningen, der først efter 1890 langsomt formindskedes på grund af stigning i byggpriserne, forbrugsskat- og toldforhøjelser i afsætningsområderne m. v. Der bryggedes derefter i stigende omfang specielt til at dække byens og oplandets behov. I 1918 foretoges der en fusion af begge bryggerierne, idet Eksportbryggeriet overtog Aktiebryggeriets bryggekontingent. De sammensmeltede selskaber fik navnet »Flensborg bryggerier A/S«.

En anden betydelig industrigren var *brænderierne*. I gamle dage havde der bestået mange af dem, men i 1862 fandtes der kun seks af betydning. Det kan næppe afgøres, hvilken produktionsgren der er vigtigst i denne industri: fremstillingen af rå-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

spiritus eller gærudvindingen. Afsætningsområdet for spiritus var i hovedsagen oplandet og byen, mens gæren fortrinsvis eksporteredes til England og Bøhmen. Flensborgs brænderier var, da de hjemlige kartofler var uanvendelige til fremstilling af sprit, udelukkende kornbrænderier. Kornet indførtes dels fra oplandet og dels fra Danmark. Med byens indlemmelse i tysk økonomi opstod der en stærk konkurrence fra de østtyske brænderier, der benyttede de billigere kartofler som råstof. En dårlig kartoffelhøst i Østtyskland betød derfor altid en vis fordel for de flensborgske brænderier, da dette førte til en stigning af kartoffelprisen og dermed til en vis grad udelukkede eller svækkede østtysk konkurrence.

Til de allerede bestående brænderier kom der i 1873 et nyt, grundlagt af W. Danielsen. Situationen blev dog lidt mindre gunstig i 1880 på grund af indførelsen af korntolden. Efter denne tid sporedes særligt konkurrencen fra de hamborgske brænderier, der lå på frihavnsområdet, og som ikke blev ramt af korntoldens virkninger. En yderligere udvidelse af denne erhvervsgren stødte også på vanskeligheder på grund af *brændevinsbeskatningen*. Efter at denne beskatning i 1888 var blevet nyordnet ved lov, gik produktionen en hel del ned. Der oprettedes 1905 et kartel til at imødegå yderligere nedgang. Kartellet overlevede 1. verdenskrig, der i øvrigt medførte en yderligere indskrænkning af produktionen som en følge af de vanskelige ernæringsforhold.

Snævert forbundet med brænderierne er destillationsfabrikkerne, hvor råspiritussen destilleres for at kunne anvendes som drikkevare. Flensborgske spirituosa har altid været knyttet til en omtale af byen. H. P. Holst nævner således »Bommerlunderakvaviten« i sit digt »Den lille hornblæser«:

»Sin Bommerlunder må man ha',
den kradser og den brænder.
Den er den bedste danske snaps,
så påstår hver en kender.«

I 1875 grundlagdes spritfabrikken af Hermann G. Dethleffsen, der i halvfemserne forarbejdede 8—900.000 liter råspiritus. En anden virksomhed af samme slags er »Flensborg spritfabrik A/S«. Denne blev oprettet i 1874 under navnet »Matz, Ewers & Co.« og omdannet til et aktieselskab ti år senere. Ved siden af brænde-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vinsdestillationen spillede også produktionen af eddike og eddikesprit en vis rolle blandt byens industriforetagender. I 1884 fandtes der således fem store moderne dampbrænderier, der producerede 4500 l ren alkohol og 4000 pund gær daglig. Kornet maledes på egne *møller*, og affaldet brugtes til at fodre 1000 stk. kvæg med årligt. Den i 1889 grundlagte valsemølle var den største af møllerne.

Omfangsrig var byens *jern- og maskinindustri*. I et valseværk, som var tilsluttet jernstøberiet Dittmann & Brix, produceredes der jernbaneskinner, som fandt god afsætning. Den økonomiske krise i 1879 og den store konkurrence, der sporedes fra den vesttyske storindustris side, gjorde dog forretningen urentabel. Efter at produktionen var blevet lagt om til rund- og fladjern, gik værket konkurs. Grunden hertil var den vesttyske konkurrence, og at værket arbejdede med importeret engelsk jern, der fordyredes ved en høj beskyttelsestold. — Det var ellers ret almindeligt, at der før 1. verdenskrig importeredes engelske kul og koks til Flensborg og oplandet. Fragten var så billig, at det betalte sig bedre at bruge engelske kul end tyske. Briketter og brunkul kom dog udelukkende fra Tyskland.

Samtidig med at valseværket ramtes af krisen, der medførte, at alt arbejde blev indstillet, sporedes en vis depression for de andre industrier i Flensborg, der forarbejdede jern. Deres konkurrenceevne var blevet stærkt formindsket, og man så sig nødsaget til i stigende grad at producere specialmaskiner og brugsgenstande, som kunne afsættes i oplandet og i byen.

Maskinfabrikken Anton & sønner gik i denne tid over til at fremstille maskiner til forarbejdelse af træ. Den stadig livlige træhandel mellem byen og Finland og Sverige var et solidt grundlag for denne produktion, der forrentede sig godt. I 1893 beskæftigede fabrikken ca. 140 arbejdere. Afsætningen kunne efterhånden udvides til også at omfatte eksport til de lande, der var i besiddelse af en træforarbejdende industri.

Landbruget i Slesvig og Holsten var ligesom i Danmark gået mere og mere over fra kornavl til kvægavl. Den kooperative driftsform havde vundet større og større betydning, og i landbruget og dets tilsluttende erhverv fandt denne driftsform udtryk i oprettelsen af andelsselskaber. Navnlig mejerierne blev drevet på dette grundlag, hvad der medførte en øget teknisk udvikling inden for denne produktionsgren og derved en stigende efter-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

spørgsel efter specialmaskiner. Den flensborgske jernindustri blev derfor stærkt optaget af fremstillingen af landbrugsmaskiner. Jernværket Reinhardt & Messner, der blev grundlagt i 1840 og var byens ældste maskinbyggeri, leverede komplette mejeriudstyr. Der konstrueredes bl. a. en specialcentrifuge, hvorpå der udtoges patent i Tyskland, Danmark og Sverige. Kvaliteten af de flensborgske specialmaskiner gjorde dem til et ikke uvæsentligt aktiv i byens eksportforretning. Skønt konjunkturernes svingninger som regel netop i jernindustrien spiller en stor rolle, havde de dog kun meget ringe virkninger på de af landbruget afhængige grene af dette erhverv. Dette gav sig udslag i oprettelsen af en række nye landbrugsmaskinfabrikker i byen. Ved siden af N. Jepsen & søn, der også havde en vis tilknytning til papirindustrien, grundlagdes der ca. ti større eller mindre virksomheder, der producerede landbrugsmaskiner. Blandt de største var Brødrene Klaus og Budach & sønner. Af andre jernforarbejdende virksomheder af betydning skal anføres ovnfabrikken Ferd. Hansen og metalvarefabrikken Hansen & Goos samt pumpefabrikken W. Beyer.

For eksport arbejdede i stigende grad den nord for Flensborg beliggende kobbermølle. Efter at den gentagne gange havde skiftet ejer, blev den omdannet til et aktieselskab i 1889 under navnet »*Kruså kobber- og messingfabrik A/S*«. Fabrikkens hovedsagelige arbejde bestod i fremstillingen af det til skibsbygningen anvendelige yellow-metal, hvis produktion allerede var begyndt i 1859. Skønt værket ligger uden for Flensborg, har det dog altid haft en væsentlig tilknytning til byens økonomiske liv.

Den tiltagende aktivitet i gründerårene fremmede også byggeriet og de deraf afhængige erhverv. Denne opgang styrkedes yderligere af det offentlige byggeri, der delvis bekostedes af den tyske marine eller stat. *Teglværkerne* omkring fjorden havde nogle gode år og beskæftigede efter 1870 tilsammen omtrent 1000 mennesker. Der eksporteredes bl. a. til Sverige, men de danske teglværker konkurrerede med byens værker, der i forvejen var afhængig af byggekonjunkturerne. Krisen omkring firserne ramte derfor denne erhvervsgren hårdt. En del af oplandet gik tabt, da Kielerkanalen åbnedes, og udviklingen gjorde endelig sit til, at de flensborgske teglværker tabte mere og mere af deres betydning. Byggeriet gennemgik en forvandling, der i stigende grad gjorde beton og andre byggematerialer til dets hovedråstoffer.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Teglværkerne fik derfor mindre afsætning, og denne var op mod 1. verdenskrig af sig selv gået stærkt tilbage. En lignende udvikling gjorde sig gældende for Jordt's cementfabrik, der på grund af svigtende afsætningsmuligheder blev tvunget til at standse arbejdet i 1893. Den allerede før 1864 grundlagte *glasfabrik* kunne i højkonjunkturens år udvide sin virksomhed; foruden at forsyne provinsen med varer eksporterede den til Skotland og Irland. Efter en forbigående arbejdsstandsning i halvfemserne kom fabrikken i gang igen, men måtte i 1914 helt indstille virksomheden.

Hvor gavnligt gründerårene end havde virket på Flensborgs økonomiske liv, havde de dog samtidig gjort dette stærkt afhængig af svingningerne på det tyske marked; depressionsperioder viste nogle gange, at der også var blevet foretaget fejlinvesteringer. Ganske vist var de store vanskeligheder, der fulgte med året 1864, langsomt blevet overvundet, og der var skabt en vis velstand, men til gengæld var en stor del af byens industri blevet mere udsat for kriser end før 1864. *Befolkningstallet* var vokset fra 20.138 i 1864 og 33.315 i 1885 til 60.922 i 1910; væksten skyldtes i første række byens stigende industrialisering.

En følge af befolkningstilvæksten var, at behovet for livsvigtige varer voksede i tilsvarende grad. Der var derfor grobund for nogle mindre industriforetagender, der næsten udelukkende tilfredsstillede den lokale efterspørgsel. Det drejede sig her bl. a. om margarinefabrikationen, kaffeerstatningsfremstillingen, læder- og uldvarefabrikkerne og møbelindustrien. Også byens detailhandel og håndværk arbejdede næsten udelukkende for by og opland.

Den gamle håndværksorganisation blev rystet betydeligt, da der i 1869 indførtes fuld *næringsfrihed*. Gamle særrettigheder blev derved kasseret, og den opståede konkurrence skabte tit overgangsvanskeligheder og var ikke udelukkende til gavn, fordi håndværkets plads i erhvervslivet på mange områder var truet gennem den stigende tekniske udvikling. Havde industrien benyttet sig af den kooperative idé ved at danne aktieselskaber, prøvede håndværkerne at overvinde de opståede vanskeligheder ved at slutte sig sammen på fagligt grundlag. 1873 stiftedes »Flensborg håndværkerforening«, der fem år senere tog initiativet til oprettelsen af et »Provins-erhvervsforbund« som drivkraft i en nyorganisation af håndværkets forhold. Dette var så meget mere påkrævet,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

som en del gamle håndværksgrene som sejlmagere, bødkere m. m. efterhånden var bukket under, mens andre i stigende grad forandredes fra egentlige produktionserhverv til reparationssteder. Endvidere måtte de som følge af den tekniske udvikling nyopståede håndværksgrene, der ikke var i besiddelse af en gammel tradition, optages i håndværkets organisation, hvis man ikke ville løbe den fare, at håndværkets økonomiske og sociale kår skulle blive forringet.

Flensborgs industrielle udvikling stod i snæver vekselvirkning med handelens fremgang. Efter det tyske riges oprettelse i 1871 blev der dannet et handelskammer (Industrie- und Handelskammer) til varetagelse af handelsstandens og producenternes interesser.

Det var klart, at også byens handel efter 1864 måtte gå tilbage, da den blev afskåret fra sine hidtidige afsætningsområder. Først efterhånden blev det muligt for købmændene delvis at genvinde deres gamle betydning i Flensborgs økonomiske liv. Detailhandelen og den handelsvirksomhed, der byggede på selve byens og det snævre oplands forsyning, havde mærket mindst til de omvæltende begivenheder efter 1864. Med rederiernes langsomme opblomstring kom den oversøiske handel i gang igen. Importen af krydderier, frugter, kaffe, the, tobak og andre varer foregik, hvad en væsentlig del heraf angik, direkte til Flensborg fra de oversøiske producenter. — Byens *kolonialhandel* sad stort set inde med en monopolstilling i området indtil Rendsborg.

Det træfattige opland — helt ned til Ditmarsken — var et godt afsætningsområde for træhandelen, der importerede sine varer fra Finland, Sverige og de østtyske provinser ved Østersøen. Denne handel havde bestået længe. De ældste forretninger i byen var grundlagt allerede omkring 1800, og skønt det danske marked næsten fuldstændig var gået tabt, skabte oplandets behov — navnlig i gründerårene med deres tiltagende byggevirksomhed — gode konjunkturer inden for denne branche. Omsætningen af træ blev i halvfemserne vurderet til 30—40.000 kubikmeter årligt. Træhandelen var også grundlaget for byens *papirindustri*.

Den tiltagende industrialisering og tekniske udvikling førte til et øget forbrug af kul, der i hovedsagen importeredes fra England. Importen beløb sig i halvfemserne til ca. 130.000 t årligt. Verdenskrigen standsede dette handelssamkvem og førte til, at Flensborgs kulhandel blev afhængig af de dyrere tyske leverancer.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Der importeredes årligt omkring 70.000 t *korn og foderstoffer* af flensborgske firmaer. Ikke alle disse leverancer kom til byen. En del af dem blev fragtet direkte fra producenten til aftageren. Hvede købtes fortrinsvis fra Rusland og de østtyske provinser, rug importeredes fra U. S. A., medens byg kom fra oplandet og Danmark. Omsætningens størrelse varierede med høstudbyttet i de enkelte år. Handelen virker her som en regulator for fordelingen af landbrugets produkter, idet den i dårlige år tilfredsstiller byens og oplandets behov, mens den i gode år skaffer afsætningsmuligheder for et produktionsoverskud. Byens handel med gødningsstoffer var en anden betydelig handelsgren, der var knyttet til landbruget.

Som helhed indtog handelen i byen en fremtrædende stilling, selv om den ikke kan siges at have været dominerende. I 1907 var 20 pct. af de erhvervsdrivende indbyggere beskæftiget ved handelen, 44 pct. af de beskæftigede var ansat inden for industri og håndværk. Denne fordeling viser, at Flensborg efter 1864 hverken var en udpræget handels- eller industriby. De to hovederhvervsgrenes betydning svarede til byens økonomiske muligheder under de efter 1864 forandrede tilstande. Dette forhold har sikkert medvirket til, at byens økonomi som helhed under de skiftende konjunkturer er blevet mindre ramt af kriser end mange andre byer. Måske ville byen under andre forhold have kunnet opnå en større velstand, end tilfældet har været, men erhvervsstrukturen borgede på den anden side for, at den velstand, som fandtes, hvilede på et relativt solidt grundlag.

En gren inden for det økonomiske samkvem genspejler særligt konjunkturernes udvikling i byen: *bankerne*. Det er klart, at byens økonomiske fremgang måtte stille store krav til ordnede finansieringsforhold, og det viste sig snart, at byens pengeinstitutter var utilstrækkelige til at opfylde disse krav. De gamle sparekasser befattede sig ikke med bankforretninger, men var især den jævne mands opsparingsinstitutter, foruden at de ydede realkredit til byens og oplandets grundejere. De førende erhvervskredse i byen indså også ret snart, at der trængtes til et bankvæsen, der svarede til den tiltagende økonomiske aktivitet.

I 1872 var der blevet grundlagt en filial af »Kieler Bank«, men dette foretagende likvideredes inden længe på grund af det økonomiske tilbageslag, der fulgte efter gründerårene. De samme personligheder, der havde grundlagt »Dampskibsselskabet af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1869«, tog initiativet og omdannede filialen til »*Flensborg privatbank*«. De fik selv sæde i bankens tilsynsråd, og det skyldtes sikkert deres indsats, at banken var den første i Flensborg, der gav kontokredit, hvad der under de givne forhold var af uhyre værdi for byens forretningsverden.

Andelstankens voksende udbredelse fik også betydning i pengeinstitutternes verden. I 1872 grundlagdes andelsselskabet »*Flensborg kreditforening*«, der gennemgående tog sig af de mindre erhvervsdrivende, og som i 1900 blev omdannet til en bank i form af et selskab med begrænset ansvar. 1875 startedes »*Spare- og lånekassen for Flensborg og omegn*« som et dansk institut. Også den blev i 1900 omdannet til et selskab med begrænset ansvar, efter at denne form var blevet tilladt ved andelsselskabsloven fra 1889. For at støtte landmændene og de mindre erhvervsdrivende økonomisk blev der i 1891 grundlagt yderligere et pengeinstitut i byen, »*Folkebanken A/S*«. Efter at konjunkturerne havde kulmineret omkring 1900, mærkede bankerne for første gang en vis udenbys konkurrence. 1906 oprettede »Slesvig-Holstenske bank« en filial i byen, et bevis på, at dens økonomiske forhold ansås for gode. Privatbanken var netop i disse år — bl. a. på grund af tilbageslag, der havde ramt nogle af dens største debitorer — ude i en alvorlig krise, der i 1910 blev overvundet ved sammenslutning med »Slesvig-Holstenske bank«. Ved århundredets begyndelse krævede forskellige røster åbningen af en *børs* i byen for at lette handelens terminsforretninger. Denne tanke blev dog ikke gennemført førend 1914, da der åbnedes en slags børs, som dog ved krigens udbrud igen blev lukket.

Krigen standsede byens økonomiske udvikling på mange områder. Der foretoges kun få nye investeringer, og byggeriet hvilede næsten fuldstændigt på grund af den anspændte situation på arbejdsmarkedet. En del af industrien behøvede store kreditter for at kunne omstille sig fra freds- til krigsproduktion. Staten betalte godt, og leveringerne til hæren medførte en vis pengerigelighed, som snart antog inflatorisk karakter. Delvis afbødedes denne ved de lån, staten optog for at finansiere krigen. I de senere krigsår blev stillingen værre. Blokaden og den mere og mere omsiggribende tvangsøkonomi førte til en lammelse af det private initiativ, der ellers i så høj grad havde præget byens økonomiske liv.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Revolution og afstemningstid

I de tidligste novemberdage 1918 nåede *revolutionen* sydfra til Flensborg. Størstedelen af arbejderne var i felten, og deres fire byrådsmedlemmer — flere havde de ikke under den dagældende valgretsordning — arbejdersekretær P. Michelsen, skibstømrer Asmus Thomsen, forretningsfører, tidligere typograf Valdemar Sørensen og forretningsfører P. Diez, var heller ikke med i bevægelsen i første omgang, men marinesoldaterne i Mørvig dannede d. 5. nov. et *soldaterråd,* som til at begynde med kun forhandlede med officererne om forplejning, orlov o. l. Et ekstratog fra Kiel med maskingeværer og ammunition satte dog tempoet op: soldater, der skulle til fronten, blev afvæbnet og sendt hjem. Matroserne holdt møde i Fagforeningshuset i Øvre Slotsgade, og d. 6. nov. tog de magten i byen, uden at det dog kom til yderligheder. Dagen efter krævede et nydannet *arbejder- og soldaterråd,* at overborgmester *dr. Todsen* skulle indordne sig under dette, og da han på forespørgsel fik at vide, at magtanvendelse i fornødent fald ville finde sted, bøjede han sig og fik *Vald. Sørensen* som tilforordnet. Senere på dagen var der byrådsmøde, hvor overborgmesteren redegjorde for stillingen. Om aftenen samledes arbejderne i Fagforeningshuset. Her udtalte Diez, at man ikke var imod prins Max af Badens borgerlige regering. Værre var revolutionen altså ikke i Flensborg. Men alligevel blev det svært at holde styr på de urolige gemytter.

Af nationalpolitiske grunde trådte Vald. Sørensen i maj 1919 ud af byrådet og nedlagde samtidig sin stilling som tilforordnet overborgmester; han afløstes af *Asmus Thomsen,* men hele ordningen ophørte sidst i sept. 1919.

Revolutionen førte til en demokratisering af stemmeretten: al census ophørte, valgretsalderen sattes til 20 år, og kvinder kunne nu også stemme. Det bevirkede i Flensborg en vældig forøgelse af vælgertallet, fra 9227 før revolutionen til 38.733 i 1919. Ved byrådsvalget 2. marts deltog de danske ikke. *Byrådet* øgedes fra 28 til 48 medlemmer, nemlig 1 afholdsmand, 1 uafhængig socialdemokrat, 22 var »flertalssocialister«, og de øvrige 24 tilhørte forskellige borgerlige grupper. Ved det i jan. 1919 foretagne *valg til nationalforsamlingen i Weimar* havde de dansksindede flensborgere, der ikke ville blande sig i indre tyske for-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hold, heller ikke deltaget. Her fik flertalssocialisterne 18.042 stemmer, de uafhængige socialister 295 og de borgerlige 15.076. Stemmeprocenten var 86,7.

Ordningen med en tilforordnet arbejder hos overborgmesteren havde vistnok tjent til at berolige gemytterne. Meget hurtigt efter dens ophør gik det i al fald galt. Da magistrat og byråd holdt møde på rådhuset d. 17. okt. 1919, trængte *demonstrerende arbejdsløse* ind i salen, krævede øjeblikkelig opfyldelse af forskellige krav, greb ind med vold, da kravene afvistes, og først sent trak demonstranterne sig tilbage. Som en følge af dette rykkede en bataillon rigsværnssoldater, forsynet med maskingeværer, nogle dage senere ind i byen.

Da Tysklands sammenbrud i 1. verdenskrig nærmede sig, blev *grænsespørgsmålet* aktuelt. 23. okt. 1918 rejste Nordslesvigs danske rigsdagsmand H. P. Hanssen i den tyske rigsdag krav om afstemning. Han ville dog ikke have Flensborg med til Danmark, hvad han i begyndelsen havde næsten enstemmig tilslutning til i den *nordslesvigske vælgerforenings tilsynsråd*. Men snart kom Flensborg ind i billedet. Allerede d. 8. nov. skrev Flensborg Avis, »at hundreder, ja tusinder af tysktalende flensborgere ønskede genforening med Danmark«. Et par dage senere holdtes et lukket *dansk møde* på Sommers hotel, hvor meddelelsen om, at vælgerforeningen kun ville have folkeafstemning i Nordslesvig til Kobbermøllebugten, vakte forfærdelse, men tilsynsrådsmedlemmerne fra Als anså det d. 13. nov. dog for en selvfølge, at der også blev givet distrikterne syd for Skelbækken adgang til at udøve deres selvbestemmelsesret, hvis de ønskede det, en udtalelse, der næsten ordret gik over i § 5 i Åbenrå-resolutionen af 17. nov.

Allerede da havde Flensborg-advokaten *Chr. Ravn*, der just i disse dage var blevet udnævnt til notar, henvendt sig skriftligt til magistrat og byråd og bedt dem overveje, hvorvidt Flensborg var bedst tjent med at forblive ved Tyskland eller indlemmes i Danmark. Overborgmester dr. Todsen svarede hånligt: »Skriftet med bilag hermed tilbage med den bemærkning, at jeg med den største bestemthed frabeder mig den slags tilsendelser«, men hermed kunne det ikke forblive. Allerede d. 18. okt. var nedsættelsen af et *Tysk udvalg* forberedt i Flensborg, ugedagen efter konstitueredes det og nedsatte arbejdsudvalg, og d. 31. okt. ud-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stedte det et opråb, også undertegnet af Vald. Sørensen, hvad der fik H. P. Hanssen til at skrive i sin dagbog: »Det gør mig ondt, at også danske socialdemokrater, deriblandt Vald. Sørensen, Flensborg, har ladet sig forlede til at underskrive dette opråb«. Men endnu drejede de tyske protester, f. eks. også byrådets af 7. nov. mod en grænseændring, sig kun om Nordslesvig. Efter advokat Ravns henvendelse, efter en resolution, der var vedtaget af 250 flensborgere ved et møde i Borgerforeningen d. 15. nov., og efter Åbenråresolutionen d. 17. blev Flensborg det brændende spørgsmål. I de samme dage trådte Vald. Sørensen ud af Det tyske udvalg som protest mod den tone, udvalgets sekretær anvendte i sin agitation, thi, erklærede han, herved uddybedes modsætningerne i stedet for at formindskes. »Socialdemokratiet står ubetinget fast på folkenes selvbestemmelsesret«, sluttede hans erklæring. Det gav partiets lokale formand P. Michelsen ham i og for sig ret i, men vendte sig sidst i nov. mod den danske agitation i Flensborg. Da arbejder- og soldaterrådet gjorde det samme, men på en meget håndfast måde, idet en terror mod danske møder og enkeltpersoner satte ind, protesterede den nordslesvigske vælgerforening og erklærede, at arbejder- og soldaterrådet i Flensborg ved at umuliggøre et dansk møde tydeligt og afgørende havde stillet sig i den gamle altyske og militaristiske magts tjeneste, og vælgerforeningen nedlagde den skarpeste protest mod denne voldførelse af meningsfæller.

Et *Mellemslesvigsk udvalg*, der skulle lede dansk agitationsarbejde i Flensborg og landdistrikterne, nedsattes d. 18. nov.; at hele den 5 mand store bestyrelse stammede fra Nordslesvig, gav tyskerne gode kort på hånden, thi de kunne henvise til, at Det tyske udvalgs flensborgske medlemmer alle var født i byen; formanden for dette var præsidenten for handelskammeret, kommerceråd Ernst Kallsen, senere afløst af angelboen dr. Todsen. Mellemslesvigsk udvalg havde svære arbejdskår. Flensborg Avis opfordrede i en leder med overskriften »Nu« alle til at melde sig til frivilligt hvervearbejde: »Hvad der i de næste 10 dage forsømmes, kan aldrig, aldrig genoprettes«, men fra tysk side lagdes der på voldelig vis hindringer i vejen, og det gik trangt, selv efter at der var blevet dannet et *dansk tillidsmandsråd*, bestående af virkelige agitatorer og ledet af en styrelse og en formand i hvert sogn med distriktsformænd i hvert af byens 22 valgdistrikter; de første par tillidsmandsmøder var imidlertid

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ikke opmuntrende. Først da grosserer *Cornelius Hansen* d. 1. sept. 1919 overtog ledelsen, kom der gang i arbejdet, og tillidsmandsinstitutionen blev nu den klippe, det danske arbejde kunne bygges på.

Allerede d. 22. nov. 1918 lagde Mellemslesvigsk udvalg ud til det første offentlige danske møde, der afholdtes i Colosseum, som var aldeles overfyldt. Redaktør Andreas Grau talte på dansk, men da største parten af tilhørerne ikke forstod dette sprog, slog han over i tysk og vandt megen tilslutning, da han stærkt understregede, at Danmark ikke ønskede mere, end hvad der frivilligt ville slutte sig til det. Men så gik det løs fra tysk side. Formanden for byrådet, justitsråd *dr. Löhmann,* fremsatte i dettes møde d. 23. nov. under forsamlingens tilslutning protest mod forsøgene på at gøre Flensborg dansk, d. 6. dec. protesterede i Harmonien unge flensborgere under ledelse af dr. Löhmann og pastor Kähler mod prisgivelsen af fædrelandet ud fra påståede økonomiske fordele og demonstrerede bagefter på Storegade, hvor de søgte at slå ruderne ind på Mellemslesvigsk udvalgs kontor. En uges tid senere vedtog flere tyske møder resolutioner mod Flensborgs afståelse, hvorefter hjemvendte soldater og ældre skoleungdom demonstrerede på Søndertorv, og aftenen endte med feltgudstjeneste ved det slesvig-holstenske mindesmærke på den gamle kirkegård.

I de samme dage vendte redaktør *Ernst Christiansen* hjem fra fronten, overtog atter ledelsen af »Flensborg Avis« og blev snart den førende inden for det danske arbejde i Flensborg. Og d. 17. dec. tilstillede Andr. Grau på Mellemslesvigsk udvalgs vegne den danske regering et antal petitioner om afstemning syd for Skelbækken, herunder 3401 fra Flensborg, indsamlede i hast og under ufrie forhold. En måneds tid senere takkede den danske udenrigsminister Erik Scavenius udvalget, navnlig fordi det stillede sig på selvbestemmelsens grund, og meddelte, at regeringen for de sejrende allierede også ville forelægge vælgerforeningens resolution af 30. dec., der protesterede mod tysk terror mod mødefriheden og fastslog, at selvbestemmelsesretten var gjort illusorisk syd for Skelbækken.

Under alt dette bevilgede byrådet 20.000 mk. til Det tyske udvalg under forgæves protest fra de socialdemokratiske medlemmer, der med Vald. Sørensen som talsmand ikke ville lade Det tyske udvalg administrere pengene.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Året 1919 fortsatte med møder, resolutioner og gensidige angreb; om adskillige af disse gælder den nu afdøde Flensborghistoriker Chr. Voigts ord: »Ikke alt, hvad der dengang blev sagt og skrevet, kan bestå for en nøgtern bedømmelse«. Af de mange tildragelser skal nævnes, at bestyrelsen for »Foreningen for handel og industri«, der havde kommerceråd *Matthias Hübsch* til formand, d. 16. jan. indkaldte til møde med følgende dagsorden: »Beslutning om skridt, der bør indledes for at bevare Slesvigs enhed, i nødsfald ved afståelse af hele enheden til Danmark«. Mødet fandt sted 5 dage senere; formanden tilkendegav ikke selv noget standpunkt, men ved skriftlig afstemning udtalte mødet med 124 stemmer mod 26, at det under alle omstændigheder ønskede at bevare Flensborg tysk. Få dage senere anmodede 104 flensborgske firmaer den tyske regering om at arbejde for, at grænsen ikke kom umiddelbart nord for byen, men så langt mod syd som muligt, hvad der snart gav 350 købmænd anledning til modsat at bede regeringen om at sørge for en grænse så nordlig som mulig. Andre tyske resolutioner gav stærkt udtryk for, at man overhovedet ikke ville gå med til nogen som helst grænseregulering, og slap man ikke for afstemning, krævede man ⅔ flertal for en afståelse og lige store mindretal på begge sider af den nye grænse. Flensborgs magistrat og byråd vedtog således d. 1. marts en protest mod nogen som helst afståelse af Slesvig, men — hvis der alligevel kom en afståelse, måtte grænsen ikke gå umiddelbart nord om Flensborg, men således at i al fald også fjordens nordkyst forblev ved Tyskland. Derimod var magistrat og byråd villige til at indrømme dansk sprog i *Nordslesvig* ligeret med tysk i kirke, skole, ved møder og for retten.

Var der således divergerende meninger blandt tyskerne, gjaldt det også på den danske front. Alle medlemmerne af Mellemslesvigsk udvalg ønskede *grænsen ved Danevirke* undtagen Andr. Grau, som kun var »flensborgmand«. Han ville nedlægge sit mandat, men opgav det efter indtrængende henstillinger. »Danevirkemand« var også redaktør Ernst Christiansen, men han gik af taktiske grunde med til foreløbig kun at kræve »Flensborg hjem«. Det var vel også nødvendigt, thi de danske i Flensborg kæmpede ikke blot mod tyskheden, men fandt kun ringe støtte hos flertallet i vælgerforeningen, der ikke troede på ægtheden i den danske bevægelse, og kølighed hos den danske regering. Derfor rejstes der fra sidst i jan. 1919 en »*flensborgbevægelse*« i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

det danske folk, som greb mere og mere om sig og skaffede de danske flensborgere det rygstød, de hidtil havde savnet. Selv om bevægelsen aldrig fik flertal i vælgerforeningen, gjorde den sig dog stadig mere gældende, også fordi den fik flere og flere medlemmer i Flensborg, — i nov. 1919 var 4400 flensborgere medlemmer, omkring nytår 6000, i febr. 1920 var der 8000 — og redaktør Christiansen og 5 andre flensborgere blev efterhånden medlemmer af vælgerforeningens tilsynsråd.

I begyndelsen af febr. 1919 gik det løs med tyske møder, på een aften, d. 5. febr., endog med to: i teatret og i Colosseum, med i alt 6 talere, alle indfødte flensborgere. Derefter arrangerede man en *prøveafstemning* som modvægt mod de 3401 danske henvendelser af 17. dec.; den skulle foregå ved, at damer, som havde delt byen i 56 distrikter, bar lister om til underskrift; denne skulle være fuldkommen frivillig, ingen skulle tvinges eller nødes, hed det forjættende i opråbet. Mellemslesvigsk udvalg protesterede straks mod »vildledelse af den offentlige mening«; men den nordslesvigske vælgerforenings flertal ville ikke strække sig videre end til at henstille til de danske blade i Nordslesvig klart og tydeligt at udtale, hvor misvisende en sådan prøveafstemning var. Den gennemførtes dog og gav til resultat, at 24.683 udtalte sig for Flensborgs tilknytning til Tyskland.

Lidt senere, d. 8. marts, proklamerede Det tyske udvalg *stemmestrejke* som protest mod afstemningsreglerne, der opfattedes som uretfærdige; navnlig de nordslesvigske repræsentanter var ivrige herfor, resten af udvalget fulgte dem for enighedens skyld; men senere protesterede P. Michelsen mod strejken, som derefter blev opgivet.

Når striden blev så hård i Flensborg, skyldes det især, at tyskerne ikke ville anerkende, at der kunne være flere dansksindede, end det f. eks. havde vist sig ved rigsdagsvalget 1912. Advokat Chr. Ravns og købmand Lorenz Poulsens danske sindelag kunne de respektere, fordi det var af gammel dato, men der måtte faktisk ikke agiteres for tilslutning til Danmark blandt dem, der hele tiden havde været anset for tyske. Vald. Sørensen blev lagt for had, da han klart tog bladet fra munden, — skønt H. P. Hanssen kendte ham som en dansksindet mand. At mange *arbejdere* kunne føle sig som danske, skønt de stemte socialdemokratisk, ville tyskerne ikke anerkende. Så tillagde de dem, der nu bekendte sig til danskheden, mindre pæne motiver, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tyske afstemningsplakater fra 1920.

ord som »forræder« og »renegat« røg om ørerne. Da der på forskellig måde sattes sociale hjælpeaktioner i gang fra kongerigsk side for at bøde på nøden i den udsultede by, f. eks. levnedsmiddelpakker, børnerejser til Danmark, juleskib med gaver o. s. v., udlagdes det som stemmekøb, og ordet »*Speckdänen*« brugtes tidligt og silde. Senere har den socialdemokratiske finansminister i H. Lüdemanns regering, flensborgeren Richard Schenck, hvem ingen kan mistænke for dansk indstilling, ved et møde i Det tyske Hus på 19-årsdagen for afstemningen i Flensborg erklæret, at den tyske propaganda om »Speckdänen« havde gjort skade; derved havde man stødt mange kredse fra sig, idet man havde tillagt dem uædle motiver.

Den danske regering gjorde intet for at påvirke stemningen, men Flensborg byråd bevilgede som nævnt 20.000 mk. til den tyske agitation og forhøjede senere beløbet; den preussiske regering ydede 200.000 mk. til samme formål; riget stillede en ny rigsbanegård, en frihavn og den jernbane til Husum, som man havde talt om lige fra 1838, i udsigt, hvis Flensborg stemte tysk, og lovede erstatning for de tab, der måtte blive forårsaget af Nordslesvigs afståelse; rige og stat skabte et »Nordmarkfond« på 8 mill. mk., der skulle være til rådighed for boligbyggeri, handelskammeret gjorde reklame for den påtænkte frihavn, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Danske afstemningsplakater fra 1920.

kobbermøllefabrikkens og skibsværftets ledelse bekendtgjorde to dage før afstemningen, at virksomhederne ville blive flyttet sydpå, hvis Flensborg blev dansk.

Flere af de danske, der i afstemningsårene eller tiden derefter gjorde en stor indsats, var »nydanskere«. *Jacob Kronika,* der vel var født i Broager, voksede fra de spæde år op i et udpræget dansk flensborghjem, men blev student fra et af byens tyske gymnasier — andre var der jo ikke. Han følte sig stærkt knyttet til sine lærere og studerede en tid i Kiel efter at have været soldat. Straks da afstemningsrøret satte ind, bestormedes han fra sin danske familie og fra tyske kredse om at ville skrive under på petitioner og adresser i den ene eller anden retning, men han vægrede sig, ville stå frit og se at finde sig selv. Inden længe gik han til den danske side, blev sekretær i Mellemslesvigsk udvalg, senere redaktør for et af de danske, på tysk skrevne blade og 1924 den første generalsekretær i »Slesvigsk forening«. Eller *Fr. Mommsen,* født i Flensborg 1901, den senere bibliotekar og næstformand for Sydslesvigsk vælgerforening; han beretter selv: »1919 skiftede mit hjem sindelag; vi var rent tysksproget; og først i 1924, efter at min far og mor havde taget sprogundervisning, og jeg selv havde været på en folkehøjskole i Danmark, følte vi os stærke nok til at foretage et sprogskifte«.

Ondt blod satte det også hos tyskerne, når de så de mange fra kongeriget, som trods grænsespærring og visumtvang kom til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensborg; nogle drog derned for at række deres landsmænd en hjælpende hånd, andre blev draget af den tyske marks begyndende vigen og den danske kronemønts tilsvarende stigende købekraft. Ikke mindst *skiftede mange ejendomme ejer*. Foråret 1919 så tallene sådan ud:

473 grunde solgtes til købere i Danmark til i alt 52,4 mill. mk.
259 » » » tyske købere uden for Flensborg til i alt 11,3 mill. mk.
1068 grunde solgtes til købere i Flensborg til i alt 29,8 mill. mk.
I 1920 solgtes yderligere 2—300 ejendomme til kongerigske.

Det var givet, at *det flensborgske socialdemokratis stilling* i afstemningskampen ville få afgørende betydning. Klarhed herom var der ikke i begyndelsen. For at få faste linier nedsatte en *international socialistkongres i Bern* i begyndelsen af febr. 1919 et udvalg, bestående af 3 tyske socialister og 3 danske, Fr. Borgbjerg, Nina Bang og I. P. Nielsen. Man enedes om at anerkende en folkeafstemning i Flensborg, hvis 25 pct. af de valgberettigede forlangte det, ligesom man naturligvis gik ind for, at forberedelsen til afstemningen og denne selv skulle ske i fuld frihed. Mens det danske socialdemokrati stillede sig på det standpunkt, at det af hensyn til forbindelsen med det tyske broderparti ikke ville blande sig i afstemningskampen, udstedte det rigstyske socialdemokrati en parole om, at der trods den tabte krig var større muligheder for demokrati og fremskridt i Weimarrepublikken end i det lille danske monarki.

P. Michelsen, der var gift med en dansk dame fra Horsens, havde først i februar to samtaler med redaktør Ernst Christiansen. Han var imponeret af den sociale lovgivning i Danmark og var tilhænger af, at partiet stillede sine medlemmer frit og ikke udstedte nogen parole, men en måneds tid senere udtalte han sig i partibladet mod Flensborgs afståelse. D. 29. marts talte han ved et af ca. 2000 arbejdere besøgt møde i Colosseum og udstedte her med ordene: »Lieber deutsche Not als dänisches Brot« en partiparole om, at Flensborgs arbejdere skulle stemme tysk; 4 uger senere optrådte han på et altysk møde og så sent som d. 1. marts 1920, altså efter afstemningen i Nordslesvig, støttede han ved et møde i Rensborg et forslag, der afviste enhver landaf-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ståelse og krævede et selvstændigt udelt Slesvig-Holsten, og påtog sig at overbringe beslutningen til statsregeringen.

Trods alt dette og mere i samme retning deltog P. Michelsen d. 26. okt. 1919 i en *socialdemokratisk konference i Åbenrå,* hvor man enstemmigt fastslog, at organisationerne som sådanne ikke kunne tage parti i afstemningskampen. Forud for dette møde var der d. 18. maj holdt et andet, hvor socialdemokrater fra alle tre afstemningszoner havde opfordret alle tyske arbejdere til at stemme tysk. Det er nu ikke klart, om det danske socialdemokratiske parti officielt protesterede mod disse brud på Bernaftalerne, eller om det kun gav ondt af sig i sin presse. — Ret meget hjalp oktoberresolutionen imidlertid ikke!

Fagforeningshuset i Flensborg var lukket for danske møder, under scenen i festsalen var der store oplag af altysk valgmateriale, og sidst på året gik fagforeningsbestyrelserne ind i et tysk agitationsudvalg. Følgen af P. Michelsens møde d. 29. marts blev, at arbejderrådet trak sin tilslutning til *børnerejser og arbejderkommissioner,* der skulle studere forholdene i Danmark, tilbage, men det ville værftsarbejderne ikke finde sig i, de sendte deres tillidsmænd til arbejderrådet, hvem de gav klar besked, hvorefter arbejderrådet vendte helt om, idet 33 stemte for afsendelsen, 14 imod, og både børn og arbejderdelegation kom afsted. Denne sidste bestod af 20 mand, adskillige tysksindede, kun 7 dansktalende. Efter hjemkomsten aflagde de beretning, men var nu blevet grebet af den voksende tyske stemning i de ledende kredse og var knap så danskvenlige som før.

Vald. Sørensen, der ligesom P. Michelsen var kongerigsk gift, gik derimod stadig kraftigere ind på dansk side. Han trådte ud af byrådet for frit at kunne arbejde for tilslutning til Danmark, hvorefter han omgående — ganske vist kun ved hjælp af et lille flertal — ekskluderedes af partiet, ligesom han trådte tilbage som tilforordnet overborgmesteren. *Mittelstädt,* der var nitter på skibsværftet, og som tilhørte de uafhængige socialister, sluttede sig til Vald. Sørensen, men desavoueredes et halvt år senere af sit parti U S P.

I foråret 1919 var *I. P. Nielsen* af det danske socialdemokrati blevet sendt til Flensborg for at orientere partiet om stillingen. Han indberettede da, at arbejderne ville til Danmark; måske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ville byen halvvejs eller overvejende stemme dansk. Noget før folkeafstemningen var han atter i Flensborg, men konstaterede nu en overvejende stemning for Tyskland blandt arbejderne. De partipolitiske paroler og udsigten til en demokratisk republik uden værnepligt havde virket.

Imidlertid var fredstraktaten trådt i kraft, og *den internationale kommission C. I. S.*, som skulle lede folkeafstemningen, var blevet udpeget. Fra København udbad den sig forslag til konstituerede embedsmænd, idet spidserne inden for administrationen, f. eks. overborgmester dr. Todsen, skulle fratræde. Danskerne foreslog som overborgmester skibsreder *Carl Holm* af utvivlsomt tysk sindelag; han accepteredes gerne fra tysk side og udnævntes senere, efter at C. I. S. d. 26. jan. 1920 — med hovedkvarter på »Flensburger Hof« — havde overtaget myndigheden over afstemningszonerne. Til *tekniske rådgivere* udpegedes flensborgerne advokat dr. Christians og P. Michelsen, begge tyskere, samt danskerne redaktør Ernst Christiansen, købmand I. C. Paulsen og advokat Ravn. Denne sidste var kort inden af overlandretten i Kiel blevet suspenderet som notar, fordi han i aug. havde hilst det franske krigsskib »La Marseillaise« velkommen til Flensborg. Motiveringen for suspensionen var, at selv om fredstraktaten *på det pågældende tidspunkt* var underskrevet af begge parter, var den ikke ratificeret, hvorfor Tyskland og Frankrig endnu var i krig med hinanden. 1923 forkastede kammerretten i Berlin hans appel, og først 1926, da der lagdes en ny linie i den tyske mindretalspolitik, fik han sit notariat tilbage.

C. I. S. udnævnte Vald. Sørensen til *politimester*, hvad der fremkaldte protest fra magistrat og byråd, men uden resultat. Den kongerigske kaptajn *Daniel Bruun*, som blev *politidirektør*, skildrer ham som en lille, determineret mand, der ikke var bange for at optræde med kraft, både når der foranstaltedes voldsomme demonstrationer mod ham personlig, og når der skulle udstedes forbud, f. eks. mod, at Slesvig-Holsten-visen blev spillet fra St. Nikolai kirketårn.

Fredstraktaten trådte i kraft d. 10. jan. 1920; snart efter indfandt C. I. S. medlemmer sig i Flenborg, engelske og franske tropper rykkede ind og garnisonerede på Mørvig kaserne og på Duborg. Ellers havde kommissionen i Flensborg en *politistyrke* på 100 mand, alle tyskansatte, til sin rådighed; af disse var ca. 30 dansktalende. Men politidirektøren fandt dette for lidt til at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De franske alpejægere præsenterer gevær for Den internationale kommissions medlemmer.

klare større og alvorligere demonstrationer, hvor loyal politistyrken end måtte være, og da han ikke kunne få tilslutning til om fornødent at sætte militær ind, bad han om sin afsked, hvad der bevilgedes ham d. 21. febr. C. I. S. tillod *demonstrationer,* når disse ikke var rettet mod kommissionen, den danske eller tyske regering, og når ro og orden opretholdtes. Umiddelbart inden besættelsen begyndte, d. 16. jan., afholdtes 4 tyske møder i teateret, Harmonien, Fagforeningshuset og Sanssouci, samt en demonstration på Søndertorv, hvorefter skarerne drog til Flensburger Hof og sang tyske sange, bl. a. Slesvig-Holsten-visen, og fortsatte rundt i gaderne til langt ud på natten. Dr. Todsen, der tidligere havde forespurgt, om det gik an at feste, når de tyske tropper forlod Flensborg, hvad der beredvilligt tilstodes, mødte uopfordret op på Flensburger Hof d. 17. jan. og beklagede aftenens og nattens udskejelser, som han ikke havde kunnet hindre.

Rigsværnet forlod da Flensborg d. 24. jan., ledsaget til banegården af en stor menneskemængde, efter at der først havde været stort afskedsmøde på Søndertorv, hvor dr. Todsen havde talt og ønsket et »på snarligt gensyn«. Men da man nogle dage

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

senere ville demonstrere for dr. Todsen, som var blevet udvist af C. I. S., der fandt, at han greb ind i agitationen, blev dette forbudt; thi denne demonstration var direkte rettet mod kommissionen. Forbudet blev gennemført ved hjælp af soldater.

Også *de danske flensborgere* ville vise, at de var der. Tillidsmændene var betænkelige ved friluftsmøder, men gik dog med, bl. a. af propagandagrunde. Det første fandt sted d. 25. jan., fortsatte med et vældigt tog gennem byen og sluttede på Søndertorv for at fortsætte i aftenmøder i Borgerforeningen og logehuset. Det sidste sted udtalte grosserer Cornelius Hansen: »Vi har benyttet dagen til en tilkendegivelse, som tyskerne endnu aldrig har kunnet opvise mage til, trods embedsapparat og udkommanderede skoler og oppyntede slesvigske husarer.«

Så gik *agitationen* videre fra begge sider i stigende tempo. Danskerne havde hovedkvarter på Mellemslesvigsk udvalgs kontor i Storegade, på Flensborg Avis' redaktion og i et pressehjem i Rådhusgade, tyskerne i Alt Flensburger Haus og i læderhuset i Rådhusgade, hvor Det tyske udvalg havde kontor, mens statskommissær *Adolf Köster,* der nu var attacheret C. I. S., residerede i et par værelser på museet. Møder, løbesedler og plakater gav dagene deres præg, og stemningen blev mere og mere ophidset, mest på tysk side; f. eks. giver Chr. Voigt i sit efterladte manuskript til 2. del af sin Flensborgs historie eksempler på, at danske plakater og udspændte lærreder blev revet ned, men ikke på det modsatte, og dr. Köster skriver forsigtigt, »at der faktisk netop i Flensborg var en række lærere og præster (ikke altid indfødte), som mange gange glemte den netop for ungdomsopdragere nødvendige takt«, ligesom han citerer en notits fra »Le Temps«, hvor det hedder, at magternes repræsentanter selv i afstemningstiden havde været vidne til plagerier, som mange danske havde været udsat for. At danske kilder giver mange eksempler på det samme, er da ikke så mærkeligt. Mere besynderligt er, at dr. Köster, ligesom også den kst. overborgmester Carl Holm i sin takke- og lykønskningstale i byrådet efter sejren, omhyggelig understregede, at afstemningen var foregået i mønstergyldig orden, medmindre man hermed skal forstå selve de timer d. 14. marts, da valglokalerne var åbnede.

C. I. S. hentede sig et par små *nederlag,* idet den måtte modificere et forbud mod, at embedsmænd deltog i agitationsmøder, samt et forbud mod flagning på selve afstemningsdagen. Det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sidste tilbagetog skyldtes, at de tyske tekniske rådgivere nedlagde deres poster; det endte da med, at almindelig flagning blev tilladt undtagen fra offentlige bygninger og pladser og fra privatbygningers stueetager, ligesom det var forbudt at bære flag på sig og med sig, altsammen vel for at undgå håndgemæng og overgreb.

Afgørelsen nærmede sig. Egentlig skulle afstemningen have fundet sted d. 7. marts; efter de danskes ønske, men på trods af tyskerne, blev den udskudt en uge, så der blev mere tid til agitation. Men om det blev til dansk fordel, er vel tvivlsomt; i al fald sagde Ernst Christiansen ved et orienteringsmøde for kongerigske journalister, at forventningerne måtte skrues ned på grund af manglende frihed, tysk agitation og de tilrejsende vælgere sydfra. At der sad 7—800 tjenestemænd, aldeles overvejende tysksindede, i deres stillinger — dr. Todsen var den eneste, der måtte fratræde i afstemningstiden — betød vel også meget. *Valglisterne* var for længst udarbejdede; magistraten indrømmede over for C. I. S., at også den undrede sig over det store antal stemmeberettigede og formodede, at der var sket mange dobbeltindførelser. En revision bragte dog ikke tallet væsentlig ned. Ved valget til nationalforsamlingen året i forvejen var der 38.758 valgberettigede, mens der nu var 29.396 bosiddende vælgere. Selv om de, der havde bosat sig i afstemningsområdet efter d. 1. jan. 1900, ikke kunne stemme, synes det dog ikke at være de hjemlige vælgere, det var særlig galt med. Snarere med de tilrejsende, af hvilke der på valglisterne var opført 8839 sydfra, men kun 1448 nordfra. Det er påfaldende, at af de nordfra valgberettigede stemte kun 1093 = 75,5 pct., men af de stemmeberettigede sydfra 7949 = 89,9 pct.

Afstemningsdagen søndag d. 14. marts oprandt. Flensborg druknede i flag, danske især fra Nørregade og nordpå, flere end de foregående dage, dog også adskillige i det sydlige, hvor de tyske farver dog så langt var de overvejende. Kl. 11.30 forelå *resultatet:* 8944 danske stemmer over for 27.081 tyske, heraf henholdsvis 1350 og 7695 fra de tilrejsende. Udtrykt i procenter var der 28 pct. af de hjemmehørende, der havde stemt dansk, 72 pct. tysk. De tilrejsendes stemmer udgjorde 15 pct. af det samlede danske tal, men over 28 pct. af det tyske. 6 af de nordlige valgdistrikter opviste smukke danske resultater. — Så jublede tyskerne over sejren, kirkeklokkerne ringede, og sangen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bølgede gennem gaderne. Mange tav, andre græd, vel i begge lejre.

Allerede samme aften indgav Mellemslesvigsk udvalg en række *klager* til C. I. S. over misligheder ved valget. Vigtigere end at høre den ene part er det måske at mærke sig, hvad en helt udenforstående har sagt om folkeafstemningen. Vedkommende erkender, at de mange tilrejsende sydfra stimulerede den tyske vælger og påvirkede den vaklende. Det svækkede også de danske, at 3. zone ikke blev rømmet for militær og højere embedsmænd, men dog næppe så meget, at resultatet uden disse faktorer ville være blevet et helt andet. Hvad klagerne over valget angår, mener iagttageren, at der ikke foreligger bevis for deres rigtighed; men selv om de kunne bevises, ville slutresultatet ikke være blevet væsentlig ændret.

I det *første byrådsmøde* efter afstemningen, d. 20. marts, priste den kst. overborgmester som nævnt den tyske sejr, men så fortsatte han: »Kampen er forbi. Vi vil ikke drive politik her på rådhuset ... Vi vil glemme det, der skilte«. Så påkaldte han alle gode kræfters medvirken til gavn for Flensborg og anmodede om tilslutning fra magistrat og byråd til en henvendelse til C. I. S. for at formå den til at indstille, at den nordlige fjordkyst forblev ved Tyskland. Tilslutningen hertil blev givet, kun politimester Vald. Sørensen, der i kraft af sit embede var medlem af magistraten, stemte imod. Men hos C. I. S. faldt henstillingen til jorden. *Dr. Todsen* vendte hjem d. 23. marts, stærkt hyldet af sine tilhængere, men overtog først sit embede d. 6. maj. Efter den tid blev tonen heftigere; i al fald protesterede magistrat og byråd d. 4. juni »på det skarpeste mod den såkaldte Clausen-linie som den nye grænse«, ligesom mødet fordrede samme beskyttelse for de nationale mindretal på begge sider af grænsen. Endelig søgte bystyrelsen at redde *Kollundskoven*, der tilhørte Flensborg kommune, for Tyskland, men forgæves.

Fra dansk side var man klar over, at afstemningsresultatet umuliggjorde en grænse syd om Flensborg. Interessen for Flensborg havde været stor i Frankrig, men den danske gesandt i Paris, kammerherre Bernhoft, telegraferede, at efter fransk opfattelse var Flensborgs skæbne afgjort som følge af de bosiddendes stemmeafgivning. 40 pct. kunne have ført til en genforening med Danmark, men ikke 28. Der var rygter fremme om, at det franske og det norske medlem af C. I. S. skulle have foreslået

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De tyske soldater modtages på Søndertorv 17. juni 1920, efter at de allierede besættelsestropper er draget bort.

grænsen ved Kobbermøllen så sydligt, at der kunne anlægges et »Ny Flensborg« nordfor. Men uden at bygge på dette rygte søgte de danske flensborgere, der frygtede at blive udleveret til Tyskland efter den oprivende afstemningskamp, en frygt, der mødte forståelse hos flere i C. I. S., at få Flensborg og landdistrikterne syd for Skelbækken stillet under *internationalt styre*. Med febrilsk hast samledes petitioner herom til C. I. S. fra 8911 flensborgere, altså fra langt flere end dem, der havde stemt dansk d. 14. marts, således at Köster kan have nogen ret, når han skriver, at »også tyske elementer har medvirket i denne bevægelse«. Han noterer i øvrigt, at internationaliseringstanken i den følgende tid vandt frem i Flensborg. Danskerne samlede også underskrifter hos de 18—20 årige, der ikke havde haft stemmeret d. 14. marts, og nåede derved op på i alt 10.524 flensborgere. Særskilt petitionerede 3300 arbejdere og 200 forretningsfolk. De fandt også støtte i vælgerforeningens såkaldte flensborggruppe, hos store dele af Nordslesvigs danske befolkning og hos den nye danske venstreregering. Men tanken mødte også modstand. Fra hele 2. zone afleveredes d. 8. maj en petition med 36.000 navne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mod internationaliseringsplanen. Når den faldt, skyldes det dog først og fremmest, at den ikke var forudset i fredstraktaten.

C. I. S.s indstilling var da for længst udarbejdet og blev underskrevet d. 16. april 1920; den anbefalede den grænselinie, som blev den endelige. Men C. I. S. residerede endnu 2 måneder i Flensborg, og 1. og 2. zone var endnu en administrativ enhed. Da den købestærke danske kronemønt imidlertid skulle være gældende betalingsmiddel i Nordslesvig fra d. 20. maj, frygtede tyskerne, at dette ville medføre økonomiske vanskeligheder i Flensborg; thi nordslesvigerne kunne så tømme de ikke alt for rigelige lagre i byen. Derfor overvejede tyskerne en almindelig folkestrejke som protest imod kronemøntens indførelse. Et offentligt møde til forberedelse af strejken blev forbudt af politimester Vald. Sørensen, men et internt møde, som desuagtet blev afholdt, krævede, at der spærredes kraftigt mellem zonerne, hvis kronemønten indførtes i Nordslesvig. Disse krav blev antagelig forebragt C. I. S., thi fra d. 22. maj *spærredes grænsen mellem zonerne*, mens paskontrollen mellem 2. zone og det sydlige Slesvig ophørte. Den nye grænse notificeredes Danmark og Tyskland d. 15. juni 1920, næste dag afviklede C. I. S., og dens flag hejsedes ned på »Flensburger Hof«. Den følgende dag, d. 17. juni, var der tysk festgudstjeneste i alle byens kirker, marinesoldater stod opstillet på Søndertorv, rigsværnssoldaterne rykkede ind, og der festedes dagen lang. Flensborg var atter inde under fuld tysk suverænitet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Under Weimarforfatningen

Weimarforfatningen af 11. aug. 1919 var næppe vedtaget, før C. I. S.s interregnum satte ind. Men fra 17. juni 1920 kunne den gælde fuldt ud. For det danske mindretal var navnlig § 113 vigtig. Det hed heri: »Rigets fremmedsproglige folkedele må ikke ... hindres i deres frie, folkeejendommelige udvikling, i særdeleshed ikke i brugen af deres modersmål ved undervisningen ...« Men i øvrigt havde den preussiske regering d. 19. april besluttet at bringe alle de for Nordslesvig gældende love og forordninger til ophør, som danskerne havde betragtet som rettet mod sig.

Knuget af nederlaget ved folkeafstemningen og rystet ved udsigten til at skulle leve side om side med et overmægtigt tysk flertal overvejede mange af de danske, om de skulle rejse nordpå eller forblive i hjemstavnen. At deres frygt ikke var grebet ud af luften, ses f. eks. af den kendsgerning, at den unge Svend Johannsen, der var født i Flensborg 1903, og som senere fik en fremskudt plads inden for mindretallet, af politiske grunde blev bortvist fra den højere tyske realskole i byen. Mange valgte *at rejse til Danmark*. I årene op til 1923 søgte over 1000 personer gennem det i Flensborg nyoprettede danske konsulat at komme nordpå.

Når der ikke tidligere havde været *dansk konsulat* i Flensborg så lidt som andetsteds i Nordslesvig, skønt tyskerne havde insisteret på det, var det, fordi Danmark ikke ville anerkende disse tabte landsdele som udland på samme måde som f. eks. Kiel. Nu betød det altså, at det officielle Danmark ikke blot juridisk, men også moralsk, havde opgivet alle tanker om en eventuel fremtidig generhvervelse af Flensborg. Men her lå det på linie med mindretallet i Sydslesvig. Det havde ikke noget irredenta på det program, som vedtoges i den »Slesvigsk forening«, der dannedes i Flensborg allerede i juni 1920 på initiativ af redaktør *Ernst Christiansen*, dens formand i de første år. — Sidst i afstemningstiden var *det danske arbejde* blevet organiseret gennem 446 tillidsmænd. Af disse mødte ca. 400 op i Borgerforeningen i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

disse junidage og dannede den nye danske organisation. Den skulle arbejde såvel politisk, d. v. s. agitere forud for de kommunale og andre valg, som kulturelt og kun optage mennesker, om hvem man måtte formene, at de var virkelig danskindstillede. Organisatorisk opdeltes foreningen i 20 grupper, svarende til de 20 valgdistrikter i Flensborg; hertil kom Harreslev- og Kobbermølle-afdelingerne.

Spørgsmålet om danske skoler sorterede under en selvstændig *skoleforening*, og for det kirkelige arbejde sørgede fra 1921 »*Dansk menighed i Flensborg*«. Udadtil virkede »Slesvigsk forening«, bortset fra valgene, stærkest ved *årsmøderne*. Det første, i september 1921, bestod i et friluftsmøde, holdt på St. Jørgenssiden under et stort Dannebrog, og i aftenmøder. Men allerede 1922 fandt man den form, de senere har beholdt: en række aftenmøder med taler og underholdning om lørdagen og den følgende dag et friluftsmøde, nu på en plads ved Gl. Kobbermøllevej nord for byen. Og stadig under et vajende Dannebrog. Tilslutningen til friluftsmøderne 1922 og 1923 var henholdsvis ca. 5000 og 6—7000 deltagere. — Medlemstallet var 3—4 måneder efter stiftelsen ca. 3400, senere på året 4700 og ved årsmødet 1923 over 5000.

Valgene, som Slesvigsk forening var stærkt optaget af, var mange: til rigsdag, preussisk landdag, provinslanddag og byråd. De mange partier, de hyppige valg og dette, at flere af valgene foregik på samme dag, gør dem noget uoverskuelige. Når dertil kom valg af rigspræsident og af overborgmester, er det forståeligt, at vælgerne blev noget trætte. *Valgprocenten* var nået op til 86,7 ved nationalforsamlingsvalget d. 19. jan. 1919 — hvor P. Michelsen blev Flensborgs repræsentant — men sank i tyverne, og svingede ved de almindelige valg mellem 79,1 og 33,2 pct. for først at stige til 82,2 pct. ved rigsdagsvalget d. 14. sept. 1930, hvor nazisternes stemmetal sprang voldsomt i vejret, i Flensborg fra 844 i året 1928 til 6309 stemmer. Til den preussiske landdag valgtes først folkeskolelærer Wittrock, fra 1924 fru Jane Voigt, som begge hørte til de liberale.

Ved valg til rigsdag, landdag og provinslanddag var det på forhånd givet, at »Slesvigsk forening« ikke kunne få sat sin kandidat igennem, hvorfor stemmetallet også lå væsentlig lavere end ved *byrådsvalget*, der gav mandater, i 1924 7 af i alt 45, hvad

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Knudsgilde-brødrenes procession i begyndelsen af 1920'erne.

der yderligere førte til valg af en dansk rådmand i magistraten. Ved valgene i 1929 og 1933 fik danskerne kun 4 mandater.

Byrådsvalg 1924, 1929 og 1933.

	st. 1924	mand. 1924	st. 1929	mand. 1929	st. 1933	mand. 1933
Forenede socialister ...	6980	11	9657	14	6871	9
Kommunister	1319	2	1694	2	2215	2
Enhedsparti	4675	7	2374	3		
Afholdsmænd	796	1	700	1	313 ?	—
Slesvigsk forening	4524	7	2932	4	3363	4
Borgergruppen	10.759	16	13.589	20	6490	9
Lejerforbund	533	—	—	—		
Nazister	1001	1	1087	1	15.653	21
	30.587	45	32.033	45	34.905	45
Vælgertal	39.938		44.404			
Stemmeprocent	76,47		72,66		88,9	

Trods mandatnedgangen beholdt »Slesvigsk forening« alligevel sin danske rådmand i 1929, idet socialdemokraterne leverede de manglende to stemmer.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Denne forskel i de danske stemmetal ved de to slags valg førte til, at redaktør Tage Jessen i 1930 foreslog en forandring i taktikken, således at man stillede de danske vælgere frit ved rigsdags- og landdagsvalg og her ikke selv opstillede kandidater, mens »Slesvigsk forening« koncentrerede sig om kommunevalgene og her søgte at holde sine vælgere til ilden. Faktor *Lausten* ved »Flensborg Avis«, der 1922 havde afløst Ernst Christiansen som formand, mente, at man ved hvert valg burde tone flag, men fik et lille flertal imod sig, hvorefter han nedlagde formandsposten, som overtoges af *Tage Jessen*, der beholdt den til 1945.

Det daglige agitatoriske og organisatoriske arbejde i forbindelse med »Slesvigsk forening« varetoges af »*Dansk generalsekretariat*«, oprettet 1924 med Jacob Kronika som første leder. Midlerne til alt dansk arbejde i Flensborg fremskaffedes i nogen grad af mindretallet selv, men da det overvejende bestod af mindrebemidlede, fik det støtte af den danske stat i henhold til Dybbølløftet: »I skal ikke blive glemte«, og af private kongerigske kredse, først og fremmest »Grænseforeningen«, der arbejdede under ovennævnte motto.

Det danske kulturelle arbejde fik et vigtigt centrum i *den nye bogsamling*, der opstod ved sammenlægning af de ældre biblioteker, ved testamentariske gaver og ved en mægtig indsamling i kongeriget. Det forlød, at »Gemeinnütziger Verein« ville opgive sin læsesal i Nørregade 9, og man prøvede derfor, men forgæves, at få den på hånden til indretning af den danske bogsamling. Senere lykkedes det dog at leje lokalet, og her indrettedes for en tid en dansk børnelæsesal med udlån, der kunne åbnes nov. 1921. Imidlertid var det i maj 1921 lykkedes danske kredse, med støtte fra Grænseforeningen, at købe gæstgivergården »Nordischer Hof« i Nørregade 78, det tidligere Vajsenhus. Den restaureredes og ombyggedes af arkitekt Aage Lønborg Jensen og kaldtes nu »*Flensborghus*«. Her fik den store, danske bogsamling læsesal og udlånslokale samt magasin. Med sine 30.000 bind begyndte *Flensborghus bogsamling* i oktober 1921 sin virksomhed i den smukke bygning, der også rummede festsal og andre lokaler for danske møder og dansk foreningsarbejde samt restaurant og hotel. Udlånene steg støt og nåede et foreløbigt højdepunkt i marts 1923 med 5722 udlån. Skønlitteraturen blev, som rimeligt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dr. Hermann Todsen, overborgmester til 1930 (d. 1946).

er, mest udlånt; af faglitteratur dominerede først historie, men snart kom litteraturhistorie i toppen.

Af andet dansk virke må nævnes det *ungdomsarbejde,* som samledes om »Hjemmet«, redaktør Jens Jessens tidligere bolig i Mariegade 20, en fortsættelse af det, Andreas Grau og journalist J. N. Jensen var begyndt på før 1. verdenskrig.

Da byrådet 1919 blev udvidet fra 28 til 48 medlemmer, blev der for trangt på rådhuset, og man holdt da en tid møderne i en sal i Harmonien, senere på Jernbanehotellet. Men det var for upraktisk, og rådhusets mødesal blev derfor ændret. Det kneb, men det gik, og det lettede noget, da byrådsmedlemstallet ved valget 1924 blev reduceret til 45.

Byen lededes stadig af overborgmester *dr. Todsen*. Han blev genvalgt i 1922, nu af den samlede vælgerbefolkning, men ganske vist ved offentlig, ikke hemmelig afstemning, hvilket måske forklarer, at hans stemmetal, 13.798, overgik de borgerlige partiers tal fra rigsdagsvalget 1921 med 1156 stemmer. Hans modkandidat, socialdemokraten dr. Wagner, fik 8835 stemmer, heriblandt også de danskes, der efter nogen vaklen mellem at undlade at stemme eller støtte socialisten valgte det sidste, da han gjorde sig til talsmand for en tolerant behandling af mindretallet. Den samlede vælgerdeltagelse var 55,2 pct.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dr. Todsen ville danskerne under ingen omstændigheder støtte. Han hørte til de mest yderliggående nationale modstandere. Da han d. 7. sept. 1922 modtog rigspræsident Ebert, der kom på officielt besøg, talte han om en dansk koloni i Flensborg, hvor der ikke fandtes en hjemmehørende danskhed; som tak herfor kaldte Kiels universitet ham for »ein Roland der Nordmark«. Den danske koloni i Flensborg var i øvrigt ikke hans egen opfindelse. Udtrykket kan udledes af den danske historiker H. V. Clausens omtale af danskheden i Flensborg i hans rejsehåndbog »Sønderjylland« i udgaven fra 1913 — men ikke fastholdt i de senere — og det kan direkte læses i H. P. Hanssens brev af 9. nov. 1919 til P. Grau, offentliggjort af denne.

Da dr. Todsen først i tyverne var i København, forsøgte borgmester Ernst Kaper energisk, men forgæves, at overbevise ham om det rigtige og retfærdige i, at der skabtes en dansk skole i Flensborg. Lidt længere på forståelsens vej var han dog kommet ved rigspræsident von Hindenburgs officielle flensborgbesøg d. 31. maj 1927, hvor overborgmesteren understregede, at man i byen indrømmede den dansksindede befolkning pleje af dens egen nationalitet som »dens gode ret«. Det skal måske også ses som et udslag af denne noget ændrede indstilling, at magistraten juleaften samme år meddelte, at byens officielle kundgørelser i året 1928 også ville fremkomme i »Flensborg Avis«, en indrømmelse, der ½ år senere også kom »Der Schleswiger« til gode. Men da byrådet 6. maj 1927 diskuterede en bevilling på 480.000 mark til Det tyske hus, som var under opførelse, og danskernes ordfører grosserer *I. C. Møller* spurgte, om huset ville stå til rådighed for alle byens indbyggere, svarede overborgmesteren: »Det tyske hus vil stå til rådighed for alle de befolkningskredse, som deltager i tyskhedens pleje«. Kun den kommunale bogsamling, som skulle overflyttes til Det tyske hus, ville være tilgængelig for alle. Så stemte danskerne naturligvis mod bevillingen, der imidlertid vedtoges med de tyskborgerliges og socialdemokraternes stemmer. Denne diskussion fik et efterspil, idet P. Michelsen i det socialdemokratiske »Flensburger Volks-Zeitung« protesterede mod dr. Todsen og skrev: »Det mest ukloge, et herskende nationalt flertal kan gøre, er at lade mindretallet synes større og dets indflydelse stærkere, end det i virkeligheden er. At give det nationale mindretal ganske vist ikke flere, men heller ikke færre rettigheder, end det øvrige borgerskab nyder, er den eneste mulige

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

politik«. Da Det tyske hus indviedes d. 27. sept. 1930, deltog danskerne ikke, i øvrigt heller ikke socialdemokraterne.

Det var ret nye toner, der gennem P. Michelsen lød fra *de flensborgske socialdemokrater*. Ganske vist havde de kort efter folkeafstemningen dannet et »Grænseforbund for tysk-dansk forståelse«, der skulle være en modvægt mod det endnu bestående »Tyske udvalg« og det nylig stiftede »Slesvig-holstenerforbund« og søge at værne mindretallenes ret på begge sider af grænsen. Det skulle have en tysk afdeling i Flensborg og danske i Nordslesvig og København. Tanken ventileredes på et socialdemokratisk fællesmøde i Åbenrå d. 18. juli 1920 af partisekretær Haberland, Flensborg, der havde været blandt de voldsomste modstandere af den danske bevægelse. Men Th. Stauning afviste tanken og pegede på, at de to landes socialdemokratier jo hver for sig var rede til at forsvare mindretallets interesser.

Flensborgs ledende socialdemokrater følte sig ikke særlig bundet af Bernoverenskomsten om mindretalsrettigheder. Da »Flensburger Volks-Zeitung« hvert øjeblik angreb grænsen af 1920, forbitredes partifællerne i Danmark, så meget mere som de var med til økonomisk at holde bladet oppe og regelmæssigt støtte nødlidende partifæller i Flensborg. Så greb lederne af de to landes arbejderpartier ind og fastholdt ved møder og aftaler i København, Berlin og Flensborg i årene 1921 og 1923 mindretalsbestemmelserne fra Bernoverenskomsten; det blev især understreget, at det danske mindretal i 2. zone burde have samme rettigheder som tyskerne i Nordslesvig, og man anerkendte gensidig den nye rigsgrænse. Dette i forbindelse med direkte forhandling mellem de to landes regeringer førte så efterhånden til reskriptet af 9. febr. 1926 om *mindretalsskoler i 2. zone*. Men inden dette måtte Th. Stauning, da »Flensborg Avis« i 1923 blev standset af myndighederne, minde sine tyske partifæller om de forpligtelser, de havde påtaget sig over for det danske mindretal.

Kommunestyret kæmpede næsten hele perioden igennem med dårlige *finanser*. I de første år skyldtes det væsentlig inflationen, der endte med rigets fallit og overgangen til den nye rentemark i nov. 1923. Udviklingen kan f. eks. ses af størrelsen af den såkaldte provinsialskat, der 1919 beløb sig til 492.916 mark for i de tre følgende år at stige til 1.263.014, 2.304.020 og 31.476.000 mark. I katastrofeåret beløb den sig til et astronomisk tal, der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

begyndte med 8 og efterfulgtes af 15 cifre plus 53.690 guldmark. I 1924 var beløbet 181.516 rentemark og næste år 33.297 rentemark.

Da det allerede i krigens år kneb med skillemønt, udstedtes der *nødpenge* af papir. Først var det handelskammeret, der i 1917 udstedte 50 pf.-sedler til et samlet beløb af 150.000 mk., men fra jan. 1918 overtog magistraten udstedelsen. Den fortsatte hermed helt til slutningen af 1923. Til sidst nåede man op på 47.500 sedler, hver lydende på 100 milliarder mark. Tilsammen udstedtes i Flensborg nødpenge til en samlet sum af 12.000 billioner mark. Byen tjente ganske godt, navnlig på sedlerne med motiver fra afstemningskampen, idet mange blev erhvervet af samlere og således aldrig blev indløst.

Sidst i tyverne blev byens finanser atter hårdt anspændt; udgifterne kunne ikke dækkes, og der var ingen likvide midler. I aug. 1931 fik byens kommunale funktionærer deres lønning udbetalt i rater, og sidst i samme måned ydede Den danske nationalbank Flensborg et lån på 700.000 kr. mod pant i gasværket. Men da var Flensborg allerede under regeringens finansdiktatur. Sidst på året 1931 måtte ⅓ af byens befolkning støttes helt eller delvis af offentlige midler, og underskuddet beregnedes til 2—300.000 mark, hvorefter regeringen krævede, at det manglende beløb skulle fremskaffes ved en fordobling af ølskatten. Da byrådet afviste kravet, gennemtvang regeringen i kraft af nødforordningsbestemmelserne den dobbelte ølskat. Det hjalp nu kun lidt. Overborgmester *von Hansemann,* der 1930 havde efterfulgt dr. Todsen, sagde, at man »har vænnet sig til ikke at tænke og disponere ud over 3 uger«. Socialudgifterne beregnedes sidst på året 1931 til at blive 5 mill. mark af et samlet budget på 14,5 mill. Og samtidig svigtede byens indtægter katastrofalt.

De *sociale opgaver* blev overordentlig store, navnlig på grund af *arbejdsløsheden.* Allerede omkring årene 1924—1926 var der mange arbejdsledige, 5,3 af hver 100 indbyggere, forholdsvis flere end gennemsnitlig i hele Preussen. Men da den almindelige depression satte ind fra 1928, blev det endnu værre. Depressionen bevirkede også en *nedgang i de højere skolers elevtal,* fra 994 i 1928 til 689 i 1933, og en tilsvarende stigning i folkeskolens, fra 6350 til 7273. Sidstnævnte år var 41,21 pct. af elevernes forældre uden arbejde; for den danske kommuneskole var tallet endog

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

78,68 pct., atter en understregning af, at de danske overvejende hørte til de småstillede. Ved årsskiftet 1930—31 var omkring 5000 hovedpersoner henvist til offentlig forsorg, i april 1933 var tallet steget til 8377. *Skibsværftet,* som en stor del af byen levede af, havde i sine velmagtsdage før krigen beskæftiget næsten 3000 mennesker, men i 1933 var man nået ned på 83, d. v. s. at værftet så at sige lå helt stille.

Boligspørgsmålet måtte optage bystyret meget. Ganske vist synes der ikke at have været nogen nedgang i lejlighedernes antal, både 1910 og 1918 var der gennemsnitlig 4,32 indbyggere pr. lejlighed, men standarden var forringet og vedligeholdelsen forsømt. Imidlertid fortsatte de gamle byggeforeninger deres virksomhed. Dette i forbindelse med nyere selskabers og kommunens indsats skabte nye ringbebyggelser uden om byen. I årene 1918—25 steg lejlighedernes antal med næsten 1150, og der gik dette sidste år kun 3,6 indbyggere pr. lejlighed. 1926 kom 233 nye lejligheder til.

Flensborgs areal voksede kun ubetydeligt i disse år; i 1926 var det på 4875 ha. *Indbyggertallet* var 1919 sunket til 60.941, men steg lidt i de følgende år, så at man i 1925 nåede op på 63.139. Af *dødsårsagerne* var tuberkulosen den hyppigste, derefter kræft. Mærkeligt nok var *selvmord* hyppigere før krigen end under denne, men nåede et maksimum i efterkrigstiden med 28 i hvert af årene 1923 og 1925 mod 9 i 1915.

Trafikmidlerne udvidedes stadig. Sporvognen til Mørvig, der var blevet åbnet 1912, forlængedes i 1925 til Lyksborg, og samme år åbnedes flyveruten Flensborg-Kiel-Hamborg. *Frihavnen,* som rige og stat havde givet tilsagn om i afstemningskampen, blev åbnet d. 17. juli 1923, men kom ikke til at svare til forventningerne. *Flensborg-Husum jernbanelinien,* som der havde været så meget tale om, blev endelig færdig i nov. 1926, og *rigsbanegården* syd for byen toges i brug d. 1. dec. 1927. Store opfyldninger i og omkring den gamle Mølledam var gået forud. 2,6 mill. m^3 jord var blevet anvendt. Fra 1919 gennemførtes *elektrisk gadebelysning* i den indre by.

Af rent *kulturelle opgaver* påtog byen sig flere. Fra 1904 eksisterede et kommunalt *bibliotek* i det tidligere officerskasino på rådhusets grund. Det stod i stampe adskillige år, thi krig og inflation bød ikke på gode kår. Bestanden var sidst i marts 1925

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lille Mølledam.
På Mølledammens område rejstes senere Det tyske hus.

kun 17.400 bøger. Men i okt. 1925 flyttede bogsamlingen til Rådhusgade 14, en fornyelse af bogbestanden begyndte, og udlånstallet øgedes.

Da Det tyske hus var færdigt i 1930, overførtes det kommunale bibliotek hertil. Bogsamlingen bestod da af 14.000 bind foruden læsesalens 1500 bøger, 125 tidsskrifter og 31 aviser, heriblandt også danske.

Det *tyske hus*, bygget af arkitekterne Ziegler og Rieve, bærer over hovedindgangen indskriften »Reichdank für deutsche Treue«. Reichdank er kun delvis rigtig, thi byen måtte selv yde næsten 500.000 mark, provinsen bevilgede 300.000 mark, men hovedparten, ca. 1 mill. mark, skænkedes af riget.

Et *byorkester* skabtes 1920, og da danskerne rykkede ind på rådhuset 7 mand stærke, rejste de krav om, at teatret skulle give plads for *danske teaterforestillinger*. Efter lange forhandlinger opfyldtes ønsket, således at Århus teater d. 30. jan. 1926 indledede den lange række af danske forestillinger med Holbergs »Erasmus Montanus«. Senere fulgte Odense teater og adskillige provinstourneer efter, og til slut kom også Det kgl. teater med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det tyske hus, bygget på den tidligere Lille Mølledam.
Skænket til Flensborg by i 1930 af det tyske rige »som rigets tak for tysk troskab«.

alle sine tre kunstarter. Først den anden verdenskrig satte for en tid punktum.

Midlerne til at bestride flere af disse og andre opgaver kom fra det *grænseerstatningsfond,* som den preussiske stat bevilgede 1920, og som for Flensborgs vedkommende omfattede 47,5 mill. mark. De skulle anvendes således: Til frihavnen 27,5 mill., til en kornsilo ved frihavnen 4,5 mill., til kloakering af byen 4 mill., til boligbyggeri 8 mill. og endelig 3,5 mill. til et udligningsfond. Foruden de lidt over 47,5 mill. ydedes der tilskud til museet, teatret, byorkestret og til fremme af ungdomsarbejdet. Senere efterbetalinger rådede bod på markfaldet 1923.

I begyndelsen af tyverne var modsætningerne mellem tyskerne stadig voldsomme, og frygten hos myndighederne for, at man kunne gribe til ulovlige midler, fik det også en enkelt gang til at gå ud over danskerne. 1919 dannedes i Flensborg en lokalafdeling af det tyskfolkelige »*Schutz- und Trutzbund*«. Den blev opløst af myndighederne i 1922 i henhold til loven om beskyttelse af republikken. Men i stedet for stiftedes under ledelse af læge, dr. med. M. Link den *folkelige sociale blok,* der med 1000 stemmer satte pastor *Friedrich Andersen* ind i byrådet ved valget d. 4. maj

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1924. Året efter omdannedes blokken til en lokalafdeling af NSDAP, og pastor Andersen blev således den første nationalsocialist på Flensborg rådhus. Det var også den eneste officielle motivering for, at partiet på førerens fødselsdag d. 20. april 1937 udnævnte Andersen til æresborger i byen. Partiet organiseredes med direktør for byens tekniske værker *Oskar Kahle* som »Ortsgruppenleiter«, og så gik det løs med agitationsmøder hver 14. dag i »Sanssouci«.

Det varede dog længe, før *nazisterne* fik flertal i Flensborg. Ganske vist vandt de stærkt frem her som andetsteds ved rigsdagsvalget 1930, men de var langt fra at være det største parti, og ved præsidentvalget 1932 lå Hindenburg klart i spidsen med 20.187 stemmer, Hitler fik 14.565, kommunisten Thälmann 4949 og en tysk-national 1766 stemmer. Endnu ved rigsdagsvalget 1933 opnåede nazisterne i Flensborg by kun 47,2 pct., mens amtet opviste 72 pct., Sydtønder amt 72,6 pct. og Gottorp amt med Slesvig by 68,8 pct. Byerne med deres arbejderbefolkninger var åbenbart mere modstandsdygtige end landdistrikterne.

I begyndelsen af jan. 1921 dræbte rigsværnsvagten på Duborgkasernen eller rigspolitiet en montør Hoffmann under et virkeligt eller påstået flugtforsøg. Hans begravelse foregik et par dage efter under vældig deltagelse, særlig af socialistiske og kommunistiske arbejdere. Ud på aftenen trængte nogle demonstranter op til kasernen, hvorfra der pludselig blev givet ild. Herved dræbtes i alt 11, adskillige af dem ganske tilfældige passerende, og 22 såredes, nogle dødeligt. Socialdemokraterne vaskede deres hænder og lagde skylden for demonstrationerne på kommunisterne, men »Flensborg Avis« fandt, at rigsværnet og det nye rigspoliti, som var meget upopulært i modsætning til det gamle lokale politi, der nu kun gjorde tjeneste på stationernes kontorer, var gået unødigt hårdt frem. For at roen kunne opretholdes i de nærmest følgende dage tilkaldtes 600 soldater fra Slesvig og Kiel.

I marts 1923 gik der ganske tåbelige rygter om, at de danske i Sydslesvig arbejdede for at få oprettet en »*kanalstat*« med sydgrænse ved Kejser Wilhelms kanalen. Myndighederne blev nervøse og iværksatte politiaktion med husundersøgelser, beslaglæggelser og arrestationer. På »Flensborg Avis«, på »Neue Flensburger Zeitung« og på »Slesvigsk forening«s kontor mødte politimænd op. Men intet ulovligt konstateredes, og aktionen afblæstes efter nogle dages forløb.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensborg var fra 1918 kommet i *begivenhedernes brændpunkt*. Fra at være en by, der kun beskæftigede sig med industri, handel og søfart, var den blevet en fremskudt post for det tyske kulturarbejde, som Johannes Tiedje udtrykte det ved indvielsen af Det tyske hus 1930. Dens store betydning blev understreget gennem mange besøg, de øverste embedsmænd aflagde i grænsebyen, rigskansler Bauer allerede i afstemningstiden, rigspræsident Ebert i 1922, rigspræsident og generalfeltmarchal von Hindenburg i 1927, hvor han på rådhuset hilste på danskernes ordfører, grosserer I. C. Møller, og den danske rådmand, advokat Chr. Ravn. Og endelig talte Adolf Hitler på byens stadion dagen før landdagsvalget d. 24. april 1932. I modsætning til de almindelige nazistiske møder faldt der ved denne lejlighed ingen danskfjendtlige udtalelser.

Nazisme og ny verdenskrig

Snart efter Hitlers magtovertagelse sidst i jan. 1933 fik *nazisterne* magten i Flensborg. Det byråd, der var valgt 12. marts, trådte sammen den sidste i måneden, men de to kommunistiske medlemmer blev end ikke indkaldt. En nazist, apoteker P. Hass, blev formand, og grosserer I. C. Møller erklærede på den danske gruppes vegne, at denne som hidtil efter bedste evne ville arbejde med på byens vel, men at den også anså det som en selvfølge, at det nye nazistiske flertal ville lade det nationale mindretals rettigheder uantastede. Snart måtte de 9 socialdemokrater udtræde, da partiet blev forbudt, og de nye magthavere begyndte også at *rydde op i magistraten*. Midt i august fik overborgmester *von Hansemann*, som altid havde vist forstående holdning over for mindretallet, sin afsked, da han ikke passede til den nye tid.

Opfordret til at vise sparsommelighed vedtog byrådet i de samme dage at *indskrænke borgerrepræsentanternes antal* fra 45 til 30. 11 pladser var ledige efter kommunisternes og socialdemokraternes afgang; yderligere ofredes 3 borgerlige og 1 dansk repræsentant. De 21 nazister forblev alle.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Men endnu vigtigere var det, at man mod de danskes stemmer bestemte, at byrådets myndighed »i næsten alle« vigtige anliggender skulle overgå til en 5-mands kommission. I samme møde vedtog man også af sparsommelighedshensyn at reducere rådmændenes antal fra 7 til 5.

I stedet for von Hansemann valgte byrådet d. 19. sept. 1933 tidligere borgmester i Ekernførde, nu landråd i Flensborg amt, dr. *W. Sievers*, til overborgmester. Den danske gruppe nægtede at stemme på ham, da den først havde fået tilstillet mødets dagsorden få timer i forvejen; men ud fra den forudsætning, at den foreslåede kandidat ville tage sig lige så meget af det danske mindretals sag som af det tyske flertals, ville man heller ikke stemme imod. Den nyvalgte overborgmester erklærede, at han i sin administration ville tage fat med den hårde hånd, da tiderne var vanskelige.

En *ny preussisk kommunallov* af 15. dec. 1933 opløste såvel magistrat som byråd; i stedet blev der i henhold til en foreløbig vedtægt for Flensborg af 29. marts 1934 indsat to fuldtlønnede embedsmænd, 4 ulønnede rådmænd og 10 — senere 18 — rådsherrer, blandt disse danskerne I. C. Møller og L. P. Christensen. Mens de 16 var udpegede af overborgmesteren og udnævnt af regeringspræsidenten, var de to danske mandater besat efter forhandling i indenrigsministeriet.

Ved en fest i Det tyske hus d. 25. okt. 1933 blev de nyudnævnte rådsherrer taget i ed, og dr. Sievers udtalte: » . . . vi ønsker et samarbejde med den herboende danske folkegruppe på en så loyal måde, som det altid har været vor bestræbelse«, ord, der ikke rigtigt svarede til hans fortid, men som han holdt i langt højere grad end sin efterfølger. Ud over rådsherrerne udnævntes *78 kommunale rådgivere*, udpegede inden for de forskellige erhvervsgrene. Her var det danske mindretal repræsenteret af 5 mand, der alle havde været opstillet til byrådsvalget d. 12. marts 1933; snart øgedes tallet til 7.

Sidst på året 1934 fejredes *650 års dagen* for stadfæstelsen af *Flensborg stadsret*. I rådhusets gyldne bog indførtes en af overborgmester dr. Sievers affattet hyldest til byen, der dog var formet således, at de to danske rådsherrer erklærede, at det ikke var dem muligt at underskrive den. Til gengæld fejrede de danske flensborgere jubilæet ved et stort møde, hvor der ikke blev lagt skjul på byens gamle tilknytning til det danske rige.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Overborgmester Sievers gav sig straks i lag med en *omlægning af administrationen,* gældende fra 1. april 1936. Hele forvaltningen af byen deltes i 7 afdelinger, hvortil kom de kommunale værker, hver med sin undergruppe. Nyordningen må ikke have fungeret helt tilfredsstillende, for på toårsdagen for dens ikrafttræden indførtes en ny, hvorefter administrationen opdeltes i 9 led, herunder også de kommunale værker, hvoraf flere dog var organiserede som aktieselskaber. Disse 9 led havde tilsammen 44 underafdelinger.

Byens *finanser* var, da nazisterne overtog styrelsen, yderst slette. Det første år blev de ikke meget bedre, men udgifterne var også uhyre. I okt. 1933 beregnedes de sociale udgifter til 58 pct. af stadens samlede budget. Ved årets udgang var udgifterne i alt 13,6 mill. mk. og underskuddet 2,35 mill. mk. Men året efter var det adskilligt bedre: 9,9 mill. mk. og 1,5 mill. mk. Samtidig var der i de sidste to år anvendt 2 mill. mk. til at sætte arbejde i gang for.

Og der var nok på arbejdsprogrammet, f. eks. nye gadeanlæg, udvidelse af sporvejsnettet, højspændingsværket og flyvehallen samt anlæg af svømmehal, skøjtebane og badestrand ved Mørvig. Det hjalp noget på *arbejdsløsheden,* thi d. 31. marts 1934 understøttedes 6617 familier med i alt 16.542 enkeltpersoner, men ½ år efter kun 3636 familier med 9090 personer; det må dog erindres, at arbejdsledigheden almindeligvis er højest netop i årets tre første måneder. Forholdene var da heller ikke bedre, end at Flensborg d. 4. juli 1934 erklæredes for »nødstandkommune«, hvilket f. eks. medførte, at arbejdsløse, der uden tvingende grund flyttede til byen, fik deres understøttelse reduceret med 20 pct.

Grosserer *I. C. Møller,* danskernes kommunale ordfører, havde, lige siden han i 1924 kom ind i byens råd, været talsmand for en sund og fornuftig finanspolitik. Det blev han ved med også under naziststyret, hvor det var ilde set, at man ikke straks faldt til føje. Samarbejdet blev dog i det hele godt, og de financielle forhold såvel som beskæftigelsen bedredes adskilligt i de nærmeste år herefter. Oprustningen og arbejdstjenesten giver dog en væsentlig del af forklaringen herpå.

Havnebolværket havde længe været i forfald; det blev nu fornyet, og i 1937 blev den gamle dampskibspavillon, der just ikke var nogen skønhedsåbenbaring, erstattet af en helt moderne lav *fjordbro,* og så sent som under krigen afløstes sporvognen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til Marieskoven af en *byomnibus*. Allerede i begyndelsen af 1930'erne var den gamle banegård på dansk initiativ blevet til »*Zentral Omnibus Bahnhof*« (ZOB), den første på tysk statsområde. 1952 benyttedes den af 30 linier med ca. 10.000 passagerer daglig.

I forbindelse med kapellet på Fredshøjen byggedes et *krematorium*, der blev taget i brug d. 31. maj 1938. Samme år indførtes et nyt *byflag*, en blå flagdug med byens våben, Duborgs tårn hvilende på bølgerne med de to springende løver, alt på gul bund, forsynet med det holstenske nældeblad i hvidt og rødt. Ved forhandlingen på rådhuset om dette byflag spurgte grosserer I. C. Møller, om de to slesvigske løver til gengæld for nældebladet skulle figurere i de holstenske byflag. Byflaget har siden været i brug, i det danske flertals tid dog uden nældebladet.

Byens areal voksede kun ubetydeligt, og dens *befolkning* var nærmest stagnerende, 1938 talte den 66.820. Af dem var ca. 55 pct. indfødte, 11 pct. fra den nærmeste omegn og 20 pct. andetsteds fra i de gamle hertugdømmer. En stor folketælling, der også krævede oplysning om nationalt tilhørsforhold, fandt sted d. 17. maj 1939, men dens resultater foreligger ikke. Offentligt boligbyggeri var der ikke meget af, men alligevel var der 19.125 lejligheder i 1939, d. v. s. een for hver 3,5 indbygger.

Omegnen ændrede efterhånden karakter. Af de mange *møller*, der engang kransede byen på højderne, var der 1932 kun tre tilbage: Bjergmøllen på Bov landevej, Johannesmøllen ved Adelbygade og Boreasmøllen. Senere er også denne sidste forsvundet.

Af *kulturelle opgaver* tog byen sig foruden af skolevæsenet af Det tyske hus, der forsynedes med en ekstra scene til »Niederdeutsche Bühne«, af teatret, som nu hed Grænselandsteatret, af museet og af bogsamlingen i Det tyske hus med filialer i Mørvig og Sporskiftet. I året inden krigen var bogbestanden i alt 27.967 bind, læserantal og udlån 3413 og 61.913. Hertil kom så et privat, offentlig tilgængeligt, bibliotek i Nystaden.

Nazisterne gik frem i Flensborg som andetsteds. Fagforeningshuset blev beslaglagt og blev gjort til kontor for »arbejdsfronten«. *Modstandere* blev *afsat* fra deres stillinger og tillidshverv som f. eks. den danskfjendtlige Haberland, der blev arresteret, eller *Georg Ruser*, som siden 1904 havde været med i fagforeningernes ledelse. Ved magtovertagelsen kom han i beskyttelsesarrest, senere under politiopsyn og efter attentatet d. 20. juli

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Under hagekorsets tegn.

1944 i koncentrationslejr. Også mange andre må have lidt; efter krigen dannedes i al fald »de naziforfulgtes forening«, og ikke alle overlevende ofre er vel med her. Ingen af de ledende danske kom dog under hårdt tryk eller forfølgelse, før krigen udbrød.

Også *jøderne* gik det ud over. Nu havde der aldrig været ret mange. Sent var de kommet til byen; endnu 1867 var der kun 10 familier, ved folketællingen 1910 udgjorde de kun 1,25 promille, 1927 endda kun 1 promille. Men mange af dem hørte til de fremtrædende inden for forretningsverdenen. Under naziststyret var der endnu færre end i 1920'erne, og de nåede vist alle at komme bort, inden den store ulykke ramte deres stammefrænder.

Illegale bevægelser har eksisteret, men i hvilket omfang er endnu uklart. Kunsthandler *P. Hattesen* samlede en kreds antinazister, efter at socialdemokratiet var blevet forbudt, og allerede 1941, altså endnu mens Hitler militært stod på sin magts højde, blev det Hattesens mål at søge Sydslesvig knyttet til Danmark, når Tyskland havde tabt krigen. I det hele erkendte i årene efter 1933 et voksende antal flensborgere, at demokrati

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skulle man ikke vente at finde i nazisternes »folkefællesskab«.

Da værnepligten blev gennemført 1935, strakte de forhåndenværende *kaserner* på Duborg og i Mørvig ikke til. I Weimarrepublikkens dage gik det sagtens, f. eks. fandtes i 1926 kun 619 soldater og 506 marinere i Flensborg. Nu byggedes længst mod nordvest en »grænselandskaserne« og nær sportspladsen en panserkaserne, især til det motoriserede militær.

De *politiske valg*, der fandt sted under naziststyret, har ikke særlig interesse, dels fordi der kun kunne stemmes på NSDAP, dels fordi der ingen sikkerhed er for, at stemmeoptællingen var rigtig. Inden valget d. 29. marts 1936 meddeltes åbenlyst, at blanke stemmesedler regnedes for ja-stemmer! For at få vælgerne til at stemme fik de, der var mødt frem på valgstederne, mærkater til at sætte på frakkeopslagene. Slesvigsk forening proklamerede allerede i 1933, at den ikke deltog i valg og afstemninger, da den aldrig havde blandet sig i indre tysk politik.

Det har dog interesse at iagttage resultaterne af nogle af *folkeafstemningerne*. Da der d. 12. nov. 1933 skulle stemmes om Tysklands eventuelle udtrædelse af folkeforbundet, stemte 39.815 for, 3423 imod, mens 871 sedler var ugyldige. Næste afstemning, d. 19. aug. 1934, drejede sig om, hvorvidt Hitler skulle være rigspræsident efter Hindenburgs død. Her stemte 34.228 ja, mens nej-stemmerne var vokset til 8013, og 912 stemmesedler var ugyldige. 13 af valgstederne havde over 20 pct. nej. Nej-stemmerne var talrigst i arbejderkvartererne.

Det *danske mindretals* arbejde kunne i og for sig blive ved inden for de tidligere rammer. Slesvigsk forening fortsatte, men med ringere tilslutning, dels fordi den i længere tid lukkede for nyindmeldelser for ikke at give nazisterne den mindste mulighed for at påstå, at den optog kommunister, dels fordi mange gav efter for pres og trusler, som i rigt mål anvendtes af menige og underordnede nazister. I året 1931—32 havde foreningen 3407 medlemmer, men 1937—38 var tallet kun 2760 inden for bygrænsen, og i krigsårene faldt det yderligere. Men det danske årsmøde kunne stadig afholdes, endda med Dannebrog hejst på mødepladsen. 1937 samledes ca. 5000 på en festplads ved Gl. Kobbermøllevej, som nu var overgået i dansk eje. — Nye danske foreninger opstod, f. eks. Husmoderforeningen i 1937, og også andre møder end årsstævnet kunne afholdes.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Da der blev udstedt forbud mod, at de unge i de nazistiske arbejdslejre kom i Borgerforeningen og på Flensborghus, der blev nævnt jævnsides en række obskure beværtninger, protesteredes ved flere danske møder i byen, og man forlangte respekt for de danske kulturelle institutioner, heriblandt også forsamlingshusene, en kategori, som de to nævnte bygninger faldt ind under. Ligeledes forlangte møderne, at de unge danske under arbejdstjenesten fritoges for tysk national påvirkning. Begge krav opfyldtes efterhånden. — Også besøg nordfra kunne finde sted, selv i den store stil. Et nordisk pressekursus, som var blevet afholdt i Åbenrå, havde udflugt til Flensborg, og der afholdtes møde med deltagerne i Borgerforeningen.

Flensborghus bogsamling fortsatte støt sit arbejde, 1933—34 var der 1283 lånere med 36.936 udlån til voksne, 7154 til børn, 1937—38 steg udlånene til 43.483 og 9628, men så faldt tallene, først på grund af det pres, der blev lagt på mindretallet, senere som følge af krigsforholdene — mange var jo indkaldte — men nåede dog op på 37.892 udlån i 1944.

Den store festsal i Flensborghus, den største danske i byen, ombyggedes 1939 af arkitekt Madvig i borgstil med bjælkeloft; den smykkedes med billeder af Agnes og Harald Slott-Møller.

Den *officielle holdning over for mindretallet* var i det hele taget tålelig. Ganske vist angreb flere af naziførerne grænsen af 1920, men på den anden side erklærede f. eks. overborgmester dr. Sievers d. 8. april 1934, at mindretallet ikke måtte forulempes, at der f. eks. ikke måtte lægges pres på den enkelte for at få ham til at slutte sig til den tyske nationalitet. Han udtalte ligeledes, at der ved tildeling af kommunale arbejder ikke gjordes forskel på danske og tyske håndværkere, og at ingen, der tilhørte mindretallet, skulle behandles ringere end tyskerne. Han ansatte også den unge Hans Ronald Jørgensen, som senere gjorde sig fortjent inden for det danske arbejde, i den kommunale forvaltning, men ganske vist var Gustav Johannsens søn Albert straks efter nazisejren blevet afskediget fra kommunens tjeneste på grund af sit danske sindelag. En anden af de ledende, overpræsident *H. Lohse,* erklærede, at han var overbevist tilhænger af mindretallets rettigheder, og det lykkedes også efter langvarige forhandlinger, der ofte måtte føres op til de højeste instanser i Berlin, at få fastslået, at lærere og elever ved de danske skoler i Flensborg var fritaget for at anvende Hitler-hilsenen, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

danske arbejdere og funktionærer ikke var pligtige at deltage i tyske stævner eller smykke deres huse med tyske symboler, og at »vinterhjælpen« også skulle komme de danske til gode.

Men der foregik alligevel »en snigende national forfølgelse, der ikke gav sig til kende ved åbenlys krænkelse af mindretalsretten, men gennem uofficiel underjordisk boycot, der mindede om kattens leg med musen«. Selv om det var værst i landdistrikterne, udøvede man også i Flensborg gennem underordnede nazister *tryk på den ubemidlede del af mindretallet*, især efter at dr. Sievers 1936 var blevet afløst som overborgmester af dr. *Ernst Kracht*. Det lovhjemlede »børnehjælpstilskud«, der ofte var lige så stort som arbejdslønnen, blev efterhånden frataget børnerige danske familier, hvis de ikke tog deres børn ud af de danske skoler, børnehaver o. s. v. Men så kom der løfte om hjælp fra Danmark. Statsminister Stauning udtalte sin afsky for den fremfærd, der udvistes over for de danske i Sydslesvig, og folketingsmand I. P. Nielsen skrev i sit Sønderborg-blad: »Til mine folkefæller derovre siger jeg: Hold blot trofast ud. I skal hverken blive glemte eller tiet ihjel«. Og det blev ikke mundsvejr. Der oprettedes også fadderskaber mellem Grænseforeningens lokalafdelinger og Slesvigsk forenings distrikter i Flensborg.

Men så begyndte *den anden verdenskrig*, og nazisterne fik andet at tænke på. Den ramte vel Flensborg mindre end så mange andre byer på tysk statsområde, men tabene var dog store. Særlig slemt var det amerikanske *flyverangreb* d. 19. maj 1943. Over 400 bomber nedkastedes; mere end 300 af dem ramte forskellige industrianlæg, men mange faldt blandt den civile befolkning, i alt dræbtes 89 civile.

Endnu efter kapitulationen måtte Flensborg ofre til krigen; thi d. 14. juni 1945 *sprængtes et ammunitionsdepot* ved Mørvig i luften; mange døde, 1000 mennesker blev såret. I det samlede tab af menneskeliv på fronterne indgår 125 elever fra Duborgskolen — byens folkeregister har indtil d. 31. dec. 1953 registreret et samlet tab af 2710 flensborgere, 8,2 pct. af den mandlige befolkning i 1939.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Efter kapitulationen

Da Tyskland brød sammen d. 5. maj 1945, kom Flensborg under *engelsk militærstyre*. Den nazistiske overborgmester dr. Ernst Kracht fjernedes, ligesom mange andre udprægede Hitlertilhængere, og englænderne konstituerede omgående den danske grosserer *I. C. Møller* i hans sted, en post, han under forskellige former og vilkår bestred til april 1951. Straks efter kapitulationen fremsatte 38 flensborgere, særlig repræsentanter for det hidtidige danske mindretal, socialdemokratiet og forskellige erhvervsorganisationer, et program, der krævede administrativ adskillelse mellem Sydslesvig og Holsten, indfødte sydslesvigere på de ledende poster og fjernelse af de flygtninge, som allerede da var anbragt i landsdelen; blandt de 38 var den senere landsminister og bypræsident i Flensborg *Th. Andresen*. Langt videre rakte dog en udtalelse af 8. juni fra *34 flensborgske socialdemokrater*, som kort og godt, trods den danske regeringserklæring af 9. maj om, at »grænsen ligger fast«, forlangte, at Flensborg skulle indlemmes i Danmark, en opfattelse, som ganske deltes af det hidtidige mindretal i byen. Støtte fra officiel dansk side fik denne bevægelse foreløbig ikke; socialdemokratiet i Danmark forholdt sig ganske passivt, og militærregeringen forstod ikke, at tysktalende, som flensborgerne gennemgående er, kunne ønske tilknytning til Danmark, men mente, at den egentlige bevæggrund var den, at man ville redde sig bort fra Tysklands ruiner. Heroverfor hævdedes fra dansk side i Flensborg, at der ikke kunne tales om overløberi, hvor en indfødt, kulturelt mishandlet befolkning fandt tilbage til sin nationalitet.

Ingen modstand kunne dog dæmme op for tilslutningen til en dansk eller i al fald danskorienteret bevægelse. Formanden for *Slesvigsk forening*, redaktør Tage Jessen, erklærede kort efter sammenbruddet, at foreningen var meget forbeholden over for kommunister, der ønskede optagelse, og bestemt afvisende over for tidligere medlemmer af nazipartiet og dets tilsluttende organisationer. Men der var nok endda, som ønskede at melde sig ind i Slesvigsk forening. At man en tid lukkede for tilgang, kunne i det lange løb ikke svække tilstrømningen, ej heller det,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

at man for at tage brodden af de angreb, der lå gemt i smædeordet »Speckdänen«, indførte en karenstid, før medlemmerne kunne få del i de levnedsmiddelpakker, som nordfra sendtes til den nødlidende befolkning.

Da Slesvigsk forenings rammer var alt for snævre til, at man kunne optage de mange, der søgte medlemsskab, og da ingen ændringer kunne foretages uden samtykke fra militærregeringen, forhandledes — gennem hele 7 måneder — om en nyordning. Kontrolkommissionen for Tyskland gav d. 31. jan. 1946 principiel tilladelse til oprettelse af en *Sydslesvigsk forening* (SSF), »omfattende de tidligere sammenslutninger, der havde med den del af befolkningen at gøre, som forhen kaldtes det danske mindretal«. Men først d. 9. sept. forelå den endelige godkendelse af love og vedtægter for SSF. Grosserer *Cornelius Hansen* blev formand, et stiftelsesmøde under de højtideligste former fandt sted d. 15. nov. i Flensborghus; ved en påfølgende middag deltog militærguvernøren og andre engelske gæster, den slesvig-holstenske landsminister Th. Steltzer og førstemændene inden for Flensborgs bystyre. Inden da var arbejdet dog faktisk kommet i gang, således at SSF alene i Flensborg havde 20.021 medlemmer pr. 1. juli 1946, et tal, som gradvis steg til 28.321 i april 1948. Men så gennemførtes den vesttyske valutareform i juni; pengene blev små og mange mennesker fattige; arbejdsløshed satte kraftigt ind — på halvandet år steg den fra 8506 arbejdsløse til 11.250 — og tvang mange bort til sydligere arbejdspladser, og endelig dukkede en vis modløshed op, da det efterhånden blev klart, at Flensborg ikke kom til Danmark lige med det samme. Alt dette bevirkede en stagnation og snart efter nogen nedgang i SSF's medlemstal.

Betydningsfuld blev den stilling, *det flensborgske socialdemokrati* indtog. Ganske modsat 1919—20 bekendte det sig åbent til dansk side. Da det blev angrebet af det slesvig-holstenske socialdemokrati, udtalte lokalforeningen med overvældende flertal d. 19. juni 1946, at den ikke som ønsket af overledelsen ville lægge noget som helst pres på medlemmerne i national henseende, men at den tværtimod ville stille dem ganske frit. Den erklærede yderligere, at overgangen til danskvenlig eller dansksindet indstilling ikke stod i forbindelse med de danske madpakker, men at det nationale sindelagsskifte var begyndt allerede under nazismens voksende indflydelse i 1920'erne. — I en senere rede-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det kongelige teater spiller Holberg i Flensborg.

gørelse til det kongerigske socialdemokrati hævdedes yderligere, at det nazistiske krav om arierattester som bevis på ikke-jødisk afstamning havde ført til, at mange derved blev klare over deres nordiske oprindelse. — Da lokalforeningen således ikke ville bøje sig, erklærede selve partiformanden dr. Kurt Schumacher i juli 1946 den flensborgske socialdemokratiske forening for opløst. Lokalforeningen svarede, at partiets formand vel kunne ekskludere flensborgafdelingen, men ikke opløse den, og at den agtede at fortsætte som selvstændig forening. Sådan opstod det »*Socialdemokratiske parti i Flensborg*« (SPF), der ved alle valg i de følgende år allierede sig med S S F, som efter store besværligheder fik tilladelse fra militærregeringen til også at optræde som politisk parti, skønt den til at begynde med kun havde ret til at varetage sine medlemmers kulturelle interesser. Efter yderligere langvarige forhandlinger med besættelsesmagten anerkendtes 6. aug. 1948 *Sydslesvigsk vælgerforening* (SSV) som danskhedens politiske organisation. Formand blev smedemester *Samuel Münchow,* en indfødt flensborger, som i over 20 år havde siddet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

inde med danske tillidsposter. SSV havde 1. april 1949 inden for byområdet ca. 12.500 medlemmer. — Allerede i 1945, da spændingen mellem de flensborgske arbejdere og den socialdemokratiske overledelse var åbenbar, truede denne, bl. a. gennem dr. Richard Schenck, med at opbygge et nyt konkurrerende parti i Flensborg. Det skete også efter bruddet, men den autoriserede SPD-flensborgafdeling førte kun en skyggetilværelse. Ved *det første byrådsvalg* d. 13. okt. 1946 fik den kun 13,5 pct. af stemmerne, omtrent det samme som de tysk-borgerlige, mens de to danske eller danskorienterede grupper tilsammen opnåede 65,9 pct. At de danske fik samtlige 30 kredsmandater og yderligere 3 tillægsmandater, mens de tyske grupper måtte nøjes med 6 (CDU 2, SPD 2, FDP og KPD hver 1), skyldtes en urimelig fordelingsmetode, som dog ændredes inden næste byrådsvalg.

Da dr. Kurt Schumacher døde, ønskede hans efterfølger Erich Ollenhauer sammenslutning mellem SPF og det store vesttyske SPD; han og den danske socialdemokratiske førstemand Hans Hedtoft talte i marts 1953 i Flensborg og anbefalede henholdsvis direkte og indirekte, at SPF gik op i SPD. Flensborgafdelingens formand *Nicolaus Reiser*, der er tyskfødt, fra Thüringen, og om hvem man aldrig har hævdet mere, end at han var danskorienteret, havde altid holdt forbindelsen ved lige sydpå. Han gik nu i 1953—54 ind for en *socialdemokratisk genforening*, og da han sejrede ved en generalforsamling, var sammenslutningen en kendsgerning, hvorefter SSV opsagde valgalliancen fra 1946. Til gengæld stiftedes i Flensborg en afdeling af den i nogen tid eksisterende *Sønderjydsk arbejderforening* (SAF), der hidtil ikke havde virket i Flensborg for ikke at konkurrere med SPF.

Ved *landdagsvalget d. 12. sept. 1954* stod SSV for første gang alene, mens de to tidligere socialdemokratiske grupper opstillede fælles kandidater, i 1. valgkreds Nicolaus Reiser. Trods dette opnåede SPD kun 18,6 pct. af de afgivne stemmer, mens de rent danske kandidater fik 34,9 pct. Sammenlignet med forbundsdagsvalget i sept. 1953, der ganske vist betød et lavpunkt for danskheden i Flensborg, var der en stigning fra 33,9 pct., så de danske tab til SPD kan ikke have været særlig store. Når den danske procentdel siden 1946 er sunket betydelig, har det sin delvise parallel i den nedgang, som har vist sig på skolens område og m. h. t. medlemstallet i SSF, men skyldes først og fremmest tilgangen af de nye flygtningevælgere.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Allerede i de sidste krigsmåneder strømmede *flygtningene* til fra de østtyske provinser. Men efter at polakkerne fik overladt en del af Østtyskland, og russerne satte sig fast i Østberlin, øgedes flygtningeantallet betydeligt. Man regner, at Flensborg i alt har modtaget 42.000, hvoraf ca. 75 pct. kom fra egnene øst for Oder—Neisse-linien og ca. 10 pct. fra den russiske østzone. 8000 af flygtningene anbragtes i baraklejre, mens langt den største del — 34.000 — tvangsindkvarteredes hos byens befolkning, der nåede maksimumstallet 107.679 omkring nytår 1949. Flygtningenes lod var såre beklagelig, men velkomne var de alligevel ikke, fordi de gjorde det forhåndenværende ernærings- og boligproblem så uendelig meget sværere, fordi de af alle indfødte flensborgere, tysk- som dansksindede, følte sig som inderlig væsensfremmede, og sidst, men ikke mindst, fordi de efterhånden krævede ligeret med den hjemlige befolkning og i nogen grad trængte den tilbage. At deres fødselsoverskud viste sig at være langt større end de indfødtes, skulle ikke gøre sagen bedre. Intet under da, at nogle flensborgere forlangte dem fjernede. Andre nøjedes blot med at kræve, at en del af dem skulle flyttes, så at flygtningebyrden, der var uforholdsmæssig stor for hele landet Slesvig—Holsten, blev udjævnet. Principielt hyldede alle myndigheder tanken om udjævning af flygtningebyrden, men i praksis kneb det med gennemførelsen. Når befolkningstallet langsomt sank, så at det sidst på året 1952 nåede under de 100.000, skyldes det ikke blot omflytning af flygtninge, men vist i lige så høj grad indfødte flensborgeres bortvandring til bedre arbejdspladser sydpå. I 1953 omflyttedes i alt 2387, flest unge i alderen 15—25 år, men ret mange var det ikke sammenlignet med det øvrige Sydslesvig; her dalede flygtningetallet med ca. 40 pct., men i Flensborg kun med 5 pct.; thi samtidig med, at nogle flygtninge rejste bort, kom andre til. Endnu i sept. 1954 fandtes der stadig over 34.000 personer i Flensborg — d. v. s. godt ⅓ af byens samlede indbyggertal — som sad inde med flygtningelegitimationskort.

Da den engelske militærregering overtog styrelsen i maj 1945, forefandt den som nævnt en del flygtninge; i henhold til Potsdam-overenskomsten af 2. aug. s. å. var den forpligtet til at modtage yderligere en mængde. For at få hold på dem forbød den fra 1. dec. 1945 flygtningene at skifte bopæl, men et par måne-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der senere fik de dog lov til at bosætte sig, hvor de ville eller kunne.

Samtidig med, at militærregeringen d. 7. sept. 1945 officielt indsatte grosserer *I. C. Møller* som overborgmester, fabrikant *C. C. Christiansen* som borgmester og lærer *Fr. Drews* som rådmand, oprettede den et *provisorisk byråd,* sammensat af de før 1933 eksisterende gamle partier. I marts 1946 indsatte den yderligere 6 flygtningerepræsentanter i byrådet, dog uden stemmeret. Dette ikke-folkevalgte byråd fungerede, til det afløstes af det folkevalgte af 13. okt. 1946. — Da der i juni 1946 var kommet yderligere flygtningeskarer til Flensborg, fik alle flygtninge kommunal valgret på linie med den hjemlige befolkning, men var dog endnu ikke valgbare; denne begrænsning ophørte imidlertid snart.

Flygtningenes valgret kom til at betyde overordentlig meget; snart organiserede de sig i et særligt parti: »*Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten*« (BHE), der altid stemte sammen med de andre tyske vælgere, ofte i fælles valgblok. Med deres op til ca. 25.000 vælgere udgjorde flygtningene ca. 75 pct. af det samlede tyske stemmetal. Efter byrådsvalget d. 29. april 1951, hvor de danske grupper mønstrede 43,3 pct. af samtlige stemmer, var »Flensborg Avis« og »Flensburger Tageblatt« enige om, at der var dansk flertal blandt de *hjemmehørende* flensborgere; at de så satte dette flertal til henholdsvis 67 pct. og 59 pct. af stemmerne, er i denne forbindelse af mindre betydning.

De første år efter kapitulationen var den danske bevægelse så overmægtig, at nu afdøde landsminister F. W. Lübke kunne sige, at Flensborg forekom tabt. Kun fabrikant *C. C. Christiansen,* der sidenhen indtog en ledende plads inden for tysk-nationalt arbejde, holdt sammen med en lille kreds urokkeligt fast ved den tyske sag. Der er næppe tvivl om, at hvis sydslesvigerne havde begrænset sig til at kræve »Flensborg hjem«, som flensborgbevægelsen i afstemningstiden 1918—20, i stedet for at ville have hele Sydslesvig til Danmark, kunne kravet være blevet sat igennem både over for den danske regering og de sejrende magter.

Under alt dette gik det danske arbejde på politisk og kulturelt område sin støtte gang i et omfang og tempo, som var ukendt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fra det danske årsmøde 4. juni 1950.
Optoget svinger op ad Skibbrogade.

før 1945. *Dansk generalsekretariat,* der straks efter kapitulationen blev ledet af tidligere fuldmægtig i det danske indenrigsministerium *Frants Thygesen,* var det midtpunkt, hvor trådene løb sammen, ikke mindst hvad angår det politiske og organisatoriske. *Årsmøderne,* der ligesom tidligere indlededes med indendørsforsamlinger, nu op til 9—10 forskellige steder i byen, kunne ikke mere få rum på det gamle terræn ved Gl. Kobbermøllevej, men flyttede til pladsen ved Eckenersgade og samlede op til 48.000 deltagere. Skønt der ikke måtte flages med danske faner, et forbud, der fastholdtes af landsregeringen endnu 1954, satte disse årsmøder alligevel gennem den store deltagelse og gennem folketoget fra centrum til festpladsen, deres præg på byen.

Flensborghus bogsamlings udlån steg i årene 1945—46 til 1947—48 fra 49.600 til 76.990 udlån til voksne og fra 9461 til 56.177 udlån til børn, hvortil kom, at den nyoprettede *Dansk sundhedstjeneste,* der med støtte fra den danske stat under forskellige former arbejdede i Flensborg med residens i udmærkede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bygninger i Stuhrs allé, i sidstnævnte år lånte 2077 bind i bogsamlingen. At der var grøde i dette arbejde, ses også af, at en filial indviedes i den danske privatskole i Kielseng i dec. 1952, ligesom det er på tale at indrette en ny dansk bogsamling i Nystaden. — Er der end i de sidste år en lille nedgang at spore i udlånstallet, kan det dog siges, at på det kulturelle område står danskheden stærkt.

Men selv i medbørsårene havde danskheden i Flensborg mange *vanskeligheder* at kæmpe med. Militærregeringen stillede sig på ingen måde velvillig og betragtede principielt de danske indbyggere som tyske statsborgere, altså som besejrede modstandere, og gav dem til at begynde med ingenlunde nogen særstilling. Den standsede i sommeren 1945 en adresse, der udtalte sig for Flensborgs statslige tilslutning til Danmark — før det tidspunkt havde 10.000 af de 13.000, man havde nået at henvende sig til, skrevet under —; en »Südschleswigsche Vereinigung«, der ville samarbejde med Slesvigsk forening, søgte gennem overborgmester I. C. Møller militærregeringen om anerkendelse som forening, men fik overhovedet intet svar. Der er eksempler på, at militærregeringen forbød, at man benyttede valgplakater med dansk tekst, og at SPF opstillede selvstændige kandidater ved landdagsvalget i 1947, ligesom den tidligere kun ville tillade SSF at opstille kandidater som »upolitiske«, og den forbød alle sydslesvigere enhver brug af Dannebrog og danske farver, endog ved årsmøderne, hvor man selv i nazitiden havde kunnet hejse det danske flag. Samtidig godkendte den som slesvig-holstensk landsflag den fane, som danskerne lige fra dens fremkomst i 1844 havde karakteriseret som »oprørsflaget«. Intet under, at unge danske brushoveder i efteråret 1947 dannede et hemmeligt frihedsråd og udsendte en »illegal«, tyskskreven avis; det skal dog tilføjes, at selv om militærregeringen forfulgte sagen, tog den meget lemfældigt på synderne, da de blev sat fast.

Fra *tysk side* kom *modstødet* ad forskellige veje. Nogen støtte kunne man påregne hos militærregeringen, men navnlig hos landsregeringen i Kiel, da denne oprettedes 1946. At det pædagogiske seminarium 1946 flyttedes fra Kiel til Mørvig, og at samtlige ministerpræsidenter i den britiske zone i Vesttyskland holdt konference i Flensborg i nov. 1947, er vel et udtryk for støtte til tyskheden her ligesom forbundspræsident *Th. Heuss'* besøg i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Forbundspræsident Th. Heuss og overborgmester I. C. Møller.

jan. 1950, selv om han udtalte sig i de forsonligste vendinger og gjorde sig til talsmand for den største tolerance over for de danske i Sydslesvig. Hvor meget flygtningene end var også de tysksindede flensborgere imod, betød de dog en velkommen vækst af det tyske element. — Men endelig arbejdedes der også på at styrke den indre front. Omkring nytår 1947 stiftedes »*Schleswig-Holsteiner Heimatbund*«, en tid ledet af dr. Rich. Schenck, senere af redaktør *Hanno Schmidt,* der ligesom fabrikant C. C. Christiansen er med i de fleste nationaltyske foreningers styrelser. Alle disse sammenslutninger dannede 1952 i Flensborg et arbejdsfællesskab »*Det grænsepolitiske råd*« med Hanno Schmidt som formand.

Ved byrådsvalget 1948 vandt de tyske partier så meget frem, at det så ud til, at de ville få flertal i byrådet. Denne udsigt førte straks på selve valgaftenen til store demonstrationer. Man drog til rådhuset, hvor dr. Schenck udtalte: »Dette rådhus er nu ikke mere dansk; jeres opgave er det, tyske flensborgere, at sørge for, at det ikke på ny bliver dansk«. Så hejstes det slesvig-holstenske flag, man sang »Schleswig-Holstein meerumschlungen« og — for første gang siden 1945, ikke blot i Flensborg, men for første gang i hele Vesttyskland — »Deutschland über alles«. Imidlertid viste det sig, at mandatfordelingen trods tysk flertal blandt de afgivne stemmer faldt ud til danskernes fordel, så disse bevarede et knebent flertal.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Da der også fandt tyske demonstrationer af ondartet karakter sted efter byrådsvalget 1951, henstillede politiet til samtlige partier, at de for fremtiden førte en *anstændig valgkamp,* ikke forstyrrede hinandens møder og ikke rev modstandernes agitationsplakater ned. Denne henstilling gentoges 1953 og efterlevedes ved de følgende valg: til forbundsdagen 1953 og til landdagen 1954. Ved det første af disse valg rådede »den Adenauerske psykose«, der fik mange såvel blandt de danske som blandt socialdemokraterne til at stemme på CDU, men ved landdagsvalget må adskillige af dem være vendt tilbage. Når den danske spidskandidat i Flensborg Samuel Münchow ikke opnåede mandat ved landdagsvalget sept. 1954 trods sine 11.262 stemmer, skyldes det i nogen grad, at en valgkredsomlægning var til skade for danskerne, men dernæst i særlig grad, at der var dannet en valgblok mod ham af de to store partier CDU og BHE, således at deres kandidat, redaktør Hanno Schmidt, sejrede med 544 stemmers overvægt. Uden denne valgblokdannelse ville mandatet være tilfaldet Münchow, ligesom valget tydeligt viste, at SSV er det største enkeltparti i Flensborg. Det er tilmed sandsynligt, at der stadig er dansk flertal i den hjemmehørende befolkning.

Efterhånden genindførtes den gamle *kommunale forfatning.* Det nye folkevalgte byråd udpegede i okt. 1946 enstemmigt I. C. Møller til overborgmester, mens Nicolaus Reiser blev viceborgmester. Efter valget i okt. 1948 genvalgtes I. C. Møller med de danske gruppers stemmer, mens 18 stemte på den tidligere finansminister Th. Andresen. Da ikke denne, men derimod Nicolaus Reiser fra SPF blev valgt til viceborgmester, nægtede de tyske fraktioner at deltage i valget af de øvrige magistratsmedlemmer, men efter nogen tids forløb faldt de dog til ro igen.

En ny kommunallov trådte i kraft d. 6. april 1950. Herefter skulle byrådets ulønnede formand kaldes *bypræsident,* mens den øverste lønnede embedsmand skulle hedde overborgmester. Fire uger senere valgtes I. C. Møller enstemmigt og med akklamation til bypræsident; den tysk-borgerlige Burgwald gav sikkert udtryk for den almindelige opfattelse ved at fremhæve hans fortrinlige ledelse af byrådets forhandlinger gennem næsten fem år. Th. Andresen valgtes, ligeledes enstemmigt, til vicepræsident, men da Fr. Drews foreslogs til overborgmester, protesterede CDU og bestred hans kvalifikationer til embedet. Alligevel valgtes han, idet de danske grupper samt flertallet inden for

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Overborgmester grosserer I. C. Møller (d. 1955).

SPD stemte på ham. Også rådmandsvalgene gav anledning til hidsig diskussion, og det endte med, at CDU-medlemmerne og nogle fra SPD udvandrede fra mødet. Først efter tre måneders forløb blev forholdene på rådhuset atter normale.

Ved byrådsvalget d. 29. april 1951 fik de danske grupper med en fremgang på 167 siden valget 1950 i alt 26.523 stemmer, men kun 18 mandater, idet valgfællesskabet Tysk Flensborg (CDU og BHE) med 27.915 stemmer opnåede 21 pladser i det nye byråd, mens SPD med 4550 stemmer overhovedet ikke blev repræsenteret, så lidt som 3 småpartier, der tilsammen kun fik tilslutning fra ca. 2000 vælgere. Da flertallet således gik over til tyskerne, valgtes Th. Andresen fra CDU til bypræsident. I. C. Møller, der i 1950 kom ind på tillægsmandat, men denne gang blev valgt på direkte mandat i 14. distrikt, måtte nøjes med posten som vicebypræsident.

Men i øvrigt skærpedes tonen af og til i denne nye valgperiode; den danske gruppe havde rejst klage over valget og lod den gå videre til forvaltningsdomstolen, da den afvistes af flertallet, ligesom der blev rejst sag mod byen i anledning af en påstået uberettiget afskedigelse af en af de dansksindede kommunale funktionærer. Arbejdsdomstolens kendelse gik byen imod. Men

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i almindelighed foregik forhandlingerne i fuld fordragelighed.

Kollund skov på dansk rigsområde var efter kapitulationen blevet beslaglagt ifølge dansk lov om konfiskation af tysk ejendom. I sommeren 1951 blev den uden forbehold af nogen art tilbagegivet Flensborg by; overborgmester Drews takkede i en avisudtalelse for den smukke gestus fra rigsdansk side.

Den *kommunale bogsamling* i Det tyske hus med filialer — siden 1951—52 har der været et nyt udlånssted i Sophiesminde — har været i god vækst. I sæsonen 1946—47 var bogbestanden, bogsamlingen i Nystaden medregnet, på i alt 31.927 bind med et samlet udlån på 151.565 bøger; i sæsonen 1952—53 var de tilsvarende tal steget til 53.603 og 313.505, samtidig med at befolkningstallet dalede. Det synes navnlig at være børnebibliotekets arbejde, som er i stærk vækst.

Et *sygehus* fælles for byen og landkredsen er blevet indrettet ved Mørvig. Nye bygninger af punkthustypen byggedes på højderne ved Mathildegade, mest beregnet for tjenestemænd; herfra er der den mest storslåede udsigt.

Interessen for kommunale spørgsmål synes i de senere år at være i stigen blandt byens borgere. I al fald er der stiftet en række *kommunalforeninger* i de forskellige bydistrikter, f. eks. på Duborg og i den indre by. Lejlighedsvis fremfører de henstillinger og ønsker vedrørende lokale spørgsmål over for magistrat og byråd, f. eks. om det nye rådhus' placering og om betimeligheden af at anlægge en omkørselsvej uden om Flensborg.

Arbejdsløsheden, navnlig blandt flygtningene, er stadig stor, men dog i nedgang. I marts 1954 var der 6273 arbejdsløse i Flensborg, i april 170 færre. Mindre lys tegner *befolkningsbevægelsen* sig. Fødselshyppigheden lå i 1946 på 18,9 pr. 1000 indbyggere, mens lands- og forbundsgennemsnittet lå lavere. Men allerede 1950 var Flensborg nået ned på 14,7 fødsler pr. 1000 indbyggere, og de følgende år viste stadig faldende tendens. Det samme gælder fødselsoverskuddet. Det samlede indbyggertal var d. 1. jan. 1955 i alt 95.548, nemlig 60.697 hjemmehørende, 33.623 flygtninge, hvoraf 5829 boede i lejre, samt 1228 udlændinge.

Flensborg er ikke blot brændpunkt i den nationale strid mellem dansk og tysk; herfra udgår også bestræbelser for at forsone modsætningerne, så at Flensborg ikke blot er *front*, men også *bro*. Et af de første udslag heraf var Østersøåret 1931, som skulle

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

være en turistpropagandatid for byen, men hvor også mange kulturelle foranstaltninger opstod med kraftig deltagelse fra nord og fra syd. Under nazismen fortsattes med udstillinger af dansk malerkunst i museet i 1933 og 1934, hver gang strækkende sig over ca. 4 uger, med henholdsvis 2241 og 5420 besøgende. På Christian X's begravelsesdag d. 30. april 1947 holdtes en officiel sørgegudstjeneste, tilmed på dansk, i St. Marie kirke; blomster smykkede hele kirken; alt, hvad der var af officielt i byen, var mødt op, ca. 2000 deltagere fyldte det store rum. I nov. 1952 åbnedes en fælles dansk-tysk bogudstilling under mottoet »Slesvig — hjemstavn og grænseland«, og i sept. 1954 afholdtes nogle »Flensburger Tage«, der samlede deltagere fra både nord og syd; danske og tyske universitetsprofessorer talte; dagenes kulturelle præg understregedes yderligere ved gæstespil af Det kgl. teater og ved tysk fremførelse af Mozarts »Figaros bryllup«.

Pressen efter 1920

Årene efter 1920 blev et i høj grad omskifteligt tidsafsnit for Flensborgs presse.

Indtil 1920 udkom »*Flensborg Avis*« i en by, hvor der ikke havde været læst og skrevet et dansk ord i de almindelige skoler. Før verdenskrigen lå der tillige, som redaktør E. Christiansen engang udtrykte sig, »sorte slagskygger af domhus og fængsel over bladets arbejdssted«; men der var fremgang trods alt. De store særudgifter, som de mange retssager medførte, blev klaret, al gæld betalt og trykkeriet gjort tidssvarende og sat i stand til at opfylde voksende krav.

Så fulgte den nye grænsedragning og Nordslesvigs genforening med moderlandet, som »Flensborg Avis« ved sit virke gennem et halvt århundrede havde været med til at skabe forudsætningerne for. Statsgrænsen af 1920 kom imidlertid ikke mindst til at stække »Flensborg Avis«s virke og hemme bladets arbejde. Den optårnede et utal af hindringer mellem bladets udgivelsessted og en del af dets hidtil bedste opland, og der meldte sig nye, vel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udrustede medbejlere til de avislæsende hjem i Nordslesvig: i form af partiblade, et nyt organ, der udkom nord for Kongeåen, men med rundelig støtte tog bredt sigte på Sønderjylland, og så de store provins- og hovedstadsblade, der nu kunne nå hurtigt frem til grænselandet og bragte fyldig læsning.

Alt det gik ud over »Flensborg Avis«, skønt dette ikke var tilsigtet. Men i maj 1930 blev der skabt et nyt økonomisk grundlag for bladet, idet fru *M. Jessen* overlod udgivelsen til et aktieselskab, der slog rod i hele Sønderjylland nord og syd for den nye grænse og skød udløbere op i det gamle land. Det var store kredse af befolkningen, der nu ønskede at påtage sig den opgave at bære deres grænseblad og sikre dets fremtid. I spidsen for aktieselskabet valgtes to højt ansete flensborgere, grosserere *J. C. Paulsen* og *Cornelius Hansen*, og ind i tilsynsrådet kom i øvrigt en række indflydelsesrige mænd.

Siden 1920 havde »Flensborg Avis« tillige haft den nye, smukke og betydningsfulde opgave at være hjælper og deltager i det kulturelle genrejsningsarbejde sønden skel. Her frembød sig et særligt, taknemmeligt arbejdsfelt, som ikke fandtes før verdenskrigen, men som nu blev et almendansk anliggende. Og her blev »Flensborg Avis« den uundværlige tjener, der i forvejen havde beredt vejen.

Men genvordighedernes tid var ingenlunde forbi; således voldte den danske krones kurs nye, store bekymringer, idet den medførte et stort indhug i bladets indtægter. I 1933 kom det ensrettede nationalsocialistiske styre syd for grænsen med en hidtil ukendt tysk-national udfoldelse. Under det ydre pres tyndede det ud i de danske rækker, og dermed toges der også muld væk under det danske grænseblad. Det tyskskrevne blad »*Der Schleswiger*« (»Neue Flensburger Zeitung«), der fødtes i afstemningstiden som en arvtager efter den af Jessen oprettede »Flensburger Zeitung«, måtte i 1937 efter anordning fra propagandaministeriet i Berlin omdannes til et lille månedsskrift, og dette blev på grund af krigsforholdene standset 1. okt. 1944.

I 1939 udbrød *den nye verdenskrig*. Straks fra dens første dag indkaldtes den ene af personalet efter den anden. En af bladets dygtigste tekniske medarbejdere faldt, en anden meldtes savnet, en kom i fangenskab og en fjerde vendte hjem med varigt men. Dertil kom alle de hemninger og begrænsninger, der indtræder

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Redaktør af »Flensborg Avis« Ernst Christiansen (d. 1941).

i en krigstid og naturligvis rammer et grænseblad særlig føleligt.

Den 9. juli 1940, tre måneder efter Danmarks besættelse, trådte bladets dygtige, evnerige og samvittighedsfulde leder gennem 34 år, redaktør *E. Christiansen,* tilbage fra sin ansvarsfulde post. I det politiske spil, der gik forud for dette skridt, varetog redaktør Ernst Schröder en betydelig rolle, idet han var grænsepolitisk rådgiver både for overborgmester dr. E. Kracht i Flensborg og overpræsident H. Lohse i Kiel samt for de højere nationalsocialistiske steder. Under trusel mod bladets tilværelse tvang man en personlighed, hvis noble sindelag også gav sig udslag over for den nationale modstander, bort fra hans redaktørstol. Truslen om et varigt forbud mod bladet blev opretholdt, »indtil der er indtrådt et skifte i hovedredaktionen, der byder garanti for en fremtidig loyal holdning fra Deres blads side«, hed det den 29. juni 1940. E. Christiansen fjernedes også fra sin post som forretningsmæssig leder af foretagendet »A/S Flensborg Avis« og som redaktør af månedsskriftet »Der Schleswiger«. Man frakendte ham endog den foreskrevne tilladelse til at udføre journalistisk arbejde i det hele taget. Den 26. febr. 1941 døde han.

Spørgsmålet om E. Christiansens efterfølger udgør et kapitel for sig; der forløb lang tid, inden de officielle nationalsocialistiske myndigheder stiltiende tolererede *L. P. Christensen,* der havde været bladets redaktionssekretær siden J. Jessens død i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1906 og af bladets bestyrelse var udpeget som dets leder. Der måtte føres en række hårde drøftelser med propagandaministeriet i Berlin og med »Reichspropagandaamt Schleswig-Holstein« i Kiel. Skønt L. P. Christensen i forvejen af Berlin var anerkendt som rådsherre i Flensborg, ytredes der tvivl om hans loyale indstilling; man ønskede en »ny ånd« i bladet, og en sådan bød han ingen garanti for. Redaktør Christensen modtog fra Kiel og Berlin den ene irettesættelse efter den anden, og d. 17. nov. 1941 fik han fra »Rigsministeriet for folkeoplysning og propaganda« i Berlin meddelelse om, at der »nu for sidste gang meddeles Dem en advarsel«. Skulle han give anledning til »yderligere anker«, ville der blive anordnet forcensur, som måtte udøves enten i Berlin eller i Kiel, hvilket ville gøre det umuligt for avisen at udkomme som nyhedsblad. »De bærer så selv skylden for denne svære skade«.

Mundtlige og skriftlige forsøg på at få denne alvorlige trusel ophævet forblev frugtesløse. Men bladet blev holdt i live krigstiden ud. Samtidig måtte det kæmpe med de største tekniske vanskeligheder; alt blev udpint til det yderste. — Ved anordning af 23. jan. 1945 fra præsidenten for rigspressekammet blev samtlige blades omfang fastsat til 3 dage 2 (med ¼ side annoncer) og 3 dage 4 sider (med ½ side annoncer). Dette var imidlertid allerede gjort illusorisk ved begivenhedernes gang, idet bladene af sig selv følte sig tvunget til at gå endnu længere ned. De havde så godt som opbrugt deres reserver, og nyt papir kunne ikke fremskaffes. Til sidst udkom »Flensborg Avis« som et lille, usselt trykt efterretningsblad. Mod krigens slutning savnedes de allernødvendigste materielle hjælpemidler; bladets maskinmester måtte på et kritisk tidspunkt slå gamle borde og bænke itu for i det hele taget at kunne fyre op under smelteovnen. En dag henvendte bladets leder sig til byens overborgmester med de ord: »Hvis der ikke kan skaffes udvej for brændsel, må bladet standse. Og der vil jo så også være et spørgsmål om de officielle kundgørelser, som befolkningen skal læse«. Så skaffedes den nødtørftigste, foreløbige hjælp. Samtidig greb sygdom om sig blandt personalet, man frøs og fik ingen ordentlig ernæring.

Medens L. P. Christensen var bladets redaktionelle og forretningsmæssige leder, medvirkede cand. jur. *Tage Jessen*, der efter endt studium var blevet knyttet til redaktionen i 1928, som medredaktør. En hel del af bladets personale blev indkaldt til krigs-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tjeneste. I en alder af over 60 år indkaldtes L. P. Christensen både til »Folkestormen« og til skansegravning; han slap dog hurtigt for begge dele. Efterhånden trådte flere medarbejdere til. Ved sin 75-årsdag, d. 1. okt. 1944, var »Flensborg Avis« i høj grad præget af krigens tid; men den var taknemlig for, at den også da havde lov til at varetage sin tjenergerning for danskheden og for Danmark.

Efter d. *5. maj 1945* voksede »Flensborg Avis«s oplag, der under krigen havde holdt sig omkring 7000, med en eventyrlig hurtighed. Først i Flensborg, hvor der meldte sig 50, 100, 200, 250 nye holdere pr. dag. Alle skulle have hjemstavnens danske blad, gennem det følge begivenhedernes gang, sætte sig ind i danske forhold og vænne sig til at læse dansk. Over det hele stod på den tid eet stort spørgsmål: Sydslesvigs fremtid.

Allerede på et meget tidligt tidspunkt, først i juni 1945, tænkte »Flensborg Avis« på de dansksindede landsmænd, der uden egen skyld var ukendte med landsdelens gamle danske mål; man fremsatte og begrundede ønsket om et par tyskskrevne sider med det danske blad. Det ansås for et lige så naturligt som berettiget krav og blev senere gang på gang — indtil der advaredes mod gentagelser — mundtligt og skriftligt fremført over for de pågældende officielle steder. Efter flere års forløb oplystes det, at man i London nu ikke længere stod uvenligt over for tanken, men det lykkedes ikke at hidføre nogen afgørelse, før de engelske myndigheder i 1948 havde godkendt oprettelsen af en politisk organisation: Sydslesvigsk vælgerforening og i forbindelse dermed et særligt blad: »Südschleswigsche Heimat-Zeitung«.

I maj 1945 kom fra København den officielle proklamering af, at »grænsen lå fast«, og så begyndte de britiske myndigheder at indrette forholdene efter de krav, der gøres gældende i et besat land. Det ramte også pressen. »Flensborg Avis«, der i de første uger som en selvfølge havde genoptaget sit frie, gamle mæle, fik sine instrukser, der skulle overholdes. I en kort overgangstid kunne bladet holde sig til en fortrolig vejledning for den kongerigsk-danske presse. Man oplevede, at det i nogle dage var forbudt det gamle danske grænseblad at komme over grænsen, noget, der aldrig før var hændt; dette forbud, der naturligvis beroede på ukendskab til forholdene, blev dog ved officiel-dansk

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mellemkomst hurtigt ophævet. Men snart blev »Flensborg Avis« stillet under forcensur, som øvedes daglig på bladets redaktion. Den håndhævedes efterhånden ved en række militærpersoner af forskellige grader fra major til sergent, indtil bladet omsider fik sin formelle licens. Men også den måtte gøres til genstand for en lang række forhandlinger. Efter den engelske licens underkastedes »Flensborg Avis« en dobbelt kontrol: 1) politisk og sikkerheds-censur; 2) almindelige og arbejds-instrukser. »Overtrædelse af disse kontrolforholdsregler vil for Dem medføre midlertidig suspension af avisen eller tilbagekaldelse af licensen eller andre sådanne straffe, som forseelsen måtte berettige til«. Det pålagdes licensindehaverne grossererne J. C. Paulsen og Cornelius Hansen samt redaktør L. P. Christensen at »bruge det dem betroede redskab i sandhedens tjeneste«. Men følgende emner måtte ikke drøftes eller omtales i »Flensborg Avis«: a) spørgsmål vedrørende grænsen eller Sydslesvigs fremtidige nationale stilling. Det var dog tilladt at gengive udtalelser vedrørende Sydslesvigs nuværende og fremtidige stilling, dersom sådanne blev fremsat fra en af de følgende officielle kilder: I. Den danske regering eller rigsdag. II. Grænseforeningen. III. Sønderjydsk skoleforening. b) Udtryk for noget ønske om at vende tilbage til dansk styre. c) Gengivelse af agitation i Danmark for Sydslesvigs tilbagevenden til dansk styre. d) Det danske mindretals fremtid, undtagen i undervisnings-, kulturelle eller velfærdsanliggender. e) Hentydning til hejsning af det danske flag i Slesvig-Holsten.

Man fastsatte bladets oplag — til 33.000 og senere til 45.000 —, bestemte den del, der kunne bruges til kundgørelser, anordnede også, at der ikke måtte optages annoncer i det tyske sprog, hvorved man udelukkede »Flensborg Avis« fra at bringe vigtige officielle bekendtgørelser, da tyske embedskontorer nægtede at annoncere på dansk. Avisen skulle betegnes som organ for Den slesvigske forening. Man bestemte bladets omfang (6 sider) og anordnede, hvor verdens- og større tyske nyheder samt lederen skulle stå. Gotiske bogstaver måtte ikke anvendes, kundgørelserne kun optage ⅛ del af hele pladsen, antallet af frieksemplarer ikke overstige 5 pct. af oplaget, de faste holdere ikke overstige 50 pct.; regnskabet skulle kontrolleres af »en revisor af god rang«, og det skulle til enhver tid kunne underkastes eftersyn ved en officer fra militærregeringen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Redaktør L. P. Christensen, »Flensborg Avis« (f. 1882).

Det var de kår, »Flensborg Avis« arbejdede under i en periode, der kunne have betydet den helt store opgangstid for bladet. Visse lempelser opnåedes ved forhandlinger med de britiske myndigheder. Men som helhed forblev de nævnte forhold gældende, indtil magt og myndighed efterhånden atter gled over på tyske hænder. Samtidig gjorde en tysk pengereform den overvejende del af befolkningen fattig; også »Flensborg Avis« mistede de pengemidler, den havde sparet sammen til hårdt trængte forbedringer i driften. De hundredtusinder af flygtninge, der oversvømmede Sydslesvig, blev naturligvis udelukkende et arbejdsfelt for den tyske presse, der hurtigt oparbejdedes med stærk støtte fra officielle kilder og endog med amerikansk hjælp. Den danske presses oplag mindskedes.

I Kiel-erklæringen af 26. sept. 1949 bestemmes udtrykkelig: Ved understøttelse og andre ydelser af offentlige midler, hvor afgørelsen træffes efter skøn, må tilhørsforholdet til det danske mindretal som sådant ikke tages i betragtning. Offentlige bekendtgørelser må ikke unddrages det danske mindretals aviser. Bortset fra Flensborg by, hvor der ved kommunalvalget var dansk flertal indtil 1951, forblev dette et tilsagn på papiret. Man måtte hurtigt ind i en hård, krævende hverdag, under hvilken arbejdskårene blev stadig strengere for pressen som for danskheden i det hele taget.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Under denne udvikling har også *den tyskskrevne danske presse* spillet sin betydningsfulde rolle. Et led heri var det lille blad »*Unser Land*«, der udkom i et par måneder forud for og lige efter afstemningen i 1920. Bladet blev udgivet af E. Christiansen med Holger Andersen og Tage Jessen som redaktører og satte sig til formål at »imødegå falske fremstillinger fra modpartens side. Det vil i de dele af vort slesvigske hjemland, hvor den altyske presse af prøjsisk nation hidtil har udøvet en ubegrænset magt, vise befolkningen, at den er ensidig og falsk underrettet, og vil tilskynde den til selv at tænke og selv at foretage efterforskninger«. — »Unser Land« udkom dagligt i to måneder fra 26. jan. til 26. marts 1920.

Allerede i efteråret 1919 havde en kreds af dansksindede mænd under betydelige økonomiske ofre sikret sig den daværende »*Flensburger Norddeutsche Zeitung*«, det tidligere tyskfrisindede organ i byen, der i grænsestriden havde indtaget et mæglende standpunkt. Dets indsats forud for afstemningen, under Julius Bogensees og J. Kronikas ledelse, blev utvivlsomt af væsentlig virkning. At dets stilling efter grænsedragningen ville blive vanskelig, måtte forudses. I løbet af kort tid sank dets holdertal fra 7000 til omkring ved et par tusinde. Hele den tyske presse vendte sig med voldsomhed imod bladet. Ved årsskiftet 1920—21 var der knap 1500 abonnenter tilbage.

På dansk side var man imidlertid klar over, at et tysksproget blad, redigeret i dansk ånd, fremdeles ville have en vigtig opgave at varetage. Det gjaldt om at finde en økonomisk betryggende ordning. Der fremkom også henvendelse fra bladet »Der Schleswiger«, som Johs. Oldsen i Lindholm udgav på »Tondernsche Zeitung«s forlag i Tønder, og som nærmest havde søgt udbredelse i de frisiske egne. Dette blads forhold blev så taget med ind under overvejelserne vedrørende »Flensburger Norddeutsche Zeitung«. Man oprettede et selskab med begrænset ansvar, »*Der Schleswiger*«, som overtog sidstnævnte blads store og værdifulde ejendom i Flensborg, Storegade 4, og erhvervede udgiverretten til bladet »Der Schleswiger«, der fra 1. juli 1921 udgik som aflægger af »*Neue Flensburger Zeitung*«, hvilket navn den gamle »Flensburger Norddeutsche Zeitung« antog fra samme dato. Redaktør *Bogensee* påtog sig ledelsen af bladet, medens *J. Kronika* efter yderligere uddannelse i København d. 15. nov. 1922

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

indtrådte i redaktionen. — Ved nyordningen af 1. juli 1921 havde bladene et samlet oplag på 1500; men derefter begyndte en ikke ubetydelig stigning. »Neue Flensburger Zeitung« havde 1. jan. 1922 2244 holdere, 1. aug. 1923 7250; »Der Schleswiger« 1. jan. 1922 646, 1. aug. 1923 1620. Fra 1. marts 1922 oprettedes yderligere et aflæggerblad for Slesvig og omegn: »*Neue Schleswiger Zeitung*«, hvis oplag straks udgjorde 700, men 1. jan. 1923 var vokset til 2490. Trods bladenes store udbredelse modtog de ikke en eneste officiel kundgørelse; endog teaterannoncerne i Flensborg blev frataget dem. Man søgte fra tysk side på alle mulige måder at komme de tyskskrevne danske blade til livs.

Den 15. febr. 1923 holdtes i Flensborg stiftende generalforsamling i et nyt aktieselskab, »*Schleswigsche Presse*«, der kort efter overtog forlagsretten til alle tre blade; i tilsynsrådet indvalgtes 4 medlemmer fra Flensborg by og 4 for det øvrige Sydslesvig. Bladene var i nævnte år nået op på et samlet oplag af over 12.000. Men så benyttede de tyske myndigheder en militær undtagelsestilstand, der skyldtes helt andre forhold, til 17. nov. 1923 at udstede et forbud mod bladene; det begrundedes med, at de arbejdede for yderligere løsrivelse af tysk område. Det var givet, at et sådant indgreb, der varede i tre måneder, altså ud over et kvartalskifte, måtte virke ødelæggende for et bladforetagende, der endnu ikke havde nået at få fæstnet sit forhold til læserne. Da forbudet hævedes den 27. jan. 1924, var det ikke muligt at samle holderne igen; de var da for en stor del gået over til andre aviser.

I 1925 overtog E. Christiansen og J. Kronika bladforlaget med sidstnævnte som redaktør. Trykkeriet flyttedes til »Flensborg Avis«, og titlen ændredes til »Der Schleswiger«. I 1929 måtte der af økonomiske grunde foretages en stærk nedskæring, idet sidetallet nedsattes fra 4—6 til 2, og i 1937, altså under det nationalsocialistiske styre, lykkedes det grænsetyske kredse at få »Der Schleswiger« helt forbudt som dagblad. Det udkom derefter endnu i nogle år som månedsskrift, indtil krigstidsforholdene også slugte dette.

I eftersommeren 1948 så »Der Schleswiger« på ny dagens lys, idet de britiske myndigheder da gav lov til at oprette en tysksproget avis. Denne fik navnet »*Südschleswigsche Heimat-Zeitung*« og udkom i den første tid i Husum. Det nye blads licens-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

indehavere blev rektor Svend Johannsen i Slesvig, formand i den nyoprettede vælgerforenings foreløbige bestyrelse, tidligere landråd Johannes Oldsen i Lindholm, de dansk-orienterede nordfriseres talsmand siden 1920, og landdagsmand Hermann Olson i Flensborg. Til ansvarshavende redaktør beskikkedes dr. *Hans Peter Jacobsen*.

I midten af sept. udsendtes et prøvenummer, og fra månedens slutning kom bladet tre gange ugentlig, kort efter hver dag. Men snart gjorde den almindelige pengeknaphed sig gældende. Midt i oktober trådte dr. Jacobsen tilbage, hvorefter *Svend Johannsen* midlertidig overtog redaktionen. Fra og med begyndelsen af 1949 blev »Südschleswigsche Heimat-Zeitung« flyttet fra Husum til Flensborg og overtoges af »Südschleswigscher Verlag«. Landdagsmand Olson blev formand for bestyrelsen, der i øvrigt omfattede en repræsentant for hvert af de sydslesvigske amter. Cand. jur. *Tage Jessen* påtog sig posten som ansvarshavende redaktør, med Carl Hagens, der i foråret 1949 var blevet knyttet til bladet, som redaktionssekretær. I efteråret 1952 fik bladet en ny bestyrelse med bibliotekar Fr. Mommsen som formand; det havde da fået redaktions- og ekspeditionslokaler i egen bygning, Storegade 65. Det tyskskrevne danske blad kom hurtigt ind under lignende vanskeligheder som »Flensborg Avis«. Modvinden var i visse henseender endnu større.

Den tysk-socialdemokratiske presse havde før 1918 spillet en meget ringe rolle i Flensborg. Selvstændige blade bestod kun i de enkelte provinsers hovedbyer, således i Kiel, hvor der tryktes en »Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung«, der havde et lille antal holdere nordpå. I 1912 blev der i Flensborg antaget en særlig korrespondent og en ekspedient, og man stillede så en halv side til rådighed for flensborgsk lokalnyt. Under afstemningskampen i 1919—20 skred man til oprettelsen af et selvstændigt blad; der ansattes to journalistiske medarbejdere, og bladet, som fuldt og helt stilledes i tyskhedens tjeneste, blev foreløbig trykt i et bogtrykkeri i Nørregade, indtil det kunne indrettes som selvstændigt foretagende i huset Storegade 19. Fra det tidspunkt eksisterede en »*Flensburger Volks-Zeitung*«. Men da inflationen satte ind, og arbejdsløsheden gjorde sig stadig stærkere gældende, gik det småt; der måtte findes en tilknyt-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ning til et større partiblad. Man var tilsyneladende ikke begejstret for Kiel og søgte forbindelse med »Lübecker Volks-Zeitung«, der leverede politiske artikler og underholdningsstof i matricer til bladet. Denne ordning virkede dog heller ikke tilfredsstillende. Først i tyverne var antallet af holdere svundet ind til under 1500. Bladet tryktes en tid lang i »Schleswigsche Grenzpost«s trykkeri; der er næppe tvivl om, at det dengang modtog støtte af samme kilde som nævnte grænsetyske avis. Senere foretoges en sammensmeltning med »Volks-Zeitung« i Kiel, hvor bladet derefter blev trykt, indtil Hitlerstyret i 1933 aflivede hele den tysk-socialdemokratiske presse. — Da »Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung« vaktes til live igen, fik den kun få holdere i Flensborg; de flensborgske arbejdere var for en stor del gået over til at læse de danske blade.

Af de tyske blade bevarede »*Flensburger Nachrichten*« sin førende stilling også efter 1920. I afstemningstiden havde pastor dr. Rudolph Muuss og Georg Almstadt udgivet et særligt kamporgan »*Flensburger Tageblatt*« med undertitlen »Deutsche Warte für die Nordmark«. Det udkom på eget forlag og havde sine redaktionslokaler i et havehus til naboejendommen Holmen 51. Men bladets levetid var kun kort: fra 23. dec. 1919 til 28. juni 1920.

»*Schleswigsche Grenzpost*« var indtil 1920 udkommet i Haderslev og havde her været talerør for den mest yderliggående tvangspolitik, således som den kom til udtryk hos Karl Strackerjahn. Den blev nu flyttet til Flensborg, hvor forlæggeren, Uwe Schütze, fortsatte udgivelsen. Efter få års forløb var bladets holdertal imidlertid skrumpet stærkt ind, og derefter foretoges en sammensmeltning med »Flensburger Nachrichten«. Endnu i sommeren 1922 var Iven Kruse og Hanns Schröder knyttet til redaktionen af »Grenzpost«, og bladet blev trykt i »Schleswig-Holsteinische Druckerei«, samme sted, hvor »Volks-Zeitung« fremstilledes.

Den 24. okt. 1922 meddelte »Schleswigsche Grenzpost« og »Flensburger Nachrichten«, at de sluttede sig sammen; førstnævnte blad ophørte at udkomme, og dets navn førtes på »Flensburger Nachrichten« som undertitel. Få dage i forvejen var der oprettet et selskab, »Deutscher Verlag, G. m. b. H.«, fremgået af kommanditselskabet L. P. H. Maass, der ejede »Flensburger

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nachrichten« og omfattede 36 andre personer eller firmaer, blandt hvilke »34 af de betydeligste og største tyske industriforetagender, banker og handelsfirmaer« i Flensborg og omegn. Formand i tilsynsrådet var Albert Wacker, næstformand Ernst Schröder, der var repræsentant for »Schleswigsche Grenzpost«, endvidere sad Ernst Maass i ledelsen for »Flensburger Nachrichten«. Sammenslutningens karakter belystes tydeligt ved, at indenrigsministeren i Berlin sendte sine hjerteligste lykønskninger. I svaret forsikredes, at »Deutscher Verlag« bundede i den slesvig-holstenske enhedstankes uløselige enhed med »vor stats og vort riges tanke«. Det hævdedes, at den egentlige kapitalfornyelse flød af den kilde, der havde sit oprindelige udspring i den tyske statskasse. Efter sammensmeltningen forlød det, at »Flensburger Nachrichten« havde et samlet oplag på omkring ved 9000.

Det i 1872 af C. K. Thillerup og Ernst Knoke stiftede »Flensburger Annoncenblatt« blev d. 2. jan. 1925 af de daværende indehavere, Møller & Rasmussen, omdøbt til »*Flensburger Generalanzeiger*«. I nationalsocialismens første år stod Gottfried Behrens som ansvarshavende, i bladets sidste levetid Otto Entmayr. En underkastelse under det nye styre reddede ikke bladet for undergang, og det sidste nummer udkom 30. nov. 1935.

Det blev således »Flensborg Avis« og »Flensburger Nachrichten«, der udgjorde den flensborgske presse i krigsårene 1939—45. Efter kapitulationen var alle tyske nazistiske blade forbudt; det sidste nummer af »Flensburger Nachrichten« udkom d. 9. maj 1945. Derimod kunne »Flensborg Avis« varetage sin opgave med overordentlig stærkt øget tilslutning fra befolkningens side. For at lade også de rent tysktalende flensborgere tilflyde vigtige meddelelser udsendte den allierede militærregering fra d. 11. maj 1945 et »Flensburger Nachrichten-Blatt«. Det lille blad, der først var på een, senere på to sider, og hvis sidste leder var major Zubick, udkom et års tid, indtil 28. marts 1946.

Fra 6. april 1946 genopstod »Flensburger Nachrichten« som »überparteiliche Zeitung für das Land Schleswig-Holstein« under titlen »*Flensburger Tageblatt*«, først to gange om ugen, fra 29. nov. 1947 tre gange og fra 1. sept. 1949 daglig. Først havde bladet tre licensindehavere: Direktør Ludwig Iversen, skattekonsulent Thomas Andresen og malermester Hans Harloff; efter nogen tids forløb fratrådte sidstnævnte, og to nye trådte til:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Direktør Georg Macknow og dr. Werner Petersen, senere er endvidere grosserne C. C. Christiansen og Hermann G. Dethleffsen kommet til som udgivere. Helt siden 6. april 1946 har dr. *Hanno Schmidt*, talsmand for en udpræget yderliggående tysk grænsepolitik, været bladets redaktionelle leder. Modsat de danske blade støttes »Flensburger Tageblatt« med offentlige kundgørelser fra alle mulige tyske myndigheder; det har endog opnået en stor amerikansk hjælp.

I sommeren 1949 fik Flensborg et særligt talerør for *flygtningene*. Den 2. juli udkom det for første gang som et distriktstillæg til »Flüchtlings-Kurier«; men ved de britiske licensbestemmelsers bortfald blev det fra sept. s. å. et selvstændigt blad med titlen »*Flensburger Stimme*«. Det kaldte sig »uafhængigt blad for hjemstavnsfordrevne«, og bag det stod flygtningeorganisationen »Bund der Heimatvertriebenen«. Bladet var på to sider og oplaget i en overgangstid nogle tusinder, senere langt færre. Som udgiver og ansvarshavende opførtes Hans Dietrich von Horn.

Kirkelige forhold efter 1920

De for Flensborg stærkt bevægede år efter slutningen af den første verdenskrig er også for kirken en begivenhedsrig tid. Her ligger for det første to trin af den danske opvågnen, der medførte kraftig grøde for dansk kirkeliv i den i kirkelig henseende ellers overvejende tysk prægede by. Det var månederne før og efter afstemningen den 14. marts 1920 og tiden omkring Tysklands kapitulation, der afsluttede den anden verdenskrig. Derimellem ligger det nazistiske uvejr, der rasede stærkest — og generede kirken mest — i årene 1933—39 for endelig at blive kvalt i nederlaget 1945.

Kirkelivet gik som helhed svækket ud af den første verdenskrig. Hverken krigsmentaliteten eller nederlagsstemningen havde nogen gavnlig indflydelse på det. Det betød også noget, at kirkebygningerne ved krigens slutning var lidt medtagne på grund af mangelfuld vedligeholdelse i krigsårene, og at største delen af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kirkeformuen var forsvundet i krigslånenes bundløse dyb. Kapitaltabet fulgtes af de kirkelige indtægters og lønningers fortsatte og til sidst ganske ødelæggende værdiforringelse ved pengeinflationen. Det er vanskeligt at arbejde, også kirkeligt, uden penge. Endelig fik det tyske socialdemokratis altid kølige holdning til kirken i de sidste krigsår og ved novemberrevolutionen 1918 en mærkbar drejning hen imod kirkefjendskab, og Weimarforfatningen af 1919 afbrød den gamle forbindelse mellem stat og kirke og anviste kirken en mere uafhængig, men også mindre begunstiget plads i samfundet.

Alt dette kunne nok give kirkefolket og kirkens ledelse adskilligt at tænke på og tumle med. Foreløbig kom imidlertid afstemningskampen til at lægge beslag på flensborgernes opmærksomhed, også kirkefolkets. Heller ikke kirkeligt kunne det være ligegyldigt, om byen blev dansk eller skulle forblive tysk. Det var ganske naturligt, at kristeligt sindede danske flensborgere ventede de rigeste muligheder for Flensborgs kirkeliv i forbindelse med Danmarks kirke, der nu snart skulle omfatte også de nordslesvigske menigheder, som der tydeligt nok var meget mere liv i end i de fortyskede sydslesvigske menigheder. Derfor kunne kristelig iver hos dem gå hånd i hånd med den nationale. Lige så naturligt var det vel på den anden side, at folk med rødder i det tyske kirkeliv kunne frygte dettes ruin ved dets udlevering til Danmark og derfor måtte tage del i kampen for Flensborgs forbliven ved Tyskland. På dansk side måtte det blive kirkens lægmænd, der gik med og til dels i spidsen og tog deres tørn i afstemningsarbejdet, mænd som Kirkeligt samfunds formand, grosserer Lorenz Poulsen, og hans efterfølger i denne stilling, bankdirektør P. Thomsen, købmand Niels Uldall og flere; og der var ingen dansk præst i Flensborg til at stå ved deres side. Derimod var der, lige så selvfølgeligt, præster på den tyske front, blandt de mere fremtrædende pastor Lensch ved St. Jørgens kirke og pastor Kähler ved St. Nikolai.

Efter den tyske sejr ved afstemningen d. 14. marts 1920 og den derpå følgende grænsedragning nord om Flensborg kunne den slesvig-holstenske landskirkes flensborgske menigheder og kirkelige institutioner stort set uden videre gå over til dagsordenen, hvis hovedpunkter var: at deltage i landskirkens reorganisation inden for Weimarrepublikkens rammer, at bøde på de kirkelige bygningers og kapitalers forfald, at genopbygge menig-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hedslivet og forsøge at vinde dem tilbage, der havde vendt kirken ryggen. Dog var der ved overgangen en enkelt tilvækst og to tab at notere.

Tilvæksten var en følge af grænsedragningen. Ved denne skiltes områderne Nyhus, Kobbermøllen, Wassersleben, også kaldet Sosti, og Klusris fra Bov sogn, der i øvrigt gik til Danmark. Ved anordning af 16. aug. 1920 bestemte konsistoriet, at disse områder foreløbig skulle lægges ind under St. Petri sogn i Flensborg, idet Nyhus dog senere blev henlagt til Harreslev kirkedistrikt i Hanved sogn.

Det ene *tab* stod også i nøje forbindelse med Nordslesvigs genforening med Danmark, og nærmere bestemt var det den flensborgske *diakonisseanstalt*, der havde dette tab at afskrive. Mange flensborgske diakonisser var nordslesvigere, og før 1920 havde 86 diakonisser deres gerning i Nordslesvig; 1924 blev tallet opgjort til 34, og det bemærkedes ved opgørelsen, at afviklingen af flensborgske diakonissers arbejde i Nordslesvig ifølge sagens natur ville fortsætte. 18 diakonisser valgte at lade sig overføre til det danske diakonissehus St. Lukasstiftelsen i København.

Det andet tab opstod snarere på trods af grænsedragningen, på trods af Flensborgs forbliven ved Tyskland. Mange danske flensborgere kunne ikke slå sig til ro med den kirkelige betjening på dansk, som den slesvig-holstenske landskirke hidtil havde indrømmet dem. De ville igen, som indtil 1869, have en dansk præst for sig selv og fri adgang til al slags kirkelig betjening på dansk. Kirkeligt samfund for Flensborg og omegn havde fra aug. 1920 til maj 1921 en korrespondance med provst Niese, Flensborg, konsistoriet i Kiel og kultusministeriet i Berlin om en ordning, hvorved disse ønsker kunne blive opfyldt inden for rammerne af den slesvig-holstenske landskirke, men uden resultat. D. 13. maj 1921 oprettedes så på et af Kirkeligt samfund indkaldt møde »*Den danske menighed i Flensborg*« som en af landskirken uafhængig, fri menighed, der fik tilknytning til »Dansk kirke i udlandet«, der var stiftet 1919 til støtte af dansk menighedsliv uden for Danmark. Det blev tab for landskirken, men vinding for dansk kirkeliv. I forsommeren 1923 måtte landskirken opgive sine danske gudstjenester i Helligåndskirken, som den havde forsøgt at holde i gang. Kirkegængerne var forsvundet hen i Ansgar kirkesal, som D. K. U. havde indrettet i den tidligere restaurant Kaiserhof til menigheden, og til den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

danske præst, D. K. U. havde sendt til Flensborg. 1926 opgav landskirken også sin modstand mod at overlade den nu tomme Helligåndskirke til den nye danske menighed, med hvilken der kom et lejemål i stand om kirken. Den danske menighed lod kirkens indre restaurere, og aldrig er vist en middelalderkirke bleven så fuldværdigt restaureret på så kort tid, et mesterstykke af den danske arkitekt i Flensborg Andreas Dall. Efter fem fjerdingårs forløb kunne menigheden tage kirken i brug og har haft den med uforandret lejemål siden. Der tilkommer provst Nieses efterfølger som provst for Flensborg provsti, provst Siemonsen (1925—33), en stor del af æren for gennemførelsen af lejemålet.

Under alt dette var biskop C. Wegener formand for Dansk kirke i udlandet og *C. W. Noack* den nye danske menigheds førstepræst. Den danske menighed begyndte med omkring 700 medlemmer og voksede i løbet af få år til omtrent 2500. Forholdet til landskirken, der først var ret spændt, bedredes efterhånden, uden at de to parter dog indlod sig ret meget med hinanden. Den danske kirke havde fra 1922 også en andenpræst, udsendt af D. K. U., nemlig 1922—1925 Anker Moos og 1926—37 *H. F. Petersen*, der efter C. W. Noacks udnævnelse til biskop over Haderslev stift blev menighedens førstepræst til 1950, da han blev dansk præst for Satrup m. fl. sogne i Sydslesvig. Kirken havde sin arbejdsmark blandt de danske, og det lykkedes den inden for de nye rammer at samle også en del af dem, der var blevet fremmede for kirkens liv. Samtidig havde den sin plads at fylde i det almindelige danske kulturliv i samarbejde med den danske skole og andre danske kulturorganer.

På sin side havde den tyske kirke sine opgaver at løse. Hidtil havde provinsen Slesvig-Holstens evangelisk-lutherske kirke trods alt lokalt selvstyre været noget af en statskirke; men inden for Weimar-republikkens rammer var der ikke plads til noget statskirkevæsen. Kirkerne måtte organiseres på selvstændigt grundlag. Dette skete for Slesvig-Holstens vedkommende med *kirkeforfatningen af 30. sept. 1922*, som dog bevarede grundelementerne i den hidtil gældende synodalordning, så forandringen næppe mærkedes i menighedernes daglige liv. Den væsentlige forandring var den, at kirken nu selv var lovgivende i sine egne sager, og mod kirkeligt vedtagne love kunne statsmagten kun

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Helligåndsgangen. I baggrunden ses den danske kirke. Til venstre boede Gustav Johannsen.

rejse indsigelse i nogle nærmere bestemte tilfælde. Af flensborgere, som deltog i forfatningsarbejdet, må særlig nævnes provst E. Niese og diakonisseanstaltens forstander, pastor Carl Matthiesen.

Til varetagelse af fælles interesser dannedes, ligeledes 1922, »Det tyske evangeliske kirkeforbund«, hvortil også den slesvigholstenske landskirke sluttede sig, og et praktisk udslag gav fællesskabet sig i *den nye enhedssalmebog* af 1930, et meget værdifuldt salmebogsarbejde, der straks slog igennem.

Ret hurtigt begyndte man også at pynte på de lidt forsømte *kirkebygninger*. St. Petri kirkes tårn fik sit kobbertag, der var gået med i krigen, igen i 1924, og St. Nikolai kirke fik delvis fornyet inventar. Det stærkt voksende St. Petri sogn fik desuden et menighedshus i 1931.

Mens kirkelivet således var i færd med at finde sit rolige leje, trak det op til nye storme, der også skulle ryste, men ikke formå at rokke kirkehuset. Den voksende nationalsocialisme så med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mistro på kirken, både den evangeliske og den katolske, og den »positive« kristendom, den i sit program bekendte sig til, havde intet at gøre med positiv kristendom som teologisk begreb. I virkeligheden var nationalsocialismens religiøse konsekvens »den tyske trosbekendelse«, der prætenderede at være, hvad fortidens tysk-nordiske gudetro ville have udviklet sig til, hvis tyskerne ikke var bleven tvangskristnet. Men man kunne også undlade at drage konsekvensen fuldt ud og nøjes med at antage »*den tyske kristendom*«, der lå på linien fra nationalistisk farvet kristendom til nationalisme med kristeligt anstrøg. I årene op imod 1933 førte den religiøst konsekvente nationalsocialisme og den i nazistiske kredse almindelige mistro over for kirken en del udmeldelser af kirken med sig; men da Hitler var kommet til magten i januar 1933, kom parolen til at lyde på genindtrædelse. Nu gjaldt det nemlig om at erobre kirken indefra og gøre den til den nationalsocialistiske stats lydige redskab.

I juni 1933 opløstes alle kirkelige repræsentantskaber lige fra de stedlige menighedsråd til kirkens fællessynode, og der blev foretaget nyvalg, hvorved alle midler blev taget i brug for at sætte partifæller og »tyske kristne« ind i menighedsråd, provstisynoder og fællessynoder. I menighedsrådene kunne man dog mange steder med lidt behændighed ved tilrettelæggelsen af valget undgå at få de mest rabiate partigængere ind. Af de flensborgske menighedsråd var det St. Nikolais, der blev mest partipræget, og i kirken var der masseopbud af brune uniformer, da de nyvalgte medlemmer, ligeledes uniformerede, stående i halvkreds omkring alteret, af pastor Kähler blev »indført i deres embede«. Vigtigere for partiet var det at komme til at beherske *fællessynoden*, der på sit møde i sept. havde sine af partiet foreskrevne opgaver at løse, nemlig at afsætte de to biskopper for Slesvig og Holsten og i deres sted vælge en ny landsbiskop, at vedtage en arierparagraf, der udelukkede folk med jødisk blod fra at have embede i kirken, at vedtage en bestemmelse om, at alle kirkelige tjenestemænd uforbeholdent skulle træde i skranken for den nationalsocialistiske stat, og endelig skulle synoden vedtage sin egen umyndiggørelse ved overdragelse af sin myndighed til kirkeregeringen. Det lykkedes også altsammen med »Heil!«; man havde endda råd til på synoden at lade den lidet talstærke opposition komme til orde med den flensborgske dia-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

konisseanstalts forstander, pastor dr. *Carl Matthiesen*, som ordfører og uforskammethed nok til ikke at værdige hans saglige indlæg noget svar.

Stort set mislykkedes dog planen om at gøre kirken til den nationalsocialistiske stats lydige redskab. Kirkestyret kunne vel nazificeres, men menighederne ikke; og det store flertal af præsterne, selv sådanne, der i årene før 1933 havde haft sympati for nationalsocialismen som politisk bevægelse, vendte sig enten imod eller bort fra dens kirkeforfalskende tendenser.

Allerede i 1933 faldt *provst Siemonsen* som offer for det nazistiske kirkestyre i Flensborg. Han blev tvangsforflyttet til Altona for dog senere, da luften var mildnet noget, at blive »benådet« med stillingen som sognepræst ved Frederiksberg kirke i Slesvig og provst for Slesvig provsti. Som provst og sognepræst ved Vor Frue i Flensborg afløstes han af provst K. Hasselmann, der dog snart viste sig ikke at ville tjene som redskab for kirkens nazificering, men at have en solid kirkelig indstilling.

Allerede før 1933 havde de evangeliske kirker i Tyskland rejst sig til modstand mod nazismens krav om som »livsanskuelse« at afløse eller i hvert fald gennemtrænge den kristne. Modstanden samlede sig i den bevægelse, der gav sig selv navnet »*Bekennende Kirche*«, og som blev hovedelementet i tysk kirkeliv i denne periode, også i Flensborg. Tusindtallige skarer samledes til store bekendelseskirke-møder i Det tyske hus, ortodokse og liberale sluttede broderskab, og mange, der tidligere ikke havde vist synderlige tegn på kirkelighed, optrådte som »bekendere«. Efter den nazistiske magtovertagelse blev det efterhånden vanskeligt med de store møder, men så samledes man under prædikestolen i de kirker, hvor bekendelseskirkens præster førte ordet. Bekendelseskirkens leder i Flensborg var en af Vor Frue sogns præster, pastor Wilh. Halfmann, der 1946 blev Holstens biskop og indtil 1947, da Reinhard Wester overtog denne gerning, tillige biskop for Slesvig. Da de teologiske fakulteter ved universiteterne også kom under det nazistiske styres pres, tog bekendelseskirken delvis præsteuddannelsen i sin hånd, og Flensborg havde en tid lang en hel lille præsteskole i St. Petri præstegård hos pastor Th. Matthiesen. Som åndelig bevægelse og inciterende element i kirkelivet fortsatte bekendelseskirken ind i og ud over den anden verdenskrig og Tysklands nederlag, og driften til den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kirkelige genopbygning efter krigen kom i høj grad fra de kræfter, der havde stået deres prøve i bekendelseskirkens kamp for livet under nazismens tryk.

Under de for den tyske kirke så skæbnesvangre politiske begivenheder kunne den danske menighed i Flensborg leve sit liv i fred. Der var ingen tvivl om, at den i syn på nazismen og i sin kristne forkyndelse lå på linie med bekendelseskirken, men det syntes ikke at interessere magthaverne. Der skete ikke de danske præster i Flensborg noget; de kunne prædike uden censur af nogen art og uhindret gøre deres gerning. Pastor Waage Beck, som betjente de danske menigheder i Sydslesvigs landdistrikter, måtte ganske vist fortrække 1942, men på grund af en politisk udtalelse uden for tjenestetiden. På kirkeligt tysk hold var man velbekendt med den danske menigheds og de danske præsters indstilling, og der fandt i disse år en vis tilnærmelse sted, som ikke skulle blive uden betydning i begyndelsen af perioden efter 1945.

Når der ikke spores en sådan svækkelse i kirkelivet i Flensborg efter den anden som efter den første verdenskrig, kan der anføres to grunde til det, den ene af indre, den anden af ydre art. Den indre grund er den bevægelse for de kirkelige kræfters samling og styrkelse, der udgik fra bekendelseskirken. Den ydre grund er den store tilstrømning af *flygtninge*, der forøgede Flensborgs befolkning med ca. ¾. Disse flygtninge kom endvidere for en stor del fra egne med kraftigt kirkeligt liv; de var kirkevante, hvad man ikke kunne sige, at gennemsnits-flensborgeren var. I de flensborgske kirker gav det en betydelig tilvækst til gudstjenestebesøget, og det gav de kirkelige organer for evangeliserende og filantropisk virksomhed opgaver, der virkede tilbage på dem selv og på menigheden i det hele som stimulans. Det stimulerede tyske kirkeliv har bl. a. givet sig udslag i den »Evangeliske uge«, der siden 1947 er afholdt i Flensborg hvert efterår. Den har samlet deltagerne i tusindvis til opbyggelse og til drøftelse af kirkelige og kristelige spørgsmål. Også den romersk-katolske kirke i Flensborg har flygtningestrømmen bragt betydeligt tilskud af troende og stillet over for nye opgaver.

Derimod er det noget helt andet end flygtningestrømmen, der har sat ny fart i byens *danske kirkeliv* og forøget dets omfang.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det skyldes den tilstrømning til de danske rækker, som fik frit løb ved krigens afslutning. Den indvirkede på alle områder af det danske liv i byen, også på kirkelivet. Eet sted i byen at samles til dansk gudstjeneste og to præster til den kirkelige betjening var ikke længere nok. Indtil den voksende menighed kunne få andet passende kirkerum, fik man midlertidig lov til — foruden i den gamle danske Helligåndskirke — at holde danske gudstjenester i St. Petri kirke i den nordlige og i St. Jørgens kirke i den østlige bydel. Derimod kunne der ikke opnås tilladelse til at benytte St. Hans kirke i den gamle bydel ved fjordbunden; her måtte man nøjes med en uhyggelig baggårdssal, indtil et dansk menighedshus kunne bygges. Hermed er det allerede antydet, at det danske menighedsliv i Flensborg i efterkrigstiden er organiseret i fire kirkedistrikter, mens det tyske fordeler sig på fem sogne. Hvert af de fire danske kirkedistrikter fik sin egen præst og efterhånden hver sin kirke eller kirkesal. Helligåndskirkens distrikt midt i byen betjentes af pastor H. F. Petersen indtil 1950, da han afløstes af provst A. Westergaard-Jacobsen. Det nordlige distrikt havde fra 1945 O. M. Warncke til præst og fik fra oktober 1949 kirkesal i KFUM's fritidshjem ved Junkerhulvej. Ligeledes i 1945 kom pastor Poul Jørgensen til det sydlige distrikt, der i november 1949 fik menighedshus med kirkesal ved Kappelgade. Endelig fik Jørgensby-distriktet 1948 provst Andreas Petersen til præst, og der byggedes i de følgende år også der menighedshus med kirkesal.

Sammen med de andre danske menigheder mellem Skelbækken og Ejderen tilhører de danske menigheder i Flensborg Den danske kirke i Sydslesvig, der har sin egen styrelse i et kirkeråd og er tilknyttet »Dansk kirke i udlandet«.

Skolen efter 1920

1920 er skelsættende i Flensborg skolevæsens historie. I oktober måned dette år åbnedes to danske skoler i byen: en privat realskole og en dansksproget kommuneskole. Skildringen af byens skolevæsen falder derfor naturligt i 2 afdelinger: 1) de rent tyske skoler og 2) det danske skolevæsen med de efter 1945 omfattende udvidelser heraf.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tyske skoler.

1920 var der i byens folkeskoler 8214 skolepligtige børn. Herudover var der 476 elever i 2 mellemskoler og 1829 i 4 højere skoler (gymnasium, overrealskole og lyceum). I 3 tyske privatskoler var der desuden 310 elever. Det vil ikke give noget helt ædrueligt billede af skolevæsenet i tal at sammendrage de enkelte nævnte talstørrelser. Den ene af de højere skoler: overrealskole II havde nemlig også en landbrugslinie med i sin statistik og lyceet en afdeling for uddannelse af lærerinder til højere skoler. At prøve på at nå frem til en virkelig procentsats for elever i højere skoler vil heller ikke være muligt på det foreliggende grundlag; thi mens elevtallet i folkeskolerne fra 1918 til 1920 dalede med 12 pct., steg de højere skolers elevtal på grund af indkaldte elevers tilbagevenden til skolerne med ca. 10 pct. Ved overrealskole II steg elevtallet fra 328 elever til 412, altså 25 pct. Dimittendtallet for studenter i 1920: 65 i alt kan følgelig heller ikke anvendes til sammenlignende beregninger, men må som alle de andre bruges, som de er.

Private skoler synes ikke at have haft gode kår i Flensborg under preusserstyret. De var i hvert fald alle ganske små. De nye forordninger efter 1920 gjorde kårene endnu strammere og forbød alle underklasser ved private skoler. Alle børn skulle i deres første 4 skoleår fra 6 til 10 år gå i offentlig skole. Da den ene af de private skoler imidlertid kun havde underklasser og derfor i virkeligheden var uden for lovens grund, blev der beskåret den et rimeligt åremål til afvikling, hvorefter den gik ind. Mærkeligt nok gav den mod privatskolerne uvenlige skolelov de andre en talmæssig opblussen; således var de i 1925 nået op på 487 elever. Men det var kun galgenfrist, og efter påske 1938 var tyske privatskoler i Flensborg en saga blott.

Efterkrigsårenes pengeforvirring blev en slet baggrund for forbedring af det under krigen stærkt forsømte skolevæsen. Så underligt det lyder, blev der i tidsrummet 1920—1945 *kun bygget een ny tysk skole i Flensborg*, nemlig i det tidligere militærkvarter på fjordens østside Mørvig, hvor en forbedring var absolut nødvendig. Om det var en trøst, at elevtallet i disse år dalede med forrygende fart, er en sag for sig; men at dette i en trang tid har gjort forvaltningen lettere, er klart. Folkeskolernes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

elevtal dalede fra 8214 i 1920 til 5509 i 1925, hvilket vil sige, at det var halveret i forhold til den sidste statistik før 1914.

Det må vist også være et udtryk for efterkrigsårenes små muligheder, at man i et skrift af stort format: Verwaltungsbericht der Stadt Flensburg (1911—1926) om skolevæsenets pædagogiske anliggender efter 1920 kun har medtaget følgende: Den 22. marts 1920 besluttede skoledeputationen at indføre den Ederske ABC. Det var alt. Og det i en beretning, der var den første efter krigen, ja, efter 1911.

Skoleforvaltningen i Flensborg varetages af en skoleråd og en skoledeputation. Skoleråden er både byens og regeringens embedsmand og har som tyske embedsmænd i almindelighed en noget større beføjelse end de tilsvarende danske skoleledere. Hans dobbelte embedsfunktion er desuden et udtryk for, at tyske folkeskoler ikke hviler så stærkt i byforvaltningen som i Danmark. Staten er skolernes allestedsnærværende myndighed.

Værdien af at give kommuneskolerne et vist folkeligt grundlag har man dog ikke villet se bort fra. Således er det ved ministerielt cirkulære af 5. nov. 1919 forordnet, at der skal findes et forældreråd ved alle offentlige skoler med den opgave at fremme forbindelsen mellem skole og hjem. Rådet har dog ingen beføjelse, hvad skolens administration og ledelse angår; dets virksomhed er af rådgivende art. I al beskedenhed var dette dog et skridt bort fra den statsdrevne folkeskole over mod den forældreprægede. Spørgsmålet var så blot, om lærerne var med på denne march. Et cirkulære af 28. maj 1926 kunne tyde på det. Det indprentede nemlig kraftigt, at læreren er embedsmand i alle sine handlinger, såvel i som uden for sin tjeneste og også i udøvelsen af sine statsborgerlige rettigheder, og at han har at være opmærksom på dette. Her taler staten. Den er åbenbart bange for den fulde folkelige bevægelsesfrihed for skolens bærende element, dens lærere. Det er næsten, som man allerede 1926 mærkede, hvor det bar hen. Man længtes efter statsideologiens genbyrd. Republikken Tyskland blev aldrig populær.

Nazismen blæste på een nat demokratiets ideer ud af alle skolestuer, tryllebandt alt skoleliv og gjorde skoledagen til skyggernes ildevarslende tog. Man har ud fra selvoplevelsen på stedet ikke noget større indtryk af, at skolen for den nazistiske stat var andet end den store ensretnings vugge, en tautologi, der blev

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

et råb uden liv, en ørkenvandring uden føde for ånd. Skolebøgerne kunne vist nogenlunde alle samles under een overskrift: Allah er stor! Selv regnebøger blev til nazidoser om det tredie rige. Hitlerjugendudrustning, arbejdslejrudgifter, førerens hjælp til børnerige familier o. s. v. var opgavernes selvfølgelige emner. Værst af alt var det dog, at stivnede nazifraser blev børnenes daglige kost, og at hadet blev det store ledemotiv på marchen til sejr for »Lebensraum« og udslettelsen af »skændselen fra Versailles«.

Versailles var den store katalysator. Dette ord nævnt, og hadets sluser var lukket op. Slagord og propaganda gjorde grænserne til blødende sår. Eksempler herpå findes i Johannes Paulsens »Heimatkunde der Provinz Schleswig-Holstein« fra 1935: »41 sogne havde tysk flertal 1920, Tønder og Højer endda 75 pct. tyske stemmer. Til trods for dette blev den af Tyskland foreslåede Tiedjelinie ikke den nye grænse«. — »Men i dag begynder vi at håbe, at grænsen ikke ligger fast«. Til overflod hang der i en af byens største og førende skoler et kæmpestort kort over Slesvig og Holsten, hvorpå grænsen af 1920 var betegnet som voldsgrænse. Skolerne skulle forberede den kommende revanche. Trods det havde man dog ikke større indtryk af, at der blev kælet for disse, i hvert fald ikke hvad bygningerne angår.

I maj 1945 lukkede *besættelsesmagten* alle Flensborgs tyske skoler. Da de hen på sommeren fik lov til atter at åbne portene, var forvirringen total. Thi mens byens folkeskoler i april 1945 havde ca. 9000 elever, skulle der nu drages omsorg for ca. 14.000 børns undervisning. En folkevandring, der lader fjerne tiders i skyggen, var gået hen over Tyskland, og Sydslesvig var blevet hårdere udsat for de store massebevægelser end andre egne af Vesttyskland.

Men ud over dette gjorde et gammelt problem sig gældende i et uanet omfang: byens danske fortids indslag i en befolkning, der for første gang i 80 år oplevede, hvad frihed var, og handlede derefter, idet tusinder af børn meldtes til dansk skole.

Skønt man i tyske skoler i Flensborg altid har haft en gangbar forklaring på 1864 politisk set, har man dog ikke helt fortiet en dansksproget fortid i byen. — Man optog således hvert år en statistik over børnenes hjemmesprog, der år for år gjorde det danske til en døende overlevering. 1911 angav man antallet af børn fra tysktalende hjem til 8991 og fra dansktalende til 401.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1920 anførtes 8126 tysktalende og 247 dansktalende, 1925 henholdvis 5437 og 93. Det danske nærmede sig altså mere og mere det store nirvana. Værket var fuldbyrdet. Alt var tysk.

1945 viste noget andet. Dansk var ved at blive en grundakkord i byens sprogmelodi, i hvert fald et kontrapunkt. Og indmeldelserne til danske skoler strømmede ind. 1. april 1947 så byens skolevæsen således ud i tal:

Tysk skole: 9297 (folkeskole 7937, højere skole 1360). Dansk skole: 3330 (folkeskole 2560, højere skole 770).

Byens skoleforvaltning måtte derfor indstille sig på at skulle varetage et tvesproget skolevæsens interesser i et hidtil ukendt omfang. Og englænderne måtte drages ind i dette forhold, da det blev bydende nødvendigt at søge udvirket, at lærere fra Danmark fik indrejsetilladelse til Sydslesvig for midlertidigt at kunne ansættes ved byens kommunale skolevæsen.

1. april 1949 afviklede byen efter krav fra regeringen i Kiel sit danske skolevæsen, og Dansk skoleforening, Flensborg, måtte med urimelig kort frist — 3 uger — oprette det fornødne antal privatskoler til at overtage 5780 elever fra det kommunale skolevæsen.

Flensborgs offentlige skolevæsen er derefter rent tysksproget. Det har pr. 1. april 1950 i alt 9977 elever, hvoraf 4408 flygtningebørn, i sine folkeskoler, 607 i mellemskoler og 913 i højere skoler. For at råde bod på det forsømte skolebyggeri er der foretaget en del udvidelser af de bestående skoler og planlagt opførelsen af 2 nye moderne skolehuse, hvoraf det ene allerede er færdigt.

Danske skoler.

I rigsforfatningen af 11. aug. 1919 fandtes der i § 113 en klar hjemmel for oprettelsen af danske skoler i Flensborg, idet denne lød således: »Rigets fremmedsprogede folkedele må ikke ved lovgivning og forvaltning hindres i deres frie, folkeejendommelige udvikling, navnlig ikke i brugen af deres modersmål ved undervisning, ved den indre forvaltning eller retspleje«.

Det var med al anerkendelse af byens holdning til denne paragraf Flensborgs danske en stor oplevelse, at skolemyndighederne allerede i marts 1920 gik i gang med at forberede oprettelsen af en dansk kommuneskole. Mange hundrede børn indmeldtes,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

antagelig langt flere, end skoleforvaltningen havde ventet. Den blev åbenbart lidt nervøs over sit eget initiativ og halede sagen i langdrag. Først d. 16. okt. 1920 kom skolen i gang og med kun 239 elever; de andre blev afvist, fordi de manglede kendskab til dansk. For Flensborgs danske var det trods begrænsningen i antallet af børn en stor dag. De ældre huskede endnu den gamle danske skole i Nørre Gravene, og de unge, der havde mødt den store skuffelse på afstemningsdagen d. 14. marts 1920, så i en dansk skole for deres børn et håb om engang at kunne møde retfærdigheden med lovsang.

Kommuneskolen var der, men den var ikke blevet det, man havde ventet. Derfor gik man samtidig fra dansk side i gang med at søge en privatskole godkendt. Rigsforfatningens § 146—§ 148 skulle gøre dette muligt. Men også disse forberedelser tog deres tid, så selv om skolen startede meget beskedent med 17 elever i okt. 1920, kom den dog først for alvor i gang i april året efter. Skolen havde til huse i Mariegade 20. Lokalerne var små og utidssvarende. Men lysten var der, og så gik det.

Denne skole blev til den senere Duborgskole. Men heller ikke den blev til på en enkelt nat. Aladdins lampe faldt ikke i Sydslesvigs lod. Først i april 1923 kunne Duborgskolen tages delvis i brug, og i juni 1924 var den færdig. For at råde bod på dette savn var man allerede i efteråret 1921 gået i gang med at planlægge en tredie skole. I 1922 var denne en realitet. Dens lokaler var gode og tilgangen til skolen lovende. Overgangsvis havde den over 200 elever. Men da Duborgskolen var færdig, krævede preusserne denne skole lukket. Først efter 1945 kom den atter i gang, blev ombygget, moderniseret og udvidet og bærer det krævende navn Chr. Paulsenskolen.

1924 var det samlede elevtal i Flensborgs danske skoler nået op på 782. Tvangslukningen af den ene skole blev imidlertid mærkbar de følgende år, ikke mindst på grund af kommuneskolens mange mangler, forkert beliggenhed i den vidtstrakte by og forsømte lokaliteter. Først da kommuneskolen flyttedes ind mod bycentret i 1934 og fik et velindrettet skolehus til rådighed, voksede elevtallet igen. 1937 var det nået op på 722.

Mange vil standse ved denne sidste oplysning. Var elevtallet virkelig stigende til 1937, og hvordan skal dette forstås? — 1933 var jo omvæltningens store år. Hvor kunne der blive plads til dansk skole i den nazistiske atmosfære? Ja, det var jo det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Duborgskolen.

mærkelige ved det, at den danske kommuneskole i Flensborg kom ud for en virkelig forbedring i disse år. Den ikke blot flyttedes og fik gode lokaler. Den kom ud for det, der var langt vigtigere, det, der er fundamentalt for enhver skole, at få sin lærerstab afstemt efter skolens grundidé. De lærere, der i 1920 som tyske embedsmænd var gået ind til arbejdet ved den danske kommuneskole, gjorde det ganske givet på et ideelt grundlag, men de gjorde det ikke med deres tyske kollegers velsignelse. De var utrygge, og da nazismen kom, blev balancekunsten dem for krævende. Så blev de med billigelse fra højeste sted og i indbyrdes forståelse udskiftet med unge sydslesvigske, dansk-uddannede lærere, der ikke havde nogen fortid i de tyske lærer-organisationer. De var danske af æt og id og gjorde den danske kommuneskole til et lykkeligt fristed for skoleliv og barnelykke, skønt støvletramp lige uden for dens døre var dagens uhyggelige drøn, brostenenes ildevarslende resonnans. Og så skete der det forunderlige, at elevtallet voksede. Ved magtovertagelsen 1933 havde skolen 224 elever, men den nåede 416, inden krigen kom. Da faldt tallene. Duborg-skolens til 168 og kommuneskolens til 165. Tilsammen lavere end forårstallet fra 1921.

Skolevæsenets skaber og leder, rektor, dr. phil. *Andreas Hansen* brød sammen af skam over Danmarks ydmygelse 1940. Den kunne han ikke bære, hans hjerte heller ikke. Det brast, og Flensborgs danske skoler måtte midt i krigens ubarmhjertige hjemsøgelse afskrive en skolemand af usædvanligt format.

Inden krigens udgang var samtlige lærere med tysk statsborgerret indkaldte. Ofte læstes deres breve fra fronten op for

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rektor for Duborgskolen, dr. phil. Andreas Hanssen (d. 1940).

børnene, når de var samlet til morgensang. En af dem skrev: »Vi havde mønstring i går. 10.000 mand paraderede for en general. Da slog den tanke mig: af disse 10.000 er der i hvert fald een, der ikke har svigtet sig selv. Og jeg rettede mig et par millimeter ekstra op«. Døden var den tungeste hjemsøgelse i krigsårene. En hel børnehave udslettedes på eet minut i maj 1943. 15 børn og 2 ledere blev få dage efter stedt til hvile på Flensborg kirkegård. Duborgskolens aula var klædt i sorg i disse år. Mindehøjtideligheder over faldne elever blev hyppigere og hyppigere, som krigen rasede. 125 drenge blev det dyrebare offer.

Men ingen nat og intet mørke varer evigt. Og en morgen i maj gik Adolf Hitlers Sparta til grunde. 12 onde år var gået hen over Sydslesvig. Forsynet sparede Flensborg, men årene havde slidt på de danske skoler.

5. majdagen 1945 faldt mærkeligt sammen med *Dansk skoleforenings 25-års jubilæum*. At festen derved kom til at stå i skyggen af det store budskab var underordnet. Større gave til jubilæet end det tredie riges udslettelse kunne de mænd, der uegennyttigt havde givet deres tid for Flensborgs danske skolers vel — for at nævne et par: Grosserer *Cornelius Hansen* og redaktør *L. P. Christensen* — aldrig have tænkt sig.

Dansk skoleforening var et barn af det første skred mod Dan-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

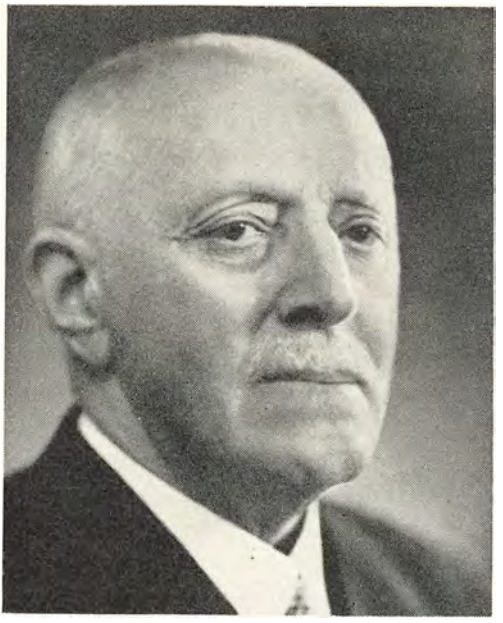

Grosserer Cornelius Hansen (f. 1876), Dansk skoleforenings formand.

mark i 1920. Den blev fra sin første dag rammen om en folkelig nyskabelse og en genopliven af dansk kultur på dansk folkegrund. Og 1945 gav løn for trofasthedens dyre sæd. I skoleforeningens årsskrift for 1944—45, der udkom i sept. 1945, læses følgende: »Vore 9 gamle skolers elevtal er vokset fra 433 i april til 1594 i dag. Og listerne over dem, der venter, viser ca. 1000 navne«. Tilstrømningen af nye elever var således over al måde. Men strømmen var togrenet. Den ene pegede mod folkeskolen, den anden mod Duborgskolen.

Duborgskolen var delvis beslaglagt som flygtningelazaret, og kommuneskolen var kaserne. Plads skulle findes, lærere ansættes, og besættelsesmagten informeres. Det anså man i begyndelsen for tilstrækkeligt. Senere blev det anderledes, da *militærstyret* blev en direkte *hindring for de danske skolers trivsel.* Allerede i sommeren 1945 lukkede englænderne af for forældrenes ret til frit at vælge mellem dansk og tysk skole for deres børn. De preussiske skolecirkulærer af 1926 og 1928 ophævedes, og i flere måneder var man ude i et pinefuldt interregnum. Forældrene ville have deres børn i dansk skole og truede med skolestrejke og reaktion på anden drastisk måde.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I oktober 1945 tilstillede militærregeringen Dansk skoleforening følgende regulativ: 1) under henvisning til de nuværende tilstande er der truffet den bestemmelse, at de samme rettigheder skal gives de danske skoler, som de havde før den allierede besættelse af Slesvig-Holsten. 2) Det er således tilladt de skoler, der hidtil har været anerkendt som danske, at fortsætte deres arbejde. 3) Hvis der efter genåbningen af de oprindelige skoler stadig er børn af danske forældre, der ikke kan nyde dansk skolegang, må ansøgning om åbning af skoler for disse indsendes hertil af skoleforeningen. — Cirkulæret omfattede yderligere 4 punkter af rent teknisk indhold.

Principielt var forholdene for Flensborgs vedkommende klaret ved § 2. Men teori er eet, praksis noget andet. Oktober-dokumentet viste sig snart at være for kortfattet, og det var åbenbart glemt, at skoleforeningen ikke var den eneste skolebærer for danske skoler i Flensborg. Kommunen havde jo den største opgave at løse. Og skønt byens overborgmester, grosserer I. C. Møller, en af danskhedens førende mænd, på mønstergyldig måde delte sol og vind lige mellem dansk og tysk, kan det samme ikke siges om hans højre hånd i skolesager, den af englænderne indsatte skoleråd. Forældrene havde derfor svært ved at forstå, at deres skoleønsker ikke blev efterkommet. Endnu ved skoleforeningens årsmøde i Flensborg d. 5. maj 1946 måtte det meddeles forsamlingen, at 2350 elever ventede på at komme i dansk skole. Godt 1700 var på samme tidspunkt optaget i Duborgskolen og kommuneskolen. Inden årets udgang var elevantallet imidlertid nået op på 3330 elever; i aug. 1947 var det på 6545. Forældrenes vilje havde sejret.

1. aug. 1947 udsendtes en midlertidig *forordning om det danske skolevæsens ordning i Sydslesvig*. Heri bestemtes det, at offentlige mindretalsskoler skulle ophæves pr. 1. april 1948. — Ved private forhandlinger forandredes denne termin til 1. april 1949. Den dag overførtes 5780 skolepligtige børn fra Flensborg bys kommunale skolevæsen til Dansk skoleforenings *private skoler*. Mange fandt dette ganske urimeligt, mere grænsepolitisk betonet end retsligt handlet. Men ret skal være ret. Når skoleforeningen overhovedet magtede denne opgave, var det på baggrund af de lejemål, den indgik med Flensborg by om langfristede overdragelser af det nødvendige antal kommuneskole-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bygninger. Skoleforeningen måtte dog forpligte sig til selv at opføre 3 større skolehuse, de senere 3 smukke, danske skoler: Chr. Paulsen-skolen, Gustav Johannsen-skolen og skolen ved Kilseng. Senere udvidede skoleforeningen Duborgskolen betydeligt, og d. 29. juni 1954 kunne nybygningen indvies.

Cirkulæret af 1947 afløstes i marts 1950 af et nyt, der på næsten alle afgørende punkter var en ordret oversættelse af lov nr. 412 for ordningen af det tyske skolevæsen i Nordslesvig, en lovgivning som alle anså for en midlertidig foreteelse, men som Sydslesvig kan komme til at leve på langt ud i fremtiden.

Med udgangen af 1950 havde Flensborg by 11 danske skoler med 6092 elever. Det modersmål, mange flensborgere under dansk styre afskrev fra reformationen til 1864 og derefter under voldelig fremfærd måtte se dødt og døende, er atter ved at blive tusinder børns sprog.

Den økonomiske udvikling efter 1920

Ved udgangen af første verdenskrig var Flensborgs økonomi delvis lammet. Byens handel og erhvervsliv havde ganske vist kun i mindre grad været ude for direkte tab, men de bestående virksomheders ydeevne og afsætningsmuligheder var stærkt formindsket. Krigens udgang efterlod ingen tvivl om, at der ville ske en grænseændring på grundlag af selvbestemmelsesretten. Medens der ikke kunne være delte meninger om afstemningens resultat i Nordslesvig, var stillingen mere usikker i Mellemslesvig. I Flensborg måtte man derfor tage den mulighed i betragtning, at byens *hovedafsætningsområde* mod nord *kunne gå tabt* ved en ny grænsedragning. Det nationale opgør i Sønderjylland blev således et alvorligt økonomisk problem for byens erhvervsdrivende.

Dette erkendtes meget tidligt. »Foreningen for handel og industri« udsendte allerede 10. jan. 1919 et cirkulære til handels- og erhvervsdrivende i alle brancher med anmodning om at få oplyst, hvor stor skade de enkelte forretninger mente at ville

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

komme til at lide, dersom grænsen kom til at ligge umiddelbart nord for byen. De afgivne svar viste, at næsten alle adspurgte ventede store tab. Over halvdelen regnede med en tilbagegang i omsætning på over 50 pct. Senere indsendte mere end hundrede firmaer i byen en resolution til de implicerede magter, hvori man bad om, at grænsen måtte blive lagt »så langt sønden om byen som muligt«. Det hed ordret i henvendelsen: »Vi er overbeviste om, at en grænselinie Sosti—Padborg—Tønder ville undergrave byens livsbetingelser«. Formuleringen var desto mere berettiget, som Flensborg uden sit nordlige opland, der omfattede en befolkning på 165.000 indbyggere, næppe kunne gøre sig forhåbninger om indkøbsmæssigt at konkurrere med Hamborgs, Lübecks og Kiels handel.

Efter grænsedragningen i 1920 viste det sig, at hvad man havde frygtet, indtraf. Tabet af byens naturlige opland ramte hele det økonomiske liv, bl. a. fordi overgangen skete så pludseligt. En enquête viste en *tilbagegang i afsætningen* på mellem 30 og 75 pct. Enkelte firmaer blev tvunget til at handle med branchefremmede varer for at kunne eksistere. Afsætningsnedgangen førte til nedsat konkurrenceevne og faldende rentabilitet. Handelen mod syd betød for byen, der var kommet til at ligge ved ydergrænsen af det tyske økonomiske område, stigende transportudgifter, bl. a. på grund af returfragten. Handelen mod nord gav ganske vist ikke stigende transportudgifter, men her var mulighederne for fremtiden meget små, fordi dansk toldpolitik og kampagnen for at bruge danske varer hæmmede eksportmulighederne til Danmark. Skadelig for byens økonomi var yderligere den nedsættelse af konkurrenceevnen, som skyldtes den begyndende koncentrationsproces inden for tysk industri og genopståelsen af syndikatorganisationerne længere sydpå.

Følgerne var for enkelte erhvervsgrene *katastrofale.* Spritindustriens afsætningsmuligheder mod nord var på grund af den høje danske told meget begrænsede. Udførslen af gær mødte samme vanskeligheder, rent bortset fra at De danske spritfabrikker meget snart overtog dækningen af Nordslesvigs behov. Medens byens møller endnu i 1913 udførte varer for 1,8 mill. guldmark til Nordslesvig, var denne eksport i 1928 sunket til 120.000 RM. Udførslen af brød ophørte fuldstændigt på grund af et dansk indførselsforbud. Også for mejerimaskinefabrikker, ovnfabrikker m. v. var salgsmulighederne i Nordslesvig stærkt for-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mindsket, da leveringen meget hurtigt blev overtaget af rigsdanske firmaer. Et rundspørge hos 55 industrivirksomheder, der før 1920 havde haft en betydelig afsætning til Nordslesvig, gav som resultat, at der i 1926 kun afsattes varer for 400.000 RM til dette område mod for 7.885.000 guldmark i 1913, en nedgang på 95 pct.

Inden for *en groshandelen* konstateredes en delvis bortvandring af grossister mod syd. Enkelte firmaer prøvede ganske vist at genvinde det tabte opland ved at oprette filialer i Nordslesvig, men resultatet blev i regelen yderst magert. Mulighederne for konkurrence med rigsdanske firmaer var dårlige, tolden gennemgående høj, og i visse tilfælde forbød tyske syndikater simpelthen udførselen af visse produkter (kul, kali m. v.) eller vanskeliggjorde den for grossisten ved at indrømme den direkte importør bedre priser, end den eksporterende grossist kunne opnå. Dette var f. eks. tilfældet ved jern, porcelæn, linoleum m. m. Dertil kom, at dansk lovgivning i mange tilfælde ikke tillod, at flensborgske firmaers repræsentanter besøgte kunder i Nordslesvig.

Efter 1920 viste der sig at være flere *detailhandlende* i Flensborg, end der var behov for i en by med 65.000 indbyggere. Kunderne fra det nordlige opland kom ikke mere til byen — et fænomen, der fra sidst i 1923 til dels var begrundet i deres nedsatte købeevne på grund af kronens dårlige kurs. Dertil kom et forhold, der ramte hele erhvervslivet i byen: erhvervsbeskatningen var her højere end de fleste andre steder. Alligevel kan det siges, at detailhandelen stort set klarede sig bedre end de andre erhvervsgrene, håndværket undtaget.

Skibsfarten havde oplevet nogle dårlige år under første verdenskrig, og det gjaldt om for dette vigtige erhverv at komme i gang igen. De foreliggende forhold forsinkede dette en del. Medens Flensborg i 1921 havde 34 skibe med 45.792 BRT og 19 passager- og kystskibe med 2874, var der to år senere 68 skibe med 91.793 BRT og 28 person- og kystskibe med 4059 BRT. En del rederier flyttede deres virkefelt fra Flensborg mod syd på grund af de høje registreringsgebyrer. H. C. Horns rederi lod således sine skibe med tilsammen 30.775 BRT registrere i Hamborg.

Foruden de ulemper, som tabet af oplandet medførte, må anføres den *inflation*, som efterhånden og i stigende grad fandt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sted i den tyske økonomi. Timelønnen på værftet steg fra 2,70 mk. i slutningen af 1919 til 5 mk. i 1920, 8 mk. i 1921, 151 mk. i 1922 og var 15. maj 1923 nået op på 832 mk. 3. juni samme år beløb den sig til 1600 mk. 16. juni var den oppe på 2600 mk, og i okt. 1923 havde den fuldstændig tabt sin værdi. For at kunne følge med tempoet i markens værdiforringelse udstedte byen indtil sidst i 1923 for 12.000 billioner mk. *provisoriske pengesedler*, Notgeld, der dog ikke var værdifaste. Enkelte virksomheder gik over til delvis at aflønne arbejderne med fødevarer.

Det er vanskeligt talmæssigt at angive, hvor stort tab Flensborgs økonomiske liv led under inflationen, men det er givet, at kapitaltabet efter denne pengekrise ramte byen dobbelt hårdt efter den forudgåede formindskelse af dens opland.

Først i nov. 1923 kom der igen orden i pengevæsenet ved indførelsen af *rentemarken*. Timelønnen på værftet blev fastsat til 0,36 RM og steg i løbet af de følgende to år til 0,66 RM. Rentemarkens indførelse betød en stimulering af det økonomiske liv på mange områder. Tiden, der fulgte efter, har visse træk fælles med gründerårene. En følge af spekulationen var det, at en stor del af de nyindrettede virksomheder ikke kunne klare sig under de efterhånden mere normale forhold. *Konkurstallet* lå således i årene 1924 til 1926 fem gange over gennemsnittet for hele riget. Dette skabte også en betydelig *arbejdsløshed*. Medens der i 1913 endnu var over 3000 beskæftigede inden for maskin-, værktøjs- og instrumentindustrien, var tallet 1924 kun 1725. I de andre fag var situationen stort set den samme. Endnu i maj 1927 havde Flensborg over 3,5 pct. arbejdsløse, medens gennemsnittet for riget var ca. 1 pct.

Denne udvikling sporedes også i *havnetrafikken*. I 1913 var der beskæftiget 370 personer ved havnen, i 1928 kun 75. Havnetrafikkens omfang ses af følgende tal, der belyser indførslen og udførslen af vigtige varer i 1925 i pct. af de i 1913 ind- og udførte mængder:

Art	Indførsel og udførsel 1925 i pct. af 1913	
Varer	39,5	84,1
Træ	38,7	34,0
Kvæg	52,6	

Endnu tydeligere ses udviklingen ved en sammenligning af »Flensborg-Stettin-dampskibsselskab«s tal for godsbefordring.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dette selskab befordrede i 1913 8400 t gods fra Flensborg og 27.000 t til byen, i 1926 var tallene 2800 t og 13.400 t.

De høje fragtomkostninger fremkaldte også en tilbagegang i landtrafikken; det lykkedes ikke at lede hovedparten af den dansk-tyske samhandel over Flensborg, fordi søtransporten Hamborg—Esbjerg eller Lübeck—Kolding—Århus i alle tilfælde var betydelig billigere end landtransporten over Flensborg. Den privatøkonomiske indstilling hos jernbaneselskabet (Reichsbahngesellschaft) efter Dawes-aftalen var den væsentlige årsag til de høje tariffer. *Jernbanetrafikken* viser i sammenligning med 1913 en betydelig nedgang, der dog er stærkest for godsbefordringen fra byen. Kun tilførslen af kul pr. jernbane nåede omtrent op på samme omfang som i 1913, fordi byen før væsentlig havde brugt engelske kul, der blev leveret pr. skib, medens man nu fik dem fra Vesttyskland ad skinnevejen.

Håndværket var det eneste erhverv i byen, der i denne tid opnåede en forøgelse af nettoindtægten. Dette er så meget mere bemærkelsesværdigt, som der samtidig fandt en forøgelse sted i antallet af virksomheder i forhold til befolkningstallet, hvilket igen førte til forøget konkurrence for den enkelte håndværker.

For *skibsværftet* kan der 1925 igen konstateres forholdsvis rolige, fremadskridende konjunkturer, bl. a. på grund af ordrer på nybygninger. I maj 1926 afleveredes således det første 11.000 t store motorskib »Ramses« til dampskibsselskabet Kosmos. Skibet havde indbygget en 6 cylinders totaktsmotor og var en stor succes konstruktionsmæssigt set. Motorerne blev leveret fra MAN, med hvem der også blev afsluttet en licensoverenskomst, der gjorde det muligt for værftet at bygge motorerne selv. Dette blev der dog ikke gjort brug af. Værftsledelsens foretagsomhed gjorde det dog på andre områder muligt at gennemføre udvidelser og forbedringer af virksomheden.

Den gamle handels- og erhvervsånd, der altid har besjælet Flensborgs borgere, gjorde meget til, at tyvernes udvikling for byens økonomiske liv ikke blev endnu værre. Magistraten, lands- og rigsmyndighederne hjalp, så godt de kunne, med til at afbøde følgerne af oplandets tab og inflationens virkninger. Allerede i marts 1921 åbnedes den første *varemesse* (Mustermesse) for at fremme byens eksport mod nord. Forsøget gik ikke som forventet, hvorfor det gentoges i juni samme år; men heller ikke denne gang gav det noget nævneværdigt resultat. Rigsregeringen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

havde i maj 1920 vedtaget en lov om hjælp til handelsflådens genopbygning, hvad der resulterede i en fordobling af værftets aktiekapital og modtagelsen af fire ordrer på større fragtdampere. At værftet allerede 1920 kunne komme i gang og med en forholdsvis stor kapacitet, skyldes uden tvivl denne hjælp.

Efter rentemarkens indførelse blev der fra rigets side også hjulpet til for at ordne *byens kapital- og gældsforhold*, bl. a. ved at mildne byrderne af den under verdenskrigen indgåede obligationsgæld over for udlandet. En del af papirmarksgælden blev afviklet. Byens spare- og lånekasse blev ved afviklingen holdt udenfor for at lade erhvervslivet få gavn af de der forhåndenværende midler. Kapitalbehovet var stort, men i 1925 lykkedes det at opnå en *realkredit* til en groshandelen og industrien i byen på i alt 1,2 mill. RM. fra den preussiske statsbank på gode vilkår. Detailhandelen fik sammesteds året efter en lignende kredit på ½ mill. RM.

I længden var det dog ikke nok med en kunstig hjælp til bestående virksomheder, som gennem oplandets tab delvis var kommet til at svæve frit i luften. Man måtte prøve på at skabe et nyt afsætningsområde for disse virksomheders produktion, så de igen fik en naturlig eksistensberettigelse. Der måtte med andre ord et nyt opland til, og realiseringen af denne tanke var især et trafikalt problem. Mangfoldige rutebilforbindelser til og fra Flensborg nyoprettedes, og øen *Sild* knyttedes nærmere til Flensborg ved bygningen af Hindenburg-dæmningen. Sild havde før væsentlig været afsætningsområde for hamborgske firmaer. 1926 byggedes endvidere *jernbanelinien Flensborg—Husum* for at åbne området langs med banen for den flensborgske handel.

Det vigtigste forsøg på at hjælpe byens økonomiske liv på fode igen var bygningen af en *frihavn*. Industri- og handelskammeret havde allerede i foråret 1919 med henblik på en kommende grænsedragning, der forventedes at ville påføre Flensborg store tab, henvendt sig til statsregeringen med forslag om indretning af en frihavn i byen. Tanken faldt i god jord, og d. 1. aug. 1919 godkendtes oprettelsen af et toldfrit område i byen, og industrielle virksomheder fik adgang dertil. Financieringen af projektet ansloges til 12 mill. mk., og $^{11}/_{12}$ heraf blev overtaget af riget og Preussen i form af et tilskud, der afskreves som tabt. Det resterende beløb blev udredt af byen, der også stillede grunden til rådighed. Da arbejdet ved frihavnen faldt i infla-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensborg havn i festlig udsmykning.
Før 1914.

tionsårene, kunne byens tilskud afskrives helt allerede i denne tid. Endvidere kunne byggeriet foretages som nødhjælpsarbejde og gav på denne måde beskæftigelse til en del arbejdsløse. For at udstyre frihavnen så godt som muligt blev der samtidig opført et lagerhus og en silo, der kunne rumme ca. 6000 t korn. Frihavnen fik endvidere jernbane- og vejforbindelse. 17. juni 1923 indviedes havnen. Dens silo blev bortforpagtet til en sammenslutning af samtlige flensborgske korn- og foderstofhandlende, medens den øvrige frihavn bestyredes af et udvalg, nedsat af byen. Man blev dog snart klar over, at driftsledelsen burde overgå til privat initiativ. Der blev derfor dannet et selskab, bestående af speditionsfirmaet Schenker & Co. samt en kreds af flensborgske købmænd, under navnet »Flensborgske frihavn og lagerhus A/S« (Freihala), der d. 15. sept. 1925 overtog ledelsen af frihavnen.

Når dette storslåede forsøg på at hjælpe byens økonomiske liv på fode igen slet ikke opfyldte de forventninger, man havde sat til det, skyldes det hovedsagelig, at man på samme tid, som man gav Flensborg frihavnsprivilegier, i høj grad forringede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

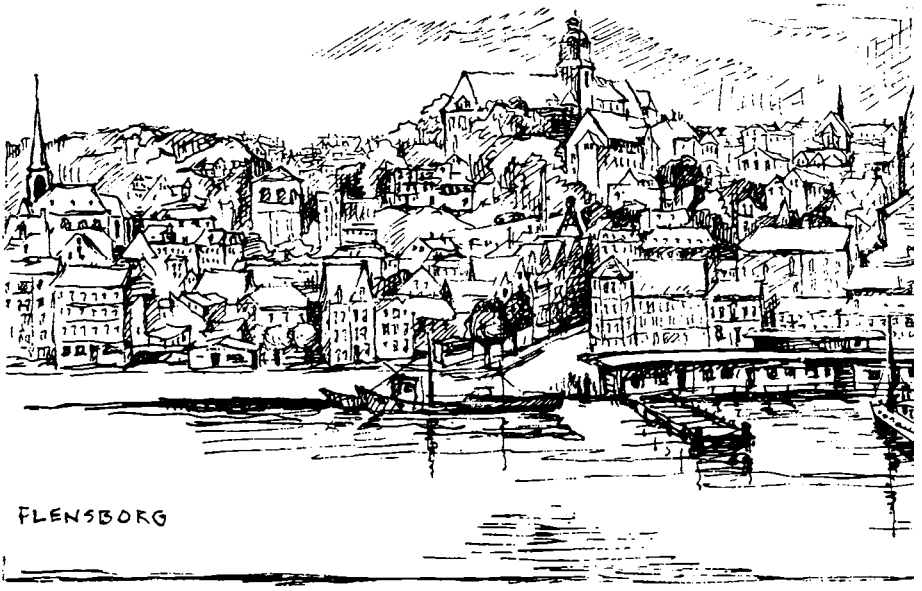

Flensborg 1950.

betydningen heraf. Der blev nemlig også oprettet en frihavn i Kiel, og Flensborgs konkurrencemuligheder blev derved betydelig mindre. Forædlingsindustriens adgang til det toldfrie område var oprindelig givet til Flensborg frihavn som en særret, men snart fik alle andre frihavne samme ret.

Selv om der på mange områder var blevet ydet hjælp til byen, var det ikke lykkedes at genskabe et naturligt grundlag for byens erhvervsliv. Dette viste sig under *verdenskrisen i trediverne*, som i første omgang ramte skibsfarten. Fragtindtægterne gik ned, og som følge deraf sank værftets beskæftigelse, så det i slutningen af 1930 måtte nedlægge en stor del af virksomheden. Den dårlige udvikling varede ved, selv om man ved at anvise ophugningsarbejder til værftet kunne holde en del af det i arbejde til 1935.

I næsten alle de andre erhvervsgrene skete der en nedgang i omsætningen. Et højt renteniveau hindrede nævneværdige investeringer, medens eksporthandelen med Danmark stagnerede på grund af kronens lave kurs og toldskrankerne. Heller ikke nedsættelsen af jernbanetarifferne for kulforsendelsen til kyst-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

e Erichsen.

områderne medførte nogen væsentlig forbedring. Handelskammerets årsberetning for 1930 fastslog, at det ikke var lykkedes riget og staten at skabe arbejdsmuligheder i nævneværdigt omfang. I slutningen af 1933 var der således endnu over 6600 arbejdsløse i byen, og nogle industrivirksomheder arbejdede med under en trediedel af deres normale kapacitet. Industri- og handelskammeret krævede i disse år i alle sine beretninger udvidede hjælpeforanstaltninger (Nordmarkhilfe) for byens økonomiske liv.

Nazisternes magtovertagelse i 1933 forandrede ikke med det samme forholdene. Fra 1934 kunne man dog konstatere en fremadskridende *tilpasning* af handels- og erhvervslivet *efter* de af *den nationalsocialistiske politik* afstukne rammer for økonomisk virksomhed. Denne politik førte fra 1935 til et opsving af Tysklands økonomiske forhold på grund af planøkonomien, der snart viste sig at være den eneste måde, hvorpå oprustningen kunne gennemføres. Det stod dog fra begyndelsen klart for en del flensborgere, at en højkonjunktur, baseret på disse forhold, ikke kunne være andet end en skinblomstring, uegnet til at medføre en varig forbedring af byens erhvervsmuligheder. Der fandtes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

derfor heller ingen driftsherre i byen, der var rede til at oprette nye virksomheder med oprustningsformål. Dertil kom endvidere det psykologiske moment, at Flensborgs erhvervsdrivende på grund af de erfaringer, de i tiden forud havde gjort, ikke kunne være begejstrede for den stadig mere om sig gribende planøkonomiske politik, der indskrænkede deres i forvejen begrænsede økonomiske muligheder. Ganske vist blev havne- og lageranlæggene udvidet en del. Der blev også etableret en række *nye industriforetagender,* således en chokoladefabrik, en fiskekonservesfabrik og et kølehus, som har klaret sig meget godt til i dag, men i sammenligning med det øvrige land var Flensborgs andel i skinkonjunkturen ikke særlig stor. Allerede 1937 sporedes virkningerne af denne konjunktur ved, at der inden for støberierne manglede faglært arbejdskraft. Importen og eksporten var på grund af selvforsyningspolitikken begrænset. Trampsejladsen oplevede derimod en opgang på grund af borgerkrigen i Spanien. Alt i alt fastslog Industri- og handelskammerets årsberetning for 1937 dog, at »Flensborgs andel i det almindelige opsving endnu ikke er tilstrækkeligt«.

Også i 1938 var byens økonomiske udvikling gunstig. *Værftet* havde fået ordrer på at bygge 5 motorfragtskibe på tilsammen 8700 t bæreevne. Skibene blev afleveret til norske rederier som betaling for en charterkontrakt, de tyske margarinefabrikker havde afsluttet med den norske hvalfangerflåde. Ved det af disse ordrer fremkaldte arbejde overvandt værftet sine vanskeligheder. Der blev gennemført en fornyelse af anlæggene, hvad der øgede deres ydeevne.

De i byen og dens omegn stationerede soldater gav detailhandelen en delvis erstatning for den tabte afsætning til Nordslesvig. Skønt nazisterne i deres målsætning for økonomisk virksomhed teoretisk tog afstand fra indtægts- og rentabilitetsforøgelse, steg indtægterne i byen stærkt. Skattetrykket begyndte at følge efter, da pengepolitikken var nødt til at neutralisere de på grund af oprustningen forøgede pengeindtægter.

Krigens udbrud i 1939 førte til en skærpelse af planøkonomien, der praktisk taget ødelagde de sidste muligheder for det private initiativ. Byens industrivirksomheder blev til udførende organer, hvis selvstændighed på det produktionsmæssige område stort

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

set forsvandt, efterhånden som knapheden på råstoffer fremkaldte en skarp kontingentering. En groshandelen og detailforretningerne kom ved den skærpede rationering på næsten alle områder til at udøve rene fordelingsfunktioner. En normal rentabilitetsberegning blev illusorisk, da der var indført faste priser på de fleste varer.

Værftets byggeprogram blev væltet til fordel for produktionen af undervandsbåde, hvoraf der i løbet af krigen blev afleveret 28. Da det efterhånden var blevet værre med mangelen på faglært arbejdskraft, bl. a. på grund af indkaldelserne til krigstjenesten, beskæftigedes en del arbejdere og andet personale udenbys fra. Ved krigens udbrud var der ansat 1800 mennesker på værftet, men i 1943 var man nået op på 2500. I de sidste krigsår gik antallet atter ned, især på grund af den tiltagende mangel på råstoffer. Ved krigens afslutning i 1945 var der kun 1500 personer i arbejde. Der blev under krigen foretaget visse nye nødvendige bygninger til anlæggene. Skibsværftet led en del ved bombeangrebene i 1942 og 1943, men genrejsningen af de ødelagte bygninger og nyanskaffelsen af maskiner skete endnu under krigen. Da der i efteråret 1943 skulle bygges større undervandsbåde, minestrygere og »hurtigbåde«, viste det sig, at værftet ikke var egnet til en sådan produktion. Dette medførte, at virksomheden endnu i krigens sidste fase på ny kunne omstilles til fredsproduktion.

De vanskeligheder, som byens handels- og erhvervsliv måtte kæmpe med efter *kapitulationen i 1945*, blev uhyre store. Rationeringen, råstofmangelen, formindskede arbejdsydelser og dårlig ernæring prægede de første efterkrigsår. Dertil kom stigende sociale byrder og en arbejdsløshed, der på grund af de mange flygtninge nåede op på uanede højder. Handelen klarede sig i stort omfang med kompensationsforretninger, hvad der for det første skyldtes varemangelen og for det andet markens faktiske værdiløshed. Befolkningen rådede over store opsparede beløb, der i gennemsnit pr. indbygger lå på over 700 RM. Tallet omfatter dog kun indlånene i kreditinstitutter og giver derfor ikke et fyldestgørende billede af situationen. I realiteten var pengerigeligheden på grund af de ukontrollable midler, der var i omløb, betydelig større. Rationerings- og priskontrolsystemet bibeholdtes og var sammen med vareknapheden og pengerigelighed årsag

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til, at der opstod en del sortbørshandel med varer og arbejdsydelser. Denne udvikling standsedes først ved pengereformen i 1948.

Situationen efter kapitulationen kan bedst illustreres ved tallene for *havnetrafikken*, der altid har været byens økonomiske rygrad. Medens der i 1938 var 2013 damp- og motorskibe, der befordrede 343.000 t gods til og fra Flensborg, var der 1946 kun 341 skibe, der befordrede 34.000 t gods. Rederiflåden var under krigen delvis gået tabt, delvis blevet beslaglagt. Den var i 1945 på 327 BRT mod 50.000 BRT i 1939. Behovet for nybygninger var derfor stort, men det kunne ikke opfyldes med det samme, da den allierede militærregering ikke tillod nybygninger af større skibe for tysk regning. Arbejdet på værftet blev derfor i juni 1946 delvis standset, og virksomheden foretog efter afleveringen af to skibe stort set kun reparationer.

Medens byens hovederhvervsgrene således stod meget svagt, skabte det stigende indbyggertal dog muligheder for *nyetablering* af en del *virksomheder og forretninger*, navnlig inden for levnedsmiddel- og drikkevareindustrien. Også antallet af tekstil- og lædervareforretninger blev forøget, og der startedes en del optiske og finmekaniske virksomheder. Gennem eksportmessen (Exportmusterschau), der blev en permanent institution i byen, prøvede man på at åbne det nordiske marked for flensborgske firmaers afsætning, men som forholdene var, blev resultatet ikke som ønsket. Alligevel viste Flensborg derigennem initiativ og vilje.

Dette initiativ blev yderligere fremmet ved den i 1948 gennemførte vesttyske *valutareform* (Währungsreform). Reformen medførte ganske vist et stort kapitaltab, som ikke alle virksomheder og forretninger kunne bære, men den skabte sunde pengeforhold som grundlag for den fremtidige udvikling. Dertil kom, at en naturlig konkurrence mere og mere afløste den tidligere planøkonomi. Efterhånden bortfaldt også de fra allieret side opretholdte produktions- og handelsbegrænsninger, så en genopbygning af det økonomiske liv kunne finde sted.

Fra 1949 kom der for alvor gang i *genopbygningen af rederiflåden*, hvad der tillige betød øget beskæftigelse til værftet. Af de fem nybygninger i 1950 var der således fire fragtdampere à 1500 BRT for flensborgske rederiers regning. De flensborgske *værfter byggede* i 1951 skibe med en tonnage på 30.250 BRT mod

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

21.532 BRT i 1939. Den gode beskæftigelse fortsatte i de følgende år, og fra 1951 byggedes der — delvis for udenlandsk regning — igen større fragtskibe. 1952 havde Flensborg en rederiflåde på 21.944 BRT, d. v. s. en tonnage, der var ca. otte gange større end ved kapitulationen. Med tonnageforøgelsen steg *havnens betydning* igen og dermed også betydningen af de erhvervsgrene, der har direkte tilknytning til havnen, f. eks. slagterierne, der indfører kvæg fra Danmark. Også rom- og spiritusfabrikkerne kunne forøge deres omsætning betydeligt. Efterhånden som handelen med udlandet blev frigjort i stort omfang, kunne også en groshandelen udvide sin omsætning; dog gælder det her som for detailhandelen og håndværket, at en ikke ubetydelig del af indtægterne måtte bruges til *investering* for at bøde på, hvad der i denne henseende var forsømt under krigen. En stor del af kapitalbehovet måtte endnu i 1954 på grund af den høje rentefod og kapitalmarkedets utilstrækkelige funktion dækkes ved egenfinanciering. En vis fortrinsstilling for *flygtningevirksomheder* med hensyn til kreditgivning lader tit disse virksomheder opnå et forspring i konkurrencen med de gamle flensborgske forretninger. At byen i første halvår af 1954 endnu havde en arbejdsløshed på mellem 8 og 10 pct. skyldes i hovedsagen, at den er udsat for en flygtningebelægning, højere end andre steder i Vesttyskland. Flygtningenes tal beløb sig midt i 1954 til ca. 30.000.

Byens økonomiske udvikling fra 1945 til 1954 viser uden tvivl *betydelige fremskridt*. Handels- og erhvervslivet har i denne relativt korte periode formået i det væsentlige at opnå samme økonomiske kapacitet som i mellemkrigsårene — ja, på enkelte områder endog at overgå den. Betydningen heraf formindskes imidlertid gennem den tilvækst i indbyggertallet, der har været en følge af krigen. Byen har ikke i tilstrækkelig grad kunnet tage del i den vesttyske økonomis konjunkturopsving efter 1948. Grundene dertil er i hovedsagen byens afsides beliggenhed og dens manglende råstofbasis. Begge ting hænger snævert sammen, og der kan kun ydes effektiv hjælp, hvis Flensborg *trafikalt* knyttes nærmere til Vesttysklands økonomiske hovedcentrer. Men den af forbundsbanerne efter valutareformen førte tarifpolitik har næsten virket i modsat retning og i realiteten øget afstanden. En svækkelse af byens konkurrenceevne har været følgen.

Vanskelighederne for den økonomiske udvikling i fremtiden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ligger — ser man bort fra byens overbefolkning — på samme plan som efter 1920. Hvad flensborgsk initiativ har kunnet gøre for at overvinde dem, er stort set gjort. Den fremtidige udvikling vil i hovedsagen afhænge af, om det vil lykkes at indlemme byens handel og industri på organisk måde i den større økonomiske enhed, som Vesttyskland udgør.

Den sproglige udvikling fra 1864 til vore dage

Omsvinget i de politiske forhold efter 1864 har i betydelig grad indvirket på Flensborgs sproglige og nationale udvikling. Den danske frimenighed og den danske borgerskole lukkedes; den lærde skole blev igen en ren tysk latinskole. De danske embedsmænd erstattedes af tyske sydfra, og selv om dansk i nogen grad stadig blev styrket ved *tilflytning* fra det dansktalende opland — især på grund af byens erhvervsmæssige opsving som industriby — bevirkede det stigende samkvem med byerne sydpå i forbindelse med tilflytningen af talrige tyske embedsmænd, den udvidede boghandel og presse og den forbedrede folkeskoleundervisning, at tysk nu igen fik fuld vind i sejlene.

Tale- og omgangssproget var stadig det »hyggelige« plattyske sprog, der dominerede i det daglige forretningsliv og i den selskabelige omgang; men *højtysken* blev dog mere almindelig i borgerlige kredse og delvis også renere. I mange hjem, hvor man før havde talt plattysk, begyndte dette at vige for højtysk, som man især talte med børnene; det kom dem jo senere til gode i skolen, mente man. Men også *det danske bymål* levede endnu i nogle hjem som familiesprog, især i byens nordlige halvdel og i Jørgensby, og pastor Jensens ord fra 1840 om, at borgerne i Flensborg talte dansk med bonden, hvis denne holdt fast ved sit sprog, havde endnu gyldighed i 1880'erne og senere. Der var altså en større del af byens befolkning, især forretningsfolk og gæstgivere, der havde kendskab til dansk og benyttede dette i samkvem med dansktalende og skippere. Endnu i 1880'erne hørte Martha Ottosen de samme danske gaderåb som årtier tilbage.

Flensborgs nedertyske eller *plattyske sprog* indtager en særstilling blandt nutidens tyske bydialekter. Hvad man lige fra det 16. årh. har sagt om sproget i Flensborg gælder for dets

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

nedertysk den dag i dag. I 1880 sendte professor, dr. Wenker i Marburg, der bearbejdede det nye »Sprachatlas des deutschen Reiches«, sine kendte 40 sætninger til overborgmester Toosbuy med anmodning om at lade dem oversætte til byens plattysk. Opgaven blev overdraget lærer *J. J. Callsen*, der sendte oversættelsen til dr. Wenker med et morsomt brev, hvori bl. a. findes følgende eksempler: »Sie so gut. Hier bring ick Se de vertig Sätze werder .... Ick hev se öwersett, so gut ick kunn. Åwer unse Språk is nich gut un warn klok ut .... Dat Papier, Se harrn mitschickt, weer fei knapp bereknet .... Ick will Se dårför en Breef mitschicken ....« Han fortæller, hvorledes han udspørger sine naboer: Petersen, Hansen, Lorenzen, Clasen og Jessen, der alle er gamle flensborgere. Sidstnævnte siger: »Wikke wat un sidden un brüen sick de Kopp mit. Wülln I so'n Snack to Papiers bringen? De Flensborcher hem jo går keen Språk. Hört doch mål, wat de Lüde hier dörch enanner snacken.

De Ene hett en slimme, de Annere en böse, un de Drürre en bollen Hand — de Hiere ward krank, de Dåre blivt krank — de Ene is gesund wesen un de Annere hett et wesen — de Hiere hett öhme Föt, de dåre dohn de Föt weh, de Drürre dohn se wull går fei weh, — En will kåmen, de Annere schall kåmen un de Drürre ward kåmen — .... de ene brukt Mund, de annere schellt, — de ene gift Hals, de annere pråhlt, bald lut un bald hoch — een Köksch sengert de Grütt, de annere swiet'n un en Drürre brennt'n an ....«

Med hensyn til spørgsmålet om det danske islæt i flensborgsk plat bør man vise lidt forsigtighed, thi ægte nedertysk viser for flere ords vedkommende større lighed med dansk end med højtysk: Huus, Been, Breef, Blood, Piel, min, din, op, håpen, äten, drinken. Dansk påvirkning viser derimod følgende fænomener: 1. Udtale af s som skarpt og ustemt — modsat det bløde og stemte tyske s. 2. Bøjningsformer og ordføjninger som f. eks. dår löppt 'n i stedet for he (der løber den, d. v. s. hunden), sml. også 'n (i sprogprøven om grøden); dat wer em (det var ham) i stedet for det ægte he weer dat (han var det); sammensætningen af to og genitiv: to Foots (til fods), to Holts (til skovs), se også prøvens to Papiers, hvor ægte plattysk har dativ og derfor mangler det udlydende s; ick mutt nu af stä (jeg må nu af sted); sammenfald af det bestemte kendeords akkusativ med nominativ: ick hef de Hund sehn (jysk æ har seen æ hund), hvor holstensk

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

plat har den Hund. Denne forenkling rammer sommetider også kønnet, så man kan høre de Hus (æ hus) i stedet for dat Hus. 3. Ordstillingen i følgende sætninger, taget fra Callsens brev: Dat weer mitunner låulich un hören (det var sommetider løjerligt at høre) — De Discher harr eben de Trepp hålt, för un måken en nüe en (snedkeren havde lige hentet trappen for at lave en ny en) — ohne un breken Arm un Been (uden at brække arme og ben) — de gute Mann het sweer bi un verstån .... (den gode mand har svært ved at forstå ....). Fælles for disse infinitivkonstruktioner er deres danske ordstilling og deres forveksling af og og at, der jo falder sammen til å og derfor overalt oversættes med un. I stedet for at sige ohne un breken Arm un Been siger holstenerен ån Arm un Been to breken. I stedet for dat schust du nich hars dån (det skulle du ikke have gjort), hvor forlæggets danske infinitiv have erstattes med en personbøjet datidsform hars, skulle det hedde: Dat hars du nich dån schult. 4. Antallet af danske låneord er meget stort; følgende eksempler kan tjene som prøve: en bollen Finger, Brott (brod), Burren (burrer), flütten, füken (fyge), Gessling, Elling, Pissmüern, Schrepp (skræppe), süsseln (sysle), Traueln (trevler, se ovenfor), Ünk, öm (øm) som jysk med langt ö — altsammen ord, der kun kan findes på nordisk i den pågældende form og betydning. Hertil kan føjes wraulig (vrøvlet), modsat nedertysk wrewelich. 5. Interessant er den store mængde af oversatte danske talemåder og ordsprog, f. eks. Jacob Loi könmt (som på sønderjysk er Jakob Løj en personifikation af dovenskab).

Endvidere må Flensborgs nedertyske bysprog sammenlignes med de ægte holstenske folkemål for at bestemme dets herkomst og karakter. Flensborg nedertysk har 1. formerne: wi, ji, se heben (vi, I, de har) modsat de holstenske former: wi, ji, se hebt; 2. formerne: wesen (været) modsat west i holstensk; 3. bin, sind, willen (wüllen) modsat holstensk bün, sünd, wüllen; 4. flertalsformer som Böme, Bläder, Räder (træer, blade, hjul) modsat de sydlige former Böm, Blä, Rö; 5. udsagnsordenes fortidsformer på -er, f. eks. freuer (glædede), klopper (bankede), wrenger (vrængede), bröchter (bragte), seer (sagde) — modsat bortfald af de svage verbers datidsendelser i det ægte plattyske; 6. bevaret de udlydende konsonanter i former som Denst (tjeneste) — lich (-lig) modsat de sydlige former: Dens, — li; 7. udtale af g som ch i forlyd som f. eks. chut (god), choot (stor) — modsat holstensk og dansk udtale.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nørretorv, tegnet af Margrethe Erichsen.

Flensborg plattysk er en efterkommer af middelalderens skrift- og kultursprog, formet til et talesprog, der stod middelalderens skriftsprog meget nær og derfor den dag i dag viser de ovennævnte skriftsprogstræk, men i så høj grad afviger fra det holstenske bondemål, som i større eller mindre renhed tales op til Svans - Dannevirkelinien.

Højtysken i Flensborg viser — især en generation tilbage i tiden — de samme danskpåvirkede konstruktioner. Sach har et særdeles stort antal eksempler af særlige vendinger og talemåder, der slår såvel almindelig nedertysk som højtysk sprogfølelse i ansigtet: Ja, das ist immer so fein und haben — das soll ich schon tun — Dora komm nieder, der Herr Phycicus ist da. Den »jyske syge« — for at bruge Sachs udtryk — findes dog især i almuens højtyske talesprog, og lidt efter lidt har den tyske skole kvalt de værste danismer i Flensborgs højtyske sprog.

Derimod kan man vistnok sige, at det gamle danske bymål er uddød; hvad der nu tales af *sønderjysk dialekt* stammer fra de mellem- og nordslesvigske folkemål. Dertil kommer, at det overvejende er dansk presse, kirke, bibliotek og sidst, men ikke mindst, den danske skoles skrift- og kultursprog, der præger

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

det danske talesprog. Udtalen af nd som n (f. eks. span van), som den i dag kan høres hos indfødte flensborgere, kan være et gammelt bymålstræk, men det kan også være en tysk nuance i en tvesproget befolknings danske talesprog. Det *danske rigssprog* er og vil sikkert også for de kommende generationer blive normgivende for den danskindstillede befolknings talesprog.

I en så stor by som Flensborg er det vanskeligt at give sikre oplysninger om det *talmæssige forhold mellem dansk- og tysktalende*. Ofte må man holde sig til et mere eller mindre sikkert skøn.

I sine kommentarer til sit Sønderjyllands-kort fra 1888 antog H. V. Clausen, at der fandtes 3000 dansktalende personer i byen Flensborg — et skøn, der blev anfægtet af Adler, der ville reducere tallet til 1000. H. V. Clausen fastholdt imidlertid sit tal og skrev i 1901: »Af denne bys indbyggere kan 2—3000 antages at have dansk hjemmesprog« — en antagelse, der blev bekræftet af den tyske sprogtælling af 1905, ifølge hvilken der fandtes 3576 dansktalende flensborgere eller 6,6 pct. af en samlet befolkning på 53.771. Af den officielle statistik over det sprog, forældrene talte med deres børn i den skolepligtige alder, fremgår det, at de dansk- og tvesprogede i årene 1904—1909 tilsammen udgjorde 7—8 pct. af hele befolkningen.

Fra 1910—1920 var procentsatsen i det væsentlige uforandret. Efter begivenhederne i 1920 ændredes forholdene. Den tyske statistik over skolebørnenes hjemmesprog i årene 1921—1935 viser en tysk fremgang fra 92,4 pct. til 94,7 pct. og en tilsvarende tilbagegang for de dansk- og tvesprogede. Denne statistik omfatter eleverne i den danskspogede kommunale skole, men derimod ikke eleverne i Duborgskolen.

Selks oversigt over sprogforholdene ved den offentlige danskspogede skole 1920—1935 er yderst interessant og lærerig. Han bemærker her med rette, at de 100 pct. dansktalende børn ved skolen i 1920 vel nærmest må betragtes som et »teoretisk tal«, der har sin oprindelse i den urigtige betragtning, at sprog og sindelag falder sammen. Af hans statistik fremgår det, at det tyske procenttal fra 1921 til 1933/34 steg fra 30,1 til 70,6 pct., mens skoleåret 1934/35 viste en brat tysk nedgang til 2,1 pct., en mindre stigning for dansktalende og en voldsom stigning for tvesprogede. Den naturlige forklaring på dette påfaldende omsving i skoleåret 1934/35 får vi i det forhold, at det var det danske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mindretals egne kommunelærere, der nu — modsat hidtil — foretog optællingen.

Mens Selk ikke kan give nogen forklaring på den store forskel, bør man sikkert forsøge at finde den i den forskelligartede bedømmelse af de tvesprogede. Mange af mindretallets hjem har nemlig et *tvesproget familiesprog*, der kan skyldes blandede ægteskaber eller spændingen mellem dansk som forældrenes kulturelle sprog og plattysk som deres overvejende omgangssprog. Desuden må man huske på, at mange af mindretallets børn bliver tvesprogede gennem den danske børnehave, før de kommer i skole. Det er disse forhold, der gør bedømmelsen af de tvesprogede familier så vanskelig. Dette gælder ikke blot det danske mindretal, men også det tyske flertal, hvor det heller ikke altid vil være let at påpege forskellen mellem eensproget og tvesproget.

Trods dansk udvandring og hæmmet dansk tilflytning fra Nordslesvig har det danske sprog i Flensborg i grunden holdt sig godt efter 1920. Vel er der procentmæssigt en mindre dansk nedgang at notere på grund af byens vækst i tiden 1905—35, idet det dansktalende indbyggerantal både i 1905 og 1935 har ligget omkring 3500, men samtidig har det danske mindretals kulturelle institutioner bevirket en kvalitativ styrkelse af det danske sprogs stilling i Flensborg.

Således var forholdene før den anden verdenskrig og Tysklands nederlag. De fem krigsårs indvirkning på omgangssproget i Flensborg har vel ikke direkte været i dansk favør, men de bidrog til en folkelig og national selvbesindelse. Dette gav sig *efter 1945* udslag i den danske skoles fremgang og en øget interesse for dansk kultur. Man kan uden tvivl fastslå, at der ikke i de sidste århundreder nogen sinde har været en så stærk vilje til dansk sprog og kultur som i tiden fra 1945 til nu. Samtidig har faren for at overvældes eller dog påvirkes af et fremmed sprogelement aldrig været så stor som i dag, hvor *flygtningeskarens* østtyske sprog i høj grad får lejlighed til at præge og ændre karakteren af Flensborgs overleverede nedertyske og højtyske talesprog. Man bør derfor være varsom, når man forsøger at stille det danske sprogs horoskop i Flensborg. Det er først og fremmest afhængig af, om byen kan befries for hovedmassen af de østtyske flygtninge, dernæst — men dette er et politisk moment — om genforeningshåbet forbliver levende.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

NOTER

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Forkortelser, anvendt i noterne

En del forkortelser, som må anses for umiddelbart forståelige for alle, er ikke medtaget i listen.

Adress-Buch = Adress-Buch der Stadt Flensburg 1847 og senere.
Allen = C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland I—II (1857—58).
Alnor = Karl Alnor: Die Geschichte der Verfassung und der Verwaltung der Stadt Flensburg bis zum Jahre 1700 (1914).
Chron. Samml. = Chronologische Sammlung der ... Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig u. Holstein (1799 ff.); 1848—64 med dansk titel.
Claeden: Georg Claeden: Monumenta Flensburgensia I—II (1765—73).
Corp. C. Hols. = Corpus Constitutionum Regio—Holsaticarum I—III (1749—53).
Corp. St. Slesv. = Corpus Statutorum Slesvicensium I—III (1794—1812).
Da. Mag. = Danske Magazin.
Fl. A. Bl. = Flensburger Annoncenblatt.
Flb. Av. = Flensborg Avis.
Fl. B. ark. = Flensborg byarkiv.
Fl. M. kirke = Flensborg Marie kirkes arkiv.
Fl. N. = Flensburger Nachrichten.
Fl. N. Z. = Flensburger Norddeutsche Zeitung.
Graef = Fritz Graef: Geschichte der Heiligen Geistkirche und der dänischen Gemeinde in Flensburg (1926).
Haupt = Richard Haupt: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein I—IV (1887—90).
Hist. T. = Historisk Tidsskrift.
Holdt = A. Holdt: Flensburg früher und jetzt (1884).
Kardel = Elisabeth Kardel: Die Stadt Flensburg und die politischen und nationalen Zeitströmungen um die Mitte des 19. Jahrhunderts (1929).
Kgl. Bibl. = Det kgl. Bibliotek.
Kirk. Saml. = Kirkehistoriske Samlinger.
LA. = Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp slot.
Niemann = A. Niemann: Handbuch der schlesw.-holsteinischen Landeskunde (1799).
N. St. Mag. = Neues Staatsbürgerliches Magazin.
Prov. Ber. = Schleswig-Holst. Provinzialberichte 1787—98, derefter under titlen Neue Schlesw.-Holst. Prov. Ber. 1811—1816, senere under andre titler til 1834.
Q. u. F. = Quellen u. Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins.
r. = række (ved kildeangivelser).
RA. = Rigsarkivet i København.
Rivesell = P. Rivesell: Versuch einer Beschreibung der Stadt Flensburg (1817).
Rust = Wilhelm Rust: Das Tischlerhandwerk der Stadt Flensburg (1940).
Sach = August Sach: Das Herzogthum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwickelung I—III (1896—1907).
Schr. s.-h. Kirchengesch. = Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 1.—2. række.
Seelen = J. H. Seelen: Memorabilia Flensburgensia (1752).
Sdj. Aarb. = Sønderjydske Aarbøger.
Sdj. Hist. = Sønderjyllands Historie I—V (1930—42).
Sdj. M. = Sønderjydsk Maanedsskrift.
Sl. Pr. E. = Slesvigske Provindsial-Efterretninger.
St. Mag. = Staatsbürgeerliches Magazin.
Syst. Samml. = Systematische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen ... Verordnungen und Verfügungen.
Trap = J. P. Trap: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig I—II (1864).
Ty. Kanc. = Tyske Kancelli.
Valentiner = G. W. Valentiner: Chronik von Flensburg 1820 (1822).
Wedel = F. Wedel: Gilder og Laug i Flensburg (1874).
Wochenblatt = Flensburgisches Wochenblatt für Jedermann.
Voigt = Chr. Voigt: Flensburg. Ein Heimatbuch I (1929). Bd. II kun i manuskript i Fl. B. ark.
Zeitschrift = Zeitschrift der Gesellschaft für schlesw.-holst.-lauenburg. Geschichte.

Det bemærkes, at når intet andet er anført, findes de i noterne citerede arkivalier i Flensborg byarkiv.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I fredens år

S. 9: *Deputeretkollegiets andragende:* Flensburgensien 950 b, nr. 9.

S. 10: *Byens grundplan og udseende:* Grundrids af byen og bymarken, tegnet af Hans Joachim Jürgensen, stukket af O. N. Flint (1779), prospekt, tegnet af H. J. Jürgensen, stukket af J. G. Friedrich (ca. 1780), plan ved de samme i Pontoppidan: Danske Atlas VII (1781), prospekt, tegnet af H. J. Jürgensen, stukket af T. A. Pingeling (1783). — *Duborg:* Zeitschrift XXXV, s. 69 ff., Rivesell s. 146, Holdt s. 56 ff., Claeden II, s. 28. — *Blanckermey:* Pontoppidan: Theatrum Daniæ I (1730) s. 254, Seelen s. 123 f., Zeitschrift XXXV, s. 3—7 og 32 f. — *Kran:* Rivesell s. 344 f., Wedel s. 106.

S. 11: *En rejsendes indtryk 1742:* Nicol. Randulff Withs dagbog (Ny kgl. s. 143 m, 8). — *Husenes lave værdi:* Claeden II, s. 225.

S. 12—14: *Byens vækst:* Niemann s. 595, A. P. Andresen: Flensburg. Elegie (1804) s. 12, Rivesell s. 211, Voigt II forsk. steder, Thomas Matthiesen: Gründung und erste Entwicklung der Flensburger Neustadt (1949), Chron. Samml. 1796, nr. 11. — *Fremmedes indtryk omkr. 1800:* Niemann: Vaterlandskunde II (1802) s. 114, Personalhist. Tidsskr. 5. r. I, s. 8. Jvnfr. også Museum 1896, I, s. 311.

S. 15: *Statholdere:* Claeden I, s. 210 ff. — *Amtmand som præsident:* Claeden II, s. 205 f. — *Amtmænd:* Claeden II, s. 198—230. — *Amtmand Holstein:* Seelen s. 213 ff., Claeden II, s. 206 f., Rivesell s. 458 f.

S. 16: *Feddersens selvbiografi:* Acta 222. — *Claedens udnævnelse:* Acta 221, Claeden I, s. 211 (sml. I, s. 108, og II, s. 208).

S. 17: *Claedens tale 1760:* Claeden I, s. 56 f., 162 ff. og 221 ff. — *Claedens rejser til København:* Acta 222 (Feddersens selvbiografi), Sl. Pr. E. II, s. 253.

S. 18: *Struensees plan:* Claeden II, s. 69—71 og 214. — *Josias og Johann thor Straten:* Acta 221 (jvnfr. nr. 218), Chron. Samml. 1777, nr. 49, Wochenblatt forsk. steder, Sdj. Hist. IV, s. 49 f.

S. 19: *Borgmesterstiftingen:* Claeden I, s. 61, Feddersens selvbiografi (Acta 222), Wochenblatt $^{7}/_{6}$ 1799, $^{13}/_{9}$ og $^{20}/_{8}$ 1806. — *Borgmestervalg:* Acta 221, Claeden I, s. 117 f. — *Bystyre:* Corp. St. Slesv. II, s. 322, Niemann s. 570 ff., Rivesell s. 400 ff., Holdt s. 225 ff., N. Falck: Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts I (1825) s. 97—101 og II (1831) s. 296—306, sml. P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark I (1900) s. 154 ff.

S. 20: *Rådhuset:* Rivesell s. 326 f. og 333 f. — *Byfogedens arbejde:* Acta 218 (fortegnelse over byfoged M. Holsts indtægter 1739), Chron. Samml. 1787, nr. 74, Holdt s. 229 f., Alnor s. 66 ff.

S. 21: *Tortur:* Zeitschrift II, s. 333—350, N. Falck anf. arb. III, 2 (1838) s. 786, note 11. Jvnfr. Corp. St. Slesv. II, s. 331.

S. 22: *Böders fordeling:* Acta 218, Corp. St. Slesv. II, s. 335. — *Bysekretæren:* Designatio af 1739 (Acta 218) og skrivelse fra statholderen til magistraten 1776 (smst.), St. Mag. V, s. 667 ff.

S. 23: *Distriktsmænd:* Trykt instruktion for distriktsmænd i byen Flensborg af $^{24}/_{6}$ 1806 (Kgl. Bibl.). Om 1762 se s. 30 og om 1798 se s. 28.

S. 24—25: *Politimester og politi:* Sdj. Hist. IV, s. 48 f. Trykt instruktion for politimesteren i byen Flensborg af $^{29}/_{3}$ 1806 (Kgl. Bibl.), Wochenblatt $^{10}/_{1}$ 1807 m. fl. st., Acta 857, fasc. 1, Rivesell s. 404 ff., Holdt s. 232.

S. 25: *Byfogedembedets ophævelse:* Chron. Samml. 1824, nr. 93.

S. 26—28: *Brandvæsen:* Acta 888, fasc. 1, og 889—892. Kgl. brandforordning for byen Flensborg af $^{6}/_{10}$ 1745 (Kgl. Bibl.), Voigt II D 4 (ms. i Fl. B. ark.), Wochen-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

blatt 4/7 og 11/7 1798. — *Brandforsikring:* Sl. Pr. E. III, s. 107—118 (jvnfr. I, s. 97 ff.).

S. 28—33: *Byens finanser:* Byregnskaber i Fl. B. ark., diverse akter fra 1739, 1776 og 1783 i Acta 218, Chron. Samml. 1756, nr. 3, 1762, nr. 18, 1776, nr. 38, 1779, nr. 48, 1782, nr. 32. Trykt instruktion fra magistraten om kopskatten fra 1762 (Kgl. Bibl.), Niemann s. 574 f., Rivesell s. 459—75 og 644 f., Sdj. Hist. IV, s. 26 og 47 f., Wochenblatt 22/2 og 27/9 1806. Ordningen af 1806 blev først definitivt godkendt ved kgl. reskript af 29/4 1823 og er trykt som bilag til reskriptet i Chron. Samml. 1823, nr. 49. — *Husskat:* Chron. Samml. 1802, nr. 82. Wochenblatt 23/11 1805, 19/4 og 18/10 1806.

S. 33—35: *Militær:* Oversigter over rytteriets og fodfolkets garnisoner, udarbejdet af Jens Johansen (ms. i Hærens arkiv), acta 901, fasc. 1, og 903. Trykt indkvarteringsreglement for byen Flensborg af 6/5 1743 (Kgl. Bibl.), Chron. Samml. 1788, nr. 80. Om fritagelse for indkvartering for magistrat, byfoged og bysekretær se Corp. St. Slesv. II, s. 323 f.

S. 35—36: *Affæren* 1795: Sdj. Aarb. 1945, s. 142 f. (Johan Hvidtfeldt).

Pietisme og rationalisme

S. 37: *Gudstjeneste:* Memorial St. Mariæ 1689—1720. Fl. M. kirke.

S. 38: *Præsterne i Flensborg 1720 ff.:* M. Neiiendam: Erik Pontoppidan I (1930) s. 246 f., E. Feddersen: Schl.-holst. Kirchengeschichte II (1938) s. 222, 306. — *Den piet. bevægelse:* Schr. s. -h. Kirchengesch. IX, s. 326. — *Danske salmebøger, trykt i Flensborg:* Aandelige Psalmer, som syngis udi den Christen Menigheds Forsamling og ellers hiemme i Huusene. Flensborg 1716. En anden (titelblad mangler) er trykt i Flensborg 1717, Ægidius: En Nye Psalme-Bog (1717 og senere), Brorson: se Povl Otzen, Nogle hidtil utrykte vers af Brorson (1950) s. 3. Også Enevold Ewald synes at have udgivet en nu ukendt salmesamling i Flensborg.

S. 39: *Flensburgisches Gesangbuch:* Acta 488, Ny kirk. Saml. I, s. 665—68, Brederek: Geschichte d. schl.-holst. Gesangbuchs I (1919) s. 83 ff. — *Messeklæder:* Memor. Mariæ Kirche 1720 ff.

S. 40: *Ligfaner:* De fornyes dog 1744. Joh. Chr. Holst til Moller 1733: Man kann auch solche adiafora mit gutem Gewissen beybehalten (Mollers hreve i Fl. B. ark.). — *Ugedagsgudstjeneste:* Acta 542, Visitatorialia 1770 i A. VI, 39 b. — *Struensees udsagn:* Smst.

S. 41: *Johannsen:* C. F. Bricka: Dansk biografisk Leksikon VIII, s. 512 (Jantzen), Schr. s.-h. Kirchensgesch. XI, s. 177 (Th. Matthiesen). — *Agenden:* Acta 489. — *Paisen:* Schr. s.-h. Kirchensgesch. XI, s. 166 ff. (Th. Matthiesen), Bricka anf. sted XXII, s. 601. — *Provst Johannsens tale:* Rede bey der Einführung des Herrn Valentiner zum Diaconus bey der Marien-Gemeinde in Flensburg. Trinit. 1797.

S. 42: *Nicolai kirke tom:* Jensen u. Michelsen: Kirchengeschichte IV, s. 296 f.

S. 43: *Helligåndskirken:* Sdj. Aarb. 1935, s. 221 ff., Graef. — *L. Nissen:* Wedel: Indenlandske Reise (1803) s. 91 og 94 og Meine Wege und Umwege zur Kirche (1826). — *Hoyer Jensen:* Bricka anf. sted. VIII, s. 429 f. (L. Koch), Rivesell, s. 635.

Skolens forfald og genrejsning

Latinskolen

Skildringen af latinskolens historie bygger for tiden til 1797 i alt væsentligt på O. M. Brasch: Flensborg Latin- og Realskoles Historie I (8861) samt B. L. Königsmann: Gesehichte der Flensburgischen Stadtschule I—II (1800—07). De her meddelte oplysninger er sammenholdt med kildematerialet i acta 569, 571, 574, 591—94, 597 og 599—601 samt A VI 45 og 45 b og A XVIII 2164—65 (LA.). I noterne anvendes forkortelsen Nachrichten for: Nachrichten über das Flensburger Volksschulwesen, hrsg. v. P. L. Madsen.

S. 44: *Elevtal 1746:* A VI 45 (LA.). — Om O. H. Moller jvnfr. Dansk biografisk Leksikon XVI (1939), s. 25 f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

S. 45: *G. H. Overbeck:* A XVIII 2165 (LA.), jvnfr. også O. M. Brasch anf. skrift, s. 127 ff. og Allen II, s. 14 ff.

S. 46: *Regulativet 1797* er aftrykt i Chron. Samml. anf. år; om forarbejderne til regulativet og gennemførelsen af dets bestemmelser jvnfr. A XVIII 2165 (LA.) og acta 569, fasc. 1. — *Ny bygning:* Acta 600; jvnfr. også Indbydelsesskrift til den høitidelige Indvielse af Flensborg Latin- og Realskole 8/10 1861 s. VII f. (O. M. Brasch) og B. L. Königsmann anf. arb. s. 155 ff.

S. 47: *Elevtal 1800 og 1803:* A VI 45 b (LA.). I visitatsindberetningen fra 1803 anfører Adler, at det skorter på nøjere tilsyn med latinskolen: »die gut besoldeten Lehrer mögen auch vielleicht wegen des geringen Schulgeldes für den Flor der Schule sich nicht genug interessieren.« — *Bertels' institut:* A VI 45 b og A XVIII 2266, fasc. 1 (LA.) samt acta 676, fasc. 1; jvnfr. også B. L. Königsmann anf. arb. s. 152 f. og 162 f. samt Nachrichten VIII (1910) s. 68 f.

Folkeskolen

S. 47: *Vajsenhusets skole:* Holdt s. 254. — *Hospitalsskolen i Jørgensby:* A XVIII 2265, fasc. 1 og 7—8 (LA.), Nachrichten VI (1908) s. 122 f.

S. 48: *Dekret af 25/8 1763 vedr. biskolerne:* Overkonsist. i hertugd. Slesvig: Kirchenvisitationen nr. 471—570 (RA.), A XVIII 2164 og 2265, fasc. 2 og 5 (LA.), Fl. M. kirke, XXIII 6 d.; jvnfr. også Nachrichten XV (1917) s. 35 ff. — *Distriktsskolernes antal, tærernes kår og kvalifikationer:* A VI 45 b (LA.).

S. 49: *Hovedskolernes bygninger:* Nachrichten I (1905) s. 65 f., J. J. Callsen: Kirche und Schule (ms. i Fl. B. ark.) s. 201 f. — *Skrive- og regnemestrene:* Personalhist. Tidsskr. 1948, s. 42—54 (Aage Bonde); om *Matthias Jürgensen* jvnfr. A VI 45 b (LA.), om *Hans Kallsen:* Lübker og Schröder: Lexikon der Schl.-holst. Schriftsteller 1796—1828, s. 290. — *Elevtal: 1735:* A XVIII 2265, fasc. 1 (LA.), 1760: Overkonsist. i hertugd. Slesvig: Kirchenvisitationen 304—470 (RA.), *1794* og *1803:* A VI 45 b (LA.) og *1799:* Schl.-holst. Blätter für Polizei und Kultur 1799, Chronik 2, s. 63 ff.

S. 50: *Distriktsskolebygninger, indretning af flere klasseværelser:* J. J. Callsen: Kirche und Schule, Schl.-holst. Blätter 1799, Chronik 2, s. 63 ff. — *A. P. Andresen:* Voigt II, afsnittene G 2—3. — *Regulativet af 2/7 1807* er trykt i Chron. Samml. anf. år; jvnfr. iøvrigt A VI 45 b og A XVIII 2165 (LA.).

Fattigvæsen i det 18. århundrede

S. 52—54: *Fattigvæsen:* Flensburgensien 935 og 938, Corp. St. Slesv. II, s. 338—344 og s. 347, Chron. Samml. 1797, nr. 28, Niemann s. 584, Holdt s. 251—55, Voigt II F 1.

S. 54: *Schäferhaus:* J. J. Callsens avisartikler s. 104 ff. (maskinskrevet afskrift i Fl. B. ark.), Voigt II F 2, Holdt s. 253.

S. 55—56: *Vajsenhus:* Niemann s. 581, Rivesell s. 335—359, Holdt s. 253 ff., A. Lorck Schierning: Die Chronik der Familie Lorck (1949) s. 77 ff., Pontoppidan: Danske Atlas VII (1781) s. 374, Wochenblatt 19/6 1813, Trap s. 452; jvnfr. også Speiss und Kleidungs Rechnung der Armen und Waysen Kinder in dem Flensburgischen Waysen Hause etc. 1766—67 (ms. i Flensborghus bibliotek) og »Erneuerte Ordnung für das Waisen-Haus in Flensburg« (trykt 1777).

S. 56: *Stiftelser og legater:* Niemann s. 582 f., Prov. Ber. 1787, s. 635 f., Trap s. 431, Holdt s. 257 ff., J. J. Callsens artikler s. 153 ff., Rivesell s. 632, A. P. Andresen: Flensburg. Elegie (1804) s. 13, 1. Nachricht von dem Gotthard und Anna Hansen Hospital in Flensburg (trykt 1805), Prov. Ber. 1813, s. 484 f.

Handel og søfart 1720–1814

S. 57: *Prisudviklingen:* Schultz Danmarkshistorie III, s. 570 (Hans Jensen), N. W. Posthumus: Inquiry into the History of Prices in Holland (1946) s. CI. — *Studehandelen:* Samlinger til jydsk Historie og Topografi 3. r. III, s. 534 f. (Søren Alkærsig), J. O. Bro-Jørgensen: Industriens Historie i Danmark 1730—1820 (1943) s. 63 f. —

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Krisen 1806: Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering (1923) s. 301 f., 307 f. Ved slutningen af den nordamerikanske frihedskrig var der også et mindre, dog ikke synderligt dybtgående tilbageslag i konjunkturerne: Edv. Holm: Danmark-Norges Hist. V, s. 542. — *Merkantilisme og toldpolitik:* Bro-Jørgensen anf. arb. s. 104, 106 f., 109 f., 150 f., Linvald anf. arb. s. 288, 294 f., 352.

S. 58: *Indberetningen 1735:* Kommercekoll.s tyske ekstraktprot. A. 193 ff. (RA.).

S. 59: *Klager:* RA.: Kommercekoll.s tyske journaler 1739, nr. 847 (Extract Protokol C. s. 507): Ditmarsken, 1739, nr. 995: brændevin i København, 1736, nr. 109 (E. P. A. 559): flensborgeren Hans Soncksen fremsætter forslag til handelens forbedring, 1737, nr. 460 (E. P. C., 183): om salthandelens vanskeligheder, B. 1740, nr. 913: handelen på Riga og Libau, 1740, nr. 492: kornhandel, 1739, nr. 12 (E. P. D. s. 306): fabriksdriften. — *Kommercekollegier:* Bro-Jørgensen anf. arb. s. 64 f. — *Commercium:* Flensburgensien 935 III, 22 og acta 301 A. Tidligere var der dannet en art handelsforening (acta 307, fasc. 1). I et bevaret »Entwurf einiger Societäts-Articeln der Handelsleute in Flensburg« fra 1733, underskrevet af 75 købmænd, hedder det bl. a. om foreningens formål, at den skal søge fremmet beskyttelsen mod fremmede kræmmere og jøder og mod andre erhverv, der vil tiltage sig handelen. — *Forordningen 1742:* Kommercekoll. ty. forest. 1749, nr. 1032 B. (RA.), Edv. Holm anf. arb. III, 2, s. 271 ff., acta 301 (klagedigtet).

S. 60: *Büsching og Claeden:* Claeden I, s. 218 (s. 219 citatet fra Erdbeschreibung). Staatsbeschreibung, se Holm anf. arb. III, 2, s. 296. — *Kornmangel i Norge:* Sverre Steen: Kristiansands historie 1641—1814 (1941) s. 317. — *Teglværk:* Edv. Holm anf. arb. II, s. 529, jvnfr. Nic. Haase: Das Aufkommen des Gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein (Q. u. F. XI, 1925) s. 130. De flensborgske teglvarer blev efterhånden så indarbejdede i bevidstheden, at Christian Winther i »Træsnit« i 1828 kunne skrive: Mit Storstuegulv er af Flensborgersten. (Samlede Digtninger VI (1860), s. 219). — *Fart på Norge og andre lande:* Acta 319, Edv. Holm anf. arb. III, 2, s. 296, jvnfr. Büschings beretning.

S. 61: *Middelhavsfarten:* Bro-Jørgensen anf. arb. om forsikringsvæsenet s. 161, 163. — *Hval- og sælfangst:* Wanda Oesau: Schleswig-Holsteins Grönlandsfahrt auf Walfischfang und Robbenschlag (1937) s. 108 f. — *Industri:* Haase anf. arb. s. 98, 100 ff., 209. — *Toldindtægterne:* Edv. Holm anf. arb. III, 2, s. 295, og IV, 1, s. 393. Toldintraderne indeholder den fejlkilde, at omsætningsskatten på salt og tobak indgår i dem, jvnfr. M. L. Nathanson: Danmarks National- og Statshusholdning (1844) s. 731. — *Engelsk sundpassage:* Bang og Korst: Skibsfart gennem Øresund 1661—1783, I (1930).

S. 62: *Skibstabellen* er udarbejdet på grundlag af acta 319, fasc. 1—9. — *Skibstal i andre byer:* Schovelin: Fra den danske Handels Empire I (1899—1900) s. 242, Nathanson anf. arb. s. 771, 802, 774. — *Anløbende skibe:* Nathanson anf. arb. s. 727 og 771. Elbspærringen har sikkert sat tallet i 1806 særlig højt op.

S. 63: *Rançonpenge:* Nathanson anf. arb. s. 727 f. og 772. — *Grønlandsfarten:* Oesau anf. arb. s. 112 f. — *Fragthandelen:* Bro-Jørgensen: anf. arb. om forsikringsvæsen s. 222 f. — I Voigt II fortælles, at mange skibe i 60'erne og 70'erne drev en sådan fragthandel, men for at lade skibenes proviantering og udrustning komme hjembyen til gode, løb man ind i Altona og lod varerne bringe fra Flensborg på vogn.

S. 64: *Indførslens værdi:* Edv. Holm anf. arb. V, s. 536, og VI, 1, s. 171 samt Sdj. Hist. III, s. 448 (Hjelholt); tallene omfatter ikke indførsel fra Danmark—Norge. — *Pengenes dalende værdi:* Posthumus anf. arb. s. CI, jvnfr. Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik III (1878), s. 275 f. — *Besætningstallet:* Acta 319. — *Indførte varer:* Nathanson anf. arb. s. 728 f. — Kiel, hvis handelsflåde kun var 248 kml., havde i 1779 en indførsel til cirka 150.555 rdlr. courant.

S. 65: *Brændevinsudførsel:* Nathanson anf. arb. s. 728 og 773. — *Forsk. udførte varer:* Nathanson anf. arbejde og Sdj. Hist. III, 449 (Hjelholt). Flensborg var m. h. t. udførsel nr. 5 eller 6 af toldstederne. I 1794 var værdien af Tønnings udførsel ca. 328.700 rdlr. — *Merkantilisme i Slesvig:* Haase anf. arb. s. 54 f. — *Om industristatistik:* Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold (1859) s. 62, 815, jvnfr. Axel Holck: Dansk Statistiks Historie 1800—1850 (1901) s. 226 f. — *Skibsbyggeri:* Kommercekoll., handels- og konsulatsfaget. Sager vedr. Skibsbyggerierne i Danmark, Norge og Hertugdømmerne 1797—1813 (RA.). Jvnfr. Nathanson anf. arb. s. 772.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

S. 66: *Ankersmedien:* Haase anf. arb. s. 129 og 240. — *Sejlfabrikkerne:* Acta 423, Prov. Ber. 1797, s. 211, Matthiesen anf. arb. s. 39 f., Haase anf. arb. s. 130 og 192.

S. 67: *Brændevinsbrænderierne:* Rivesell s. 263 f, i F. W. Otte: Über die Brantweinbrennereyen in Flensburg ... (1794) s. 17 anslås antallet af beskæftigede arbejdere i brænderierne til o. 300, A/S De danske Spritfabriker (1949) s. 9. — *Tobaksfabrikker o. a.:* Acta 423, jvnfr. Sdj. Hist. III, s. 446 (Hjelholt).

S. 68: *Sukkerraffinaderier:* Willerslev og Sveistrup anf. arb. s. 48 f. og 62 f., Acta 423, Haase anf. arb. s. 100 f., 174 f., 264 og 266. — *Teglværker og kobbermøllen:* Haase anf. arb. s. 162, 166 og 234—38 (kobbermøllen). — *Bestemmelser om byhandelen:* Flensburgensien 935. — *Byhandelen:* Sdj. Hist. III, s. 451 f. (Hjelholt), Handelstidender 1784, 2., Voigt II. — *Flådens drægtighed 1815:* tabellen s. 129.

S. 69: *Skinrederi:* N. St. Mag. VI, s. 745. — *Antal skibe i fart:* Acta 319, for perioden 1807—14 se iøvrigt Rivesell s. 216—32. — *Antal brænderier:* Fr. Thaarup: Udsigt over den danske Stat. (1825) s. 328. — *Garverier:* Haase anf. arb. s. 183. — *Sukker:* Willerslev og Sveistrup anf. arb. s. 127 ff.

Bymarken udskiftes

Der henvises i almindelighed til de kilder, der er anført i noterne til I, s. 130—137.

S. 70: *Strid i Ramsherred:* Acta 464 og 469, fasc. 1. — *Strid i Nikolai kommune:* Acta 452 og 459. — *Udskiftning i St. Hans kommune:* Acta 452, 462 a—b, Abt. 24[4], F 54 (LA.).

S. 71: *Kvægsygge:* Abt. 24[4], F 46 (LA).

S. 72: *Udskiftning i Ramsherred:* Abt. 25[4], F 68 (LA.) — *Udskiftning i Nikolai kommune:* Acta 452, 459, Abt. 24[4], F 46 (LA.).

S. 73: *Udskiftning i Marie kommune:* Abt. 25[4], F 59 og 73 (LA.), Thode s. 28 f., Claeden: Historische Abhandlungen von den bey der Stadt Flensburg belegenen Kirchen-Hölzungen ... (1773).

S. 74: *Udskiftning i St. Hans kommune:* Se ovenfor. — *Salg af løkker:* A XVIII 2288 (LA.).

S. 75: *Florissante periode:* Th. Matthiesen: Gründung und erste Entwicklung der Flensburger Neustadt (1949) s. 12. — *Uopdyrket bymark:* J. J. Callsen: Flensburg, håndskrift i Fl. B. ark. s. 80, Acta 452 og 462 a. — *Bebyggelse i bymarken:* Callsen anf. arb. s. 89, Matthiesen anf. arb. s. 19 ff., A XVIII 2288 (LA.).

Bøger, presse og teater i det 18. århundrede

S. 76: *Bogtrykkere:* Pontoppidan: Danske Atlas VII (1781) s. 374, A. Niemann: Miscellaneen II (1799) s. 177—181, Voigt II C c.

S. 76—77: *Boghandlere:* Henry Warncke: Das Buchhändlerprivileg in Flensburg (utrykt ms. fra 1942 i Fl. B. ark.), Rivesell s. 241 f., Holdt s. 210 f., Claeden II, s. 205 (note), Voigt II C c, Wochenblatt $^{19}/_{7}$, $^{20}/_{12}$, $^{27}/_{12}$ 1806.

S. 78—80: *Aviser:* Rådsprotokol 1754 fol. 10; som bilag er mellem fol. 10 og 11 indklæbet en trykt plan for »Flensburgischer Mercur«, dat. $^{22}/_{2}$ 1754, Acta 870, fasc. 1, Rudolf Bülck: Zur Geschichte des Zeitungswesens in Flensburg (Niederdeutsche Monatshefte III, 1928, s. 424—27). Samme: Das schleswig-holsteinische Zeitungswesen von den Anfängen bis zum Jahre 1789 (Q. u. F. XVI, s. 107 ff. og tidstavlen s. 257 ff.), Holdt s. 207, Voigt II C c, Prov. Ber. 1789, II, 1, s. 109—11 og 1792, s. 194, Wochenblatt $^{3}/_{7}$ 1793 m. fl. st.

S. 80—81: *Moralske ugeskrifter:* A. Fr. Büsching: Nachrichten etc. III (1757) s. 706 f., Q. u. F. XVI, s. 241, 252 f og tidstavlen s. 257 ff., A XVIII 696 (LA.), Niemann s. 602, Lübker u. Schröders forfatterleksikon (Meyer, Georg Konrad), Voigt II C c, Sdj. Aarb., 1945, s. 154 f.

S. 81: *Læseselskaber:* Wochenblatt $^{13}/_{1}$ 1790, $^{28}/_{12}$ 1791, $^{6}/_{1}$, $^{1}/_{11}$, $^{22}/_{11}$, $^{4}/_{12}$ 1793, Niemann s. 602, Chr. Voigt: Der nationale Charakter der Stadt Flensburg (1919) s. 15 f. — *Danske læseselskaber:* Wochenblatt $^{22}/_{11}$, $^{4}/_{12}$ 1793, $^{10}/_{1}$, $^{10}/_{8}$ 1805.

S. 81—84: *Teater:* C. H. Metger: Zur Geschichte des Flensburger Theaters im 18. Jahrhundert (Aus Flensburgs Vorzeit, 1887, s. 1—16), Voigt II K 1, Teaterplakater

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fra 1770'erne i Flensborg teaterarkiv, Wochenblatt forsk. steder (prolog i Wochenblatt $^{6}/_{10}$ 1790).

S. 82: *Teaterbygningen:* »Comödienhaus-Rechnung auf dem Hofplatz des Rathaus« 1795—1847 (acta 160), Roeper: Aus dem Theaterleben Flensburgs um 1800 (trykt i tillæg til Fl. N. $^{1}/_{2}$ 1927). Roeper har benyttet nogle forarbejder af Rivesell til hans aldrig udkomne 2. bd. Plan af teatret i acta 162 og i Adressbuch 1880.

S. 83: *Liebhaverteater:* Trykt henvendelse til publikum af $^{1}/_{3}$ 1798 fra »Die Flensburgische theatralische Gesellschaft« (Acta 159 a), Sammlung der Gesetze für die Flensburgische theatralische Gesellschaft (1798, trykt eks. acta nr. 159 a), Metger anf. arb. s. 10—11, der bygger på et ms. af A. P. Andresen, Wochenblatt 1798 og 1799, især $^{11}/_{4}$ 1799. — *Det slesvigske hofteater:* L. A. Gülich: Kritik der Vorstellungen der Schleswigschen Hofschauspielergesellschaft in Flensburg in den Monaten August, September, October 1798 (1. del trykt i Slesvig, uden år, 2. del i Altona 1799).

S. 84: *Cazorti:* Wochenblatt $^{25}/_{6}$, $^{9}/_{7}$ 1802.

Livet i det 18. århundrede

S. 84—85: *Holberg:* Opuscula quædam Latina, Ep. I (1737) s. 145 f. (også i Holberg: Samlede Skrifter V (1920) s. 72), Seelen s. 85 f., Claeden 1, s. 85. — *Rangforordning:* Corp. St. Slesv. II, s. 324—27, Seelen s. 262, Rivesell s. 159 f., Holdt s. 350, Voigt II A 2. — *Pontoppidan:* Theatrum Daniæ I (1730) s. 255.

S. 86: *Forfinelse af levemåden:* Niemann s. 590, Wochenblatt $^{19}/_{10}$ 1791, jvnfr. også Valentiners Chronik fra 1820. — *Klubber:* Niemann s. 599 f., Adolf Herting: Mitteilungen aus dem Vereinsleben der Gesellschaft Harmonie (1904). — *Udflugter:* Niemann s. 598 ff., Holdt s. 133, Wochenblatt $^{15}/_{5}$ 1793, $^{15}/_{6}$ 1796.

S. 87: *Musik:* J. Brünings artikler om Alt Flensburger Musikanten (maskinskrevet afskrift i Fl. B. ark.), Wochenblatt $^{11}/_{11}$ 1792, $^{27}/_{3}$, $^{4}/_{4}$ og $^{9}/_{10}$ 1793 m. fl. steder, Niemann s. 601. — *Traktørsteder:* J. J. Callsens artikel Wirtshäuser, Sommerfrische und Tanzböden (afskrift i Fl. B. ark.), Holdt s. 50 og 203 f., Wochenblatt $^{2}/_{9}$ 1789, $^{5}/_{7}$ 1806.

S. 88: *Markeder:* Niemann s. 595, Wochenblatt $^{28}/_{2}$ 1799 m. fl. steder. — *Borgmesterindsættelse:* Acta 221, Claeden I, s. 117 ff., Alnor s. 14 f., Voigt II A a 8, Wochenblatt $^{7}/_{8}$, $^{13}/_{6}$ 1799. — *1760:* Acta 132, Claeden I, s. 162 ff. og 221 ff.

S. 89: *Frederiksgarden:* F. Böckmanns optegnelser (Flensburgensien 945 VIII, trykt i Zeitschrift XVII, s. 150 ff.), Des Frohlockenden Flensburgs Allerunterthänigster Glück- und Freuden-Wunch an den Aller-Durchlauchtigsten etc. Herrn Christian den Sechsten etc. (1731), Seelen s. 139, Rivesell s. 645, Voigt II L, tillæg til Berlingske Tidende $^{31}/_{7}$ 1752, Personalhist. Tidsskr. 1904, s. 9.

S. 90: *Christiansgarden:* Holdt s. 370, Voigt II L, Wochenblatt $^{9}/_{8}$ 1799, $^{12}/_{7}$ 1806, Deklamationen von A. P. Andresen, gesprochen in der feierlichen Versammlung der Christians-Garde zu Flensburg. Den 14ten Julii 1806 (Kgl. Bibl.). — *Borgervæbning:* Acta 934, fasc. 1, Seelen s. 139, tillæg til Berlingske Tidende $^{31}/_{7}$ 1752, Personalhist. Tidsskr. 1916, s. 141, Voigt II A 1.

S. 90—91: *Gilder:* Holdt, s. 364 ff., Aus Flensburgs Vorzeit (1887) s. 105 ff., Niemann s. 600 f., J. J. Callsens artikel om St. Nikolai skyttegilde (afskrift i Fl. B. ark.), Wedel s. 35 ff., 54 ff. og 103 ff., Rivesell s. 334, Wochenblatt $^{5}/_{3}$ 1793. — *Sundhedsforhold og vandforsyning:* Holdt s. 269, Schl.-holst. Blätter für Polizei und Kultur (1800) I, s. 11—17, Pontoppidan anf. arb. I, s. 256, jvnfr. A. P. Andresen: Flensburg. Elegie (1804), s. 11. — *Gadebrøndene:* Antallet var ifølge Hans Joachim Jürgensens kort fra 1779 31. Ifølge Pontoppidan: Danske Atlas VII (1781) s. 368 var det 28.

S. 92: *Læger:* Hof- og statskalender 1734 og flg. år, N. Falck: Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts II (1831) s. 425, Rådsprotokol dec. 1754, Pontoppidan: Danske Atlas VII (1781) s. 374, Niemann s. 585, Chron. Samml. 1788, nr. 27, Collegialtidende 1805, s. 58. — *Apoteker:* Rivesell s. 240 f., Holdt s. 265 f., D. P. H. Schmidt: Versuch einer geschichtlichen Übersicht der Entstehung der Apotheken in Schleswig-Holstein und den übrigen dänischen Provinzen III (1822). — *Badeanstalt:* Wochenblatt $^{28}/_{6}$ og $^{19}/_{7}$ 1806. — *Brolægning og gadebelysning:* Schl.-holst. Blätter für Polizei und Kultur (1800) I, s. 11—17, Niemann s. 603, Wochenblatt $^{4}/_{11}$ 1807, acta 282, N. Falck anf. arb. II, s. 408 f., Voigt II D 1.

S. 93: *Postvæsen:* Verordnung wegen der fahrenden Posten in denen Herzogthü-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mern Schleswig und Holstein af $^{9}/_{12}$ 1720 (Kgl. Bibl. og acta 477, fasc. 1), forordning af $^{28}/_{5}$ 1762 (Chron. Samml. 1762, nr. 9), plakat af $^{21}/_{6}$ og $^{10}/_{9}$ 177 (Schous register), anordning af $^{23}/_{2}$ 1788 (Chron. Samml. 1788, nr. 17), plakat af $^{10}/_{12}$ 1795 (Schous register), Diverse akter i acta 477, fasc. 1 og 2, Nic. Randulff Withs dagbog (Ny kgl. s. 143 m, 8), Niemann s. 603 ff., F. Olsen: Postvæsenet i Danmark som Statsinstitution 1711—1808 (1903) forsk. steder, Emil Pörksen: Das Post- und Verkehrswesen Schleswig-Holsteins in seiner Entwicklung (Die Heimat XI, 1901, s. 153 ff.), A. D. Jørgensen: En Redegørelse (1901) s. 12, Blaunfeldt: Minder fra Sønderjylland (1876) s. 13 f., Hof- og statskalender 1734 og flg. år.

S. 94: *Sprog og patriotisme:* Pontoppidan anf. arb. I (1730) s. 256, samme: Danske Atlas VII (1781) s. 382. Muligvis har Pontoppidan sin karakteristik fra Danckwerth: Landesbeschreibung (1652) s. 105 (citeret hos Seelen s. 86); hos A. F. Büsching: Kurzgefasste Staats-Beschreibung der Herzogthümer Holstein und Schleswig (1752) s. 143 findes samme karakteristik, formentlig taget fra Pontoppidan. Seelen s. 86 ff., Sl. Pr. E. II, s. 587 ff., Rivesell s. 592, Christian Paulsen: Samlede mindre Skrifter I (1857) s. 496 ff. (jvnfr. provst Otzens udtalelse i Stændertidende 1860, s. 986), Holdt s. 354 f. og IX—XII (Harries digt), Wochenblatt $^{27}/_{1}$ 1790 (digt af Harries til Chr. VII), A. P. Andresen: Flensburg. Elegie (1804), samme: Deklamationen etc. (se Christiansgarden) og andre digte (se Lübker og Schröders forfatterleksikon).

Krig og fattigdom 1807–30

S. 95: *Stemningen 1807:* Christian Paulsen: Samlede mindre Skrifter I (1857) s. 497 f. — *Magistratens foranstaltninger:* Publicandum af $^{19}/_{8}$ 1807 (acta 905), Thomas Matthiesen: Gründung u. erste Entwicklung der Flensburger Neustadt (1949) s. 103—105, Wochenblatt $^{5}/_{9}$ og $^{29}/_{8}$ 1807. — *Christiansgarden:* Wochenblatt $^{22}/_{6}$ 1807 (sml. $^{29}/_{8}$).

S. 96: *Indsamling:* St. Mag. III, s. 383. — *Skibe i havnen:* Rivesell s. 222. — *Marinefartøjer:* J. Ræder: Danmarks Krigs- og Politiske Historie, I (1845) s. 390. — *Kaperi:* Kay Larsen: Danmarks Kapervæsen 1807—14 (1915) forsk. steder, Sdj. Hist. IV, s. 70 f. — *Markeder:* Se f. eks. Wochenblatt $^{15}/_{10}$ 1808. — *Inflationen:* Sdj. Hist. IV, s. 79 ff., Wochenblatt $^{2}/_{1}$ og $^{27}/_{3}$ 1813, jvnfr. Marcus Rubin: 1807—14 (1892) s. 268 ff. og 301 ff., Rivesell s. 223 ff. og 306 f. — *Tvangslån og skatter:* Wochenblatt $^{1}/_{9}$, $^{2}/_{10}$ og $^{10}/_{10}$ 1813, Rivesell s. 227.

S. 97: *Stemningen:* J. G. Rist: Lebenserinnerungen II (1886) s. 17, A. P. Andresen: Rede gehalten vor der Fronte der Christians-Garde etc. (1809). — *Bystyre:* Kardel s. 10, Sdj. Hist. IV, s. 49 og 147 f. — *Den nye kirkegård:* Prov. Ber. 1811, s. 473—75, 1813, s. 448—458, 1815, s. 701 f., Andresens digte fra 1813 (Holdt s. 392—94), J. J. Callsens artikler s. 93 ff. (afskrift i Fl. B. ark.).

S. 98—101: *1808:* Acta 905 og 906, fasc. 1, J. G. Rist anf. arb. II (1886) s. 9, Karl Schmidt: Meddelelser om . . . . de fremmede Troppers Ophold i Danmark i 1808 (1901), J. Ræder anf. arb. II s. 172 ff., Voigt II P 1, Rivesell s. 222, Adolf Herting: Mitteilungen aus dem Vereinsleben der Gesellschaft Harmonie (1904) s. 11 f., Wochenblatt $^{14}/_{5}$ og $^{25}/_{6}$ 1808.

S. 101—102: *December 1813:* Acta 905, Wochenblatt $^{18}/_{12}$ 1813. — *Kosakkerne og svenskerne:* Beretning fra magistraten til kongen af $^{27}/_{1}$ 1814 (koncept i Acta 906, fasc. 2, delvis aftrykt i Tradition u. Fortschritt, Wirtschafts-Sonderbeilage zum Flensburger Tageblatt juli 1950), Darstellung der interessantesten Scenen u. Anecdoten aus dem Feldzuge der Dänen gegen Englands Alliirte (1814), 2. hefte, s. 33—46 og 3. hefte, s. 27—38, Chr. Voigt: Aus Flensburgs Sage u. Geschichte (1912) s. 24—26, Chr. Fr. Elvers: Der nationale Standpunkt etc. (1845) s. XLV, Wochenblatt $^{15}/_{1}$ 1814.

S. 103: *Omkostninger:* Acta 906, fasc. 2. — *Senere indkvartering:* Flensburgensien 950 b, Rivesell s. 227, acta 901, fasc. 1. — *Garnison:* Acta 903, oversigt over rytteriets og fodfolkets garnisoner ved Jens Johansen (ms. i Hærens arkiv), korrespondanceprotokoller for 1. dragonregiment 1818—1843 (smst.), N. Falck: Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts, III, 2 (1838) s. 480. — *Situationen efter krigen:* Rivesell s. 223 ff., Sl. Pr. Ber. II, s. 257—259, H. C. Jensen: Flensburgs Verhältnisse etc. (1845) s. 3, Blaunfeldt: Minder fra Sønderjylland (1876) s. 20 f., Valentiner forsk. steder, Trap s. 454, A. D. Jørgensen: En Redegørelse (1901) s. 10 f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

— *Skatter:* Rivesell s. 471—475, St. Mag. II, s. 689, Sdj. Hist. IV, s. 147 f. med henvisninger, Chron. Samml. 1823, nr. 49. En plan om en skattereform i 1826 blev ikke gennemført (Sdj. Hist. IV, s. 148, acta 236).

S. 104: *Fattigvæsen:* Flensburgensien 950 b 10, St. Mag. II, s. 829 f., Holdt s. 255—56, Voigt II F 3.

S. 105: *Valentiner:* S. 47—49 m. fl. st. — *Petition:* Sdj. Hist. IV, s. 104 f.

Nationale modsætninger

S. 106: *Fattigvæsen:* N. St. Mag. II (1834) s. 656—59, Chron. Samml. 1833, nr. 126, Wochenblatt forsk. steder bl. a. 21/1 og 29/4 1843. Fattigordningen for hertugdømmerne af 28/12 1841 (Chron. Samml. 1841, nr. 201), hvis regler stemte godt med de flensborgske synspunkter, medførte, at ledelsen af fattigvæsenet samledes hos et *fattigkollegium* (2. borgmester, politimesteren, en rådmand, de to oldermænd for deputeretkollegiet, 3 af præsterne, de 2 regnskabsførere for fattigvæsenet og de 2, der førte regnskab med hjælpen til fattige børn). Et nyt regulativ for forvaltningen af fattigvæsenet udstedtes 27/7 1843. — *Politimesterens udtalelse:* Acta 862, fasc. 1. — *Lornsen i Flensborg:* K. Jansen: Uwe Jens Lornsen (1872) s. 209 ff. og s. 223, Sdj. Aarb. 1901, s. 179 ff. (jvnfr. s. 198 og 223), Zeitschrift XXIV, s. 194—236, og XXXVI, s. 297 f., Nordelbingen V, s. 24, Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie I (1931) s. 93 og 95, Johs. Brock: Den slesvig-holstenske Rejsnings Forhistorie (1927) s. 50.

S. 107—108: *Ændringen i bystyret:* Sdj. Hist. IV, s. 197 f., Kardel s. 10—14, Flensburgensien 950 a 4, normativ af 26/3 1833 (Chron. Samml. 1833, nr. 22); sml. reglementerne for Plön (smst. 1824, nr. 72), Oldenburg (smst. 1827, nr. 179), Segeberg (smst. 1829, nr. 31) og Ekernførde (smst. 1832, nr. 46).

S. 108—09: *De erfarne mænd:* Kollegialtidende 1832, s. 187 ff., Hans Jensen anf. arb. I, s. 214 ff. — *Stændervalget 1834:* Wochenblatt 13/9 1834 (se også 20/9 og 4/10 1834), Kieler Correspondenzblatt 17/9 1834, Brock anf. arb. s. 88, note 2, Hans Jensen anf. arb. I, s. 310, Sdj. Hist. IV, s. 203 f. Det virker uforståeligt, når det hos Hans Jensen m. fl. st. siges, at Flensborg valgte medlem af overretten i Kiel Jensen. Jens Jensen var flensborger af fødsel og havde siden 1807 været bysekretær og rådmand i Flensborg; først lige før stændervalget blev han udnævnt til medlem af den nye overret i Kiel, og derfor overlod han, før stænderforsamlingen trådte sammen, sit hverv som stænderdeputeret til suppleanten H. C. Jensen.

S. 109: *Mødet i Kompagnihusel:* Acta 862, fasc. 1. Kieler Correspondenzblatt 16/4 og 23/4 1836, Wochenblatt 9/4 og 30/4 1836, Hans Jensen anf. arb. I, s. 539. — *Jensen og Nielsen i 1838:* Stændertidende 1838, s. 674, 677, 686 og 692 f., Hans Jensen anf. arb. II, s. 184. Fejlagtigt siges det hos P. Lauridsen (Da Sønderjylland vaagnede VII, s. 115), at Nielsen blev valgt til stænderdeputeret ved et suppleringsvalg 1838. Nielsen var som nævnt blevet valgt til suppleant i 1834 og indtrådte i stænderforsamlingen efter Fries' død. Det er således også urigtigt, når det i Sdj. Hist. IV, s. 238, siges, at H. C. Jensen indtrådte i stedet for Fries. Brocks formodning (anf. arb. s. 94, note 1) om, at de to deputerede fra Flensborg stemte imod sagens behandling i stænderforsamlingen 1836, holder næppe stik for Fries' vedkommende. Adressen til Jensen og Nielsen af 11/8 1838 er trykt i »Eckernförder Wochenblatt« 20/1 1841 for at belyse stemningsomslaget. — *Forslag til ny kommunalordning:* P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark II (1900) s. 108—110, Hans Jensen anf. arb. II, s. 75 f. og s. 85 ff. Stændertidende 1838 forsk. steder. »Petition der deputirten Bürger der Stadt Flensburg an die Ständeversammlung des Herzogthums Schleswig den Entwurf einer Städteordnung betreffend, nebst einigen Bemerkungen des Herausgebers« (trykt i Hamborg 1838). Udgiveren er formentlig J. Bremer. En lignende Petition blev indgivet i 1844 (se kladde i acta 237, bd. 14, og Kardel s. 40 ff., jvnfr. annonce i Flensburger Zeitung 15/8 1844).

S. 110: *Petitionen ved Ironskiftet:* Sl. Pr. E. II, s. 285, Sdj. Hist. IV, s. 253 og henvisningerne s. 524, Wochenblatt 18/1 1840, Kieler Correspondenzblatt 4/1 1840. — *Jochimsen og Hiort Lorenzen:* Danske politiske Breve I (1945) s. 432 ff., P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede IV, s. 258 ff. og VII, s. 117, Kardel s. 7. Jochimsen havde været i København som medlem af en deputation til kongen i anledning af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

planen om en jernbane Flensborg—Husum—Tønning (acta 475, fasc. 1). — *Ansøgning om filialbank:* Acta 81, Kardel s. 28. — *Chr. VIII's besøg 1840:* Flensburger Zeitung 17/8 1840. Det hos Kardel s. 16 citerede vers ses ikke at have den betydning, som Kardel tillægger det.

S. 111: *Stændervalget 1841:* Wochenblatt 9/1 1841, Flensburger Zeitung 7/1 1841. — *Stemningen i byen:* Lyna 18/4 1841, P. Lauridsen anf. arb. IV, s. 177. Flensborgeren, professor Christian Paulsens Dagbøger (1946) s. 296 f. Jvnfr. artikler i Flensburger Zeitung 11/1, 25/1 og 28/1 1841, Eckernförder Wochenblatt 20/1 1841 og Kjøbenhavnsposten 24/7 1841. — *Jensen og Nielsen:* Se bl. a. karakteristikken af dem i Blaunfeldt: Minder fra Sønderjylland (1876) og artiklerne om dem i Dansk biografisk Leksikon. Om Jensen se Grænsevagten 1932, s. 119—130.

S. 112: *Jernbaneplanerne:* Husumer Wochenblatt 19/2, 26/2 og 12/3 1837 (datoen 16/1 hos Kardel s. 34 er urigtig), acta 475, fasc. 1, og 237, bd. 12, Prospectus angaaende den Flensborg-Husumske Jernbane (trykt i en dansk og en tysk udgave i Flensborg 1841), Flensburger Zeitung 9/4 og 21/4 1840 (jvnfr. smst. 28/5 1840), Sl. Pr. E. II, s. 265 ff. — *P. Nielsens udtalelser til prins Christian:* M. Blaunfeldt anf. arb. s. 89. — *Jernbanesagens videre forløb:* Stændertidende 1840, s. 69 og 168—173, acta 475, fasc. 1, Lyna 24/1 1841, Wochenblatt forsk. steder, Flensburger Zeitung forsk. steder (se navnlig 1/4 og 4/4 1844 og 20/3, 27/3, 3/4 og 14/4 1845), Kjøbenhavnsposten 10/3 og 3/4 1845, 4 breve fra A. Christiansen til C. Flor marts 1845 (N. kgl. S. 1766, fol. I—II, nr. 35—38, Kgl. Bibl.), H. C. Jensen: Ein Paar Worte über die angebliche Gefährlichkeit der Rendsburg-Schleswig-Flensburger Eisenbahn (trykt i Flensborg 1845), samme: Flensburgs Verhältnisse mit Rücksicht auf die projectirten Eisenbahnen (trykt i Flensborg 1845), Dannevirke 27/11 1847, Kardel s. 34—39. — *Adressen til kongen dec. 1844:* Trykt i Flensburger Zeitung 16/12 1844, jvnfr. C. F. Wegener: Om Hertugen af Augustenborgs Forhold etc. (1849) s. 79, P. Lauridsen anf. arb. VI, s. 254, VII, s. 127, og VIII, s. 29, jvnfr. Danske politiske Breve III (1949) s. 3. Den slesvig-holstenske adresse er trykt i Wochenblatt 27/11 1844 (jvnfr. Flensburger Zeitung 28/11 1844).

S. 113: *Jensens udtalelse 1845:* H. C. Jensen: Ein Paar Worte etc. s. 15. — *Jensen i stænderforsamlingen:* Stændertidende 1840, sp. 570, 1842, sp. 649, 766 og 1261—66, 1844, sp. 852, 1846, sp. 104, Grænsevagten 1932, s. 123 ff.

S. 114: *P. Nielsens udeblivelse:* P. Lauridsen anf. arb. VI, s. 120, 123, 141, 148 f., Sl. Pr. E. II, s. 612, Stændertidende 1844, sp. 18. — *Bedømmelsen af Jensen:* P. Lauridsen anf. arb. VI, s. 148, jvnfr. Hiort Lorenzens udtalelse smst. s. 122: »I Flensborg staaer det ikke godt; Jensen er en Esel«. I forbindelse med jernbanesagen skrev Andreas Christiansen 15/3 1845 til C. Flor: »Vi bør efter min anskuelse nok underrette kongen om agent Jensen, dog bør Slesvig-Holstenerne ikke vide, at J. er et så ynkeligt subjekt« (N. kgl. S. 1766, I—II, nr. 36, Kgl. Bibl.). — *Kastrups boghandel:* H. Warncke: Das Buchhändlerprivileg in Flensburg (ms. i Fl. B. ark., 1942) s. 55—57. — *Dansk læseselskab:* Wochenblatt 9/3 1840, 17/4 og 8/5 1841, Christian Paulsens Dagbøger s. 297. — *Dansk teaterselskab:* se henvisningerne til s. 248—49. — *Flensburger Zeitung:* P. Lauridsen anf. arb. IV, s. 95 f., 120, 126, 170, 177, 182 f., 201 f., 279, 358, VII, s. 119 f., VIII, s. 29, 90 f., 95 f., 101, Sdj. Aarb. 1895, s. 213 f., M. Blaunfeldt anf. arb. s. 78 ff., 96, Flensburger Zeitung, bl. a. 3/6 1841 og 17/8 1846, C. Baurmeister: Die Dänen in Flensburg (1846), Sl. Pr. E. II, s. 602 (noten), Syvstjernens arkiv nr. 12 (RA.).

S. 114—15: *Foreningerne:* L. P. Christensen: Borgerforeningen i Flensborg 1835—1935 (1935), P. Lauridsen anf. arb. VII, s. 127, Kardel s. 17—22 (oplysningen hos Kardel s. 17 om, at Frederiksgarden indstillede sin virksomhed i midten af 40'erne, er ikke rigtig; garden var i funktion ved kongebesøgene i 1846 og 1847), Sl. Pr. E. I, s. 292 ff. (om Knudsgildet); jvnfr. iøvrigt henvisningerne til s. 246 f. — *»Liedertafel«:* Statuten der Flensburger Liedertafel (Flensburg 1842), Ein Wort über die jüngsten Vorfälle in der Flensburger Liedertafel (Flensburg 1844), Flensburger Zeitung 29/9 og 3/10 1842, 5/3 og 8/3 1844 m. fl. st., Voigt II A 5, Horst Prinke: Die Rolle des deutschen Liedes in der schleswig-holsteinischen Bewegung des 19. Jahrhunderts unter besonderer Berüksichtigung Flensburgs (ms. i Fl. B. ark.). — *Sangforeningen:* Flensburger Zeitung 20/8 1846, Itzehoer Wochenblatt 27/8 1846, P. Lauridsen anf. arb. IV, s. 306. — *Episoder:* L. P. Christensen anf. arb. s. 28, M. Blaunfeldt anf. arb. s. 106—107, Flensburger Zeitung 17/8 1846 (sml. Kieler Correspondenzblatt 20/8 1846), acta 862, fasc. 1.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

S. 115—16: *Kongebesøgel 1846:* Flensburger Zeitung 4/8 1846. Politimesterens indberetning i Acta 862, fasc. 1, dat. 12/9, ikke 30/6, som anført hos Kardel s. 16 (Kardels omtale af kongebesøget indskrænker sig til ensidigt at nævne afsyngelsen af Slesvig-Holsten-sangen, episoder, som politimesteren ikke tillægger nogen betydning i sin indberetning, og de af Kardel anførte ord »noch lange« står ikke i indberetningen), Kieler Correspondenzblatt 20/8 1846, Flensburger Zeitung 27/8 1846, Itzehoer Wochenblatt 13/8 og 27/8 1846, jvnfr. smst. 30/7 og 6/8 om takadressen, C. Baurmeister anf. arb. s. 20 f. — *Slændervalget 1846:* Wochenblatt 31/12 1846, Flensburger Zeitung 31/12 1846, Hans Jensen anf. arb. II, s. 445 (med urigtig dato). — *Kongebesøget 1847:* Flensburger Zeitung 2/8 1847. — *Sympatien i byen:* Citat af »Allgemeine Zeitung« i brev fra P. Vedel til A. F. Krieger 24/8 1848 (Da. Mag., 7. r. III, s. 47). — *Digt fra 1847:* Flensburger Zeitung 3/5 1847. Om følelserne i byen vidner også sorgen over Chr. VIII's død (se herom Wochenblatt 26/1 1848 og skildringen i Flensburger Zeitung 28/2 1848 af den store sørgefest i Borgerforeningen 25/2, hvori næsten 800 deltog).

S. 117: *Magistraten:* Acta 221, Flensburger Zeitung 1/3 og 17/5 1847, Wochenblatt 18/11 1845, P. Lauridsen anf. arb. VIII, s. 109, Christian Paulsens Dagbøger s. 342.

En ny forkyndelse

S. 118: *En ny forkyndelse:* Schr. s.-h. Kirchengesch. 2. r. X, s. 152 ff. — *Callisen:* C. F. Bricka: Dansk biografisk Lexikon III, s. 348. — *Asschenfeldt:* Smst. I, s. 763 f., Aage Dahl: Sønderjyllands Bispehistorie (1931) s. 78 ff. — *Lorenzen:* Bricka anf. arbejde X, s. 383 f., Abt. 18, 48 c. (LA.).

S. 119: *Visitatsberetninger:* Abt. 18, 48 c. (LA.).

S. 120: *Flensburger Religionsblatt:* Schr. s.-h. Kirchengesch. X, s. 136 ff. (Th. Matthiesen). — *Callisen:* A. Halling: Beiträge zur Familiengeschichte des Geschlechtes Callisen (1898) s. 153. — *Pastor Paulsen:* Graef s. 45, 58, Schr. s.-h. Kirchengesch. X, s. 143. — *Kochs udtalelse:* Dannevirke 23/8 1838.

Skolen 1814—48

Den lærde skole.

Hvor intet andet er anført, hidrører oplysningerne fra skolens trykte programmer 1817—49 (i Fl. B. ark. og Kgl. Bibl.); jvnfr. også skolens indbydelsesskrift 1852 (R. J. Simesen) og program 1867 (Fr. Lübker) samt Der Schleswig-Holsteiner 1941, s. 114 f. (R. Kunkel).

S. 121: *Gennemførelsen af skolelovens bestemmelser:* Acta 569, fasc. 2. — *Realskolens nedlæggelse:* Ty.Kanc. Forest.prot. 1821 I, nr. 77 (RA.), acta 574, fasc. 3. — *Regulativ 1825:* Syst. Samml. IV, tillæg 2 (1836), s. 3 ff.; om forarbejderne jvnfr. acta 574, fasc. 3. — *Regulativ 1848:* Chron. Samml. 1848, s. 8 ff.

S. 122: *Ombygning 1848:* Indbydelsesskrift 8/10 1861, s. IX. — *B. L. Königsmann:* Acta 574, fasc. 3, og Der Schleswig-Holsteiner 1941, s. 116. — *F. K. Wolff:* Allgem. Deutsche Biographie XLIV (1898) s. 32. — *H. Koester:* Betegnes 1842 af generalsuperintendent Callisen som en »fortræffelig rektor« (A XVIII 2165) LA.); jvnfr. iøvrigt Fr. v. Esmarch: Jugenderinnerungen (1938) s. 32 ff. og Der Schleswig-Holsteiner 1941, s. 116. — *Fr. Lübker:* Allgem. Deutsche Biographie XIX (1884) s. 331 f., jvnfr. iøvrigt om de enkelte rektorer Lübkers og Schröders samt Alberti's forfatterleksika og Bricka: Dansk biografisk Lexikon. — *Elevtallet og dets fordeling på klasserne:* Efter indbydelsesskrifterne; jvnfr. også indbydelsesskrift 1852 (R. J. Simesen).

S. 123: *Fr. v. Esmarch:* Jugenderinnerungen (1938) s. 26 ff. — *Fr. Mommsen:* Die Gelehrtenschule um das Jahr 1830 (Voigt II). — *Callisens udtalelse:* A XVIII 2165 (LA.).

Folkeskolen.

Jvnfr. i almindelighed J. J. Callsen: Das Flensburger Schulwesen bis 1886 (1886) og afsnittet: Das Unterrichtswesen bis 1850 i Voigt II samt P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig (1845) s. 70—75.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

S. 123: *Friskolerne:* Acta 274, 616—20, 636—37 og 659 samt A XVIII 2265, fasc. 10—12 (LA.); jvnfr. også Prov. Ber. 1827 II, s. 312 f. og 1829 I, s. 102 f., Th. Matthiesen: Die Gründung und erste Entwicklung der Flensburger Neustadt (1949) s. 73 f. og Nachrichten 1912—16.

S. 124: *Elevtal: 1816:* Rivesell s. 634; *ca. 1830:* A VI 45 c (visitatsberetninger 1836, LA.); *1845* var det samlede elevtal ifl. P. Paulsens anf. værk s. 71: 2200. — *Regulativ 1831:* Syst. Samml. IV, tillæg 2 (1836) s. 339 ff.; om forarbejderne jvnfr. acta 607 og A XVIII 2265, fasc. 9 (LA.). — *Skolebyggeri:* Acta 270—73; jvnfr. også J. J. Callsen anf. arb. s. 19. — *Lærerlønninger:* P. Paulsen anf. arb. s. 71.

S. 125: *Indbyrdes undervisning:* Acta 646. — *Danskundervisning:* Acta 612, H. L. Martensen: Af mit Levnet I (1882) s. 3 f. og H. F. Rørdam: Peter Rørdam II (1892) s. 67; ifl. en udtalelse af præsterne Ewaldsen og Hartz til kirkevis. af 3/10 1864 (acta 602) er danskunderv. »bis zum Jahr 1848 wöchentlich in 4 Stunden in der Hauptschule erteilt worden«. — *Lærerne:* jvnfr. udtalelser efter visitatserne 1842 og 1845 (A XVIII 2165, LA.) samt J. J. Callsen anf. arb. s. 22 og Personalhist. Tidsskr. 1942, s. 42 ff. (Aage Bonde); i en visitatsberetning fra Marie sogn 1836 hedder det: »Dass sämtliche Lehrer zu den geschicktesten gehören, die sich im Lande finden, würde sich, wenn es nicht sonst bekannt wäre, schon nach ihrer Stellung erwarten lassen« (A VI 45 c, LA.). — *Skolen i Jørgensby:* Syst. Samml. IV, tillæg 2 I (1835) s. 41 f. og P. Paulsen anf. arb. s. 203.

S. 126: *Realskolen:* Acta 682; jvnfr. også Prov. Ber. 1831 III, s. 409 ff. samt Flensborg lærde Skoles Program 1852, s. 11 ff. (R. J. Simesen). — *Institutter:* Acta 676, A VI 45 c (LA.), Rivesell s. 641 f., J. J. Callsen anf. arb. s. 22 f. og P. Paulsen anf. arb. s. 75.

S. 127: *Småbørnsskoler og asyler:* A VI 45 c (visitatsberetninger 1836—45 i LA.), acta 680, Rivesell s. 636 og Fl. N. 1908, nr. 285 (J. J. Callsen). — *Søndags- og aftenskole:* Rivesell s. 638 f., Prov. Ber. 1831, III, s. 360 f. og P. Paulsen anf. arb. s. 75.

Landbrugskrise. Økonomisk Fremgang

S. 127: *Finmarken:* Generaltoldk. Akter vedrørende den svensk-norske handelstraktat 1819—27, P. M. af 19/4 1824 fra generalkonsulen i Oslo (RA.). — *Landbrugskrisen:* Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne II (1889) s. 15 f. og specielt i Sønderjylland Sdj. Hist. IV, s. 94, 140 (Fabricius).

S. 128: *Fattigunderstøttede:* M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid (1944) s. 41. — *Julegaver:* Wochenblatt 1820, s. 280. — *Situationen omkr. 1817:* Rivesell s. 229—36. — *Skibsstatistikken:* Acta 319.

S. 129—31: *Besejlingen:* Wochenblatt 1819, s. 297 ff., 1830, s. 293 ff., Bergsøe: Den danske Stats Statistik II (1847) s. 528 f.; jvnfr. Nathanson anf. arb. s. 929 a. — *Varehandelen:* Stat. Tabelværk IV, St. Mag. X, s. 211 ff. og N. St. Mag. VI, s. 329 ff.

S. 132: *Grønland:* Oesau anf. arb. s. 115 ff. — *Island:* Bergsøe anf. arb. II, s. 527 f. — *Sydhavet:* Wanda Oesau: Die deutsche Südseefischerei auf Wale im 19. Jahrhundert (1939) s. 102 ff. — *Farten på Vestindien:* Willerslev og Sveistrup: Den danske Sukkerhandel og Sukkerproduktions Historie (1945) s. 146, 151 f., St. Mag. IV, s. 264 f., 435 ff., Nathanson anf. arb. s. 837 f., Statistik des Handels, der Schiffahrt und der Industrie der Herzogthümer ... von einigen Männern vom Fache (1835) s. 94, 97, 330.

S. 133: *Sukkerproduktion og -handel:* Willerslev og Sveistrup anf. arb. s. 91 og 188 f., Haase anf. arb. s. 176. — *Toldloven 1838:* Willerslev og Sveistrup anf. arb. s. 192 f., Aksel Nielsen: Industriens Historie III, 1 (1944) s. 292; jvnfr. Flensborgs eksport af råsukker og hatte 1839—41 i Nationaløkonomisk Tidsskrift 83. bd. s. 147. — *Tobak:* Haase anf. arb. s. 199, Bergsøe anf. arb. II, s. 386 f. — *Handelsforeningen:* Acta 307, fasc. 3, dens virke især acta 301, fasc. 1—2, jvnfr. dog også acta 301 a.

S. 134: *Sparekassen:* St. M. II, s. 830, III, s. 139, N. St. M. VI, s. 715—44 forsk. steder. — *Banksagen:* Axel Rubow: Nationalbankens Historie 1818—1878 (1918) s. 246—250, Kardel s. 27—33, Schleswig-Holstein im Kampfe gegen die dänische Nationalbank (1845) s. 135 ff.

S. 136: *Remissionen:* Nationaløkonomisk tidsskrift 83. bd., s. 141—63 (Willerslev), hvor den nationale modsætning dog ikke træder tydeligt frem, jvnfr. Holstensk

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stændertidende 1842, sp. 1961—1972 og sp. 1113—1139, endvidere Slesvigsk Stændertidende 1842, sp. 1926—1948 og 1988—2013 samt Collegialtidende 1844, s. 441 ff. — *Jernbaner:* R. Berg: Dansk Jernbanepolitik i Trediverne og Fyrrerne i Nationaløkonomisk Tidsskrift 3. r. IV (1895), samme: De danske Jernbaner 1840—48 i Nationaløkonomisk Tidsskrift 3. r. V (1897), Otto Hedrich: Die Entwicklung des schl.-holst. Eisenbahnwesens (1915), navnlig s. 11, 29, 50 f., 63 f., Kardel s. 34—38, Nathanson anf. arb. s. 917—933, Rudolph Schleiden: Erinnerungen eines Schleswig-Holsteiners (1890) s. 99 f., Dept. f. u. Anl. Hamburg II: Breve fra Chr. H. Bille til udenrigsminister Krabbe-Carisius 1836—45 (RA.); endvidere pjecelitteraturen, særlig Chr. Hansen jun.s, P. Nielsens og H. C. Jensens (titler i Hedrich).

Håndværk og Industri 1720–1848

S. 139: *Skråerne:* Kopier heraf og af de kgl. konfirmationer findes i de fleste tilfælde i Flensburgensien 970—72; kopi af smedelavets skrå 1737 i acta 354 a; om malerlavets skrå: Chr. Voigt: Geschichte des Flensburger Maleramts und Maler-Innung 1497—1900 (1924) s. 16—21.

S. 140: *Smedelavet og smedesvendenes strid:* A XVII 996 (LA.). — *Skræddernes klage:* Acta 407 I. — *Forordningerne 1733 og 1742:* Corp. C. Hols. I, s. 650—53 og 760—61; de fleste reskripter og forordninger, der omtales i det følgende, er optaget i Chron. Samml. — *Reskript 1737:* Corp. C. Hols. I s. 764; jvnfr. patent 11/12 1752 i Flensburgensien 971 I. — *Koncessioner for aftakkede soldater:* Reskriptekstrakterne i Flensburgensien 970 I, klager over soldater i A XVIII 2271 (LA.). — *Reskript 1751:* Reskriptekstrakter i Flensburgensien 970 I. — *Tælling 1736:* Kom. Koll.s ty. extract prot., journ. A, 1736—37 (RA.).

S. 141: *Betaling for at blive mester:* Indberetning 21/4 1737 i Ty. Kanc.: D 38 (RA.); vedlagt findes en tilsvarende opgørelse for 1698, hvorefter f. eks. skomagerne betalte 21 rdlr., skrædderne 11 rdlr. 12 sk., snedkerne 13 rdlr. 42 sk., slagterne 9 rdlr. 24 sk. — *Anordn. 1738:* Corp. C. Hols. I s. 751—54. — *Klage 12. april 1738:* Acta 354 I og 355 I.

S. 142: *Anordning 1739:* Corp. C. Hols. I s. 759—60. — *Provstens klage:* Acta 354 I. — *Forordning 1756:* Ty. Kanc.: D 38 II (RA.). — *Reskript 1771:* Carl af Hessen til magistraten 14/12 1771 i Flensburgensien 970 I; fra 1771 findes i øvrigt en undersøgelse over læretidens længde i acta 354 I.

S. 143: *Landskomagernes garvning:* Flensburgensien 972. — *Slagtning til eget forbrug:* A XVIII 2281 (LA.). — *Hvedebrødssælgere:* Flensburgensien 970 I. — *Garnisonen og landskomagerne:* A XVIII 2284 (LA.). — *Tømrere og snedkere:* Rust s. 52—56; jvnfr. acta 406 II og 407 II. — *Anordning 1745:* Corp. C. Hols. I s. 761—63. — *Kancelliskrivelse 1825:* Acta 354 I; en vandrebog for en murer findes i acta 391 I.

S. 144: *Antal af vandrende svende og snedkeruordener:* Rust s. 78 og 80—83. — *Nagelsmedenes klage:* Acta 406 III. — *Murerlytten:* C. Nyrop: Kjøbenhavns Murer- og Stenhuggerlav (1907) s. 13—25; om murerløn, acta 391 I, A XVIII 2279 (LA.).

S. 145: *Tømrerlav:* A XVIII 2285 (LA.). — *Blikkenslagerlav og kobbersmedelav* A XVIII 2278 (LA.). — *Slagtersvendene:* A XVIII 2281 (LA.). — *Murer- og smedesvende:* Acta 391 II og 407 II. — *Malermestrenes begravelseskasse:* Voigt: Gesch. des Flensb. Maleramts s. 35. — *Industrien:* I almindelighed henvises til Rivesell s. 244—300 og Paul v. Hedemann Heespen: Ein Gang durch das Gewerbe unserer Vergangenheit i Zeitschrift XLVIII s. 1—195. — *Møllerne:* Rivesell s. 244—48. — *Kruså kobberværk:* A XVII 961 og C XII 350, privilegier i C XII 3—5, tryksager i A XVIII 2286 (LA), Die gegenwärtige Lage der Flensburger Kupfer- und Messing-Fabrik im Dec. 1809 (1810), Rivesell s. 268—69, H. Oldekop: Topographie des Hzt. Schleswig V (1906) s. 69—70.

S. 146: *Oliemøller:* Joh. Jørgen Callsens skrift om Flensborg s. 120—21, akter i Fl. B. ark. — *Brænderi og bryggeri:* Acta 364. — *Sukkerraffinaderierne:* A XVIII 2154 (LA.).

S. 147: *Kommercekollegiets undersøgelser 1736:* Kom. Koll. ty. extract-prot., journ. A 1736—37 (RA.), tal for 1816: Rivesell s. 292—95.

S. 149: *Stænderforsamlingerne i Slesvig:* Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie II (1934), s. 542—43.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Befolkningen 1720–1848

Fremstillingen af borgmestres, rådmænds, de deputeredes og embedsmændenes forhold, afstamning, slægtskab og ægteskaber hviler på et så omfattende og forskelligartet materiale, at det vil føre for vidt at anføre kilderne i hvert enkelt tilfælde. Foruden det i noterne til bd. I, s. 182 ff. anførte materiale er bl. a. anvendt følgende kildestof: Kirkebøger (Fl. M. kirke), retsprotokoller og Schötebücher, folketællingen 1769 (acta 90), acta 221, 225, 231 I, 234, A XVII 987—89, XVIII 2242—44, 2249 (LA.), folketællingen 1845 (RA.). Oplysninger om embedsmænds og andres studier er især hentet fra Das Album der Christian Albrechts-Universität zu Kiel 1665—1865 (1915) og H. C. Roede: Fortegnelse over Kandidater med »slesvigsk juridisk« Examen 1796—1863 (Personalhist. Tidsskr. 6. r. I, s. 167—203).

S. 150: *Studeringer:* Fl. N. $^{21}/_{12}$ 1927 (Th. O. Achelis). Vi takker dr. Achelis, fordi han har stillet en afskrift af denne artikel til vor rådighed.

S. 152: *Forbud mod slægtskab indenfor magistratens medlemmer:* Acta 227. — *Dispensationer:* Acta 225. — *Magistratens udtalelse 1729:* A XVII 989, XVIII 2249 (LA.), acta 231 I.

S. 153: *Politimestre:* Abt. 49. Stadt Flensburg, nr. 36, fasc. 14 (LA.), acta 223.

S. 154: *Bysekretærer:* A XVIII 2244 (LA.), acta 225. — *Byfogeder:* A XVIII 2245, Abt. 49, Flensburg nr. 17 (LA.), acta 938, fol. 233 f. — *Amtmænd:* Fritz Jürgensen West: De kgl. Amtmænd i Hertugdømmet Slesvig 1660—1864 (i Personalhist. Tidsskr. 7. r. VI), Dansk biografisk Leksikon, A. Thiset og P. L. Wittrup: Nyt dansk Adelslexikon (1904). — *Amtsforvaltere:* Jonathan Smiths samlinger vedr. amtsforvaltere (landsarkivet i Åbenrå), Abt. 66, nr. 3492 (LA.). — *Husfogder:* C XII 1. 74 (LA.).

S. 155: *Herredsfogder i Vis herred:* Arkivar Wests samlinger til sønderjyske herredsfogders historie (RA.s manuskriptsamling: Alm. dansk-norsk personalhistorie, nr. 88 c I), A XVIII 2144 (LA.). — *Advokater:* A XVIII 2245, Hof- og Statskalenderne, Valentiner, Adress-Buch 1847. — *Toldere:* Adress-Buch 1847. — *Postmestre:* A XVIII 2289 (LA.).

S. 156: *Præster:* Kirkebøger, folketællinger og Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten I—III (1932).

S. 157: *Latinskolens lærere:* O. M. Brasch: Flensborg Latin- og Realskoles Historie (1861) s. 188—90. — *Skrive- og regnemestre:* Personalh. Tidsskr. 12. r. III (Age Bonde) s. 42—54. — *Lærernes afstamning 1845:* Folketællingen. — *Lærernes uddannelse:* Den slesv.-holst. provinsialregering nr. 5 (RA.)

S. 159: *Folketallet 1746:* A VI 45 (LA.). — *Folketællingerne:* Acta 89—96. — *Vaccinationen:* Acta 950 a. — *Udvandring 1753:* Acta 89, kommercekoll.s arkiv: 1753. Designationer over personer, som har forladt hertugdømmerne (RA.). Der findes en opgørelse fra 1766 over dem, der er udvandret i dette og det foregående år (acta 89), men opgørelsen er så ufuldstændig, at der ikke kan bygges videre på den. — *Københavnske borgerskabsprotokoller:* I Københavns Stadsarkiv. — *Udvandringen til kongerigske købstæder:* Borgerskabs- og rådstueprotokoller i landsarkiverne i Odense og Viborg.

S. 160: *Slesvigske byer:* Borgerskabs- og rådstueprotokoller i landsarkivet i Åbenrå, Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig s. 236, 238 f., 252 f., 254, sml. Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869 (1937) og Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis 1864 I (1940). — *Christen Pram:* Norsk slektshist. tidsskr. III, s. 4 (Olaus Schmidt). — *Indvandring til Trondhjem:* Det kgl. norske videnskabers selskabs forhandlinger V (1932) nr. 2 (Wallem). Afskrift af Trondhjems borgerskabsbog, som velvilligst er stillet til rådighed af hr. kommunearkivar Løkhaug, Trondhjem. — *12-mænd:* Trondhjem magistratsarkiv nr. 5 (Statsarkivet i Trondhjem). — *Enkelte slægter:* Norsk slektshist. tidsskr. III, s. 1—27, VIII, s. 381, Henry Berg: Trondhjems sjøfart (1940) s. 189 ff., 253 ff.

S. 162: *Bergen:* N. Nicolaysen: Bergens Borgerbog 1550—1751 (1878), Sollieds samlinger (Statsarkivet i Bergen). — *Optagelse af fremmede:* Acta 234, 852, 938, kæmnerregnskabet 1768—69. — *Borgersønner skal aflægge ed:* A XVIII 2238 (LA.), acta 146. — *Borgered og nægtelse af borgerskab:* A XVIII 2238 (LA.). — *Katolikker:* A XVIII 2238, 2262 (LA.), acta 553. — *Jøder:* A XVIII 2263 (LA.), acta 555, 561.

S. 163: *Militærpligtige:* A XVIII 2238 (LA.). — *Betingelser for borgerskab:* Ty.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kanc. D 38 I (RA.), A XVIII 2238 (LA.), acta 146. — *Borgernes afstamning:* Erich Hoffmann anf. værk s. 251, Schötebücher 1770—1787 og borgerbogen 1845 (acta 147 c). Når antallet af borgersønner i den sidste periode er meget større end i de foregående, skyldes det selvfølgelig bestemmelsen fra 1786 om, at de skulle tage borgerskab. Ved oversigten over den nationale afstamning i 18. årh. er den ældre sproggrænse (Slien—Slesvig—Husum-linien osv.) lagt til grund. Opgørelsen i 1845 er foretaget på grundlag af sproggrænsen ca. 1840, væsentligst som den er angivet af H. N. A. Jensen (sml. Jakob Petersen i Sprogforeningens Aarsberetning 1943—44).

S. 166: *Snedkerlærlingenes afstamning:* Fl. B. ark.s håndskriftsamling 4/4 a—b. — *Kirkebøgerne:* 1764—1825 i Fl. M. kirke. St. Hans er ikke medtaget, da oplysningerne i denne kirkebog om de dødes afstamning er for ufuldstændige.

Byens udseende ved midten af det 19. århundrede

Der henvises i almindelighed til følgende topografiske beskrivelser og kort: Rivesell, Trap, Holdt, J. J. Callsens artikler s. 49—54 (afskrift i Fl. B. ark.), Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig (1854) s. 144 ff., oplysninger, meddelt af magistraten, 1832 og 1840 (Flensburgensien 950 a), Adress-Buch 1847 og 1861, Sl. Pr. E. II, s. 436—438, Plan von Flensburg etc., hrsg. von O. Wergeland (1849), M. Petersen: Plan von Flensburg (1849), Trap (kort over Flensborg 1863), to håndtegnede kort over Flensborg havn, opmålt 1805—1806 af R. Fontenay (Kgl. Bibl., billedsamlingen), håndtegnet grundtegning af den sydlige del af Flensborg, sign. »W., Dec. 1854« (Kgl. Bibl., billedsamlingen), sml. iøvrigt Chr. Voigt: Das alte Flensburg im Bilde (Festschrift aus Anlass des 25jährigen Eröffnungstages des Museumsgebäudes am 19. August 1928, s. 255—279).

S. 169: *Rundmaleri:* Wochenblatt 24/3 1848. — *Samtidiges indtryk af Flensborg:* Die Jugenderinnerungen des Chirurgen Friedrich von Esmarch (1938) s. 24, C. F. Elvers: Der nationale Standpunkt etc. (1845) s. XII, N. F. S. Grundtvig og hans nærmeste Slægt under Treaarskrigen. En Brevveksling (1933) s. 1 f. — *Magistratens udtalelse:* Flensburgensien 950 a 4. — *Åbenrådchausséen:* Aabenraa Ugeblad 24/11 1847. — *Nystaden:* Thomas Matthiesen: Gründung und erste Entwicklung der Flensburger Neustadt (1949), Holdt s. 48 ff.

S. 170: *Hovedgadens udseende:* Magistraten udtalte sig i 1840 således: »Hovedgaden er i almindelighed temmelig regelmæssig« (Flensburgensien 950 a 4). Med henvisning til plakaten af 1/2 1796 (Chron. Samml. 1796, nr. 11) søgte man at få overholdt, at der ikke blev bygget nye udbygninger eller lavet nye kælderhalse, for at pladsen foran husene ikke skulle blive yderligere indskrænket, men det kneb med at få forbudet respekteret (bekendtgørelse fra politimesteren af 1/8 1836, trykt i Wochenblatt 4/9 1836). To udaterede matrikelskort (sikkert fra 1850'erne) over strækningen Nørreport—Rødeport viser mange trapper og udbygninger (Kgl. Bibl.). Jvnfr. trykt Reglement betr. die Unterhaltung u. Verbesserung des Strassenpflasters af 20/3 1861, § 6. I en bekendtgørelse fra politimesteren (Wochenblatt 15/11 1843) fremhæves, at fortovene ikke kan anses for husejernes ejendom og derfor ikke må bruges til henlæggelse af varer. Om en uudført brolægningsplan se acta 237, bd. 12. — *Gadebrøndene:* Kritik i Flensburger Zeitung 25/2 1847. — *Gadebelysning:* Acta 282, Voigt II D.

S. 173: *Befolkningstæthed i hovedgaden:* Adress-Buch 1847. — *Rådhuset:* se kritik af det i Flensburger Zeitung 13/2, 4/3, 17/3 1847 og Sl. Pr. E. II, s. 412 f., 438.

S. 174: *Handelen på Søndertorv:* J. J. Callsens artikler s. 208 f. (afskrift i Fl. B. ark.).

S. 176: *Christiansens og Stuhrs virksomhed:* Prov. Ber. 1811, s. 473 f., Rivesell s. 316 f., Holdt s. 67 f., 64, J. J. Callsen anf. arb., s. 111 ff., Holdt i Fl. A. Bl. 22/7 1886. — *Kirkegården:* Prov. Ber. 1813, s. 448 ff. — *Duborg:* Zeitschrift XXXV, s. 56 ff., Holdt s. 58 ff.

S. 177: *Ballastbroen:* Holdt s. 96 (noten), Wedel s. 105 f. I Mørvig var Gøttigs have en mærkelig seværdighed (se bl. a. Niels Lassen: Erindringer I (1918), s. 130 f.). — *Andresens digte:* Se f. eks. digtet »Auf der Ballastbrücke« (Holdt s. 397).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Treårskrigen

Der henvises i almindelighed til Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848—50 ... udg. af Generalstaben (1867—87), N. Neergaard: Under Junigrundloven I (1892), Sønderjyllands Historie IV (Fabricius, 1937) samt H. Hjelholt: Flensborg under slesvigholstensk styre i 1848—49 i Sdj. Aarb. 1952. En udførlig, men partisk skildring findes i Elisabeth Kardel: Die Stadt Flensburg und die politischen und nationalen Zeitströmungen um die Mitte des 19. Jahrhunderts (1929). Se om dette værk Hist. T. 9. r. IV, s. 476—79 (Hjelholt). Af særlige forkortelser anvendes: Hjelholt = H. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre mellem Krigene (1923).

S. 178: *Krüger og H. P. Schmidt i Rendsborg:* P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede VII (1922) s. 136. — *Rendsborgmødets dønninger:* Flensburg. Darstellung seines Zustandes u. Verhaltens während des schleswig-holsteinischen Aufruhrs, entworfen von einem Flüchtling. Herausgg. von D. E. Rugaard (1848) s. 1 f.

S. 178—79: *Anerkendelse af oprørsregeringen:* Hist. T. 11. r. III, s. 379 ff. (Hjelholt).

S. 179—80: *Indrykningen:* Andreas Lorck Schierning: Die Chronik der Familie Lorck (1949) s. 117.

S. 180: *Indkvartering og handelens standsning:* Magistratens skrivelse 6/4 1848 til den prov. reg. (acta 148). — *Flugten gennem Flensborg:* Udtalelser i forhør 11/4 1848 (C. XIX. 1. 81) (LA.).

S. 181: *Deputation:* Wochenblatt 22/4 1848.

S. 181—82: *Forslag om fredelig bilæggelse af striden:* Kardel s. 55 f.

S. 182: *Stemningen:* Sdj. Aarb. 1902, s. 155 f. — *Andreas Christiansen:* Sdj. Aarb. 1902, s. 150 f. — *Blaunfeldt:* samme: Minder fra Sønderjylland (1876) s. 111 ff. — *Magistratens redegørelse for dens holdning:* Hist. T. 11 r. III, s. 391 f. (Hjelholt). — *v. Liliencron overpræsident:* Abt. 167. 1. 504 a. (LA.).

S. 183: *von Krohn politimester:* Skr. 11/4 48 fra Liliencron til Niemann og Krohn (Abt. 167. 1. 504 a. i LA.).

S. 183—84: *Den prov. regerings henvendelse:* Wochenblatt 10/4 1848. — *Reaktionen på henvendelsen:* Skr. 9/5 og 10/5 1848 fra Liliencron til den prov. reg. Abt. 167. 1. 504 a (LA.), deputeretkollegiets prot. 10/5 1848 (acta 238, bd. 1.).

S. 184: *Udrensning og nyvalg:* Abt. 167. 1. 504 a (LA.). — *Krohns virksomhed:* Se navnlig C. XIX. 1. 81 (LA.).

S. 184—85: *Rathges og flere flensborgeres fængsling og deportation:* C. XIX. 1. 81, Abt. 167. 1. nr. 504 a (LA.), Sl. Pr. E. I (1860) s. 306 ff.

S. 185—86: *Protest mod Slesvigs forbindelse med Tyskland:* C. XIX. 1. 81 (LA.), Kardel s. 68 f.

S. 186: *Omstempling af skibe i Sønderborg:* Friedrichsens udtalelse i forhør 5/1 1849 (C. XIX. 1. 81 i LA.). — *Flensborgske skibe under dansk flag:* Skr. 24/7 1849 fra Krohn til krigsdepartementet (C. XIX. 1. 82 i LA.).

S. 186—87: *Tvangslån:* Dep. koll.s prot. 7/7, 6/8 og 13/8 1849 i acta 238, bd. 1; 6/8 1849 i acta 236. 3.

S. 187—89: *Kommissionens indsættelse og virksomhed:* Sdj. Aarb. 1899 (P. Lauridsen) s. 202 ff. og 1900 (P. Lauridsen) s. 62 ff; sml. Kardel s. 86 ff.

S. 188: *Blaunfeldts redaktørvirksomhed:* Blaunfeldt anf. arb. s. 126 ff. — *Valentiners artikler:* [Valentiner]: Erinnerungen aus Kriegs- u. Friedenszeiten (1852) s. 133 ff.

Mellem de to slesvigske krige

S. 189: *Hovedstad:* Officiel Tidende for Hertugdømmet Slesvig 1850, nr. 22, Sl. Pr. E. II (1862) s. 343 f.

S. 190—91: *Udrensning af magistraten, forandringer i denne:* Acta 220, 221, 225 og 236, 3 (under 23/4 1857), Slesv. min. 1. dpt. nr. 220: Flensborg I, Slesv. min. forest. nr. 154/54, 82/57, 166/57, 172/57, 395/57, 142/58 og 3/59 (RA.), Kardel s. 112 ff.

S. 191—92: *Jurisdiktionsforandringer m. m.:* Acta 140, fasc. 2; Trap s. 421 og 441.

S. 192—93: *Skatterne:* Acta 145 og 236, 3, forsk. steder, H. N. Petersen: Actenstücke über mein Verhalten als vorm. Deputirter (1862).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

S. 193: *Ny taksation, ændring af regulativet:* Slesv. min. forest. nr. 346/59 (RA.), acta 236, 3 (under $^{20}/_{10}$ og $^{2}/_{11}$ 1859).

S. 193—94: *Budget:* Slesv. min. forest. nr. 358/60, Chron. Saml. 1860, nr. 161, Sl. Pr. E. II, s. 414 f., acta 236, 3 (bl. a. under $^{22}/_{6}$ 1859).

S. 194: *Gæld:* Fl. B. ark.: byregnskaberne samt acta 236, 3 (under $^{28}/_{8}$ 1856), Sl. Pr. E. II, s. 415 f., H. N. Petersen anf. arb. s. 30. — *Tvangslånet:* Acta 236, 3 (under $^{27}/_{3}$ 1851, $^{14}/_{6}$ og $^{19}/_{8}$ 1854, $^{15}/_{2}$ 1855, $^{9}/_{2}$ 1860 og $^{14}/_{9}$ 1864) og 194, fasc. 2. — *Pengekrisen:* Acta 236, 3 (under $^{17}/_{12}$ 1857, $^{14}/_{1}$, $^{23}/_{4}$ og $^{23}/_{12}$ 1858).

S. 194—96: *H. N. Petersen:* H. N. Petersen anf. arb., acta 236, 3 (under $^{13}/_{2}$ og $^{18}/_{6}$ 1862).

S. 196: *Stadsbygmester:* Acta 236, 3 (under $^{13}/_{5}$, $^{28}/_{11}$ og $^{29}/_{12}$ 1851, $^{22}/_{6}$ og $^{1}/_{8}$ 1859, $^{2}/_{5}$ 1860 og $^{10}/_{7}$ 1861), Sdj. Aarb. 1946 (Erik Bondo Svane) s. 120 ff. og s. 157 ff.

S. 197: *Jernbane:* Slesv. min. forest. nr. 157/52, acta 236, 3, Sl. Pr. E. II, s. 415 ff. — *Rådhusgade:* Acta 236, 3, Sl. Pr. E. II, s. 423 ff. — *Gasbelysning:* Acta 236, 3, Sl. Pr. E. II, s. 426 ff., H. N. Petersen anf. arb. s. 31 ff. — *Fængsel:* H. N. Petersen anf. arb. s. 37, acta 236, 3 (under $^{18}/_{7}$ og $^{26}/_{7}$ 1855 og $^{11}/_{2}$ 1858). — *Kaserne:* Acta 236, 3 (under $^{30}/_{4}$ og $^{20}/_{5}$ 1851, $^{27}/_{4}$ og $^{11}/_{6}$ 1852, $^{18}/_{1}$ og $^{29}/_{7}$ 1854 samt $^{9}/_{3}$ 1861).

S. 197—98: *Generalkommandoen:* Acta 236, 3 (under $^{14}/_{8}$ og $^{30}/_{6}$ 1852, $^{31}/_{10}$ 1855, $^{27}/_{3}$ 1856), og 164, H. N. Petersen anf. arb. s. 37.

S. 198: *Fattig- og arbejdsanstalten:* Acta 236, 3 (under $^{17}/_{7}$ 1856, $^{4}/_{3}$ og $^{30}/_{7}$ 1858, $^{15}/_{9}$ 1859, $^{28}/_{2}$, $^{30}/_{3}$, $^{2}/_{5}$, $^{12}/_{6}$, $^{12}/_{9}$ og $^{2}/_{11}$ 1860, $^{21}/_{1}$, $^{8}/_{5}$ og $^{4}/_{6}$ 1861). — *Gadebrolægning:* Acta 236, 3 (under $^{25}/_{2}$, $^{3}/_{4}$, $^{27}/_{8}$ og $^{30}/_{10}$ 1861, $^{8}/_{2}$, $^{24}/_{5}$ og $^{19}/_{12}$ 1862, $^{4}/_{3}$, $^{23}/_{4}$ og $^{22}/_{6}$ 1863, $^{11}/_{3}$ 1864), de pågældende regnskaber, H. N. Petersen anf. arb. s. 13 f. — *Rønnenkamps stiftelse; testamentariske gaver:* Slesv. min. forest. nr. 412/56, acta 236, 3 (under $^{16}/_{7}$ 1857), Slesv. min. forest. nr. 223/61 og 268/62.

S. 199—203: *Nationalpolitiske synsmåder:* Kardel s. 112 ff.

S. 199: *Krav om udrensning:* Acta 862, fasc. 2.

S. 200: *Titlisch æresborger:* Acta 236, 3 (under $^{16}/_{7}$ 1851, sml. $^{9}/_{7}$ 51). — *Rosens udtalelse:* Acta 862, fasc. 2.

S. 200—201: *Irritation over arbejdet for dansk sprog:* Hist. T. 9. r. III (Hjelholt) s. 234 og Hjelholt s. 214.

S. 201—202: *St. Nikolaj skyttegilde:* Slesv. min. forest. nr. 245/60, Kardel s. 164 ff., Wedel s. 63.

S. 202: *Gesangverein:* Kardel s. 167 f. — *St. Knudsgilde. Frederik VII.s garde:* Kardel s. 163 f. og 166 f., Slesv. min. forest. nr. 516/53, Wedel s. 44 f., Sl. Pr. E. I (1860, Fr. Graae) s. 315 ff.

S. 202—203: *Kongens Klub, Harmonien, Borgerforeningen:* Kardel s. 159 ff., Slesv. min. forest. nr. 234/54, L. P. Christensen: Borgerforeningen i Flensborg 1835—1935 (1935).

S. 203: *Flensburger Zeitung:* Kardel s. 124 ff. — *Frederik VII.s død, Christian IX.s tronbestigelse:* Acta 236, 3 (under $^{19}/_{11}$ og $^{15}/_{12}$ 1863).

S. 203—204: *Stemningen:* Da. Mag. 6. r. III (Linvald) s. 35 ff.; Hjelholt s. 214 f.

S. 204: *Excesser:* Sdj. Aarb. 1908, s. 273 ff., acta 862, fasc. 2.

S. 205: *Magistratens afskedigelse, nye valg:* Acta 236, 3 (under $^{8}/_{6}$, $^{4}/_{7}$, $^{16}/_{7}$ og $^{27}/_{8}$ 1864).

Det kirkelige liv mellem krigene

S. 206: *Sprogordningen:* H. Hjelholt:Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1923) s. 167 f. — *Den danske menigheds oprettelse:* Slesv. min. 3. dept. Dansk Kirke og Skole i Flensborg By og Provsti II, 1851—64 og acta 236, 3, s. 54, G. F. A. Graae: Mellem krigene (1887) s. 3. — *Ansøgerne:* H. F. Petersen: Danske i Sydslesvig (1933) s. 26.

S. 207: *Graaes udtalelser:* Graae anf. værk s. 9.

S. 208: *Nadvergæster 1857:* Graae anf. værk s. 110.

S. 208 f: *Kirkelige forhold i Flensborg 1851 og 1861:* Slesv. min. 3 dept. Indberetninger om visitationer II.

S. 209: *Graae om Ewaldsen:* H. F. Petersen: Fra sydslesvigske Præstegaarde (1938) s. 50.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

S. 210: *Ewaldsens bededagsprædiken:* A. D. Jørgensen: En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab (1901) s. 98. — *Ewaldsen og v. Zedlitz:* G. F. A. Graae: 48 og 64, efterladte Dagbogsoptegnelser (1886) s. 142. — *Skomager H. C. Schmidt:* Graae: Mellem Krigene s. 13, 68 f.; Flensb. Zeitung 14/3 1853, 19/4 1854. — *C. W. Grønning:* Kristelig Folkekalender for Nordslesvig for Aaret 1911 (Breklum) s. 63 ff., Dansk Kirketidende (1858) sp. 811 f.

Skolen mellem de slesvigske krige

Der henvises i almindelighed til H. Hjelholt: Den danske Sprogordning (1923) s. 50 f. og 167 ff. samt Sdj. Aarb. 1946, s. 66 ff. (Th. I. Madsen).

S. 211—12: *Latin og realskolen:* Nordelbingen IX, s. 294 ff. (Th. O. Achelis), skoleprogrammerne 1852—63, Der Schleswig-Holsteiner 1941, s. 117 f. (R. Kunkel) og Sdj. Aarb. 1954, s. 131 ff. (Kjeld Galster). — *Udtalelser om skolen:* H. M. Fenger: Erindringer fra mit Liv (1925) s. 63 ff., Fængselspræsten Pastor Wilh. Muncks Optegnelser (1922) s. 54 ff., Grænsevagten II, s. 254 ff. (A. Ulrik), Haderslev Katedralskoles Indbydelsesskrift 1926 (G. Stemann; det s. 212 anførte citat herfra s. I), A. D. Jørgensen: En Redegørelse (1901) s. 25 ff., Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen (1924), s. 21 ff., Niels Lassen: Erindringer I (1918) s. 72 ff. og Der Schleswig-Holsteiner 1927 (E. Schumacher). — *Den ny skolebygning:* Indbydelsesskrift til den høitidelige Indvielse af Flensborg Latin- og Realskole 8/10 1861, s. I ff. (O. M. Brasch) og Sdj. Aarb. 1946, s. 177 ff. (E. Bondo Svane).

S. 213—14: *Folkeskolen* J. J. Callsen: Das Flensburger Schulwesen bis 1886 (1886) s. 24 ff., afsnittet: Das Flensburger Schulwesen zur Dänenzeit i Voigt II og Zeitschrift LXI, s. 330 ff. (F. Graef). — *Indførelsen af dansk-undervisning i elementar- og friskoler:* Acta 602. — *Elevtal 1861:* Acta 605. — *Den danske borgerskole bedre end de tyske skoler:* Fængselspræsten Pastor Wilh. Muncks Optegnelser (1922) s. 69. Om lærerne jvnfr. Min. for hertugd. Slesvig. 3. dept. Indberetn. om visitationer. II (RA.) — *Skolerne i Jørgensby, Hulvejene og på Duborg:* Hjelholt, anf. arb. s. 179 ff., om Hulvejsskolen specielt acta 615 og Nachrichten IX, s. 66 ff.

S. 214—16: *Den danske borgerskole:* Fængselspræsten Pastor Wilh. Muncks Optegnelser (1922) s. 66 ff., G. Fr. A. Graae: Mellem Krigene (1887) spec. s. 140 ff. og Zeitschrift LXI, s. 309 ff. (F. Graef). — *Skolens bygninger:* Sdj. Aarb. 1946, s. 195 ff. (E. Bondo Svane). — *H. M. Tofte* og *G. Fr. A. Graae:* Dansk biografisk Leksikon.

S. 216—17: *Private skoler:* Min. for hertugd. Slesvig. 3. dept. Indberetn. om visitationer. II (RA.), acta 676, fasc. 2, Zeitschrift LXI, s. 337 ff. — *Chr. F. Monrad:* Dansk biografisk Leksikon.

Sproglige forhold i tiden 1720—1864

I almindelighed henvises til de i tidligere afsnit nævnte værker.

S. 217—20: *Højtysk-plattysk:* Sdj. Hist. III, s. 480 f., Allen II, s. 10 f., Sach III, s. 255 f., Wilh. Herbst: J. Voss I, s. 135, Jensen: Angeln, s. 147, Bock III, s. 51, Rivesell s. 591 f, Niemann I, Fr. Andresen: Flensburgs Geistesleben, Schl.-Holst. Jahrbuch 1921, s. 72 f. — *Talesproget:* Allen II, s. 557, Sach III, s. 208 f., 257, Sdj. Hist. III, s. 313, 388, IV, 19 f., J. F. Hansen: Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig (1770), s. 39 f., Büsching: Kurzgefasste Staatsbeschreibung (1758) s. 103 f., N. Outzen: Die dänische Sprache im Schleswigschen (1819), Johs. Schrøder: Topographie des Herzogthums Schleswig (1837), Chr. Paulsen: Samlede Skrifter I, s. 249. Den i teksten omtalte professor Hansen er Sachs hjemmelsmand.

S. 220: *Flensborgs danske bymål:* Sl. Pr. E. 1862, s. 614, Sdj. Hist. I, s. 75 og IV, s. 19, Festskrift til H. P. Hanssen s. 344, Tønder gennem Tiderne II, s. 461 f. (A. Bjerrum), J. Brøndum-Nielsen: Flensborg-Dansk omkring 1800 (i Danskeren 1943), Karl N. Bock: Undersøgelser af Haderslevmålet (for Folkemålsudvalget), samme: Flensborg-sproget (i Sdj. Maanedsskr. 1935). Især må fremhæves Karen Marie Olsen: Synchronisk Beskrivelse af Aabenraa Bymaal (i Danske Folkemål 1949, s. 32 f.).

S. 221: *Plattysk og højtysk i Flensborg:* Allen II, s. 12 f., Sach III, s. 257, Chr. Paulsen: Über Volksthümlichkeit s. 37, sml. Mindre Skrifter II, s. 401, J. G. Kohl:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bemerkungen über die Verhältnisse der deutschen u. dänischen Sprache im Herzth. Schleswig (1847).

S. 222: *Tysktalende by:* G. Fr. A. Graae: Mellem Krigene (1887) s. 1 ff., Niels Lassen: Erindringer I (1918) s. 76 ff., Memoirer og Breve XXXVI (1922) s. 55 ff., H. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1923) s. 167 ff., Sdj. Hist., IV, s. 436 ff., A. D. Jørgensen: En Redegørelse (1901) s. 28 ff., Kardel s. 130, H. F. Petersen: Fra Sydslesvigs Præstegårde (1937) s. 44, Sydslesvig gennem Tiderne I, s. 861 ff. og II, s. 779 ff., M. F. Blaunfeldt: Minder fra Sønderjylland (1876) s. 94, Bock I, s. 270.

Arkitektur og billedkunst 1720–1864

S. 224—25: *St. Hans kirketårn:* Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven (1936) s. 24. — *Borgerlig bygningskunst:* A. Bernt: Das Alt-Flensb. Bürgerhaus und seine geschichtliche Entwicklung (1933).

S. 226: *Alt Flensburger Haus:* Sauermann i Kunstkal. 1915.

S. 229: *C. M. Poulsens landsted:* F. Hendriksen: Et Landsted ved Flensborg (Architekten XX s. 361).

S. 230: *Arkitekten L. A. Winstrup:* Erik Bondo Svane: Arkitekten L. A. W.'s vigtigste Arbejder i Sønderjylland mellem Krigene (i Sdj. Aarb. 1947).

S. 231: *Lorenz Frølich i Flensborg:* Weilbach: Kunstnerleksikon, F. Hendriksen anf. arb.

Den økonomiske udvikling 1848–64

S. 233: *Banken:* Rubow anf. arb. s. 307 f. — *Handelsforeningen:* Sl. Pr. E. II, s. 352. — *Remissionen i 1850:* Rigsdagstidende, Folketinget, 1854, Anhang A., sp. 800 ff.

S. 234: *C. A. Broberg m. m.:* Rigsdagstidende, Folketinget 1850, sp. 1940—46, 2342, Landstinget 1850, sp. 1281. — *Remissionen 1852:* Rigsdagstidende, Folketinget 1851, sp. 2146—2152, 2205—2212, 2346, Anhang sp. 791—95, Landstinget 1851, sp. 222—39, 884—85 og 925—26, Folketinget 1852, sp. 417—20, 1854—92 og 2010, Landstinget 1852, sp. 27—28, 40, 50—51 og 53, Folketinget 1853, sp. 299—306, 414—24, 2930—39 og 3047, Landstinget 1853, sp. 949—54, 969—83 og 1037, Berl. Tid. 11/12 1852, jvnfr. Schovelin: Fra den danske Handels Renaissance I (1924) s. 309 ff. — *Omfanget af direkte handel:* Stat. Tabelværk, ny r., bd. 8, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 21, 23, 25, Sl. Pr. E. II, s. 322, Nationaløkonomisk tidsskrift bd. 83, s. 178 (Willerslev).

S. 235: *Råsukkerimport:* St. Tabelværk ny r., bd. 8, s. 372. — *Alm. økonomisk udvikling:* Schovelin anf. arb. I, s. 271 f., Falbe Hansen og Scharling: Danmarks Statistik III (1878) s. 473—496.

S. 236—37: *Oplysninger om Flensborgs handel og skibsfart* i Statistisk Tabelværk, ny r., bd. 8, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 21—23, 25, 26. — *Jernbaner og dampskibe:* Hedrich anf. arb. s. 66 ff., Sl. Pr. E. II, s. 325, acta 317.

S. 238—39: *Folketal:* Stat. Tabelværk, ny r., bd. 12, og III r., bd. 2. — *Industrier:* Sl. Pr. E. II, s. 324, tallene i Stat. Tabelværk og Trap s. 437, Axel Nielsen anf. arb. III, 2, s. 146 f. — *Brænderier:* Sl. Pr. E. II, s. 323. — *Antal fabrikker:* Trap s. 439 f.

S. 240: *Handelsforeningen:* Kardel s. 160, Rubow anf. arb. s. 339, acta 301, fasc. 1. — *Industriforeningen:* Erhvervsarkivet: Københavns Industriforening. Breve 1858. Tidligere, i 1830, var stiftet »Verein zur Förderung der bürgerlichen Gewerbe«: Holdt s. 213 f. — *Sparekassen:* Sl. Pr. E. II, s. 475 ff.

Træk af det daglige liv i tiden 1814–64

S. 241: *Ballonopstigningen:* Wochenblatt 22/1, 7/5 og 28/5 1814. — *Henrettelsen 1820:* Valentiner s. 53—58, jvnfr. s. 22 (om flytningen af henrettelsespladsen), L. A. Gülich: Schuld und Strafe oder Ermordung des Capitains Jens Nielsen Holst etc. (1821), Gedanken über die Trophäen des Unglücks an den Landstrassen überhaupt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mit einer nach der Natur gezeichneten Kupfer die Köpfe fünf hingerichteter Seeleute vorstellend etc. Allen braven Eltern zum Spiegel für die Jugend geweihet von einem Reisenden (1821), Holdt s. 362 ff., Sl. Pr. E. III, s. 210—42.

S. 241—42: *Dampskibe:* Wochenblatt $^{4}/_{7}$ 1829 (jvnfr. $^{19}/_{9}$ 1829), $^{12}/_{5}$, $^{9}/_{6}$, $^{6}/_{10}$ 1838, Kieler Correspondenzblatt $^{23}/_{5}$ 1838, Itzehoer Wochenblatt $^{18}/_{9}$ 1841, Flensburger Zeitung $^{27}/_{1}$, $^{14}/_{2}$, $^{24}/_{2}$, $^{14}/_{3}$, $^{24}/_{3}$ 1842, $^{7}/_{5}$, $^{11}/_{5}$, $^{14}/_{5}$, $^{22}/_{5}$, $^{28}/_{5}$ 1843, $^{3}/_{7}$ 1845 m. fl. st., Adress-Buch 1847, s. 149.

S. 242: *Post:* Det kgl. danske Postvæsen gennem 300 Aar (1924), Voigt II D 6, K. Jansen: Uwe Jens Lornsen (1872) s. 13 f., J. J. Callsen: Angeln (afskrift i Fl. B. ark.), Flensburger Zeitung $^{4}/_{1}$ 1840 m. fl. st., Wochenblatt $^{17}/_{4}$, $^{13}/_{11}$ 1841 m. fl. st., Itzehoer Wochenblatt $^{2}/_{4}$ 1841; jvnfr. også N. Falck: Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts II (1831) s. 504 ff. — *Telegraf:* Acta 478. — *Jernbane:* Flensburger Zeitung $^{25}/_{10}$ 1854, H. H. A. Rambusch: En gammel Jernbanemands Erindringer (1916). — *Gasbelysning:* Sl. Pr. E. II, s. 426—28, acta 282 og 283. — *Brandvæsen:* Acta 950 a 4, 888, fase. 1, og nr. 237 bd. 12, Flensburger Zeitung $^{8}/_{8}$ 1846 (jvnfr. $^{28}/_{12}$ 1840), Reglement für das Brandcorps in der Stadt Flensburg (1854), Artikel der König Frederik VII Garde in Flensburg (1855), Regulativ betreffend den Wachtdienst der Garde bei Brandfällen (1858), Trap s. 444. — *Sundhedsvæsen:* Holdt s. 269 f.

S. 243: *Badeanstalter:* Holdt s. 267, Wochenblatt $^{27}/_{6}$ 1829, $^{12}/_{6}$ 1830, $^{2}/_{1}$, $^{22}/_{5}$ 1841. — *Legater og stiftelser:* Trap s. 444—448. — *Martinsstiftelsen:* Trap s. 431. — *Asyler:* På huset på hjørnet af Dammhof og Johannisstrasse sidder en tavle med følgende indskrift: »Flensburger Bürger gründeten diesen Kindergarten im Jahre 1837«. En lignende tavle fra 1839 ses på et hus ved Marietrappen. Se iøvrigt Wochenblatt $^{15}/_{12}$ 1838 (bilag), $^{15}/_{5}$ og $^{15}/_{12}$ 1841, $^{25}/_{2}$ og $^{11}/_{3}$ 1843, $^{8}/_{1}$ og $^{29}/_{2}$ 1848 m. fl. st. — *Sygekasser:* Flensburger Zeitung $^{6}/_{4}$ og $^{7}/_{5}$ 1843. — *Købmændenes levevis:* Elfride Fibiger: Kulturelle og historiske Tidsbilleder (1904) s. 34 ff., 40 f., Sdj. Aarb. 1926, s. 207—217 (Af Heinrich Raimond Baumanns Erindringer), smst. 1936, s. 91—108 (H. P. Hanssen: En Købmands Erindringer fra Flensborg før 1848).

S. 244: *Købmændenes væsen:* Peter Rørdam: Blade af hans Levnedsbog og Brevveksling II (1892) s. 68, Die Jugenderinnerungen des Chirurgen Friedrich von Esmarck, hersg. von Dr. Harry Schmidt (1938) s. 25, M. V. Brun: Fra min Ungdom og Manddom (1885) s. 145 ff. — *Klædedragt:* Et godt indtryk heraf giver et farvelagt litografi fra 1828 af J. F. Fritz: »Im Marienholze bei Flensburg«. — *Butikker:* Annoncer i Wochenblatt og Flensburger Zeitung, Adress-Buch 1847 og 1861, J. J. Callsen: Flensburg 1863 (afskrift i Fl. B. ark.). — *Daguerrotypier:* Adress-Buch 1847. — *Harmonien:* A. Herting: Mitteilungen aus dem Vereinsleben der Gesellschaft Harmonie in Flensburg (1904); jvnfr. Blaunfeldt anf. arb. s. 103 f., Statuten für die Harmoniegesellschaft in Flensburg (1861), Kardel s. 159 f.

S. 245: *Borgerforeningen:* Der Bürgerverein in fünfzig Jahren (1885), L. P. Christensen: Borgerforeningen i Flensborg 1835—1935 (1935), Kardel s. 20 ff., 161, Generalmajor C. F. Holtens Erindringer, udg. af W. Bloch (1899) s. 158 og 267 ff. (om Fr. VII i Borgerforeningen). — *Concordia:* Sdj. Aarb. 1936, s. 101, Wochenblatt forsk. steder. — *Casino:* Acta nr. 871, Kardel s. 99—105.

S. 246: *Kongens Klub:* Love for Selskabet »Kongens Klub« i Flensborg (1854), acta 871, Kardel s. 162 f., Niels Lassen: Erindringer I (1918) s. 121 f. — *Foreningen af 6te October:* Acta 871. — *Sangforeninger:* Acta 871, Kardel s. 167 f., Voigt II M 2. — *Kunstforeningen:* Love for Kunstforeningen i Flensborg (uden trykår), Den flensborgske Kunstforenings Medlemmer. Første Halvaar 1856 (Kgl. Bibl.). — *Musikforeningen:* Love for Musikforeningen for Flensborg og Omegn (1857), Niels Lassen anf. arb. I, s. 121. — *Frederiksgarden:* Voigt II L, Wochenblatt $^{27}/_{8}$ 1829 m. fl. st., 100-årsjubilæet er omtalt i Flensburger Zeitung $^{23}/_{10}$ 1843. Garden var i funktion ved alle kongebesøgene i 1840'erne, sidste gang i 1847 (Flensburger Zeitung $^{2}/_{8}$ 1847). Sml. note til s. 115. — *Christiansgarden:* Voigt II L., Wochenblatt og Flensburger Zeitung forsk. steder, Artikel der König Frederik VII Garde in Flensburg (1855), Kardel s. 166 f. — *St. Nikolai gilde:* J. J. Callsens artikler s. 142 ff., Wedel s. 54—63, Allerhöchst confirmirte Artikeln des St. Nicolai Schützengelages in Flensburg nebst ... Regulativ (1858), Kardel s. 164—66, Skytteforeningens statutter af 1861 samt medlemsliste i acta 871.

S. 247: *St. Knuds gilde:* Sl. Pr. E. I, s. 295 ff., Wedel s. 43 ff., Aus Flensburgs Vorzeit (1887) s. 105 ff., Historisch-Poetische Rede mit Liedern bei Einweihung der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

neuen Schiessbahn der früheren König Knuds jetzt St. Johannis Schützengilde zu Flensburg, gehalten von J. Kruse (1841), J. J. Callsens artikler s. 35, Kardel s. 163 f. — *Restaurationer:* J. J. Callsens artikler s. 121 ff., Flensburger Zeitung $^{6}/_{8}$ 1844 m. fl. st., Wochenblatt $^{17}/_{4}$ 1841 m. fl. st., Adress-Buch 1847.

S. 248: *Baller og maskerader:* Wochenblatt (f. eks. $^{9}/_{1}$ og $^{13}/_{2}$ 1841, $^{12}/_{1}$ og $^{15}/_{1}$ 1848). — *Dans:* Wochenblatt (f. eks. $^{20}/_{2}$, $^{29}/_{5}$, $^{12}/_{6}$, $^{21}/_{12}$ 1841), jvnfr. J. J. Callsen anf. arb. s. 121 ff., Holdt s. 203. — *Tivoli:* Flensburger Zeitung 1847 forsk. steder, J. J. Callsen anf. arb. s. 27 f. — *Forlystelser:* Wochenblatt $^{30}/_{4}$, $^{7}/_{5}$, $^{11}/_{5}$ 1836, $^{23}/_{10}$ 1841, $^{19}/_{4}$ 1830, $^{20}/_{3}$ 1841 m. fl. st., Flensburger Zeitung $^{10}/_{10}$ 1851 m. fl. st. — *Koncerter:* Valentiner s. 46, Wochenblatt $^{16}/_{3}$ og $^{18}/_{8}$ 1838, $^{2}/_{1}$ og $^{27}/_{2}$ 1841. — *Friluftskoncerter:* Wochenblatt forsk. steder (f. eks. $^{10}/_{4}$, $^{8}/_{5}$, $^{15}/_{5}$, $^{19}/_{5}$, $^{29}/_{5}$, $^{12}/_{6}$, $^{19}/_{6}$ 1841). — *Pavillonen i Marieskoven:* Holdt s. 134 og 399—404. — *Bymusikanten:* J. Brüning: Alt-Flensburger Musikanten (en samling avisartikler i Fl. B. ark.).

S. 248—49: *Teater:* Wochenblatt og Flensburger Zeitung passim, Valentiner s. 45 f., Husumer Wochenblatt $^{15}/_{1}$ 1837, Itzehoer Wochenblatt $^{26}/_{3}$, $^{4}/_{6}$ 1841, teaterplakater fra 1830'erne, 1840'erne og 1850'erne i Fl. teaterarkiv, trykt »Theaterjournal« 1835 og 1836 (acta 159 a) og 1856 (Kgl. Bibl.), Voigt II K 2, H. Philippsen: Alt-Schleswig (1928) s. 71 ff., L. P. Christensen: Dansk Kunst paa Flensborg Bys Scene (Grænsevagten 1937, s. 113), Robert Neiiendam: De farende Folk (1944) s. 91, M. V. Brun: Fra min Ungdom og Manddom (1885) s. 139—152.

S. 250: *Boghandel:* H. Warncke: Das Buchhändlerprivileg in Flensburg (utrykt ms. fra 1942 i Fl. B. ark.), Holdt s. 211 f. — *Læsebiblioteker:* Dörfer: Topographie des Herzogthums Schleswig (1829) s. 82, Adress-Buch 1847, Wochenblatt forsk. steder (f. eks. $^{27}/_{9}$ 1828). — *Presse:* Holdt s. 207 f., Kardel s. 72—79 og 124—129 samt de nævnte blade. I Ludwig Salomon: Geschichte des Deutschen Zeitungswesens III (1906) s. 385—387 findes en misvisende og meget tendentiøs fremstilling af presseforholdene i hertugdømmerne i 1840'erne. Kieler Correspondenzblatt gav til at begyndte med Flensburger Zeitung en ret velvillig omtale ($^{15}/_{2}$ og $^{11}/_{3}$ 1840), senere blev det anderledes (se f. eks. Flensburger Zeitung $^{20}/_{2}$ 1843).

Dansk og tysk fra 1864 til den første verdenskrig

Forf. takker afdøde overlærer Chr. Voigts familie, der har stillet dennes store samling af avis- og tidsskriftsudklip (cit: Voigts saml.) til rådighed for udarbejdelsen af Flensborg bys historie 1864—ca. 1930.

For hele Sønderjyllands vedkommende henvises i almindelighed til Håndbog i det nordslesvigske Spørgsmåls Historie (1901) cit: *Håndbog.* Af særlige forkortelser anvendes: *Oldekop* = *H. Oldekop:* Topographie des Herzogthums Schlesvig (1906), *Mackeprang* = M. Mackeprang: Nordslesvig 1864—1909 (1910), *Håndbog I—III* = Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie I—III (1937—38), *M. Ottosen* = Martha Ottosen: Danmarks Grænsevagt mod Syd (1917), *Dahl og Linvald* = Dahl og Linvald: Sønderjylland I—II (1919), *H. V. Clausen* = samme: Sønderjylland, en rejsehåndbog, 6. udg., 1932, *Sydslesvig gn. Tid.* = Sydslesvig gennem Tiderne (1946—48), *Verwaltungsbericht* = Verwaltungsbericht der Stadt Flensburg 1911—1926 (1929).

S. 254: *Afskedigelser og udnævnelser:* Afskedigelser og Ansættelser af Embedsmænd . . . fra Beg. af Febr. til Udgang. af October 1864 (1864) forsk. steder. — *»Byøvrighedens vedvarende genstridighed«:* Sydslesvig gn. Tid. s. 445. — *Reskr. $^{5}/_{7}$ 1864 om udvisning af ikke-grundejende embedsmænd:* Medd. om Begivenhederne i Slesvig siden . . . Invasionen (1864) s. 149. — *Indlemmelsen i amtet:* C. A. Kiær: Udsigt over Forandr. i slesvigske Retstilstande 1864—67 (1868) s. 77. — *Kredsdagsordning af 1888:* Jvnfr. Callsen: Flensburg (1889) s. 45 og Oldekop IV, s. 12 f. — *Magistrat og byråd:* Trap 440 f., *v. Tiedemann:* Aus sieben Jahrzehnten I (1905) s. 453. — *Brinckmann og Nitsch:* Voigts saml. IX.

S. 255: *Kaftan:* Sammes Erlebnisse und Beobachtungen (1924) s. 35, Sdj. Hist. V, s. 315. — *Det slesvig-holstenske flag:* Sdj. Aarb. 1903, s. 178. — *Det slesv.-holst. flags fjernelse fra Helligåndskirken:* Memoirer og Breve XXXVI, s. 91. — *Festen i den tyske sangforening:* Sydslesvig gn. Tid. s. 452. — *Ansøgningen om, at hertugdøm-*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

merne kommer under Fridrich VIII: Voigts saml. — *Forbud mod Nølcks komedier:* Freia 27/6 1865.

S. 256: *Bremer og Funke:* Freia 15/6 1865. — *Rygter om udnævnelse af danske embedsmænd:* Tiedemann anf. værk s. 435, 443 f., Sybel: Begründung des deutschen Reiches IV (1892) s. 233, Jansen und Samwer: Schleswig-Holsteins Befreiung (1897) s. 525 ff., Mackeprang s. 15. — *Anneksionisternes forening:* Tiedemann anf. værk s. 457.

S. 257: *Stillingen i bystyrelsen:* Tiedemann anf. værk s. 453. — *Tiedemanns forhold til Bremer:* s. 454—56. — *Manteuffels upartiskhed:* s. 458.

S. 258: *Pastor Peters:* Flensborgske Tilstande (1867) s. 6, Sdj. Aarb. 1940, s. 204, M. Ottosen s. 219. — *Bong-Schmidt:* Voigts saml., Verordnungsblatt 1867, nr. 346, s. 1049. Flb. Av. 25/11 1869. — *Hans karakteristik:* Flensb. Tilstande s. 9, fodnote, Tiedemann s. 456. — *Wilh. Toosbüy:* Voigt O. — *Forsamlingsretten begrænses:* Dannevirke 14/9 1869.

S. 259: *Højere statsskatter:* Kiær anf. værk s. 102 f., Dahl og Linvald I, s. 297. — *Oldtidssamlingen:* Jvnfr. Flb. Av. 30/12 1869.

S. 260: *Valgret til magistrat og byråd:* Callsen s. 53, fodnote. — *Omordning af politiforvaltning:* Voigts saml. XVI. — *Bystyret 1888 og supplement 1897:* Oldekop IV, s. 8.

S. 261: *Toftes overvejelser:* Sydslesvig gn. Tid. s. 451 f. — *Gustav Johannsens:* Smst. s. 449 f., Sønderjylland 1864—1919 (1919) s. 144. — *Valois' opfordring:* Fædrelandet 13/3, 22/4, 10/5 1865, Håndbog s. 492, Sydslesvig gn. Tid. s. 453. — *Schrøder m. fl.s fængsling:* Håndbog s. 622. — *Forbud mod underskrifter 1869:* Flb. Av. 1/10 1869. — *Tilslutning til adressen til Napoleon III:* Dannevirke 26/10 1869.

S. 262: *Mærket »Dansk ejendom« udhugges:* Medd. om Begivenhederne . . . s. 92. — *Forbud mod danske flag og farver:* Kiær s. 133 f. — *Forbudet gentaget 1911:* Sønderjylland 1911, s. 57. — *Forbud mod danske sange m. v.:* Håndbog I, s. 312. — *Forbud mod, at postembedsmænd taler dansk:* Flensb. Tilstande s. 21. — *Gust. Johannsens og C. F. Monrads klager:* Sdj. Aarb. 1940, s. 229. — *Toftes klager:* Sydslesvig gn. Tid. s. 454. — *Flensb. Norddeutsche Zeitung:* Redaktør Jessen i Tale og Skrift (1921) s. 20. — *Telegrammet via Middelfart:* Garrigue: Beretning om Slesvigernes Besøg i Kjøbenhavn 1865 (1865) s. 57. — *Foredrag i Borgerforeningen:* Gads danske Magasin 1919—20, s. 354. — *Forelæsningsrækken forbudt:* Flensb. Tilstande s. 16 ff.

S. 263: *Gust. Johannsens optimisme:* Sdj. Aarb. 1940, s. 203, jvnfr. Sydslesvig gn. Tid. s. 447. — *Den nye indstilling:* Tilskueren 1889, s. 46. — *Senator P. Nielsen:* Tilskueren 1889, s. 44. — *Thillerup:* Dahl og Linvald I, s. 89. — *Overgang til dansk hjemmesprog:* Flb. Av. 16/11 1900, Sdj. Hist. V, s. 80. — *Duseberg:* Gads danske Mag. 1919—20, s. 356. — *Mødet hos C. F. Monrad:* Tiedemann s. 459.

S. 264—65: *De 47's adresse:* Sdj. Aarb. 1894, s. 159. — *Wilhelm I i Flensborg:* Voigts saml. IX og Voigt A, Tiedemann s. 485—91, 495—501. — *Adressen:* Dannevirke 18/9—19/9 1868. — *Stemningen:* Smst. 18/9 1868. — *Wilhelm I bor på Rasch's hotel:* Grænsevagten 1918—19, s. 452. — *St. Nikolai-skyttegilde:* Zeitschrift XXXVII (1907), s. 138.

S. 266: *»Sjælene har lidt skade«:* Cit. Sdj. Hist. V, 316. — *Bismarck og Flensborg:* Flb. Av. 1/4 1903. — *Wilhelm II og Flensborg:* Fl. N. Z., cit. af Flb. Av. 31/1 1889. — *Paraden for Wilhelm II:* Nic. Svendsen: Sønderjydsk skæbne I (1953) s. 79. — *Protesten mod lykønskningstelegrammet:* Sdj. Aarb. 1940, s. 241 f.

S. 267: *Flensborgernes flertal mod anneksionen:* Sdj. Aarb. 1940, s. 242. — *Ingen deltagelse i landdagsvalget:* Mackeprang s. 39. — *Rigsdagsvalg febr. 1867:* Afstemningen i Slesvig 12/2 1867, s. 11 f. — *Deltagelse i valget aug. 1867:* Monrag til Ploug 12/10 1875 (Kgl. Bibl.), Sdj. Hist. V, s. 39 f.

S. 268: *Danskerne krævet ikke omvalg i 1870'erne:* Sdj. Hist. V, s. 156. — *Valget 1881:* Mackeprang s. 189 f., Grænsevagten 1918—19, s. 76, 78. — *Bismarck om valget 1881:* Jvnf. Flb. Av. 28/8 1893. — *Valgskemaet:* Håndbog forsk. steder.

S. 269: *Embeds- og bestillingsmændenes antal:* Flb. Av. 16/11 1900 og 1/4 1903. — *Valget 1884:* Tidsskriftet »Danmark« 1945, s. 421 b. — *Danske valgmøder:* Flb. Av. 16/11 1900. — *Manglende agitation:* Flb. Av. 28/6 1893. — *Kun Gustav Johannsen rigtig agitator:* Sydslesvig gn. Tid. s. 1169. — *Gustav Johannsens bitterhed:* Sønderjylland

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1864—1919 s. 146. — *Indbyggertal:* Se de forsk. »Adressbuch für Flensburg«. — *Indflytning til købstæder:* Dahl og Linvald I, s. 149.

S. 270: *Gustav Johannsen angribes af »Social-Demokraten«:* Soc. Dem. 1/4 1886. — *Socialistisk valgtaktik 1893:* Flb. Av. 26/5 1893. — *Den latente danskhed:* Grænsevagten 1922, s. 104 f. — *Gravstenen på den gl. kirkegård:* Bogtrykker Kastrups. — *Forholdet mellem borgerskab og embedsmænd i den danske tid:* Elfrida Fibiger: Kulturelle og historiske Tidsbilleder (1904) s. 37 og 40, Sdj. Aarb. 1947, s. 105 fodnote, H. F. Rørdam: P. Rørdam II (1892) s. 201. — *Forholdet mellem disse i den tyske tids første år:* M. Ottosen s. 93. — *Tysk påvirkning af befolkningen:* H. V. Clausen s. 158, Dahl og Linvald I, s. 80, Grænsevagten 1925, s. 105.

S. 271: *Kirkelige valg og -resultater:* Dannevirke 19/11 og 20/11 1869, Haabets Mænd s. 61, 64 og 66, Kirkeligt Samfunds Julebog 1933, s. 81, Flb. Av. 3/5 1954. — *Gustav Johannsen:* Se i almindelighed Dansk biografisk Leksikon XII (1937), tidsskriftet »Danmark« 1945 og Sydslesvig gn. Tid. s. 1159—73. — *Preussernes indstilling i hans første flensborgtid:* Sdj. Aarb. 1940, s. 202.

S. 272: *Køb af boghandel:* Sdj. Aarb. 1902, s. 116 f., 1947, s. 129. — *Forsikringsagent:* Adressbuch 1879, s. 245 f. — *Upraktisk som forretningsmand:* Gads danske Magasin 1907, s. 351, Sønderjydsk Centralforenings Festskrift (1920) s. 50. — *Borgerrepræsentant 1869—74:* Meddelelse fra Flb. B. ark. 11/5 1954. — *Livsvarig oldermand i St. Knudsgildet:* Sdj. Centralforenings Festskrift s. 52. — *Monrads karakteristik af G. J.:* Breve til C. Ploug 24/11 1875 og 29/10 1876 (Kgl. Bibl.).

S. 273: *G. J. vil virke i Flensborg:* Monrad til C. Ploug 11/2 1877 (Kgl. Bibl.). — *Gaver fra danske flensborgere:* Sydslesvig gn. Tid. s. 467. — *v. Köller om G. J.:* H. P. Hanssen: Fra Kampaarene I (1927) s. 77. — *Hans selvfølelse:* Vort Hjemland Sydslesvig (1954) s. 107. — *Hans pengevanskeligheder:* Monrad til C. Ploug 5/1, 17/9 og 29/10 1876 (Kgl. Bibl.), Sdj. Hist. V, s. 80, Sdj. Aarb. 1940, s. 213, Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger II, s. 288.

S. 274: *Besøgene i hans hjem:* M. Ottosen 192—99. — *Hans hustru:* Mit Hjem II (1912) s. 34. — *Hædersgaven:* Håndbog s. 579 a. — *Hjemkomsten fra Magdeburg:* Nic. Svendsen I, s. 245, Sdj. Centralforenings Festskrift s. 52. — *Begravelsen:* H. P. Hanssen: Fra Kampaarene I, s. 69. — *Monrad kender ikke forholdene syd for Flensborg:* Sydslesvig gn. Tid. s. 460. — *Evne til at vurdere mennesker:* Sdj. Aarb. 1947, s. 131. — *Vanskelighed ved kontakt med befolkningen:* M. Ottosen s. 166 f. — *Frarådede edsnægtelsen:* Mackeprang s. 44.

S. 275: *Modarbejdede Haderslevplanen:* M. til C. Ploug 29/10 1876 (Kgl. Bibl.). — *Ahlmanns møde:* Sdj. Hist. V, s. 140. — *Vælgerforeningen 1888:* Smst. s. 165. — *Monrad afholdt mange fra at rejse nordpå:* Haabets Mænd s. 70, jvnfr. Flb. Av. 3/6 1889 og A. D. Jørgensen: Breve (1939) s. 268. — *Sprogforeningen:* Mackeprang s. 153. — *Foredragsforeningen:* Borgerforeningen (Festskrift 1935), s. 15. — *Dens 300 medlemmer:* Kirkeligt Samfunds Julebog 1933, s. 85. — *Plaetner:* Sdj. Aarb. 1894, s. 14—16.

S. 276: *Plaetners stiftelse:* Holdt s. 65, Fl. N. 6/11 1906, Voigts saml. XII. — *Karakteristik af Plaetner:* Dahl og Linvald I, s. 14. — *Hans optimisme:* Memoirer og Breve XXXVI, s. 95. — *Jens Jessen:* Se i almindelighed: Dansk biogr. Leksikon XI (1937), tidsskriftet »Danmark« 1945 og Sydslesvig gn. Tid. s. 1177—96. — *Ikkeorganisationsmand, men med i rekonstruktion af foreninger:* Flb. Av. 6/2 1954. — *Istedjubilæet 1875:* Håndbog s. 636. — *Krigergravene 25/7:* M. Ottosen s. 61. — *Studenterforeningen »Heimdal«:* Heimdal 1896—1946 (1946) s. 35. — *Gravstenen over G. J.:* Dahl og Linvald I, s. 91.

S. 277: *Jessens begravelse:* Grænsevagten 1918—19, s. 248. — [*H. L. Møllers*] *karakteristik af J.:* Sdj. Centralforenings Festskrift s. 56 og 58. — *Gaver til Jessen:* Håndbog s. 650, Illustreret Tidende XXXVI (1894—95) s. 38 a. — *Hans holdning over for hjemmetyskerne:* Flb. Av. 2/10 1897, Sydslesvig gn. T. s. 1187. — *Hans holdning over for flensborgerne:* Sønderjylland 1864—1919 s. 108.

S. 278: *Bogsamlingerne: Borgerforeningens:* Dahl og Linvald I, s. 79. — *Enighedens:* Dannevirke 8/9 1875. — *Heimdals:* Heimdal 1896—1946 s. 35. — *Sprogforeningens:* Flb. Av. 28/4 1954. — *Margrethesmindes:* Mackeprang s. 160. — *Borgerforeningen:* M. Ottosen s. 123. — *Politiske taler:* Borgerforeningen (1935) s. 41. — *Dansk forretningssprog:* Smst. s. 44. — *Medlemstal:* Grænsevagten 1927, s. 164 f. — *Landboforeningens sommermøde 1875:* Dannevirke 27/6, 12/8, 9/11 og 20/11 1875.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

S. 279: *Dyrskuet 1885:* Flb. Av. 3-4/7 1885, Dahl og Linvald I, s. 25. — *»Enigheden«:* Sdj. Hist. V, s. 80. — *»Enigheden« forbudt:* Monrad til C. Ploug 21/11 1875 (Kgl. Bibl.), Dannevirke 3/8 1875, Dahl og Linvald I, s. 78. — *Frederik VII's buste:* Dannevirke 8/9 1875. — *Politimester Janssen:* Smst. 14/8 1875. — *»Flensborg« forbudt:* Smst. 19/8 og 28/8 1875. — *»Ydun«:* Dahl og Linvald I, s. 78. — *»Odin«:* Borgerforeningen (1935) s. 19. — *Spare- og Lånekassen:* Håndbog s. 579 a. — *Kunstforeningen og dens udstilling:* Sdj. Aarb. 1891, s. 10.

S. 280: *Red. Jessens initiativ vedr. stiftelsen af »Kirkeligt Samfund«:* Borgerforeningen (1935) s. 19. — *Foredragsforeningen:* Grænsevagten 1918—19, s. 249 og 1922, s. 107 og 152, Dahl og Linvald I, s. 358, Sdj. Hist. V, s. 244. — *Ungdommen med i valgagitationen 1907:* Grænsevagten 1922, s. 106 f. — *Ungdomsarbejdet:* Sdj. Centralforenings Festskrift s. 170—72. — *Dansk ungdomsforening:* Sydslesvig gen. Tid. s. 475. — *Dansk ungdomshjem:* Sdj. Centralforenings Festskrift s. 170 ff. — *»Heimdal«s stile:* Heimdal 1896—1946, s. 33 f. — *De tre nationale foreninger i Nordslesvig:* Sønderjylland 1911, s. 13 og 1913, s. 22, Sydslesvig gn. Tld. 481; jvnfr. Flb. Av. 28/4 1954. — *Ungdom på høj- og efterskoler:* Sdj. Skoleforening 1892—1942 (1942) s. 264. — *Dansk valgmøde dec. 1911:* Sønderjylland 1911, s. 55 f.

S. 281: *Sekretær Matthiesen:* Håndbog I, s. 465. — *Istedløven:* Sønderjylland 1913, s. 66. — *Optioner:* M. Albrecht: Optionen und Optanten (1927) s. 15. — *Fiskekonerne må ikke falbyde varer på dansk:* Kölnische Zeitung 2/12 1866. — *I. P. Petersens udvisning:* Flb. Av. 15/11 og 25/11 1869: — *Udvisning af en typograf:* Håndbog s. 636. — *Udvisning af en faktor:* Smst. s. 647. — *Flb. Av. eget trykkeri:* Ill. Tid. XXXVI, s. 38 b.

S. 282: *Bjørnst. Bjørnson må ikke tale norsk:* Sydslesvig gn. Tid. s. 468. — *Forbud mod Roald Amundsen og forbudets tilbagetagelse:* Smst. s. 481. — *To tyske protestmøder:* Sønderjylland 1913, s. 67. — *Fredsforeningens antiprotestmøde:* Smst. s. 68. — *Th. Stannings udvisning:* Vilh. la Cour: Sdj. under Verdenskrigen (1916) s. 12 f. — *Harmonien:* Holdt s. 371, Herting s. 29—38.

S. 283: *Sangforeningen:* M. Ottosen s. 213. — *St. Nikolai skyttegilde:* Holdt s. 368, Callsen s. 66, Voigt saml.

Soldater og krig.

Preussisk garnison: Voigts saml. XXV. — *Militærhospitalet som kaserne:* Holdt s. 87. — *Ridehuset:* Smst. s. 91. — *Den gl. stænderbygning:* Smst. s. 224, Sdj. Aarb. 1946, s. 156. — *Flensborg uden tropper 1866:* Tiedemann s. 483. — *Session 1868:* Håndbog s. 344.

S. 284: *Danske foreninger lukkes:* Dagbladet 16/8 1870. — *Belejringstilstand og husundersøgelse:* Smst. 16/8 1870. — *Tabene i Krigen 1870—71:* Voigt A. — *Mindesmærket ved Frisergade:* Callsen s. 62. — *Kasernebyggeriet:* Voigts saml. XXV. — *Den gl. kommandantbolig:* Callsen s. 44. — *86. slesv.-holst. »Füselierregiment«:* Håndbog s. 297. — *Mørvig:* Voigts saml. XXV. — *Garnisonens størrelse:* Håndbog s. 297. — *Mørvigs garnison medregnet:* Håndbog I, s. 169, jvnfr. Sønderjylland 1864—1919, s. 116. — *Garnisonsledelsen politisk neutral:* Flb. Av. 26/1 1889. — *Krigsudbruddet 1914:* Voigt P. p. II. s. 3. — *Fængslingerne:* Håndbog I, s. 558 og 561, Sdj. Centralforenings Festskrift s. 83.

S. 285: *Byens indsats og troppernes hjemkomst:* Voigt P. p. XI, s. 23. — *Tabene:* H. V. Clausen s. 159.

S. 286: *Mindesmærket på Borgpladsen:* H. V. Clausen s. 164 f.

Dagligt liv.

Nøjsomhed: M. Ottosen s. 98 og 70. — *Selskabelighed:* Dahl og Linvald I, s. 77. — *Rasch' hotel:* Holdt s. 205, Voigts saml. XIII. — *Kronprins Friedrich og Wilhelm I:* Voigts saml. XIII, Dagbladet 25/4 1864. — *Hoteller:* Holdt s. 203 ff. og iøvrigt Adressbuchs forsk. årgange. — *Rigspostbygningen:* Voigts saml. XXII. — *ZOB:* Jvnf. Flb. Av. 17/11 1952.

S. 287: *Gnomenkælder:* H. V. Clausen s. 169. — *Østerskælder:* Voigts saml. XIII. — *Colossæum:* Holdt s. 203, fodnote. — *Studentersangerne:* M. Ottosen s. 108. — *Politibetjentene:* Smst. s. 120. — *Tonhalle:* Holdt s. 62. — *De store forretningsvinduer:*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

M. Ottosen s. 97. — *Berlinjøderne og de nye butikker:* M. Ottosen s. 96. — *Rådhuset:* Sønderjylland som det er (1920) s. 119. — *Faste kunder:* M. Ottosen s. 96. — *Røde port:* Voigts saml. XIII og XXIV. — *Fattighuset og »Rosen«:* J. Brüning i Voigts saml.

S. 288: *Bordeller:* Flb. Av. 3/12 1869. — *Stormfloder:* Holdt s. 345.

Befolkning, trafik og kommunale forhold.

Arealet 1864 og 1919: Flensborg magistrats betænkning (okt. 1919) s. 7. — *Indlemmelserne:* Holdt s. 89, 98, 126 f. og 144, Oldekop IV, s. 8 ff., dette værk II bd. s. 12—14. — *Gårdenderne:* Trap s. 444. — *Nye gader 1868—93:* Zeitschrift IL (1919) s. 241 f.

S. 289: *Det gl. rådhus nedrives:* Holdt s. 225. — *Gadeantallet 1889—1908:* Oldekop IV, s. 8 f., Adressbuch 1908. — *Bismarckbusten:* Flb. Av. 1/4 1903. — *Germaniabrønden fjernes:* Billede i Flensb. Museums kartotek III, nr. 2755. — *Bakkerne bebygges:* Zeitschrift IL (1919) s. 242. — *Duborg og Frisergade:* Flb. Av. 5/7 1951.

S. 290: *Wrangelgade tidl. Karsten Nissens vej:* Voigt saml. IX. — *Æresborgerne Selck og Schuldt:* Verwaltungsbericht s. 31—33. — *Knuth:* Voigt O. o. — *Nerong og Stuhr:* Voigts saml. VI og XIII. — *Stadsparken:* Oldekop IV, s. 8. — *Eckener:* H. V. Clausen s. 162 f., Verwaltungsbericht s. 33. — *Nye husnumre:* Holdt s. 28. — *Brandvæsen:* Trap s. 444 og Voigts saml. IX og XXI.

S. 291: *Postanstalt »Mercur«:* Voigts saml. XXV. — *Rigspostvæsenet eneret:* Smst. XXV. — *Folketal og folketællinger:* Håndbog s. 281—83 og de forsk. årgange af »Adressbuch«. — *Hjemhørsforhold:* Håndbog I, s. 168 ff.

S. 292: *Fjorddamperne:* Th. Kaftan: Erlebnisse s. 21. — *Sporvogne:* Holdt s. 37, Die Entwickelung unserer Stadt Flensburg (1893) s. 26, Voigt D. 7, Voigt saml. XII, Dahl og Linvald I, s. 76. — *Byrådsmødet:* Flb. Av. 28/1 1889. — *Elektrificeringen:* Voigt D. 7. — *Mörvig-Marieskovlinien:* Verwaltungsbericht s. 354 og Voigt D. 7. — *Jernbanerne:* Oldekop IV, s. 8, Voigts saml. XIII. — *Forslag om en centralbanegård:* Flb. Av. 10/10 1878.

S. 293: *Banegårdsplanerne realiseres:* Wirtschaftsbericht s. 411—16, Voigts saml. XIII. — *Gasværket:* Trap s. 443, Flb. Av. 23/4 og 10/6 1953. — *Gadelygter:* Entwickelung s. 22. — *Vandforsyningen:* Holdt s. 190 f. — *Brønden på Søndertorv nedrives, Neptunbrønden restaureres:* Holdt s. 33 f. — *Vandpost fjernes:* Voigts saml. XII.

S. 294: *Vandværket:* Callsen s. 40, Holdt s. 191, Voigts saml. XXIV. — *Kloakering, renovation og destruktionsanstalt:* Entwickelung s. 40 f. — *Østersøbadet:* Smst. s. 27. — *Aktieselskabet:* Callsen s 44, fodnote. — *Kollundskov:* Entwickelung s. 27 f. — *Funkes have:* Smst. 24, Callsen s. 59. — *Retsbygning og fængsel:* Holdt s. 225. — *Kunstindustrimuseet:* Entwickelung s. 24, Oldekop IV, s. 8. — *Den gl. militærbygning, reberbanerne og kanonbjerget:* M. Ottosen s. 16. — *Krigermindesmærket 1882:* Sdj. Aarb. 1889, s. 215, Voigt Aa. 18. — *Nikolai kirkes spir:* Oldekop IV, s. 10. — *Marie kirkes spir:* Vort Hjemland Sydslesvig s. 189.

S. 295: *Lorenz Frølichs malerier:* H. V. Clausen s. 168 og noter til s. 231. — *Amtsfængslet:* Sdj. Centralforenings Festskrift s. 89. — *Teateret og slagterboderne:* Oldekop IV, s. 8. — *Batterigade:* Voigts saml. VI og XIII. — *Frimurerlogen:* Oldekop IV, s. 8. — *Kirkegården ved Møllegade:* Holdt s. 65. — *Udvidelsen 1892:* Entwickelung s. 28. — *Det højeste punkt:* Callsen s. 62, H. V. Clausen s. 167. — *Fredshøjen:* Sønderjylland 1911, s. 63. — *Käte Lassens vægbillede:* Kunstkal. 1913, s. 67—72. — *Forskønnelsesforeningen:* Callsen s. 62, Entwickelung s. 29 f., Voigts saml. V. — *Wilh. Toosbüy:* Før 1864: Flb. Av. 1/4 1903. — *»Renegal«:* Dagbladet 16/8 1870. —

S. 296: *Mistroisk overfor Danmarks neutralitet 1870:* Dagbladet 5–8/8 1870. — *Visitats i Monrads skole:* M. Ottosen s. 136. — *Sans for detaljer:* Voigt O. 19. — *Ny fattigordning:* Voigt F 3. — *Leder af fattigvæsenet:* Entwickelung s. 15—18. — *St. Martins stiftelsen:* Oldekop IV, s. 12. — *Fattigboliger:* Entwickelung s. 18.

S. 297: *Fattig- og arbejdsanstalten:* Smst. s. 18. — *Udgifter til fattigforsorg:* Voigt F. 3. — *Landsforsikringsråd N. Chr. Hansens bestræbelser:* Schlesw.-Holst. Bauvereins Zeitschrift 1927, hefte 11—12, Voigts saml. XVIII.

S. 298: *Arbejderboliger:* Holdt s. 61 og 217. — *Stiftelser:* Fl. N. 6/11 1906, Voigts saml. XII. — *H. Todsens levnedsløb:* Fl. N. 30/9 og 1/10 1930. — *Talen i Herrenhaus 26/5 1914:* Stenografisk referat. — *Folkekøkkener:* Verwaltungsbericht s. 556 f. — *Rationeringer:* Smst. s. 558 ff. — *Konsum af flæsk:* Voigt V. — *De offentlige udgifter:* Voigt P VII a. 16. — *Krigslån:* Verwaltungsbericht s. 581.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pressen 1864–1918

S. 300—02: *Pressens historie i de første årtier:* Flb. Av. 1/10 1919 og 20/9 1944, Grænsebogen (1923) s. 101 ff.

S. 303—04: *Flensburger Zeitung:* Grænsebogen s. 110—11. — *Fængselsstraffe:* Sv. Dahl og Axel Linvald: Sønderjylland II (1919) s. 123.

S. 306—07: *Den tyske presse:* Der Schleswig-Holsteiner 1939, s. 27, Holdt s. 209.

Kirken 1864–1918

S. 308: *Gejstligheden ved afståelsen:* Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864 (1932), Aage Dahl: Sønderjyllands Bispehistorie (1933).

S. 309: *Ophævelsen af Den frie danske Menighed:* Flensborg kirkevisitatoriums skrivelse af 7. dec. 1864, gengivet i H. F. Petersen: Danske i Sydslesvig (1933) s. 51 f. — *Kirkebestyrelsens reorganisation:* H. F. Chalybäus: Sammlung der Vorschriften und Entscheidungen betr. das Schlesw.-Holst. Kirchenrecht (2. udg., 1902) s. 3 ff., Franz von Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie (1901) s. 530 f.

S. 310—11: *St. Petri sogns tilblivelse:* Thomas Matthiesen: Chronik der St. Petri-Kirchengemeinde in Flensburg, geschrieben November 1945 bis Mai 1946 (forfatterens manuskript).

S. 311—13: *Diakonisseanstalten:* Carl Matthiesen: Ev.-luth. Diakonissenanstalt Flensburg 1874—1934 (1939).

S. 313—15: *De danske gudstjenester:* H. F. Petersen: Danske i Sydslesvig s. 41—123.

S. 315: *Katolsk kirke og hospital:* Skriftlige meddelelser fra Msgr. Joseph Hellmann, Katholisches Pfarramt, Flensborg.

Skolen 1864–1918

For stor hjælpsomhed ved fremskaffelse og udlån af utrykt kildemateriale og litteratur til brug for samtlige afsnit om skolens historie er jeg stadsarkivar dr. O. Schütt og »Flensborghus bogsamling« megen tak skyldig.

Vedr. skolevæsenet i almindelighed henvises til afsnittet: Das Unterrichtswesen nach 1864 i Voigt II, Bericht über die Verwaltung ..... der Stadt Flensburg 1869 ff. samt Die Entwickelung unserer Stadt Flensburg in den letzten 25 Jahren (1893) s. 6 ff.

S. 315—18: *Latin- og realskolens lukning og genåbning:* Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen (1924) s. 32 ff. samt Sdj. årb. 1954 (Kjeld Galster) s. 166 ff. — *Den danske borgerskole og de danske privatskoler:* Fædrelandet 12/12 1864 (F. W. Munck), Flensborgske Tilstande under det preussiske Herredømme (1867) s. 132 ff., Fra Nordslesvig I (1869), Fængselspræsten Pastor Wilh. Muncks Optegnelser (1922) s. 82 ff., H. F. Petersen: Danske i Sydslesvig (1933) s. 41 ff., Zeitschrift LXI, s. 344 ff. (F. Graef) og Bernhard Hansen: I Fædres Spor (1945) s. 145 ff. — *A. C. C. Holdt:* Dansk biografisk Leksikon. — *Livet i Holdts og Monrads skoler samt i frk. Klüvers syskole:* Martha Ottosen: Danmarks Grænsevagt mod Syd (1917) s. 132 ff., Ingeborg Møller: — og de troede, at Hjertebaand kan briste (1946) s. 78 ff. (citaterne s. 318 herfra s. 99).

S. 318—20: *Det højere skolevæsens historie:* Den vigtigste kilde har været de enkelte skolers årsberetninger. Vedr. gymnasiet henvises desuden til Der Schleswig-Holsteiner 1941, s. 118 f. (R. Kunkel) og vedr. den højere pigeskole til Ida Marquardsen: Festschrift des Staatlichen Oberlyzeums zu Flensburg (1936).

S. 321—23: *Folkeskolen:* J. J. Callsen: Das Flensburger Schulwesen bis 1886 (1886) s. 28 ff. med tillæg 1886—96 (1896) og Nachrichten über das Flensburger Volksschulwesen, hrsg. von P. L. Madsen (1902 ff.).

S. 324: *Skoleforholdene under verdenskrigen:* Schule und Krieg 1914—18 i Voigt II samt Verwaltungsbericht der Stadt Flensburg 1911—26, s. 182 ff. og s. 538 ff.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den økonomiske udvikling fra 1864 indtil 1919

I almindelighed henvises til Voigt II, B 4, Kunstkal. 1921, s. 68 ff. (Meyer), Industri- og Handelskammerets årlige beretninger (årg. 1872 ff.).

S. 325: *Opland:* Schleswig-Holstein, seine Entwicklung und seine Zukunft (1923) s. 92. — *Trafikmulighederne:* Den tyske note ang. Slesvig (1920), udg. af J. Tiedje, s. 23 ff. — *Tobaksindustrien:* Nordelbingen VI (1927) s. 262 (Hähnsen), smst. III (1924) s. 455 ff. (Meyer). — *Oliemøllerne:* Nordelbingen III, s. 447 ff.

S. 326: *Filialbank:* Rubow: Nationalbankens Historie II (1920) s. 247. — *Preussische Bank:* Carstensen: Die Kreditinstitute der Stadt Flensburg, ihre Entstehung, Organisation und allgemeine Wirksamkeit (1924) s. 104 (ms. i Preussische Staatsbibliothek, Berlin).

S. 327: *Aktieselskaber:* Die Entwicklung unserer Stadt Flensburg in den letzten 25 Jahren (festskrift til overborgmester Toosbüy, 1893) s. 32 ff. — *Flensborg Dampskibsselskab af 1869:* Hirschfeld: Schleswig-Holsteins Grossindustrie und Grosshandel III (1893) s. 178 ff., Holdt s. 161. — *Strukturforvandling indenfor rederierne:* Holdt s. 158. — *Flensborg-Egernsund Dampskibsselskab:* Holdt s. 161 ff., Hirschfeld s. 180 ff.

S. 328: *Andre rederier:* Hirschfeld s. 179 ff.

S. 329: *Jernbanetrafikkens udvikling:* Die Entwicklung unserer Stadt Flensburg s. 37. — *Flensborg skibsbygningsselskab:* Nordelbingen III, s. 468, Hirschfeld s. 152 ff., Holdt s. 172 ff.

S. 330: *Flensborg aktiebryggeri:* Hirschfeld s. 170, Holdt s. 173 ff. — *Flensborg eksportbryggeri:* Hirschfeld s. 171; om bryggerier se også: Nordelbingen III, s. 459 ff. — *Brænderierne:* Holdt s. 169 ff., Nordelbingen III, s. 452 ff, Hirschfeld s. 172 ff.

S. 331: *Brændevinsbeskatningen:* Handelskammerets beretninger 1871, s. 19 ff., 1885, s. 1, 1887, s. 31.

S. 332: *Møller:* Nordelbingen III, s. 456 ff., Holdt s. 177 og 181, Hirschfeld s. 168 ff. — *Jern- og maskinindustrien:* Nordelbingen III, s. 465 ff., Hirschfeld s. 157 ff.

S. 333: *Kruså kobber- og messingfabrik:* Holdt s. 180, Nordelbingen III, s. 470 ff., Hirschfeld s. 155 ff. — *Teglværkerne:* Nordelbingen III, s. 443.

S. 334: *Glasfabrik:* Hirschfeld s. 151, Nordelbingen III, s. 446 ff, Holdt s. 185 ff. — *Befolkningstallet:* Nordelbingen VI (1927) s. 261 (Hähnsen). — *Næringsfrihed:* Holdt s. 194 ff.

S. 335: *Kolonialhandel:* Hirschfeld s. 176. — *Papirindustri:* Holdt s. 178, Nordelbingen III, s. 469 ff. — *Kulhandelen:* Hirschfeld s. 177.

S. 336—37: *Korn- og foderstoffer:* Hirschfeld s. 177. — *Banker og sparekasse:* Carstensens anf. arb. forsk. steder. — *Børsen:* Smst. s. 200.

Revolution og afstemningstid

S. 338: *Revolutionen:* Voigt U. — *Kravene til dr. Todsen:* Verwaltungsbericht der Stadt Flensburg 1911—26, s. 47 og 106. — *Arbejderne i Fagforeningshuset:* H. P. Hanssen: Grænsespørgsmaalet (1920) s. 65. — *Vald. Sørensens tilbagetræden:* Verwaltungsbericht s. 46 f. — *Stemmeretsudvidelse:* Smst. s. 45. — *Valg til byrådet og nationalforsamlingen:* Smst. s. 40—42, 97.

S. 339: *Demonstrerende arbejdsløse:* Smst. s. 48 og 109, Håndbog II, s. 293. — *Dansk møde:* Under store dele af 1. verdenskrig mødtes en sluttet kreds af danske på Sommers hotel (meddelelse fra fhv. præsident Holger Andersen); ang. det her nævnte møde se Sydslesvig gn. Tid. s. 489. — *Vælgerforeningsrepræsentanterne fra Als:* Grænsevagten 1918—19, s. 507. — *Advokat Ravn:* Smst. s. 206—10. — *Det tyske udvalg:* Voigt Rr. og samme: Der deutsche Ausschuss für das Herzogtum Schleswig (1921) s. 6.

S. 340: *Det tyske udvalgs opråb $^{31}/_{10}$ 1918:* Smst. s. 44. — *Vald Sørensens medunderskrift:* H. P. Hanssen: Fra Krigstiden II (1924) s. 369. — *Mødet i Borger-*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

foreningen 15/11 *1918:* Grænsevagten 1918—19, s. 153. — *Vald. Sørensens udtrædelse af det tyske udvalg:* Smst. 108 f., A. Köster: Der Kampf um Schleswig (1921) s. 36 f. — *P. Michelsens stilling:* Smst. s. 38. — *Arbejder- og soldaterrådet:* Smst. s. 37, Grænsevagten 1918—19, s. 215. — *Mellemslesvigsk udvalg:* Smst. 1919—20, s. 539. — *Ledelsen fra Nordslesvig:* Voigt U. — *Flensborg Avis' ieder:* »*Nu*«: 21/11 1918. — *Dansk tillidsmandsråd:* Grænsevagten 1919—20, s. 539. — *Grosserer Corn. Hansen og tillidsmændene:* Slesvig delt — (1922) s. 256 f. og 272.

S. 341: *Colosseum-mødet* 22/11: Eduard Thorn: Die erste Teilung Schleswigs (1921) s. 27 f. — *Dr. Lohmanns protest:* Flb. Av. 25/11 1918. — *Tysk ungdomsmøde i Harmonien:* Grænsevagten 1918—19, s. 302. — *Demonstrationerne om aftenen:* Voigt U. — *Petitionerne om afstemning og Erik Scavenius' svar:* Grænsevagten 1918—19, s. 270 f. — *Vælgerforeningens protest* 30/12 *1918:* Smst. s. 216 f. — *Byrådet bevilger tilskud til Det tyske udvalg:* Flb. Av. 30/12 1918.

S. 342: *Chr. Voigts ord:* Voigt Rr. 15. — *Handels- og industriforeningens møde* 21/1 *1919:* Flb. Av. 23/1 1919. — *De 104 firmaer og de 350 købmænd:* Slesvig delt s. 243 og Voigt U. — *Protester mod afståelse selv af Nordslesvig:* Grænsevagten 1918—19, s. 305 ff. — *Flensborg bystyres protest* 1/3 *1919:* Slesvig delt s. 245, Håndbog II (1937) s. 111 f. — »*Flensborgmanden*« *Andr. Grau:* Grænsevagten 1918—19, s. 471. — *Redaktør Ernst Christiansen:* Slesvig delt — s. 241. — »*Flensborg-bevægelsen*«: Flb. Av. 23/1 1919.

S. 343: *Flensborgs stigende medlemstal i vælgerforeningen:* Grænsevagten 1919—20, s. 52, Slesvig delt s. 269, 279 og 242. — *De tyske møder* 5/2 *1919:* Slesvig delt s. 242 f. — »*Prøveafstemningen*«: Flb. Av. 13/2 1919. — *Vælgerforeningens passive stilling:* Dens protokol 1/3 1919. — *Prøveafstemningens resultat:* Voigt U. — *Stemmestrejke:* Voigt: Ausschuss s. 21. — *Vald. Sørensen:* Daniel Bruun: Erindringer IV (1927) s. 215.

S. 344: »*Speckdänen*«: Grænsevagten 1949, s. 166. — *Den tyske økonomiske støtte:* Voigt Rr.

S. 345: *Kobbermølle og skibsværft flyttes, hvis . . .*: Slesvig delt s. 290. — *Jakob Kronika:* Grænsevagten 1927, s. 193 ff. — *Fr. Mommsen:* Flb. Av. 4/10 1948.

S. 346: *Ejendomssalg:* Verwaltungsbericht s. 144. — *International socialistkongres:* I. P. Nielsen i »Kulturkampen« 1937, s. 33, Grænsevagten 1918—19, s. 291 f., Voigt: Ausschuss s. 51. — *Det rigstyske socialdemokratis parole:* I. P. Nielsens mindebog s. 121. — *P. Michelsens svingninger:* Slesvig delt s. 243 og 246 f., Voigt Rr. — *Rendsborgmødet* 1/3 *1920:* Frede Nielsen: Fra Udmark til Forpost (1938) s. 109.

S. 347: *Åbenrå-konferencen:* Smst. s. 107. — *Mødet* 18/5 *1919:* Köster s. 110. — *Fagforeningshuset:* Slesvig delt s. 260 f. — *Fagforeningsbestyrelserne:* Flb. Av. 21/12—23/12 1919. — *Børnerejser og arbejderkommissionen:* Slesvig delt s. 247 og 249. — *Vald. Sørensen:* Slesvig delt s. 250. — *Mittelstädt:* Köster s. 111 og 125. — *I. P. Nielsen i Flensborg:* Sydslesvigsk Dagbog I (1947) s. 368.

S. 348: *Carl Holm:* Voigt Rr., Dan. Bruun IV, s. 205. — *Tekniske rådgivere:* Köster 122 f. — *Advokat Ravn:* Sydslesvig gn. Tid. s. 511. — *Protest mod Vald. Sørensen:* Verwaltungsbericht s. 9. — *Forbud mod Slesvig-Holsten-visen:* Dan. Bruun IV, s. 205 f. og 215.

S. 349: *Dan. Bruun afgår:* Erindringer IV, s. 211—14. — *Tyske demonstrationer:* Slesvig delt s. 272, Dan. Bruun IV, s. 209, Köster s. 130. — *Rigsværnet:* Verwaltungsbericht s. 9 f.

S. 350: *Demonstratoiner mod C. I. S.:* Dan. Bruun IV, s. 214 f. — *Danske møder* 25/1 *1920:* Slesvig delt s. 275 f. — *A. Köster om den tyske agitation:* Köster s. 195 f. — *Köster og Carl Holm:* Köster s. 181 og Verwaltungsbericht s. 13.

S. 351: *Det modificerede flagforbud:* Köster s. 180. — *Forventningerne skrues ned:* Slesvig delt s. 286. — *Tjenestemændene:* Sydslesvig gn. Tid. s. 918. — *Valglisterne:* Slesvig delt s. 285 og 291, Håndbog II (1937) s. 340, Sarah Wambaugh: Plebiscites since the World War I (1933) s. 89. — *Afstemningsdagen:* Slesvig delt s. 291. — *Afstemningsresultatet:* Håndbog II, tavle 2, 1.

S. 352: *Mellemslesvigsk udvalgs klager:* Wambaugh I, s. 88, Slesvig delt s. 293. — *Den neutrale iagttager:* Wambaugh I, s. 95. — *Byrådsmødet* 20/3 *1920:* Verwaltungsbericht s. 13. — *Protesten* 4/6 *1920 mod Clausen-linien:* Smst. s. 15. — *Kollundskoven:* Smst. s. 15. — *Kammerherre Bernhofts telegram:* Fontenay: Det slesvigske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Spørgsmaals diplomatiske Historie (1921) s. 65. — *Rygter om sydligere grænse ved Kobbermøllen:* Berlingske Tidende 8/5 1920, Slesvig delt s. 298.

S. 353: *Internationalisering:* Flb. Av. 30/3 1920, Köster s. 184 f. og 190, Voigt Rr.

S. 354: *Kronemønt:* C. I. S. anordn. nr. 110.— *Tysk folkestrejke:* Köster s. 190 f. — *Tyske festligheder 17/6 1920:* Thorn. s. 218.

Under Weimarforfatningen

S. 355: *Preussisk regeringsbeslutning 19/4 1920:* Köster s. 188. — *Svend Johannsen:* Sydslesvig gn. Tid. s. 1225. — *Bortrejse til Danmark:* Tilskrift i H. V. Clausens ekspl. af hans: Sønderjylland. En Rejsehåndbog (1932) s. 159. — *Slesvigsk forening:* Håndbog III, s. 502 f., Sydslesvig gn. Tid. s. 506 f. — *Tillidsmænd:* Slesvig delt s. 296.

S. 356: *Aarsmøder:* Grænsebogen (1923) s. 129 ff. — *Valg og valgprocenter:* Verwaltungsbericht s. 46, 96 f. — *Byrådsvalg 1924:* Smst. s. 42 ff., Fl. N. 15/9 1930, der giver oversigt over alle politiske og kommunale valg 1924—29, idet dog SPD og KPD er slået sammen.

S. 357: *Byrådsvalg 1929:* Grænsevagten 1930, s. 337. — *Byrådsvalg 1933:* Smst. 1933, s. 463.

S. 358: *Danskerne ændrer taktik ved rigsdagsvalg:* Sydslesvig gn. Tid. s. 513, 518, 521—24; Flb. Av. 29/4 1954. — *Generalsekretariatet:* Grænsevagten 1927, s. 217. — *Bogsamlingen:* Grænsebogen s. 87 ff.

S. 359 *Ungdomsarbejdet:* Grænsebogen s. 167 f. — *Byrådet:* Verwaltungsbericht s. 47 f. — *Valg af overborgmester:* Håndbog III, s. 533.

S. 360: *Rigspræsident Eberts besøg:* Grænsevagten 1922—23, s. 21 ff. — »*Den danske Kolonie*«: H. P. Hanssen: Grænsespørgsmålet s. 52, jvnf. Slesvig delt s. 260, Vilh. la Cour: To Livslinier (1954) s. 205. — *Dr. Todsen og dr. Kaper:* Grænseforeningens Beretning 1922, s. 5. — *Hindenburgs besøg:* Grænsevagten 1927, s. 169. — *De officielle bekendtgørelser:* Avisårbogen 1927. — *Det tyske hus:* Grænsevagten 1927, s. 190. — *P. Michelsen:* Volks-Zeitung 12/5 1927.

S. 361: *Indvielsen af Det tyske hus:* Håndbog III (1937) s. 538. — *Det flensborgske socialdemokrati:* Frede Nielsen s. 122, 139 og 142, I. P. Nielsens Mindebog s. 30, Grænsevagten 1933, s. 261, Bogen om Stauning s. 159, 161, Håndbog III, s. 533 f. — *Finanser og inflation:* Verwaltungsbericht s. 101.

S. 362: *Nødpenge:* Smst. s. 581. — *Lønning udbetalt i rater:* Avisårbog 1931. — *Lån fra nationalbanken:* Smst. 1931. — *Finansdiktatur:* Grænsevagten 1931, s. 11. — *von Hansemann:* Flb. Av. 3/11 1931. — *Arbejdsløshed:* Verwaltungsbericht s. 471.

S. 363: *Offentlig forsorg:* H. V. Clausen s. 169 med tilskrifter i hans håndeksemplar. — *Skibsværftet:* Flb. Av. 9/10 1949. — *Boligspørgsmålet:* Verwaltungsbericht s. 305—10, Voigt V. — *Arealet:* Verwaltungsbericht, s. 352. — *Indbyggertallet:* Smst. s. 19. — *Dødsårsager:* Smst. s. 27. — *Trafikmidler:* Smst. s. 104 f. — *Jernbanen til Husum:* Smst. s. 415. — *Rigsbanegården:* H. V. Clausen s. 170. — *Elektrisk gadebelysning:* Verwaltungsbericht s. 296. — *Kommunalt bibliotek:* Smst. s. 231 f., Sdj. Aarb. 1946, s. 156.

S. 364: *Biblioteket overført til Det tyske hus:* H. V. Clausen s. 170, tilskrift i hans håndekspl. — *Det tyske hus:* Smst. s. 170, Sydslesvig gn. Tid. s. 524. — *Byorkesteret:* Verwaltungsbericht s. 241 ff. — *Danske teaterforestillinger:* Smst. s. 237, Grænsevagten 1937, s. 117 ff.

S. 365: *Grænseerstatningsfond:* Politikens kronik 14/3 1931. — *Den folkelige sociale blok:* Fr. Fuglsang: Chronik der Stadt Flensburg (1936), s. 75 f.

S. 366: *Pastor Andersen æresborger:* Verwaltungsbericht 1937—38, s. 3. — *Oskar Kahle:* Fuglsang s. 75 f. — *Præsidentvalget:* H. V. Clausen s. 159 og tilskrift i håndekspl. s. 161. — *Montør Hoffmann:* Verwaltungsbericht 1911—26, s. 106, Flb. Av. 5/1 1921. — *Kanalstatsplaner:* Håndbog III, s. 529 f., Flb. Av. 29/4 1954.

S. 367: *Johs. Tiedje:* Hejmdal 28/9 1930. — *Gust. Bauer* og *Fr. Ebert:* Verwaltungsbericht 1911—26, s. 106, Grænsevagten 1922—23, s. 21 ff. — *Hindenburg:* Smst. 1927, s. 168 ff. — *Adolf Hitler:* Sydslesvig gn. Tid. s. 525.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nazisme og ny verdenskrig

S. 367: *Byrådet:* Håndbog III, s. 565. — *P. Hass:* Grænsevagten 1933, s. 143. — *I. C. Møllers erklæring:* Smst. — *v. Hansemanns afskedigelse:* Håndbog III, s. 565. — *Borgerrepræsentanternes antal indskrænkes:* Smst.

S. 368: *Byrådets myndighed begrænses:* Grænsevagten 1933, s. 360 f. — *W. Sievers' valg og det danske mindretal:* Smst. s. 390. — *Rådsherrerne:* Håndbog III, s. 566. — *Festen* 25/10 *1934:* Sydslesvig gn. Tid. s. 549. — *De 78 rådgivere:* Håndbog III, s. 566. — *Flensborg stadsrets jubilæum:* Sydslesvig gn. Tid. s. 550 f.

S. 369: *Administrationens nyordning 1936:* Håndbog III, s. 567. — *Nyordningen 1938:* Verwaltungsbericht 1938—39, s. 8 f. — *Finanser, arbejdsløshed og »nødlandskommune«:* Grænsevagten 1934, s. 352 f. — *I. C. Møller:* Flb. Av. 25/6 1954. — *Finanserne bedres og arbejdsløsheden formindskes:* Jydske Tidende 10/10 1936. — *Havnebolværket:* F. Fuglsang: Chronik der Stadt Flensburg (1936) s. 76. — *Fjordbro:* Smst. s. 76, Verwaltungsbericht 1937—38, s. 4, med billede s. 70—71.

S. 370: *Byomnibus:* Billede med tekst i Fl. B. ark. — *ZOB og dens benyttelse:* Flb. Av. 17/11 1952. — *Oprettet på dansk initiativ (I. C. Møller):* Meddelelse fra redaktør Tage Jessen. — *Krematoriet:* Verwaltungsbericht 1938—39, s. 91. — *Byflag:* Smst. s. 3. — *I. C. Møllers forespørgsel:* Medd. fra red. Tage Jessen. — *Areal:* Fl. N. 1937, nr. 222. — *Befolkningstal:* Verwaltungsbericht 1938—39, s. 1. — *Herkomsten:* Flb. Av. 25/3 1948. — *Folketælling* 17/5 *1939:* Sydslesvig gn. Tid. s. 595. — *Lejlighedernes antal:* Grænsevagten 1950, s. 126. — *Kulturelle opgaver:* Verwaltungsbericht 1938—39, s. 52. — *Fagforeningshuset:* Sydslesvig gn. Tid. s. 539. — *Haberland:* Grænsevagten 1933, s. 261. — *Georg Ruser:* Flb. Av. 15/4 1948.

S. 371: *De naziforfulgtes forening:* Flb. Av. 20/8 1954. — *Jøder:* Zeitschrift LXIX, s. 108 f., Verwaltungsbericht 1911—26 s. 20. — *P. Hattesen:* Tage Mortensen: Kampen om Sydslesvig (1946) s. 59 f.

S. 372: *»Folkefællesskabet« ikke demokratisk:* Flb. Av. 7/11 1953. — *Soldater i året 1926:* Verwaltungsbericht s. 436. — *Grænselands- og panservognskaserne:* Flb. Av. 7/11 1938 og private meddelelser. — *Valget* 29/3 *1936:* Sydslesvig gn. Tid. s. 559 f. — *Slesvigsk forening fraråder valgdeltagelse:* Smst. s. 541, jvnfr. s. 559. — *Folkeafstemning* 12/11 *1933 og* 19/3 *1934:* Grænsevagten 1934, s. 283 f., Voigts saml. — *Slesvigsk forening lukker for tilgang:* Sydslesvig gn. Tid. s. 544. — *Medlemstallet dalende:* Smst. s. 572. Avisårbog 1942, s. 151. — *Årsmøderne:* Sydslesvig gn. Tid. s. 548, 562 og 572.

S. 373: *Husmoderforeningen:* Meddelelse fra journalist J. N. Jensen. — *Arbejdslejrenes mandskab og danske forsamlingshuse:* Sydslesvig gn. Tid. s. 560 f. — *Pressekursus:* Smst. s. 589. — *Flensborghus bogsamling:* Smst. s. 939 f. — *Festsalen:* Flb. Av. 30/10 1939. — *Protest mod grænsen af 1920:* Sydslesvig gn. Tid. s. 541. — *Dr. Sievers* 8/4 *1934 og senere:* Smst. s. 546, 554. — *Ronald Jørgensen:* Grænsevagten 1935, s. 55. — *Albert Johannsen:* Smst. 1933, s. 261. — *H. Lohse:* Avisårbog 1936.

S. 374: *Fritagelse for Hitler-hilsen m. m.:* Sydslesvig gn. Tid. s. 540. — *Vinterhjælpen:* Smst. s. 542 og 545. — *»Snigende forfølgelse«:* Sydslesvig gn. Tid. s. 537., 582 ff., I. P. Nielsens Mindebog s. 125 f. — *Th. Stauning og I. P. Nielsen:* Mindebog s. 125 f. og Sydslesvig gn. Tid. s. 588. — *Fadderskaber:* Smst. s. 562. — *Flyverangrebet:* Avisårbog 1943, s. 154. — *Ammunitionsdepotet:* Smst. 1945, s. 182. — *Duborgeleverne:* Flb. Av. 30/9 1954. — *Det samlede tab:* Meddelelse, dat. 26/3 1954, fra Standesamt Flensburg.

Efter kapitulationen

Hvor intet andet er anført, bygger skildringen til udgangen af 1947 på Sydslesvigsk Dagbog I—II (1947—48), jvnfr. person- og sagregistre.

S. 375: *Dr. Kracht fjernes:* Jvnfr. Sydslesvig gn. Tid. s. 1274. — *I. C. Møller konstitueres:* Grænsevagten 1949, s. 18. — *Overløberi?:* Avisårbog 1945, s. 182. — *Slesvigsk forening forsigtig:* Flb. Av. 25/6 1945.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

S. 376: *SSF.s medlemstal 1/4 1948:* Grænsevagten 1948, s. 240. — *Arbejdsløshedens vækst:* Grænsevagten 1949, s. 85 og 1950, s. 302.

S. 377: *SSV godkendes:* Smst. 1948, s. 270. — *S. Münchow:* Flb. Av. 25/3 1953.

S. 378: *SSV.s medlemstal 1/4 1949:* Grænsevagten 1949, s. 217. — *Mødet i marts 1953:* Grænsevagten 1953, s. 126 ff. og 141 ff. — *Nic. Reiser:* Flb. Av. 10/9 1954. — *Reiser sejrer:* Berl. Tid. 1/4 1954. — *SSV opsiger valgalliancen:* Flb. Av. 18/5 1954. — *SAF:* Flb. Av. 5/4 1954. — *Landdagsvalget 12/9 1954:* Flb. Av. 13/9 1954. — *Forbundsdagsvalget 6/9 1953:* Flb. Av. 7–8/9 1953, Grænsevagten 1953, s. 252 f.

S. 379: *Flygtningenes antal, herkomst og anbringelse:* Grænsevagten 1949, s. 84 og 175 samt 1953, s. 278. — *Deres større fødselshyppighed:* Flb. Av. 25/3 1948. — *Befolkningstallet dec. 1952:* Hejmdal 28/12 1953. — *Omflytningen 1953:* Flb. Av. 12/7 1954. — *Flygtningetallet daler kun langsomt:* Referat fra Grænseforen.s sendemandsmøde 8/9 1954. — *Flygtningetallet sept. 1954:* Flb. Av. 25/9 1954.

S. 380: *Flygtninge får fri bosættelsesret:* Avisaarbog 1946, s. 146. — *BHE:* Grænsevagten 1950, s. 45. — *Flygtningevælgerne:* Smst. 1950, s. 190. — *Byrådsvalget 29/4 1951:* Flb. Av. 30/4 1951, Grænsevagten 1951, s. 175. — *C. C. Christiansen:* Flb. Av. 5/7 1954.

S. 381: *Generalsekretariatet:* Grænsevagten 1950, s. 98. — *Årsmøder ved Eckenergade:* Vort hjemland Sydslesvig s. 134. — *48.000 deltagere:* Grænsevagten 1949, s. 284. — *Forbud mod Dannebrog:* Sydslesvig gn. Tid. s. 1275. — *Stadig forbud:* Grænsevagten 1954, s. 201 ff. — *Flensborghus bogsamling:* Medd. om Sydslesvig nr. 24, s. 8. — *Sundhedstjenesten:* Grænsevagten 1951, s. 285.

S. 382: *Filial af bogsamlingen i Kielseng:* Medd. fra Flensborghus bogsaml. — *Nedgang i udlånstallet:* Flb. Av. 12/8 1954. — *Militærregeringen uvillig:* Sydslesvig gn. Tid. s. 1288. — *Forbud mod, at SPF opstiller ved valg:* Smst. s. 1318. — *Forbud mod danske farver:* Smst. s. 1275. — *Landsfanen anerkendes:* Grænsevagten 1949, s. 10. — *Hemmeligt frihedsråd:* Sydslesvig gn. Tid. s. 1343 ff. — *Det pædagogiske seminarium:* Medd. om Sydslesv. nr. 4. — *Præsident Heuss i Flensborg:* Grænsevagten 1950, s. 55 f.

S. 383: *Schleswig-Holsteiner Heimatbund:* Medd. om Sydslesv. nr. 12. — *Rich. Schenck:* Flb. Av. 1/12 1952. — *Hanno Schmidt:* Flb. Av. 1/12 og 3/12 1952, Fra Grænseforen.s Arbejdsmark 1954, s. 14 f. — *Det grænsepolitiske råd:* Grænsevagten 1952, s. 190. — *Byrådsvalget 24/10 1948:* Flb. Av. 25–28/10 1948. — *Demonstrationer:* Grænsevagten 1948, s. 355.

S. 384: *Politiet ønsker anstændig valgkamp:* Grænsevagten 1951, s. 191. — *Henstillingen gentages 1953:* Grænsevagten 1953, s. 237. — *Valg til forbundsdagen 1953:* Flb. Av. 7–8/9 1953. — *Landdagsvalg 1954:* Flb. Av. 13/9–14/9 1954. — *I. C. Møller vælges enstemmigt 1946:* Grænsevagten 1946, s. 460. — *Magistratsvalgene 1948:* Smst. 1948, s. 403. — *Kommunalloven af 1950:* Grænsevagten 1950, s. 152 f. — *Valg af bypræsident m. fl.:* Smst.

S. 385: *CDU og nogle SPD udvandrer:* Grænsevagten 1950, s. 251. — *Byrådsvalget 29/4 1951:* Se note til s. 380. — *Magistratsvalg:* Grænsevagten 1951, s. 196. — *Tonen skærpes:* Grænsevagten 1952, s. 25 og 53.

S. 386: *Kollund skov:* Grænsevagten 1951, s. 232. — *Den kommunale bogsamling:* Medd. fra Flensborghus bogs. — *Fælles sygehus:* Medd. fra red. Tage Jessen. — *Kommunalforeningen:* Flb. Av. 15/4 1953. — *Arbejdsløshed:* Flb. Av. 6/5 1954. — *Befolkningsbevægelsen:* Flb. Av. 17/10 1953. — *Indbyggertallet 31/12 1954:* Berl. Tid. 12/1 1955. — *Østersøåret:* Sydslesvig gn. Tid. s. 524 f.

S. 387: *Dansk maleriudstilling:* Sydslesvig gn. Tid. s. 936. — *Sørgegudstjeneste 30/4 1947:* Flb. Av. 1/5 1947. — *Dansk-tysk bogudstilling:* Grænsevagten 1953, s. 30. — *»Flensburger Tage«:* Flb. Av. 13/9 1954.

Pressen efter 1920

S. 387—96: *Den danske presse:* Fremstillingen bygger især på egne erindringer og på oplysninger i Flb. Avis, bl. a. i jubilæumsudgaven 29/9 1944.

S. 397—98: *De tyske aviser:* Der Schleswig-Holsteiner 1939.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kirkelige forhold efter 1920

En del af fremstillingen er bygget på egne oplevelser og erfaringer.

S. 401: *Diakonisseanstaltens tab:* Carl Matthiesen: Ev.-luth. Diakonissenanstalt Flensburg 1874—1934, s. 106—7.

S. 401—2: *Oprettelsen af Den danske menighed i Flensborg:* Menighedens arkiv, Haandbog III, s. 490—98.

Skolen efter 1920

S. 414: *Den danske børnehave Ingrid-Hjemmets udslettelse* 19/5 *1943:* Dansk skoleforenings årsskrift nr. 21. — *De 125 faldne:* I Dansk skoleforenings årsskrift nr. 23 findes navnene på disse unge sydslesvigere, ligesom der i Duborg-Skolens årsskrift 1948—49 findes et udførligt referat af mindehøjtideligheden i skolens festsal i marts 1949 for disse faldne, der så godt som alle havde været elever på denne skole. — *Dansk Skoleforenings 25-års jubilæum:* I anledning deraf udsendtes under rektor Bernhard Hansens redaktion en samlet beretning om disse 25 års danske skolevirksomhed: »I Fædres Spor«.

S. 416: *Forordning om det danske skolevæsens ordning i Sydslesvig:* Trykt i Dansk skoleforenings årsskrift nr. 24.

S. 417: *Cirkulæret af 7. marts 1950:* Regelung des Schulwesens der dänischen Minderheit er offentliggjort i Amtsblatt für Schleswig-Holstein nr. 12 af 25/3 1950. På dansk er cirkulæret gengivet i Dansk skoleforenings årsberetning nr. 27.

Den økonomiske udvikling efter 1920

I almindelighed henvises til Industri- og handelskammerets beretninger for de enkelte år samt til Flensborg bys forvaltningsberetninger.

S. 418: *Konkurrenceevnen:* Magistratens betænkning af 1919. — *Tilbagegang i afsætningen:* Betænkning vedr. Flensborgs nødsituation, udg. af magistraten 1928. — *De katastrofale følger:* Betænkning vedr. Flensborgs nødsituation s. 20 ff.

S. 419: *En gros handelen:* »De økonomiske forandringer i det slesvigske grænseområde som følge af afståelsen af 1. zone til Danmark«, beretning til enquêteudvalget, fremlagt af Industri- og handelskammerets syndikus dr. Schirmeister (i det flg. kaldet: Schirmeisters beretning). — *De detailhandlende:* Betænkning vedr. Flensborgs nødsituation 1928, s. 23 ff., Schirmeisters beretning. — *Skibsfarten:* Schleswig-Holsten, seine Entwicklung und seine Zukunft, udg. af E. Köhrer (1923) s. 93.

S. 420: *Timelønnen:* 75 Jahre Flensburger Schiffbau-Gesellschaft (1951) s. 42. — *Provisoriske pengesedler:* Forvaltningsberetning for Flensborg by 1911—1926, s. 581. Billeder af sedlerne findes i samme værk. — *Konkurstallet:* Betænkning vedr. Flensborgs nødsituation 1928, s. 19, Forvaltningsberetning 1911—1926, s. 405. — *Arbejdsløshed:* Schirmeisters beretning. — *Havnetrafikens omfang:* Betænkning vedr. Flensborgs nødsituation 1928, s. 17.

S. 421: *Dawes-aftalen:* Voigt II (B 5) s. 3. — *Jernbanetrafiken:* Betænkning vedr. Flensborgs nødsituation 1928, s. 17. — *Skibsværftet:* 75 Jahre Flensburger Schiffbau-Gesellschaft s. 45 ff.

S. 422: *Byens kapital- og gældsforhold:* Forvaltningsberetning 1911—1926, s. 127 ff. — *Realkredit:* Schirmeisters beretning. — *Frihavn:* Forvaltningsberetning 1911—1926, s. 385 ff.

S. 426: *Værftet:* 75 Jahre Flensburger Schiffbau-Gesellschaft s. 58 ff.

S. 427: *Værftets byggeprogram:* Smst. s. 70 ff. — *Ernæring:* Flensburg lässt Zahlen sprechen, udg. af magistraten sept. 1949, s. 13.

S. 429: *Havnens betydning:* Hilfe für Flensburgs Hafen, betænkning udg. af Flensborgs magistrat juni 1952. — *Tarifpolitik:* Smst.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den sproglige udvikling fra 1864 til vore dage

I almindelighed henvises til den under de tidligere afsnit anførte litteratur.

S. 430: *Omsvinget i de politiske forhold efter 1864:* Sach III, s. 257 f., Holdt s. 354 ff., Sdj. Hist. IV, s. 19 ff, Bock I, s. 274, II, s. 634 f. — *Flensborgs plattysk:* Bock I, II, s. 682 ff., III, s. 186, IV, s. 643 f., Sdj. Hist. I, 98 ff., Peter Jørgensen: Zum Schleswiger Niederdeutsch — Kritik und Forschung (Hist. filol. Medd. bd. 34, nr. 2, 1954). Dette skrifts forfatter kommer til en anden opfattelse m. h. t. det slesvigske plattysk end Lyngby, Herman Møller og Karl N. Bock.

S. 433: Sach III, s. 259, Sdj. Hist. I, s. 101, Bock II, s. 681, IV, s. 643. — *Nutidens danske talesprog i Flensborg:* Karl N. Bock: Flensborg-Sproget i Sdj. M. 1935, s. 148 f, Bock IV, s. 638 f.

S. 434: *Statistik:* J. G. C. Adler: Die Volkssprache in dem Herzogthum Schleswig seit 1864 (Zeitschrift 1891), H. V. Clausen: Folkesproget i Sønderjylland (Sdj. Aarb. 1892), Adler: Die Volkssprache in dem vormahligen Herzogthum Schleswig auf Grund der Sprachenzählung vom 1. Dez. 1905. (Zeitschrift 1915), Paul Selk: Die sprachlichen Verhältnisse im deutsch-dänischen Sprachgebiet südlich der Grenze (1937—40) s. 145 ff., Bock II, s. 634 ff.; se endvidere de udførlige litteraturhenvisninger Bock II, s. 684.

S. 435: *Efter 1945:* Bock II, s. 674, Bock IV, s. 630, 648 f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fortegnelse over billederne

Redaktionen vil gerne bringe alle dem, der har stillet billeder til vor rådighed, en hjertelig tak.

Hvor intet anføres, er billederne gengivet efter fotografier i Flensborg Museum.

Angående forklaringen på de anvendte forkortelser se listen s. 438. — Desuden er følgende forkortelser anvendt:

Bokkenheuser og Hatting = Chr. Bokkenheuser og Jørgen Hatting: Det begyndte i 48 — (1948).

Fuglsang = Fritz Fuglsang: Flensburg (1936).

Nat. Mus. = Nationalmuseet.

1. BIND

Duborg. Tegning af Guttorm Pedersen 3
Grundtegning af Flensborg. 1779. Efter Danske Atlas 5
Borgerskabets troskabsed til kong Erik og dronning Margrete. 24. okt. 1412. R. A. fot. 17
Flensborgs danske stadsret. 1284. Efter Sdj. Hist. 25
Mariekirke ca. 1860. Efter Trap 35
Flensborg hospitalers segl. Efter Sdj. Hist. 37
Kalkmaleri i Mariekirken: Johannes' navngivning 41
Mariekirken. Plan. Efter Haupt 45
Nikolaikirken. Plan. Efter Haupt 47
Nikolaikirkens indre. Postkort 48
Helligåndskirken 49
Helligåndskirkens indre 51
St. Hans kirkes indre 53
Sengotisk hus. Søndertorv 9 55
Kalkmaleri i Helligåndskirken: Den hellige Erasmus' martyrium 56
Fragment af kalkmaleri i St. Hans kirke: Kristi dåb 57
Duborg. Udsnit af det Beyerske epitafium i Mariekirken 1591. Efter Sdj. Hist. 59
Duborg. Efter maleri fra 18. årh. på Frederiksborg 61
Flensborg Knudsgildes skrå 71
Kalendens store drikkehorn. Efter Sdj. Hist. 83
Flensborg bys segl. 1412. R. A. fot. 87
Knægte med figurer. Søndertorv 8 ved Klostergangen. Efter Voigt 97
Flensborghåndskriftet af Jyske Lov. Efter Sdj. Hist. 101
Brev af 19. marts 1523 fra Flensborgs borgmestre og råd til Christian II. R. A. fot. 115
Lavssegl for barberne, skomagerne og smedene i Flensborg 119

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kort over Flensborgs bymark og skove 1768. Fl. B. ark. 131
Flensborg i slutn. af 16. årh. Efter Braun: Theatrum urbium IV 136-37
Det flensborgske snedkerlavs drikkehorn. Efter Voigt 141
Mønter, præget i Flensborg i 16. årh. Nat. Mus. fot. 149
Borgmester Martin Schultes gravsten fra 1555 i Marie kirke 153
Det gamle rådhus 157
Gråbrødreklosterets kirke 167
Drikkehorn fra Gråbrødreklosteret. Efter Sdj. Hist. 171
Lytke Naamensen. Efter Sdj. Hist. 179
Kansler Georg Beyer 183
Georg Beyers epitafium 1591 i Marie kirke 185
Borgmester Gert v. Mehrfelts (d. 1599) epitafium i Marie kirke... 187
Familien Wittemackes epitafium 1656 i Marie kirke 189
Detalje fra det Wittemackeske epitafium 191
Sandstensdøbefont i St. Hans kirke 195
Nordre del af Flensborg. Fra det Beyerske epitafium 199
Blasius Ekenbergers epitafium 1568. Efter Fuglsang 207
Alterkande i St. Nikolai kirke ca. 1600 213
Kompagnihusets port 1583..... 215
Franz Bøckmann. Efter Voigt 219
Våbentavle over Reinholt tor Smede og Harder Vake 223
Grundrids over Flensborg. Efter Sdj. Hist. 229
Huse ved St. Nikolai kirke. Detalje fra det Beyerske epitafium .. 231
Parti af Flensborg. Detalje fra det Beyerske epitafium 232
Nørreport 233
Malmdøbefont i Marie kirke 1591 235
Sandstensplade med Flensborgs byvåben 237
Våbentavle fra Klostergangen 1569 238
Købmandsgård. Holmen 47 239
Orgelforside i St. Nikolai kirke 247
Stephan Klotz og hans første hustru. Efter Sdj. Hist. 251
Detalje fra epitafiet over Harder Vake i Marie kirke 253
Fra epitafium (1601) i Marie kirke: De betroede talenter 255
Overdel af det Vakeske epitafium: Kristus med korsfanen 259
Alt-Flensburger Haus, Nørregade 8 263
Marie kirkes alter. Arbejde af H. Ringerink 1598 265
St. Nikolai kirkes orgel. Arbejde af H. Ringerink 1604—09 267
Rådmand Niels Lorentzens epitafium i Marie kirke 1683 269
Rektor Johannes Moller. Efter stik i »Cimbria literata« (1744) .. 279
Titelblad til Joh. Christoph. Oehlers' »skriveskole«. R. A. fot. 283
Alterkalk i Marie kirke, skænket af Henrik Mehrfelt 1607 286
Harder Vakes epitafium 287
Gravsten over borgmester Lorenz Faust (d. 1697) og hustru i Marie kirke 289
Gravsten over købmand Stephan Kenckel (d. 1662) og hustru i Marie kirke 291
Gravsten over Rutger v. Bonkhus og hustru i Marie kirke ca. 1650 295
Gravsten over Peter Jensen og hustru i Marie kirke 299
Kompagnihuset 305
Udsnit af Niels Lorentzens epitafium i Marie kirke 311
Skrangen på Nørretorv 315
Købmandsgård. Angelbogade 28 319
Skjold, fæstnet til slagternes velkomst 325
Skipperlavets sølvkande. 1612 331
St. Knudsgildets velkomst 333
Del af Papegøjegildets skyttekæde ca. 1600 335
Bagernes velkomst fra 17. årh. 336
St. Nikolai skyttegildes velkomst fra 17. årh. 349
Kansler Georg Beyers hustruer 351
Side af prædikestol. Af Ringerink 360

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

2. BIND

Skibbroen. Tegning af Guttorm Pedersen 9
Grundrids over Duborg slots område 1736. L. A. 11
Grundrids over strækningen fra Nørreport til Schildhelms teglværk og over Junkerhulvej og hulvejen fra Duborg tilbage til Nørreport. R. A. fot. 13
Fugleperspektiv af Flensborg fra omkr. 1725. R. A. fot. 17
Kagmanden 21
»Flensborg, en handelsstad ved Østersøen«. 1800. Flensborghus bogsamling 24
Søndertorv i Flensborg. Efter Sdj. Hist. 35
Flensborghus, det tidligere Vajsenhus. Flensborghus bogsamling.. 39
Udsnit af O. H. Mollers stamtavle over familien Nansen. R. A. fot... 45
Købmand A. P. Andresen i Christiansgardens uniform 1803, malet af C. W. Eckersberg 51
Klostret 53
Briggen Amicitia af Flensborg. Efter Sdj. Hist. 63
Maria Catharina Christiansen (d. 1813). Fra Vagn Dybdahl 66
Købmand Andreas Christiansen (d. 1811). Fra Vagn Dybdahl 67
»Grundrids over Flensborg by, dens marker og skove, således som disse i 1601 blev besat med 71 sten ved deres grænser.« Opmålt og tegnet 1768 af H. J. Jürgensen. Fl. B. ark. 71
Flensborg omkring 1750, set fra øst. Nat. Mus. fot. 79
Flensborg, set fra Jørgensgård. Flensborghus bogsamling 87
Frederiksgardens ringridning. Efter Bokkenheuser og Hatting.... 91
Kirkegården med gravpladsen, før Isted-løven blev rejst. Efter Bokkenheuser og Hatting 98
Kgl. agent Christian Andreas Christiansen. Malet af C. A. Jensen 1817. Efter Sdj. Hist. 99
Senator og kgl. agent, senere stænderdeputeret H. C. Jensen. Efter Sdj. Hist. 107
Senator og stænderdeputeret Peter Nielsen. Efter Sdj. Hist. 111
Tre flensborgske præster, Volquardts, Asschenfeldt og Callisen samt Lor. Lorenzen fra Adelby. Fra 1830'erne 119
Den gamle Flensborg latinskole. Efter tegning af Theodor Wolff fra omkr. 1838. Fl. B. ark. 123
Skibbroen i Flensborg 1833. Efter Sdj. Hist. 129
Flensborg, set fra Ballastbjerget 1844. Flensborghus bogsamling .. 131
Søndertorv, set fra syd. Omkr. 1840. Fl. B. ark. 135
Kobbermøllen ved Flensborg 1832. 147
Dittman & Jensens jernstøberi i Nystaden. Flensborghus bogsamling 149
Borgmester og råds underskrifter 1768. Efter Sdj. Hist. 153
Epitafium i Marie kirke, opsat 1746 af Anna Thomsen over hendes to ægtemænd Lorentz Lorentzen Lorck og Christian Thomsen samt to børn af andet ægteskab 161
Søndertorv 1854. Efter Sdj. Hist. 163
Plan over Flensborg og nærmeste omgivelser 1849. Nat. Mus. fot... 171
Mariegade 1833. Nat. Mus. fot. 172
Nørretorv med brønden og »Skrangen«. Flensborghus bogsamling 173
Rasch' hotel på Nørretorv. Nat. Mus. 174
Rødeport i 1864. Efter Trap 175
Den provisoriske regering. Efter Sdj. Hist. 179
Slesvig-holstenerne på flugt gennem Flensborg 9. april 1848. Kgl. Bibl. 180
Frederik VII's indtog i Flensborg 10. april 1848. Efter Holst og Axel Larsen: Felttogene i vore første Frihedsaar 181
Kamp mellem danskerne og de tyske forbundstropper i St. Jørgen april 1848 183

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sø-sessionen i Flensborg. Efter Bokkenheuser og Hatting 185
Overpræsident Carl Anton Sophus Gottl. von Rosen (d. 1891). Frederiksborgmuseet fot. 191
Kong Frederik VII. Viborg stiftsmuseum 195
Festen for slesvigerne på Eremitagen 30. juli 1861. Efter Sydslesvig gennem Tiderne 201
Østrigernes indtog i 1864 med danske kanoner, erobret i Fredericia 204
Den tyske overkommando i Bellevues have 1864. Flensborghus bogsamling 205
Pastor G. F. A. Graae. Efter Sdj. Hist. 207
Den nye latin- og realskole, bygget af L. A. Winstrup 1857—1860. Efter Trap 213
Lærerne ved den danske borgerskole 1852—1864. Efter Sdj. Hist. 215
Christian Paulsen (d. 1854). Frederiksborgmuseet fot. 219
Fr. Ferd. Tillisch. Efter Sdj. Hist. 221
Udsnit af kort over Plankemai og St. Jørgensgård omkr. 1730. R. A. fot. 224
Neptunbrønden på Nørretorv. Fra L. P. Christensen 225
Stue i Slotsgade nr. 35, bygget 1772 226
Angelbogade nr. 2, bygget 1804 af Axel Bundsen 227
Kirkegårdskapellet, bygget af arkitekt Axel Bundsen. Flensborghus bogsamling 228
Gravmæle over købmand Fr. Gorissen og hustru Metta Catharina, født Lorenzen 229
Stænderhuset, bygget af Winstrup 1852. Fl. B. ark. 230
Lorenz Frølichs billede af kong Valdemar Sejr, der giver Jyske Lov. Fra F. Hendriksens reproduktionsanstalt 231
Isted-løven. Efter Bokkenheuser og Hatting 232
Flensborg, set sydfra 1855. Efter Bokkenheuser og Hatting 235
Den gamle »engelske« banegård omkr. 1864. Fl. B. ark. 237
Reklame for J. H. Wilms' eddikefabrik i Nørregade. Nat. Mus. fot. 239
Det gamle Tivoli på hjørnet af Frisergade og Nikolai Allé. Fl. B. ark. 245
Nölks »Biergarten«. Fl. B. ark. 247
Traktørstedet i Marieskoven. Flensborghus bogsamling 249
Mariegade og »Om de Eck«. Tegnet af Margrethe Erichsen 253
Nørregade omkring 1865 259
Storegade omkring 1875 265
Gustav Johannsen (d. 1901). Fra Vilhelm la Cour 271
Garver Jacob Plätner, »onkel Jacob« (d. 1893). Fra Vilhelm la Cour 275
Marineskolen i Mørvig, åbnet 1910. Th. Thomsen fot. 285
Indkørslen til Flensborg ved Rødeport. Efter Sdj. Hist. 289
Hestesporvognen i Flensborg. 293
Fra indvielsen af »Bismarckbrønden« på Søndertorv 1903. Flensborghus bogsamling 297
Jens Jessen (d. 1906). Fra Vilhelm la Cour 303
Pastor Carl Matthiesen (d. 1947). Efter Sdj. Hist. 313
Kollaborator C. F. Monrad (d. 1889). Fra Vilhelm la Cour 317
Direktør for Flensborg skibsværft Thomas Bredsdorff (d. 1913). Fra lektor K. Bredsdorff, Hillerød 329
Tyske afstemningsplakater fra 1920. Th. Thomsen fot. 344
Danske afstemningsplakater fra 1920. Th. Thomsen fot. 345
De franske alpejægere præsenterer gevær for Den internationale kommissions medlemmer. Th. Thomsen fot. 349
De tyske soldater vender tilbage til Flensborg i 1920. Th. Thomsen fot. 353
Knudsgilde-brødrenes procession i begyndelsen af 1920'erne. Efter postkort 357

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Overborgmester, dr. Herm. Todsen (d. 1946). Efter Zeitschrift bd. 73 359
Lille Mølledam. Flensborghus bogsamling 364
Det tyske hus, bygget på den tidligere Lille Mølledam. Flensborghus bogsamling 365
Under hagekorsets tegn. Th. Thomsen fot. 371
Det kongelige teater spiller Holberg i Flensborg. Fra L. P. Christensen 377
Fra det danske årsmøde 4. juni 1950. Johan Hvidtfeldt fot. 381
Forbundspræsident Th. Heuss og overborgmester I. C. Møller. Fra L. P. Christensen 383
Overborgmester, grosserer I. C. Møller (d. 1955). Fra L. P. Christensen 385
Redaktør af »Flensborg Avis« Ernst Christiansen (d. 1941). Fra L. P. Christensen 389
Redaktør L. P. Christensen, »Flensborg Avis«. Fra L. P. Christensen 393
Helligåndsgangen 403
Duborgskolen. Fra Vilhelm la Cour 413
Rektor for Duborgskolen, dr. phil. Andreas Hanssen (d. 1940). Fra Vilhelm la Cour 414
Grosserer Cornelius Hansen (f. 1876). Fra L. P. Christensen 415
Flensborg havn i festlig udsmykning. Før 1914. Fl. B. ark. 423
Flensborg 1950. Tegnet af Margrethe Erichsen 424
Nørretorv omkr. 1950. Tegnet af Margrethe Erichsen 433

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Navneregister

Udarbejdet af Hugo Heinberg under tilsyn af Knud Kretzschmer.
De kursiverede tal henviser til billeder. Registret omfatter ikke noterne.

Abel, konge, 9.
Adler, J. G. C., generalsuperintendent, II, 41, 44, 46—50, 119.
Adler, J. G. C., amtsretsråd, sprogforsker, II, 433 f.
Adolf, hertug, 19, 84, 108, 147, 173.
Ahlefeldt, slægten, 194.
Ahlefeldt, Balthasar, amtmand, 338.
Ahlefeldt, Bertram von, amtmand, 149.
Ahlefeldt, Frederik, statholder, 228.
Ahlefeldt, Hans von, adelsmand, 41.
Ahlefeldt, Henrik von, adelsmand, 41.
Ahlefeldt, Katharina von, til Søgård, 151.
Ahlefeldt, Kay von, amtmand, 250.
Ahlefeldt, Wolf von, adelsmand, 174.
Ahlmann, Nicolai, politiker, II, 267, 275.
Almstadt, Georg, redaktør, II, 397.
Als, 152.
Altenau, Cornelius, bygmester, 62.
Alt-Flensburger Haus, 263.
Amsterdam, 236, II, 60.
Andersen, A. L., købmand, II, 116.
Andersen, Claus von, kaptajn, 211.
Andersen, Friedrich, præst, II, 365 f.
Andersen, Holger, cand. theol; præsident, II, 394.
Andersen, Nikolaj, matematiker, sprogmand, II, 302.
Andresen, A. P., købmand, II, 28, 50 f., 90, 94, 97 f., 110, 177.
Andresen, Th., bypræsident, II, 375, 384 f., 398.
Angelbogade, 7, 106, 138, 151, 230, 319, II, 174.
Angelboporten, 89, 233.
Anna Sophie, dronning, II, 89.
Ansgar kirkesal, II, 401.
Anton & Sønner, firma, II, 329, 332.
Antonii, Laurentius, konrektor, 172.
Asschenfeldt, C. C. J., sognepræst, II, 118—20, 188, 208, 243.
Attrup, borgmesterslægt, 109.
Attrup, Bertel, borgmester, 68.
Attrup, Henrik, borgmester, 68.
Attrup, Peter, borgmester, 67 f., 140.
Atzersen, Thomas, præst, 221.

Badendick, Herbert von, byfoged, 184.
Ballastbjerget, 221.
Ballastbroen, II, 14.
Bang, Nina, historiker, minister, II, 346.
Barlach, Aug., tegner, II, 149, 163.
Bauer, Gustav, rigskansler, II, 367.
Beck, Waage, præst, II, 406.
Becke, Jürgen von der, byskriver, 183.
Becker, Peter Callesen, byfoged, 294.
Becker, koffardikaptajn, 257.
Behn, Carl Heinr. Casper, politimester, II, 154.
Behrens, stentrykker, litograf, II, 147.
Behrens, Gottfried, redaktør, II, 398.
»Bellevue«, restaurant, II, 176.
Bendixen, Andreas, præst, II, 42.
Bendixen, Jacob, regnebogsforfatter, II, 50.
Bennick, Hans, kunstner, 271.
Bergen (Norge), 302, II, 162.
Bernadotte, J. B., se: Karl XIV Johan.
Bernhoft, H. A., gesandt, II, 352.
Bertels, Johan David, skoleforstander, II, 47, 127.
Beyer, slægten, 59, 193, 199, 231 f., 292.
Beyer, Carsten, borgmester, 210, 214, 216, 268, 285, 287 f., 292, II, 145.
Beyer, Carsten, jun., borgmester, 288.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Beyer, Catharina, g. Richertsen, 188.
Beyer, Hans, købmand, 214.
Beyer, Jørgen, rådmand, 188, 266.
Beyer, Otto, borgmester, 288.
Beyer, Otto, købmand, II, 160.
Beyer, W., fabrikant, II, 333.
Beyreis, guldsmed, II, 202.
Bindesbøll, M. G., arkitekt, II, 229.
Birck, Chr. D., købmand, II, 135.
Bishoff, Peter, borgmester, 288.
Bismarck, rigskansler, II, 203, 255 f., 289.
Bissen, H. V., billedhugger, II, 232.
Biørnsen, Peter, rådmand, 285.
Bjørnson, Bjørnstjerne, forfatter, II, 282.
Blache, Chr., kunstmaler, II, 277.
Blauenfeldt, advokat, II, 188, 250.
Bock, Johs., konrektor, 180.
Boesen, U. S., biskop, II, 261, 308, 312.
Bogensee, Julius, redaktør, II, 394.
Boie, Joh. Fr., præst, II, 37.
Boldt, A., skolebestyrerinde, II, 318, 320.
Boldt, F., fabrikant, II, 329.
Bong-Schmidt, borgmester, II, 258.
Bonkhus, Rutger v., borger i Flensborg, 295.
Borch, Ole, sprogmand, læge, 245.
Borgbjerg, Fr., minister, II, 346.
Borgerforeningen, II, 202 f., 245, 278, 340, 373.
Boye, J. F., præst, II, 217.
Boysen, Hans, rådmand, 285, 288, 292.
Boysen, Jacob, byfoged, 184.
Brag, Jürgen, præst, II, 220.
Braker, Hinrich, præst, 254, II, 38 f.
Brandt, Nikolai, købmand, II, 89.
Bredsdorff, Th., direktør f. skibsværftet, II, 278, 329.
Brekling, Frederik, præst, 252—54, 256.
Bremer, Johan, borgmester, 285, 290.
Bremer, Jürgen, advokat, borgmester, II, 110 f., 115 f., 135, 178, 205, 245, 247, 256—58, 267.
Brinkmann, H., politimester, II, 254, 257.
Brix, Jacob, læge, II, 256.
Brix, M. K., fabrikejer, II, 283, 332.
Brockdorff, Ditlev (Detlev), adelsmand, 116.
Brodersen, H. C., II, 327.
Brodersen, Lasse, forstander f. Helligåndshuset, 36.
Brorsen, Theodor, astronom, II, 123.
Brudes, Johannes, præst, 164.
Bruhn, byrådsmedlem, II, 292.
Bruhn, Chr., præst, II, 307.
Bruhn, F. M., skibsreder, II, 328.
Brun, M. V., leder af teaterselskab, II, 249.
Brunsnæs, 64, 130.
Bruun, Daniel, kaptajn, II, 348 f.
Bruyn, landmåler, II, 73.
Buchwald, slægten, 194.
Buchwald, Anna von, frue, 151.
Buchwald, Johan v., adelsmand, 351.
Bucka, Marcus, direktør, II, 278.
Budach & Sønner, firma, II, 333.
Bugenhagen, Johan, reformator, 167, 169.
Bullichus, Petrus, fysikus, 294.
Bundsen, Axel, arkitekt, II, 227, 228.
Bymarken, 91, 130, *131*, 133, 162.
Byportene, 232 f.
Böckmann, Franz, købmand, 219, II, 89, 95.
Bödeker, advokat, II, 155.
Bössel, Georg Daniel, læge, II, 92.
Büsching, Anton Friedrich, geograf, II, 60, 218.

Calixt, Georg, teolog, 249, 252.
Callesen, Carsten, rådmand, 285.
Callisen, F. C., førsteborgmester, II, 117, 179, 181 f., 190, 194.
Callisen, L. F. C., generalsuperintendent, II, 118, 123, 210.
Callsen, J. J., lærer, II, 52, 431.
Carl, landgreve af Hessen, II, 15.
Carstens, H. J., præst, II, 309, 314.
Casinoselskabet, II, 115, 245.
Caspers, A. J. C., præst, II, 209.
Christensen, L. P., redaktør, II, 278, 302, 368, 389—92, *393*, 414.
Christian, greve af Pentz, amtmand, 296.
Christian I, konge, 109, 236.
Christian II, konge, 66, 113 f., *115*, 116.
Christian III, konge, 62, 145, 148, 152, 154, 162, 164, 166, 168 f., 176, 209, 321.
Christian IV, konge, 147, 151, 154 f., 209, 212, 216, 250, 294, 312, 328, 354.
Christian V, konge, 250.
Christian VI, konge, II, 82, 89.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Christian VII, konge, II, 90.
Christian VIII, konge, II, 112, 116 f.
Christian IX, konge, II, 258, 263, 279.
Christians, advokat, II, 348.
Christiansen, Andreas, købmand, II, 67 f., 109, 115, 146 f., 182, 187, 197, 228, 238, 246.
Christiansen, C. C., fabrikant, II, 380, 383, 399.
Christiansen, Christian Andreas, købmand, II, 96, 99.
Christiansen, Ernst, redaktør, II, 270, 302, 304 f., 341 f., 343, 348, 351, 355, 358, 387, *389*, 395.
Christiansen, Maria Catharina (g. m. Andreas Christiansen), II, 66.
Christiansgarden, II, 88 f., 95, 114, 246.
Christoffer II, konge, 66.
Cibber, Carius Gabriel, billedhugger, 270.
Clausen, Hans, førsteborgmester, II, 17, 38, 54 f., 152.
Clausen, Hans, borgmester, II, 54.
Clausen, H. V., historiker, II, 360, 434.
Clausen, Nic. Hinrich, borgmester, II, 152.
Clausen, Richard, borgmester, 154.
Clausen, Richart, rådmand, 186.
Clausen, Thomas, generalsuperintendent, 256 f., 275.
Clæden, Georg, borgmester, 346, II, 16—18, 60, 76, 85, 152 f., 218.
Clæden, Georg, byskriver, 294, II, 17.
Colding, A. E., vinhandler, II, 278.
Colding, J. P., aerostatiker, II, 241.
Colossæum, II, 214, 248, 282, 285, 287, 341, 343.
Cornelissen, Michael, byskriver, 293.
Cruckeman, Hermen, pottemager, 128.

Dahlmann, F. C., professor, II, 105.
Dall, Andreas, arkitekt, II, 402.
Dallwitz, Johann v., preuss. indenrigsminister, II, 282.
Dame, Friedrich, provst, 242, 247—49, 273.
Dame, Hermann, apoteker, 294.
Dannehl, Peter, borgmester, 290, 353.
Danner, grevinde, Louise, II, 245.
Danielsen, W., brændevinsbrænder, II, 331.
Dansk-Vestindien, II, 325.
Dassow, Theodor, generalsuperintendent, 256.
Degener, Jørgen, møntmester, 147, 321.
Dehn, Frederik Ludvig v., greve, statholder, II, 15.
Demuth, Heinrich Rudolph, bymusikant, II, 248.
Demuth, Johan Christoph, bymusikant, II, 248.
Dencker, Hans, bygmester, II, 145.
Dethleffsen, Hermann G., grosserer, II, 399.
Dettlefsen, H. C., købmand, II, 255, 331.
Dibler, Michel, rådmand, 184, 186, 235 f., 268, 270.
Diez, P., forretningsfører, II, 338.
Dittmann, Gustav, jernstøber, II, 149, 327, 332.
Dobbin, Joachim, rektor, 180.
Dorothea, dronning, 110, 151.
Drews, Fr., rådmand, II, 380, 384, 386.
Duborg (se også Flensborghus), *3*, 9 f., 16, 50, 54, *59*, 60, *61*, 84, 87, 131—33, 138, 150, 156, 165, 233, 262, II, *11*, 55.
Due, Jens, slotshøvidsmand, 59.
Duseberg, J. F., fysikus, II, 115, 263, 286.
Dörr, C. F., skuespiller, II, 82.

Ebert, Fr., rigspræsident, II, 360.
Eckener, Hugo, luftskibsbygger, II, 290, 425.
Eckersberg, C. W., maler, II, 51.
Eddebo (Ettebo), 10, 132.
Eickholt, Berend, borger i Flensborg, 192.
Eickholt, Dietrich, borger i Flensborg, 192.
Ekenberger, Blasius, skriver, 182, 207 f., 241 f., 350.
Elisabeth, hertuginde, g. m. Gerhard VI, 14 f.
Entmayr, Otto, redaktør, II, 398.
Erichsen, Margrethe, tegner, II, 253, 425.
Erik II, hertug, 33, 66, 87.
Erik af Pommern, konge, 16—19, 33, 59, 66.
Esmarck, Friedr. v., kirurg, II, 123, 244.
Ettebo (Eddebo), 10, 132.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Eulenburg, Botho Heinrich, greve, II, 186.
Ewald, Enevold, præst, II, 38.
Ewaldsen, Chr., præst, II, 209 f., 261, 308.

Fabricius d. Æ., Jacob, generalsuperintendent, 170, 180.
Faust, Dietrich, deputeret borger, 192.
Faust, Lorenz, borgmester, 288 f., 292.
Feddersen, Hans Rudolph, politimester, II, 24 f., 97, 102, 107, 117, 153.
Feddersen, J. G., borgmester, II, 16, 19.
Feldmann, Friedrich Carl, amtmand, II, 154.
Filialbanken, II, 134, 189, 326.
Filskov, Tycho, redaktør, II, 302, 305.
Fincke, Thomas, borgmester, 157.
Fink, Jacob, sen., rådmand, 189.
Fink, Jacob, jun., rådmand, 188.
Fink, Thomas, borgmester, 190.
Fischer, Arnold, præst, 256.
Fiskergårde, II, 175, 259.
Flensborghus, 9, 59, 62, 114, 116.
Flensborghus (Dansk forsamlingsbygning), II, *39*, 358, 373, 376, 381.
Flor, Chr., professor, II, 44, 114.
Franciskanerklosteret, 7, 15, 37 f., 52 f., 63, 234, 243, 260.
Francke, Georg Carl Theodor, konrektor, II, 114.
Frederik I, konge, 111 f., 114—16, 127, 134, 141, 152, 165, 173, 180, 321.
Frederik II, konge, 66, 146 f., 150, 152, 154, 171, 176, 180, 350, 354.
Frederik III, konge, 250, 261, 358.
Frederik IV, konge, 256, 332, II, 10, 55.
Frederik V, konge, II, 88 f.
Frederik VI, konge, II, 103, 112, 163.
Frederik VII, konge, II, 181, 189, 195, 202, 245, 247, 279.
Frederik (Friedrich) VIII, hertug, II, 255.
Frederik (Friedrich) III, senere kejser, II, 286.
Frederik Ernst, markgreve, II, 15, 17.
Frederiksgarden, II, 88 f., 95, 115, 246.
Fredshøjen, kirkegård, II, 295, 370.
Freese, Claus, rådmand, 158, 354.
Freese, Maria, g. Richertsen, 186.
Freudenreich, A. G., købmand, II, 271, 278 f.
Friderici, Michael, stadsmedicus, 294.
Friedrich (Frederik), prins af Noer, II, 247.
Friedrich Karl, preuss. prins og general, II, 205.
Friedrichsen, F. N., købmand, deputeret, II, 186, 188.
Fries, Hans Thomsen, borgmester, II, 108 f., 133.
Fris, Henrik, rådmand, 87.
Frisergade, II, 175, 284, 289.
Friserløkke, 355.
Friserporten, 233, 357.
Fritz, J. F., tegner, II, 87, 129, 147, 172.
Frue, Vor, kommune, II, 15.
Frueskov, se Marieskov.
Frue sogn, se Marie sogn.
Frølich, Lorenz, maler, II, 231, 295.
Fuglsang, F., museumsdirektør, II, 270.
Funke, Eduard, bladudgiver, II, 306.
Funke, F. W., borgmester, II, 205, 255—57, 294.

Gabriel, Claus, kunsthåndværker, 270.
Gad, H. Clausen, præst, II, 216.
Garlieb, K. W., politimester, II, 190 f.
Geerckens, Johs., præst, II, 42.
Geerckens, Michael (sen.), præst, 256, II, 38.
Geerckens, Michael (jun.), præst, II, 38.
Gerhard, greve (Chr. I's broder), 110 f.
Gertrud, kirke, 43, 75.
Gertrudskoven, 346.
Gertrud sogn, 4, 34.
Godt, Bertel P., generalsuperintendent, II, 123, 308, 310.
Gorrisen, Fr., købmand, II, 229.
Gottburgsen, Paul Ludwig, kredsdommer, rigsdagsmand, II, 283.
Graae, G. F. A., præst, II, 206, *207*, 208—10, 214, 308, 313.
Grau, Andreas, redaktør, II, 280, 284, 304, 341, 359.
Grau, Peter, gårdejer, II, 360.
Grip, Hans, byfoged, 184.
Grossheim, Ernst M., dr. med., II, 294.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Grundtvig, N. F. S., biskop, II, 125.
Grønning, Chr. Vilh., missionær, II, 210.
Gräpel, institutbestyrerinde, II, 127.
Gråbrødrekloster, 149, 164—66, 170 f., 175.
Gülich, entreprenør, II, 292.
Gülich, I. G. Th., advokat, II, 83, 109.
Gøttig, Lorenz, købmand, II, 96, 132.
Gøye, Mogens, rigsråd, 165 f., 234.

Haberland, W., byrådsmedlem, II, 361, 370.
Hacke, slægten, 268.
Hacke, Niels, deputeret borger, 271.
Haeseler, preuss. general, II, *205*.
Hagedorne, præst, 93.
Hagens, Carl, redaktionssekretær, II, 396.
Hager, Johan Wilhelm Friedrich, bladudgiver, II, 78.
Halfmann, Wilh., biskop, II, 405.
Halkjær, Johannes, skibsbygmester, II, 66.
Hallensen, P., kommerceråd, II, 75.
Hammerich, Louis, herredsfoged, borgmester, II, 191, 203 f., 254.
Hammerværket, 214.
Handelsforeningen, II, 134 f., 148, 233, 240.
Hans, kandestøber, 140.
Hans, konge, 111 f., 134, 141.
Hans d. Yngre, hertug, 146 f., 354.
Hans, St., kirke, 43, 50, *53*, 56 f., 164, 195, 242, 249, 256, 258, 264, 337, 352, II, 39 f.
Hans, St., kommune, 339, 342—44.
Hans, St., kvarteret, 5, 139.
Hans, St., skole, 279.
Hans, St., sogn, 4, 34, 134, 139, 230, 232, 279, 281, 283, 285 f., 302 f.
Hansemann, Fritz David v., overborgmester, II, 362, 367 f.
Hansen & Goos, firma, II, 333.
Hansen, Aleth Sophus, provst, II, 209, 308.
Hansen, Chr., jun., havnebroskriver, II, 137 f., 184 f.
Hansen, Cornelius, grosserer, II, 341, 350, 376, 389, 392, 414, *415*.
Hansen, C. J., civilingeniør, II, 294.
Hansen, Ferd., fabrikant, II, 333.
Hansen, Gotthard, rådmand, II, 56.
Hansen, Gotthard, og Anna Hansens stiftelse, II, 56, 105, 176.
Hansen, Hans, viceguardian, 165.
Hansen, H. P., borgmester, II, 109, 117.
Hansen, Johann Friedrich, forfatter, II, 77.
Hansen, J. R., chef for Frederiksgarden, II, 115.
Hansen, Paul, jun., købmand, II, 184 f.
Hansen, P. Chr., landforsikringsråd, II, 297.
Hansing, skuespiller, II, 84.
Hanssen, Andreas, dr. phil., rektor, II, 413, *414*.
Hanssen, H. P., minister, II, 273, 339 f., 343, 360.
Hanved, kommune, 338.
Harbou, Adolph, regeringsråd, II, 184.
Hargens, W. Herm., bysekretær, II, 190.
Harloff, Hans, malermester, II, 398.
Harmonien, forening, II, 86, 89, 100, 202, 244, 282 f., 341.
Harreslev, kommune, 337.
Harries, Heinrich, digter, II, 82, 94.
Hartmann, Hans, amtsskriver, 182.
Hass, P., apoteker, II, 367.
Hasselmann, K., provst, II, 405.
Hattesen, P., kunsthandler, II, 371.
Haupt, R., kunsthistoriker, II, 311.
Havretorv, II, 175.
Haxthausen, G. Chr. v., greve, amtmand, II, 17, 154, 226.
Haysen, Richert, rådmand, 186.
Heide, Lütke auf der (sen.), købmand, 188 f.
Heide, Lütke auf der (jun.), rådmand, 188.
Heinrich, dr., gymnasielærer, II, 256.
Helligåndsgang, II, 173.
Helligåndshuset, — hospitalet, 36 f., 48, 75, 113, 132.
Helligåndskirke, 48, *49*, 50, *51*, 56, 74, 171 f., 176 f., 257, 264, 270, 272, II, 308 f., 311, 313—15, 401, 407.
Helligåndsklostret, 181, 221, 346.
Helms, Gebh., apoteker, II, 284.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Henningsen, Henning, rådmand, senator, II, 116, 184, 190, 257.
Henningsen, Peter, rådmand, II, 152.
Henningsen, Peter, dr. med., II, 294.
Henrik, hertug, søn af Gerhard VI, 18 f.
Herberge, von der, slægten, 194.
Hermann, bøddel, 206.
Herzbruch, boghandler, II, 256, 306.
Hesse, Marquard, rådmand, 190.
Heuer, Wilhelm, tegner, II, 245.
Heuss, Th., forbundspræsident, II, *383*.
Hindenburg, Paul v., rigspræsident, II, 366 f.
Hitler, Adolf, rigskansler, II, 366 f., 371 f., 404.
Hodges, Lloyd, oberst, II, 186.
Hoë, Barthold, borgmester, II, 152.
Hoë, F. C. H., politimester, II, 256.
Hoë, Hermann, rådmand, 214, 285.
Hoë, Herman, købmand, II, 160.
Hoffmann, montør, II, 366.
Hoffmann, Melchior, prædikant, 166 f.
Hojer, Andreas, historiker, II, 77.
Hojer (Hoyer), Jonas, rådmand, 10, 174, 212, 294.
Holck, slægten, 268, 271.
Holberg, Ludvig, digter, II, 84 f.
Holdt, A. C. C., lærer, II, 271 f., 278, 284, 301, 304, 317.
Holm (gade), 230, *239*, 240, II, 172.
Holm, bysekretær, II, 190.
Holm, Carl, skibsreder, II, 348, 350, 352.
Holst, Daniel, borgmester, 290.
Holst, H. P., digter, II, 331.
Holst, Matthias, senator, II, 109, 184, 287.
Holst, Michael Christopher, byfoged, II, 20.
Holst, Nicolaus, amtsskriver, 297.
Holstein, von, slægten, II, 154.
Holstein, U. A. von, amtmand, storkansler, 296.
Holstein, U. A. v., kammerherre, postmester, II, 156.
Holwein, Chr. Fr., bogtrykker, II, 39, 76, 78.
Horn, Hans Dietrich von, bladudgiver, II, 399.
Hornemann, Henrik, rådmand i Trondhjem, 302.
Hornholt, landsby, 337 f.
Hospitalskirken, 260.
Hoyer, Andreas, købmand, 302.
Hoyer, Andreas, præst, 256.
Hoyer, Jacob, byfoged, 294.
Hoyer, Jonas, forfatter, II, 76.
Huber, teaterdirektør, II, 248.
Hviding, Johannes, drost, 37.
Hübsch, Matthias, købmand, II, 298, 342.

Iversen, Ludwig, direktør, II, 398.

Jacobsen, Asmus (Festersen), rådmand, 188.
Jacobsen, Hans Peter, redaktør, II, 396.
Jacobsen, Hinrich, borgmester, 218, 288, 293.
Jacobsen, Nis, borger i Flensborg, 349.
Jacobsen, Thomas, rådmand, 292.
Jagel, Severinus, skolemester, 183.
Jansen, Henrik, maler, 189, 271 f.
Jansen, Joh., økonom, II, 261.
Janssen, J. H., politimester, II, 279.
Jaruplund (landsby), 337 f.
Jensen, C. A., maler, II, 99.
Jensen, Gesche, g. m. Peter J., 299.
Jensen, Hans, oldermand, II, 190 f.
Jensen, H. C., kgl. agent, II, 107—12, 115 f., 132 f., 135, 138, 169, 181, 184, 188, 190 f., 199, 201, 238, 243.
Jensen, H. N. A., præst, II, 43, 123, 220.
Jensen, Jens, rådmand, stænderdeputeret, II, 108.
Jensen, J. N., journalist, II, 305, 359.
Jensen, Th. Hoyer, præst, II, 43.
Jepsen, N. & Søn, firma, II, 333.
Jessen, Jens, redaktør, II, 269, 273 f., 276 f., 301, *303*, 304 f., 359.
Jessen, Johann Christoph Korte, boghandler, II, 77.
Jessen, Lorentz, byfoged, 294.
Jessen, Lorentz, den yngre, byfoged, 294.
Jessen, Marie, f. Fibiger, II, 304, 388.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Jessen, Marquardt, herredsfoged, 356.
Jessen, Martin, borgmester, 272, 288.
Jessen, Peter Willers, boghandler, II, 77.
Jessen, Tage, redaktør, II, 359, 375, 394, 396.
Jochim, bøddel, 206.
Jochimsen, J. W. H., købmand, II, 110, 115.
Johan, biskop, 14.
Johannis, Nicolaus, præst, 164.
Johannsen, Albert, fotograf, senere magistratsassistent, II, 373.
Johannsen, Fr. H. Chr., amtmand, II, 97, 154.
Johannsen, Gustav, politiker, II, 261—63, 267—69, *271*, 273—77, 279, 284, 300 f., 403.
Johannsen, Louise, skolebestyrerinde, II, 320.
Johannsen, N., læge, II, 92.
Johannsen, Nic., provst, II, 42 f., 119.
Johannsen, Svend, rektor, II, 355, 396.
Johansen, Hans, husfoged, 182.
Johel, Johan, amtsskriver, 182.
Jones, Michael, købmand, II, 163.
Juel, slægten, 132.
Juel, Ivar, væbner, borgmester, 9 f., 63, 68, 87.
Juel, Peter, borgmester, 87.
Junge, Reinhold, møntmester, 147, 321.
Jürgensen, Andreas, købmand, II, 327.
Jürgensen, Asmus, købmand, II, 103.
Jürgensen, Hans Joachim, korttegner, II, 71.
Jürgensen, Jürgen, byfoged, II, 154.
Jürgensen, Matthias, skrivemester, II, 49.
Jürgensen, Nane, oliemøller, II, 135, 188.
Jäger, Gerhard Christoph, bogtrykker, II, 76 f., 80, 250.
Jørgens, St., kirke, 264.
Jørgen, St., stiftelse, 89.
Jørgensby, 279—81.
Jørgensen, A. D., historiker, II, 210, 274.
Jørgensen, Hans Ronald, boghandler, II, 373.
Jørgensen, Poul, præst, II, 407.
Jørgenskapellet, St., 234.
Jørgensgård, 35, 37.
Jørgens, St., hospital, 221.
Kaftan, Th., generalsuperintendent, II, 255, 310.
Kahle, Oskar, direktør, II, 366.
Kall, Abraham, præst, II, 38.
Kall, Jacob, fabrikant, II, 66.
Kallsen, Ernst, kommerceråd, II, 340.
Kallsen, Hans, skrivemester, II, 49.
Kallsen, L. C., købmand, II, 255 f., 265.
Kaper, Ernst, borgmester, II, 360.
Karl XIV Johan, konge, II, 99—102.
Karstensen, Simon, præst, 172.
Kastrup, A. S., bogtrykker, II, 111, 114 f., 250.
Kathrineklostret, se Franciskanerklostret.
Katsund, II, 173, 288.
Kayser, M. H., restauratør, II, 184.
Kellinghusen, slægten, 192 f.
Kellinghusen, Hans, rådmand og hospitalsforstander, 188, II, 298.
Kellinghusen, Thomas, borger i Flensborg, 285.
Kenckel, Catrina, g. m. købmand Stephan K., 291.
Kenckel, Stephan, købmand, 291.
Kessler, teaterdirektør, II, 249.
Kirkegård, den gamle, anlagt 1811, II, 176, *228*, *229*, 246.
Kirkegården ved Møllegade, II, 274, 277, 295.
Klaus, brødrene, firma, II, 333.
Klewing, H. A., stenhuggermester, II, 207.
Klos, skuespiller, II, 84.
Klosterkirken, se Franciskanerklostret.
Klotz, Stephan, generalsuperintendent, 243, 249—50, *251*, 252—54, 256 f., 272.
Klusmann, Sophie D., skolebestyrerinde, II, 320.
Klüver, Henriette, lærerinde, II, 318.
Klöcher, Dietrich, købmand, 297.
Klöcher, Johan, borgmester, 158, 184, 186, 192.
Klöcher, Margrethe, g. m. borgmester Johan K., 285.
Klöchers stiftelse, 240.
Klöcker, Abraham, købmand, 258.
Knoke, Ernst, købmand, bladudgiver, II, 307, 398.
Knuth, Marcus, filantrop, II, 290.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kobbermøllen, 285.
Koch, tobaksfabrikant og brændevinsbrænder, II, 13.
Koch, Georg, møntmester, 147 f., 321.
Koch, Josias, over- og landretsadvokat, II, 83.
Kock, Anna, borgerinde i Flensborg, 356.
Kogangsporten, 233.
Kok (Petersen), Hans, gildesbroder, 84.
Kompagnihuset, 215, 233, 237, *305*, 353.
Kompagnistræde, 174.
Kongsberg (Norge), 302.
Koppelin, Hans, møntmester, 149 f.
Korte, David, boghandler, II, 77.
Korte, Johan, boghandler, II, 77.
Korte-Jessen, Johann Christoph, boghandler, II, 77, 250.
Kracht, Ernst, overborgmester, II, 374 f., 389.
Kraft, I. C., korttegner, II, 13.
Kraus, Joh. Georg, politimester, II, 107, 154.
Kriegsmann, M. maler, II, 91.
Krogmann, H. H., bladudgiver, II, 81.
Krog, Sivert, borgmester, 87.
Krogris (Klusris), 38.
Krohn, Friedrich Clairant von, konst. politimester, II, 183—85, 187.
Krohn, J. T. S., cand theol, II, 215.
Kronika, Jakob, redaktør, II, 345, 358, 394 f.
Krudtmøllen, 214.
Kruse, C. P., oldermand, II, 190.
Kruse, Iven, journalist, II, 397.
Kruse, J. H. J., hjulmager, II, 115, 184 f., 188, 198, 243, 246.
Kryssing, G., korttegner, II, 11.
Krüger, H. A., rigsdagsmand, II, 178. 263 f., 267, 273.
Kunstindustrimuseet, II, 294.
Kyhn, Vilh., kunstmaler, II, 277.
Kyyl (Kulle), Sønck (Sunke), kalendebroder, 37, 48.
Kähler, Heinrich, præst, II, 400.
Köller, Matth. v., overpræsident, II, 273.
Königsmann, Bernhard Ludwig, konrektor, II, 45 f.
Köster, Adolf, statskommissær, II, 350, 353.

Lange, Hans, rådmand, 186, 192.
Lange, Herman, borgmester, 186, 192.
Lange, Reinhold, borger i Flensborg, 357.
Langer, politimester, II, 254.
Lassen, G. F., borgmester, II, 190 f.
Lassen, Käte, kunstnerinde, II, 295.
Laurids, kandestøber, 140.
Lausten, L. K., faktor, II, 278, 358.
Lautrup, Jürgen, husejer, 358.
Lensch, Johs., præst, II, 311.
Levetzau, J. G. v., amtmand, II, 97.
Ley, H. C., tegner, II, 173.
Liliencron, Friedrich Nic. v., overpræsident, II, 182, 184.
Limbek, Birthe, g. m. væbner Ivar Juel, 63.
Lindberg, Jak. Chr., magister, II, 206.
Link, M., dr. med., II, 361.
Lobedantz, Matthias, amtsskriver, 297.
Lohmann, Hartwig, byskriver, 248, 293.
Lohse, H., overpræsident, II, 373, 389.
Lorch, Chr. Andersen, købmand, II, 160.
Lorch, Georg, geheimeråd, 193.
Lorck, Jes Lorentzen, købmand, II, 38, 54 f.
Lorck, Lorentz Lorentzen, købmand, II, 160.
Lorck, Marie, g. m. Chr. Thomsen, II, 160 f.
Lorck, Melchior, kunstner, 42, 184, 271.
Lorck, Thomas, rådmand, 116, 140, 184.
Lorentzen, slægten, 272.
Lorentzen, C., læge, II, 256.
Lorentsen, Lorenz, købmand, II, 162.
Lorentzen, Niels, rådmand, 269, 311.
Lorenzen, Jürgen, borgmester, II, 117, 190 f., 199.
Lorenzen, Lor., sognepræst, II, 119 f, 210.
Lorenzen, P. A., købmand, II, 40.
Lornsen, Uwe Jens, politiker, II, 106 f.
Louise, Fr. V's dronning, II, 89.
Lucht, Kurt v. der, borger i Flensborg, 20, 68.
Lucht, Mathias yppe der, 93.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Luder, træskomager, 129.
Ludovicus de Cataneis, jurist, 18.
Lund, Mathias, advokat, 350.
Lundius, Christian Ernst, provst, 256, II, 38, 48.
Lundius, Thomas, præst, 256.
Lübke, F. W., ministerpræsident, II, 380.
Lübker, F. H. C., rektor, II, 188, 211, 316, 318.
Lüdemann, Hermann, ministerpræsident, II, 344.
Lüders, slægten, 155.
Lüders, Heinrich, kgl. husfoged, II, 12, 60.
Lüders, M. F., hus- og herredsfoged, II, 60.
Lüders, Peder, etatsråd, II, 116.
Lysholm, Broder Brodersen, købmand, II, 160.
Lüsholm, Jens Nissen, borger i Flensborg, 349.
Lysius, Henrich, stadsmedicus, 294.
Lysius, Johan, stadsmedicus, 294, 354.
Lysius, Johannes, provst, 256.
Lütgens skole, II, 127.
Lütten, von, slægten, 292.
Lütten, Dirick von, borger i Flensborg, 285.
Lütten, Hilmer von (jun.), ejer af Kobbermøllen, 285, II, 145.
Lütten, Hilmer von, (sen.), rådmand, 191, 285.
Löhmann, W., dr., justitsråd, II, 341.
Lønborg Jensen, Aage, arkitekt, II, 358.

Maass, Ernst, bladudgiver, II, 398.
Maass, Ludolph, bogtrykker, II, 300, 306.
Macknow, Georg, direktør, II, 399.
Madvig, Einar, arkitekt, II, 373.
Maes, Hans, byfoged, 294. . .
Mahlke, Heinrich, soc. dem. politiker, II, 270.
Mandixen, Marcus, borgmester, 152, 194, 354.
Manicus, Claus, læge, redaktør, II, 114, 200, 203, 250, 300.
Manteuffel, E., preuss. general, II, 254, 257.
Margrethe, dronning, 14—16, 58 f., 75, 132.
Marianerstiftelsen, 40.
Mariebjerg, 16, 50, 58, 131 f.
Mariegade, 240, II, 13, 172.
Marie, St., kirke, 4, 6, *35*, 40, 43 f., *45*, 46, 50, 52, 56 f., 59, 76, 132, 164, 172 f., 183, 187 f., 191, 199, 222, 231, *232*, 234—36, 242, 248 f., *255*, 256, 258—61, 264, *265*, 266, 268—72, 274, 277, 279, 286, 289, 291, 295, 299, 311, 346, II, 37, 39, 41, 43, 172.
Marie kommune, 343, 345—47, II, 74.
Marie, kvarter, 8 f.
Mariemarken, 132 f., 338.
Marie skole, 174—76, 180 f.
Marieskoven, 10, 132—34, 337, 346, II, 74, 288, 370.
Marie sogn, 4, 6, 34, 156, 174, 181, 218, 222, 230, 232, 280 f., 283, 285, 302 f., II, 49.
Marquartsen, Erich, amtsskriver, 182.
Marquardsen, Sam. Ludvig, advokat, II, 220.
Martensen, H. L., biskop, II, 125, 220.
Matthiesen, arbejdersekretær, II, 281.
Matthiesen, Carl, dr., præst, II, 311 f., *313*, 403, 405.
Matthiesen, Fr., hotelejer, II, 286.
Matthiesen, Hans, typograf, II, 305.
Matthiesen, Thomas, præst, II, 314, 405.
Mattis, Heinrich, kunstner, 264.
Matzen, Asmus, rådmand, 186.
Matzen, Asmus, bygmester (?), 261.
Mauritius, greve, 110.
Max, prins af Baden, rigskansler, II, 339.
Mechelborg, Oluf, købmand, 302.
Mecklenburg, Fr., apoteker, II, 92.
Mehrfelt, slægten, 266.
Mehrfelt, Gert von, borgmester, 186, *187*, 274.
Mehrfelt, Gert von, klokkestøber, 192, 321.
Mehrfelt, Heinrich von, borgmester, 192, 221, 285 f., 289.
Meier, Johannes, byskriver, 208.
Meincke, slægten, 192.
Meincke, Hilmar, købmand, II, 160.
Melanchton, Philip, reformator, 180.
Meley, Johan Gotfried, amtsskriver, 297.
Meng, Hans Hansen, fuldmægtig, II, 184 f.
Meyer, Fritz, overappellationsråd, II, 222.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Meyer, Georg Konrad, cand. jur., bladudgiver, II, 81.
Meyer, Habakuk, præst, 248.
Meyer, Joh., provst, 271.
Meyer, J. B., bogtrykker, II, 307.
Meza, Chr. Julius de, general, II, 187.
Michaelsen, Jørgen, cand. theol., II, 319.
Michelsen, P., arbejdersekretær, II, 338, 340, 346—48, 356, 360 f.
Miller, I. P., leder af teaterselskab, II, 249.
Mittelstädt, Hermann, fagforeningsmand, II, 347.
Moller, Franz, præst, II, 38.
Moller, Johs., rektor, 174, 245 f., 273, 275, 278, *279*, II, 37 f., 44 f., 76, 122.
Moller, Olaus Henricus, rektor, II, 44, 157, 275.
Moltke, H. C. B. von, preuss. general, II, *205*, 290.
Moltke, I. F., kammerherre, postmester, II, 262.
Moltzen, Oskar, typograf, II, 305.
Mommsen, Fr., jurist, II, 123.
Mommsen, Fr., bibliotekar, II, 345, 396.
Momsen, Fedder, købmand, II, 109, 116, 133.
Monnich, Peter, munk (?), 166.
Monrad, C. F., collaborator, II, *217*, 261—63, 267, 272 f., 275 f., 278 f., 284, 296, 301, 315 f., *317*, 318.
Montecuculi, von, generalfeltmarskal, 212.
Morbækken (Mårbækken), 4, 10, 130, 133.
Moth, Johannes, rektor, senere præst, 243, 249, 274.
Moth, Paul, kirurg, 249.
Munck, Fr. Vilh., præst, II, 308, 311, 316.
Munketoft, 158, II, 298.
Munkvolstrup, landsby, 338.
Muus, Nicolai E., advokat, II, 284.
Muus, Rudolph, dr., pastor, II, 397.
Müller, Johan, borgmester, 288.
Münchow, Samuel, smedemester, II, 377, 384.
Mystorp, Detlev, adelsmand, 49.
Møller, B. B., købmand, II, 133.
Møller, Chr. Rud., lærer, II, *215*.
Møller, Franz, præst, 256.
Møller, Henrik, borger i Flensborg, 140.
Møller, I. C., grosserer, bypræsident, II, 360, 367—69, 375, 380, 383 f., *385*, 416.
Møller, Johannes, dr. jur., borgmester, 225 f.
Møllmann, Johan, købmand, 302.
Mønster, C. C., adjunkt, II, 217.
Mørvig, II, 177, 284 f., 369, 374, 382.
Møsting, J. S., præsident for Tyske Kancelli, II, 18.

Naamensen, Lytke, 164, 169—71, 176—78, *179*, 180, 234, 272 f.
Nacke, Diedrich, rådmand, 158, 184 f., 188, 191 f., 221, 265, 285.
Nansen, Hans, borgmester i København, II, 45.
Napoleon III, kejser, II, 261.
Nerong, C. J., rådmand, II, 104 f., 200.
Neteler, Kristine, borgerinde i Flensborg, 355.
Neubauer, Jacob, magister, 248.
Neuffert, J. M., rådmand, II, 191.
Nicolaus Johannis, præst og superintendent, 164.
Nielsen, Auguste, frøken, II, 305.
Nielsen, Christian, præst, II, 314.
Nielsen, I. P., politiker, II, 346 f., 374.
Nielsen, Jens, borger i Flensborg, 355.
Nielsen, P., købmand, II, 108—12, 115, 117, 135, 138.
Nielsen, Peter, rådmand, 188, 190.
Nielsen, Stig, guardian, 165.
Niemann, Friedr. Aug., konst. politimester, II, 154, 183, 187, 190.
Nienkercke, Jost d. yngre, købmand, 188.
Niese, Emil, præst, II, 310, 402.
Nikolaimarken, 133, 338.
Nikolai, St., kirke, 6, 35, 46, *47*, *48*, 50, 52, 57, 77, 119, 128, 138 f., 164, 172 f., 194, 213, *237*, 234, 242, 247, 249—53, 256, 258, 261, 264, 266, *267*, 268, 270—72, 274, 277, 279, II, 37 f., 41 f.
Nikolai kloster, 139.
Nikolai kommune, 340 f., II, 15, 19, 72.
Nikolai kvarter, 8.
Nikolai skole, 174—76, 180 f., 183.
Nikolai, St., sogn, 4, 6 f., 34, 156, 174, 218, 222, 230, 232, 280 f., 283, 285 f., 288, 302 f., II, 49, 124.
Niemeyer, E., tegner, II, 249.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nissen, Baltzer, skipper, 257.
Nissen, Gustav, advokat, II, 256.
Nissen, Lorenz, præst, II, 43.
Nissen, Nis, lærer, II, 316.
Nitsch, N., politimester, II, 254.
Noack, C. W., biskop, II, 402.
Nummensen, Lorenz, apoteker, 294.
Nyhus, 13, 15, 19, 21.
Nykirke (Angel) 152.
Nystaden, bydel, II, 12.
Nöbbe, Erwin, tegner, II, 123.
Nølk, J. F., gartner, krovært, indehaver af et »Tivoli«, II, 245, 248, 255.
Nørregade, 138, 230, II, 170.
Nørreport, 55, 138, 215, 230, 232, 233, 261, II, 287 f.
Nørretorv, 8 f., 230, 233, 236, 262.

Ocksen, Johan, præst, 256, 296.
Oehler, Joh. Christoph., lærebogsforfatter, 283.
Oesede, Baltzer von, borger i Flensborg, 213.
Oesede, Gert von, borgmester, 186, 192, 250.
Oest, Nicolaus, forfatter, II, 77.
Oldsen, Johs., redaktør, II, 394, 396.
Olearius, Adam, forfatter, 242.
Ollenhauer, Erich, partiformand, II, 378.
Olson, Hermann, landdagsmand, II, 396.
Olufsen, Andreas, rådmand, 285, 292.
Otte, Fr. W., landinspektør, II, 72.
Ottosen, Martha, forfatterinde, II, 272, 430.
Ouene, Ruthger yppe deme, 93.
Outzen, Nicolaus, præst, sprogmand, II, 219.
Overbeck, G. H., kantor, II, 45.

Pahlen, Hans v., førsteborgmester, II, 97.
Paisen, Fr., præst, II, 41.
Pandemager, Hans, pottemager, 128.
Partsch, I. C., slagter, II, 261, 266, 272.
Paulsen, Christian, landmåler, II, 73.
Paulsen, Christian, professor, II, 95, 111 f., 117, 219—22.
Paulsen, H., sognepræst, II, 120.
Paulsen, I. C., grosserer, II, 388, 392.
Paulsen, Johannes, rektor, II, 410.
Paulsen, Magnus, rådmand, 292.
Paulsen, Valentin, rådmand, 186, 188.
Paysen, Boy, rådmand, 188.
Paysen, Hans (Haynk), rådmand, 188.
Paysen, Haye, borgmester, 88, 111.
Paysen, Paul, rådmand, 188.
Pedersen, Chr., humanist, reformator, 245.
Pelzer, Gyseke, buntmager, 123.
Pentzyn, Heinrich, borger fra Lübeck, 39.
Peters, O. N. H., provst, II, 258, 308, 310.
Petersen, Andreas, provst, II, 407.
Petersen, Balthasar, forstander, II, 41.
Petersen, Carsten, præst, II, 314.
Petersen, Chr., lærer, II, 126.
Petersen, Chr., præst, II, 43.
Petersen, Gert, rådmand, II, 152.
Petersen, H. A., skibsreder, II, 328.
Petersen, H. F., præst, II, 402, 407.
Petersen, H. N., borgerrepræsentant, II, 192—95, 197 f.
Petersen, Jens, købmand, 113.
Petersen, Jørgen Peter, værtshusholder, II, 281.
Petersen, Niels, redaktør, II, 302.
Petersen, Nis, byfoged, 294.
Petersen, P. Fr., deputeret, II, 201.
Petersen, Pehr Aug., postmester, II, 156.
Petersen, Peter, amtsforvalter, II, 27.
Petersen, Peter Andreas, rådmand, II, 191, 201.
Petersen, Sønche, postmester, II, 156.
Petersen, Tile, købmand, 113, 115 f., 140.
Petersen, Ulrich, lokalhistoriker, II, 217, 219.
Petersen, Werner, dr., II, 399.
Peto, Samuel Morton, ingeniør, II, 197, 236.
Petri, St., sogn, II, 401.
Phieseldeck, C. O. Schmidt, præst, II, 308.
Philip, hertug, af Lyksborg, 151, 214.
Plaetner, Jacob, garver, II, 266, 271, 275.
Plankemai, II, 175, 197, 215, 224, 316.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Plesse, Schack, husfoged, 182.
Plessen, Chr. Sigfr. von, geheimeråd, 227.
Ploug, Carl, redaktør, digter, II, 272 f., 279.
Ployart, Nicolai Theodor von, amtmand, II, 154.
Plätt, Marten, blikkenslager, 349.
Pogwisch, Wolf, høvidsmand, 114, 116, 165.
Pommerening, Peter, borgmester, 152, 154, 157, 160, 162, 350.
Potter, Peter, pottemager, 128.
Poulsen, C. M., justitsråd, II, 229, 232, 236.
Poulsen, Lorenz, købmand, II, 276, 284, 314, 343, 348, 400.
Pram, Christen, socialøkonom, forfatter, II, 160.
Prehn, Bernhard, rektor, II, 44, 157.
Prehn, Lorenz, byfoged, 294.

Rachwitz, Johan Christian, lærebogsforfatter, 283.
Ramsherred, 4, 34, 131, 139, 232, 318, 340, 342—46.
Ramsherredmarken, 133.
Ramsherred kommune, II, 74, 357.
Rantzau, slægten, 194.
Rantzau, Gerhard, amtmand, II, 145.
Rantzau, Gert, statholder, 210—12, 214, 318, 338.
Rantzau, Henrik, statholder, 11, 194, 262, 303.
Rantzau, Jaspar, amtmand, 147.
Rantzau, Johan, feltherre, 166.
Rantzau, Otto, amtmand, 134.
Rantzau, Peter, amtmand, 154, 288, 350, 354 f.
Rathge, J., tømrermester, II, 184 f.,
Rave, Rudolph, præst, II, 315.
Ravn, Chr., advokat, II, 339 f., 343, 348, 367.
Rauch, Christian Daniel, billedhugger, II, 229.
Reddeling, Friederich, skrivemester, 282.
Redentym, Clawes, medstifter af Vor Frues købmandsgilde, 93.
Regenburg, Th. A. J., departementschef, II, 212, 222.
Rehhoff, J. A., provst, II, 308.
Reimers, Gerhard, borgmester, 288, 290.
Reinboth, Johannes, præst, 249 f.
Reinhardt & Messner, firma, II, 333.
Reiser, Nicolaus, kommunalpolitiker, II, 378, 384.
Resen, Hans Poulsen, biskop, 249.
Resen, Peder Hansen, professor, 208.
Reventlow, geheimeråd, II, 224.
Reventlow, Anna Sophie, g. m. Frederik IV, 256.
Reventlow, Cai Fr. v., greve, amtmand, II, 152.
Reventlow, Henning, amtmand, 342.
Revertera, greve, civilkommissær, II, 253.
Richertsen, Carsten, borgmester, 186.
Richertsen, Claus, rådmand, 186.
Richertsen, Ingeborg, g. Jacobsen, 188.
Richertsen, Magdalene, g. Beyer, 186.
Richertsen, Magdalene, g. Nienkercke, 188.
Richertsen, Peter, rådmand, 186, 188.
Rickertsen, E., købmand, II, 283.
Rieve, Theodor, stadsarkitekt, II, 364.
Ringerink, Henrik, billedskærer, 247, 265, 267, 270, 287, 321, II, 311, 360.
Rist, J. G., diplomat, II, 97.
Ritter, fabrikant, II, 40.
Rivesell, Peter, historiker, II, 128.
Romana, La, spansk general, II, 99.
Roon, A. T. E., general, II, 290.
Rosen, Carl v., overpræsident, II, 190, 200, 202—05, 209, 256.
Rosenkrantz, Holger, »den lærde«, adelsmand, 252.
Rossen, R. P., redaktør, II, 302.
Rotschild, Levin, købmand, II, 163.
Rude, skov, 132.
Rumohr, Detlev, adelsmand, 350.
Ruser, Georg, fagforeningsleder, II, 370.
Rübner, Martin, apoteker, II, 92.
Rødegade, 133, II, 173.
Rødeport, 132, 233, II, 173, *175*, 289.
Römer, A., advokat, II, 256.
Rönnenkamp, Christian, godsejer, II, 198.
Rørdam, Peter, præst, II, 125, 144, 206.
Rådhuset, 64, 89, 127, 154, *157*, 162, 233, II, 198, 287, 289, 383.
Rådhusgade, II, 197, 290, 295.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rådmandsløkken (del af bymarken), 91.

Sach, A., historiker, II, 221.
Sauerbrauer, Ritzer, borgmester, 285, 290, 297.
Sauermann, Heinrich, skoleforstander, II, 323.
Scavenius, Erik, udenrigsminister, II, 341.
Schack, Carl Engel Ernst v., greve, amtmand, II, 154.
Schattenberg, Thomas, provst, 247.
Schenck, Richard, finansminister, II, 344, 378, 383.
Schiffer, Chr., apoteker, 294.
Schiffer, Johan, apoteker, 294.
Schmidt, Chresten P., lærer, II, *215*.
Schmidt, Hanno, redaktør, II, 383 f., 399.
Schmidt, Hans Chr., skomagermester, II, 210.
Schmidt, H. P., kancelliråd, II, 116 f., 133, 178, 190, 199, 201.
Schmidt, Johs., præst, politiker, II, 282.
Schmidt, Peter Petersen, skibsreder, II, 132.
Schmit, Johs., skolemester, 183.
Schrader, L. F. G., politimester, II, 187 f.
Schrangen, se Skrangen.
Schrøder, Andreas, borgmester, 182.
Schröder, Ernst, redaktør, II, 389, 398.
Schrøder, F. P., købmand, II, 261.
Schröder, Hanns, journalist, II, 397.
Schröder, Johs. v., topograf, II, 219.
Schröder, Marcus, borgmester, 158, 186, 192, 211, 234, 285 f. 288.
Schuldt, Heinrich, skibsreder, II, 290.
Schulte, Henrik, rentemester, 190.
Schulte, Jacob, rådmand, 190.
Schulte, Martin, borgmester, 153.
Schulte, Otto, rådmand, 194.
Schumacher, Kurt, partiformand, II, 377 f.
Schumann, Johan Christian, boghandler, II, 77.
Schurmann, Bernt, rådmand, 190.
Schwartz, Friedrich, major, postmester, II, 156.
Schwartz, Josua, generalsuperintendent, 255.
Schwelundt, slægten, 193.
Schwelundt, Ingeborg, rådmand Lorenz Uebbings 1. hustru, 188.
Schwelundt, Martin, rådmand, 186, 188.
Schwenck, Caspar, byskriver, 293.
Schwennsen, Claus, købmand, II, 110, 112, 184, 187.
Schwensen, Ove, rådmand, 285, 292.
Schütt, Joh. Fr., præst, II, 42.
Schütze, Uwe, forlægger, II, 397.
Seelen, Joh. Heinr., rektor, litteraturhistoriker, II, 85.
Sehested, Anna, borgerinde i Flensborg, 355.
Sehested, Detlev, adelsmand, 350.
Seiffert, Johann Chr., postmester, II, 78, 156.
Selck, Fr. Wilh., købmand, II, 290.
Selk, Paul, lærer, sprogforsker, II, 434.
Serringhausen, brødrene, bogtrykkere, II, 76, 80.
Seyler, madam, skuespillerinde, II, 82.
Siemensen, Agathe, 213.
Siemensen, Peter, 213.
Siemonsen, Hermann, provst, II, 402, 405.
Sievers, W., overborgmester, II, 369, 373.
Simesen, R. J., rektor, II, 201, 211, 316.
Simonsen, P., redaktør, II, 276, 304 f.
Sivert, borger i Flensborg, 68.
Siverts, Lasse, borgmester, 68, 109.
Siverts, Lyder, søn af borgmester Lasse S., 68.
Skibsbroen, 139, 215, 236, II, 176, 197 f., 284, 286, 288.
Skjöldebrand, v., general, II, 102.
Skrangen, 236, 261, 315, II, 172, *173*.
Skovrøy, P., redaktør, II, 303.
Skriver, Andreas, borgmester, 158.
Skærbæk, 10.
Slewert, Gert, superintendent, 164 f., 167—69.
Slott-Møller, Agnes, malerinde, II, 373.
Slott-Møller, Harald, kunstmaler, II, 373.
Smede, tor, slægten, 188.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Smede, Anna tor, g. m. Jacob Fink, 188.
Smede, Catrine tor, g. m. Harder Vake, 188.
Smede, Claus tor, rådmand, 188.
Smede, Herman tor, købmand, 188.
Smede, Mette tor, g. m. Hans Kellinghusen, 188.
Smede, Reinhold tor, rådmand, 186, 188, 194, 221, 223, 354.
Smede, Sophie tor, g. m. Lütke auf der Heide, 188.
Smede, Thomas tor, rådmand, 186, 188, 193 f.
Smedis, Gjert, købmand, 308.
Smith, Bartholomæus, skolemester, 181.
Smyt, Hermen, præst, 37.
Smyter, Claus, guardian, 38 f., 126.
Snedker, Peter, 266 f.
Sneedorff, J. S., forfatter, II, 81.
Snellink, Bodil, g. m. Joh. S., 36.
Snellink, Johan, forstander for Helligåndshuset, 36.
Soelberg, Hans Jørgen, købmand, 258.
Soltau, L. N., bankmand, II, 135.
Sommer, A., hotelejer, II, 287.
Sonnicksen, Andreas, husfoged, 182.
Sophie, g. m. Frederik II, 147.
Sophie Magdalene, Kr. VI's dronning, II, 89.
Sperling, Paul, rektor, 274, 276.
Stadsparken, II, 290.
Stauning, Th., statsminister, II, 282, 361, 374.
Steffensen, Jørgen, rådmand, 186.
Steltzer, Th., ministerpræsident, II, 376.
Stenbock, Magnus v., general, 218—20, 359.
Stenhowers, Catharina, 1) g. m. Jost Nienkercke, 2) g. m. Dietrich Nacke, 191.
Storegade, 138, 230, 240, II, 172.
Strackerjahn, Karl, redaktør, II, 397.
Strandiger, Otto Lorenzen, præst, 255.
Straten, thor, familien, 292, II, 146.
Straten, Jacob thor, »adjunctus«, II, 19.
Straten, Johan Jacob thor, dr. jur., førsteborgmester, II, 18 f., 23, 32, 97.
Straten, Josias thor, advokat, II, 18.
Straten, Nicolai thor, II, 9.
Striker, Berend, rådmand, 292.
Striker, Henrik, rådmand, 192, 292.
Struensee, Adam, generalsuperintendent, II, 40.
Struensee, Joh. Fr., geheimekabinetsminister, II, 18.
Stuhr, P. C., købmand, II, 103, 132, 176, 255, 290.
Sundby, N. A., boghandler, II, 272.
Sundeved, 152.
Sueruer, Peter, byskriver, 183.
Svensson, Adolf, redaktør, II, 302.
Søndertorv, 8, 54, 120, 164, 233, 239, 262, II, *35*, *163*, 173.
Sørensen, Valdemar, kommunalpolitiker, II, 338—41, 343, 347, 352.

Tast, Herman, reformator, 166.
Teting, Nikolaus Knutzen, læge, 248.
Tettenborn, v., russisk general, II, 101 f.
Thaden, Nicolaus v., husfoged, II, 155.
Thienen, Detlev v., adelsmand, 351.
Thillerup, C. K., bogtrykker, II, 263, 300, 306, 398.
Thomsen, Anna, II, 226.
Thomsen, Asmus, skibstømrer, II, 338.
Thomsen, Chr., købmand, II, 38, 160.
Thomsen, Heinrich, byfoged, 294.
Thomsen, P., bankdirektør, II, 400.
Thygesen, Frants, generalsekretær, II, 381.
Thälmann, Ernst, politiker, II, 366.
Tiedemann, Chr. v., politimester, II, 256—58, 262, 264 f., 272, 281.
Tiedemann, Heinrich, landinspektør, II, 135, 256.
Tillisch, F. F., regeringskommissær, kabinetssekretær, II, 186—88, 199 f., 206, 221, 222.
Timmermann, købmand, II, 83.
Timmermann, Conrad Hildeman, over- og landretsadvokat, II, 83.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tirpitz, Alfred Friedr. v., tysk storadmiral, II, 290.
»Tivoli«, forlystelsesetablissement, II, 176, 245, 247 f.
Todsen, Hermann, overborgmester, II, 285, 293, 298, 338—40, 348—52, *359*, 360.
Tofte, H. M., lærer, II, 215 f., 261, 316.
Tonnesen, Johannes, præst, II, 314.
Toosbüy, Wilh., overborgmester, II, 266, 288 f., 296, 321, 431.
Torstensson, Lennart, svensk general, 217.
Tordis, Tord, borgmester, 87.
Treede, Andr., billedhugger, II, 286.
Trondhjem (Norge), II, 160.
Tyge, biskop af Århus, 34, 43.
Tyske Hus, II, 360, 364, *365*, 368, 370, 386.

Uebbing, Lorenz, rådmand, 188, 192, 285, 290.
Ulrik, hertug af Mecklenburg, 15.
Vmmeren, Hermann van, medstifter af Vor Frues købmandsgilde, 93.

Wacker, Albert, tilsynsrådsformand, II, 398.
Wacker, Emil, præst, II, 311 f.
Waitz, Georg, historiker, II, 290.
Vajsenhuset, II, 55, 358.
Vake, slægten, 192 f.
Vake, Harder, rådmand, 186, 188, 194 f., 221, 223, 236, 253, 259, 266, 287.
Valdemar Eriksøn, hertug, 12.
Valdemar IV, hertug, 23 f., 28, 33.
Valdemar V, hertug, 36, 67, 87.
Valentin, Jørgen, borgmester, 292.
Valentiner, Chr. Aug., præst, II, 126, 188.
Valentiner, G. W., præst, II, 41 f., 105, 221.
Wallenstein, Albrecht E. W. von, tysk general, 212 f.
Wallichk, Adolph, dr., gymnasielærer, II, 256.
Valois, Alfred Meroux de, fransk konsul, II, 261.
Walter, Hinrich, borger i Flensborg, 158.
Walther, Paul, diakon, 242.
Warncke, O. M., præst, II, 407.
Walstorp, Otto, foged, 110.
Vedding, kommune, 339.
Wedel, Frants Soph. Chr., præst, II, 208.
Wegener, Balthasar, møntmester, 149 f.
Wegener, C., biskop, II, 402.
Wegner, Baltzer, byfoged, 184.
Weidensee, Eberhardt, superintendent, 166.
Wendt, Claus, amtsskriver, 182.
Wenker, professor, geograf, II, 431.
Vennerwald, K. E. A., redaktør, II, 272, 301.
Wergeland, O., norsk officer, II, 170.
Werner, lærer, II, *215*.
Vertell, Michael, regnemester, 181.
West, A. P., lærer, II, 272.
Westen, Eduard v., apoteker, II, 92.
Westenholtz, Regnar, godsejer, II, 236.
Vestenvad å, 130.
Wester, Reinhard, biskop, II, 405.
Westergaard-Jacobsen, A., provst, II, 407.
Vette, Evert, borgmester, 192, 288, 358.
Wettering, von der, slægten, 192.
Wettering, Boy von der, rådmand, 285, 292.
Wettering, Jacob von der, sen., rådmand, 285, 288, 292.
Wettering, Jacob von der, jun., borgmester, 288.
Wettering, Thomas von der, borgmester, 288.
Widensis, Simon Christiani, præst, se Karstensen, Simon.
Wildfang, Paul, skolemester, 181 f.
Wilhelm I, kejser, II, 258, 261, 264, 286.
Wilhelm II, kejser, II, 290.
Willemoës, C. A., redaktør, II, 301.
Wilms, tegner, II, 131.
Wilms, J. H., eddikefabrikant, II, *239*.
Wimpffen, C. v., herredsfoged, II, 114, 220.
Vinberg, Villum, købmand, 113.
Winstrup, L. A., arkitekt, II, 213, 230 f.
Winterberg, Hans, byfoged, 184.
Wisch, Dorothea von der, adelsfrue, 236.
Wisch, Helrik v. d., biskop, 42.
Wittemacke, familien, *189*, *191*, 268, 271.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Wittemacke, Dietrich, amtsforvalter, 297.
Wittrock, Jakob, landdagsmand, II, 356.
Vogel, bogtrykker, II, 38 f.
Vogeln, Christoph, bogtrykker, II, 76, 89.
Vognsen, lærer, II, *215*.
Voigt, Chr., lokalhistoriker, II, 342, 350.
Voigt, Jane, landdagsmedlem, II, 357.
Voltelen, Nic., postmester, II, 156.
Wolff, frk., institutbestyrerinde, II, 127.
Wolff, Theodor, tegner, II, 123.
Volquardts, H. A. F. C., sognepræst, II, 118—20, 188, 210.
Worm, Christian, biskop, 258.
Vrang, Jørgen, forretningsfører, II, 306.
Wrangel, Friedr. Heinr. Ernst, preuss. generalfeltmarskal, II, 182.
Wrangel, Karl v., preuss. general, II, 283, 290.
Wuchters, Abraham, maler, 261.
Wulf, Antoni, kunsthåndværker, 270.
Wurmb, Hugo, præst, II, 311.
Wynbarch, Catharina, g. Holst, 188.
Wynbarch, Elsabe, g. Paulsen, 188.
Wynbarch, Hermann, rådmand, 188.
Wynbarch, Wilhelm, borgmester, 188.

Uck, Asmus, byfoged, 184.
Uldall, Niels, købmand, II, 400.

Zedlitz, Octavio v., civilkommissær, II, 210, 253, 256, 264.
Ziegler, Paul, arkitekt, II, 364.
Zubick, major, II, 398.
Zuckertort, Marie, skolebestyrerinde, II, 320.

Rettelser

Bind I: Side 264, linie 16 fra neden: Helligåndskirkens, den sidste nu i St. Jørgens kirke. Læs: Orgelhuset i Nikolai kirke.
Bind II: Side 160: Billedteksten. Marie Thomsen. Læs: Anna Thomsen.
Bind II: Side 257, linie 11 fra oven: Hemmingsen. Læs: Henningsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK